

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 6 Sayı 1 (Bahar 2021)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 6 No 1 (Spring 2021)

Sakarya

Mart/ March- 2021

Yıl/Vol. 6, Sayı/ No. 1 Mart/ March 2021 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 6 Sayı 1 (Bahar 2021)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 6 No. 1 (Spring 2021)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ, Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

INFOBASE INDEX

Crossref

ADVANCED SCIENCES INDEX

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

CiteFactor
Academic Scientific Journals

EE
Central and Eastern European Online Library

I2OR

SÖBIAD

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academic Researches Index
Acarindex.com

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SIS
Scientific Indexing Services

EE
Central and Eastern European Online Library

RI Academic
Resource
Index
ResearchBib

ISI
INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1 Sport in Central Asia under Gorbachev: Uzbekistan (1985 to 1991)**
Sevket Hylton Akyildiz
Sport in Central Asia under Gorbachev: Uzbekistan (1985 to 1991)
- 36 Deniz Mayınlarının Osmanlı Devletindeki Gelişimi ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki Rolü**
Hüseyin Arabacı - Murat Karataş
The Development of Sea Mines in the Ottoman Empire and its Role at the Defense of Dardanelles in 1915
- 76 Tarihi Bir Vesikanın İncelenmesi Üzerine Bir Deneme: Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaeddin Bey'in Raporu**
Güzin Çaykırın
A Review of a Historical Document: A Report by Captain Bahaeddin Bey, Member of the Turkish Delegate to Yerevan
- 98 Modern Rebels: Banditry and the Crime of Ransom Kidnapping in the Reign of Abdulhamid II (1876-1906)**
Cem Doğan
Modern Asiler: II. Abdülhamid Döneminde Eşkıyalık ve Adam Kaçırma Suçu (1876-1906)
- 118 1920 Tarihli Çok Gizli İngiliz İstihbarat Notundan Türk-Rus İlişkilerine Dair İki Belge Ve Analizleri**
Fatih Turgay Eldem
Two Documents on Turkish-Russian Relations From the Very Secret English Intelligence Note Dated 1920 and Their Analyses
- 139 Hâce Nevfidan Başkadınefendi ve Muhallefâtı**
Evren Gökçe
The Hâce (The Woman Pilgrim) Nevfidan Başkadınefendi (The First Wife of The Sultan) and Her Inheritance

- 178 Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar**
Emine Gümüşsoy
Lotteries Introduced On Behalf of the Non-Muslim Schools in the Late Period of Ottoman Empire
- 207 "Bağımsız ve Milli" Sendikalaşma: 1947 Sendikalar Kanunu'na Basının Yaklaşımı**
Göktuğ İpek
"Independent and National" Unionization: Approach of Press to the 1947 Unions Law
- 240 Historical Approaches to the Issue of Etymology, Statehood and Identity of Azerbaijan**
Asim Jannatoglu Jannatov
Azərbaycan'ın Adı, Devletçiliği Ve Kimliyi Meselesine Tarihsel Yaklaşımlar
- 260 Sait Halim Paşa'dan Etkilenen Bir İngiliz Yazar ve Düşünür; Marmaduke W. Pickthall**
Kemal Kahraman
A British Author and Intellectual Which is Impressed By Said Halim Pasha; Marmaduke W. Pickthall
- 289 Türkistan'da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: "Punditler"**
Meryem Özer
Asian Explorer-Spies of Britain in Turkestan: "Pundits"
- 312 Sebülürreşâd Muharriri S.M. (Seyyid Muhammed) Tevfik Külliyyatına Methal**
Ekrem Saltık
An Introduction to the Works of Sebülürreşâd Reporter S.M. (Sayyid Muhammad) Tawfiq
- 349 Birinci Dünya Savaşı'nda Pontusçu Rum Çetelerinin Bafra ve Çevresindeki Faaliyetleri (1914-1918)**
Cemal Sezer
Activities of Pontus Greek Gangs in and Around Bafra in the First World War (1914-1918)

- 381 Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması**
Mert DEMİR - Mustafa ŞAHİN
Mongol Siege of Mayyafariqin
- 407 Türk Basınında Doğu-Batı Blokları Ekseninde 1981 Polonya Darbesi**
Esra Türe
1981 Polish Coup On The Axis of East-West Blocks In The Turkish Press
- 441 A Sequence Of Distance Education Lasting 5 Years in the Ottoman State: Literature Lessons From Ebuzziya Tevfik Bey to His Son Velid**
Yüksel Yıldırım
Osmanlı Devleti'nde 6 Yıl Devam Eden Uzaktan Eğitimden Bir Kesit: Ebüzziya Tevfik Bey'den Oğlu Velid'e Edebiyat Dersleri

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

- 460 Kitap Tanıtımı: Jorg Matthias Determann, Islam, Science Fiction and Extraterrestrial Life: The Culture of Astrobiology in the Muslim World, London: I.B. Tauris, 2020**
Sevket Hylton Akyildiz
Book Review: Jorg Matthias Determann, Islam, Science Fiction and Extraterrestrial Life: The Culture of Astrobiology in the Muslim World, London: I.B. Tauris, 2020

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Bialystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

Gültekin Yıldız, Doç. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye.

DANIŐMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Mahmut AKKOR, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa ALİCAN, Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Gürbüz ARSLAN, Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hasan BARLAK, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Alper BAŞER, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Betül BATIR, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Taner BİLGİN, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İsmail BÜLBÜL, Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hülya ÇELİK, Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Gülay ÇINAR, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mehmet DAĞLAR, Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cenk DEMİR, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

Hikmet DEMİRCİ, Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fatih DEMİREL, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Emine DİNGEÇ, Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Zeynep İSKEFİYELİ, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Nesrin KANBEROĞLU, Dr.

Mesut KARAKULAK, Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Selim KAYA, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat KEÇİŞ, Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kemalettin KUZUCU, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.

Evren MERCAN, Dr.

Murat Mustafa ÖNTUĞ, Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat ÖZKAN, Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa SARI, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Giray SAYNUR DERMAN, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler Ve Tanıtım Bölümü.

Haluk SELVİ, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İbrahim SERBESTOĞLU, Doç. Dr. Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ahmet ŞİMŞEK, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.

İbrahim ŞİRİN, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Süleyman TEKİR, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

Bilal TUNÇ, Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Zekiye TUNÇ, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Vedat TURGUT, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Esin TÜYLÜ TURAN, Dr.

Dilara USLU, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Orhan YAZICI, Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Behçet Kemal YEŞİLBURSA, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mevlüt YÜKSEL, Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Sinan YÜKSEL, Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Sport in Central Asia under Gorbachev: Uzbekistan (1985 to 1991)

Sevket Hylton Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
04.01.2021

Makale Kabul Tarihi
29.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S. H., "Sport in Central Asia under Gorbachev: Uzbekistan (1985 to 1991)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 01-35.

APA: Akyildiz, S. H. (2021). Sport in Central Asia under Gorbachev: Uzbekistan (1985 to 1991). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 1-35.

Abstract

This paper assesses the modern and traditional sports of the Soviet Union shortly before its collapse in 1991. The case study is the Central Asian republic of Uzbekistan under the Communist Party of the Soviet Union (CPSU, established 1917). Central Asia is a crucial historical case because it was a Muslim-majority region that Moscow wished to transform. The study is interdisciplinary and contains primary and secondary sources from the Cold War era. The research question asks: What did the implementation and impact of Soviet sport look like in Uzbekistan under Mikhail Gorbachev (CPSU leader from March 1985 to December 1991). Uzbekistan's sportspeople, facilities, Spartakiad ranking of 1983, Olympic athletes, and traditional sports are the topics examined.

Keywords: communist sport, Gorbachev, Soviet sport, traditional sport, Uzbekistan.

* PhD, SOAS, University of London, Languages and Cultures Department, United Kingdom. sevket.akyildiz1@gmail.com.

Introduction

The British academic Shirin Akiner said: *'In the mid-1980s, the political climate in Central Asia was very much as it had been ten years previously. The Communist Party apparatus was firmly in place.'* She reports that the Soviet Union, in the mid-1980s, appeared to offer, *'... progress and stability, equality of opportunity for men and women, and education for all'*.¹ However, Akiner continues with her analysis, reporting that between 1985 and 1991, politics and society changed remarkably. All of the state institutions were effected, first by Gorbachev's reforms and then by national independence in 1991. During Gorbachev's reforms, everyday practices, like sport, were looked at anew as state ideology underwent reappraisal.

Events at the time moved fast; on the 25 December 1991, Moscow and the Soviet republics, after failing to reach an agreement about a reformed multinational socialist federation, dissolved the Soviet Union. The Central Asians, therefore, responded with astonishment and hopes for the future.

Given this, our paper looks at the final six years of Soviet sport before the collapse of the Soviet Union. Gorbachev's reforms of the late 1980s impacted on the Soviet institutions and Soviet culture. Since the mid-1920s, the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) had used its version of modern culture, incorporating physical culture, to integrate and acculturate the Muslim Central Asians. This paper will assess the modern and traditional sports culture in Uzbekistan between 1985 and 1991, when Gorbachev was the communist leader (from 1985 to 1991). At first, he continued with existing Soviet sports policies, but, during perestroika (the restructuring of the economic and political systems, circa 1986 to 1991), he permitted increasing commercialisation and privatisation in the sports sector. It was the most radical shift in Soviet sports since the 1930s. The paper touches upon perestroika and sport; however, our primary focus is the general state of Soviet sport culture in Uzbekistan after 70 years of communism. We will assess the implementation and impact of sport in Uzbek society during the late

¹ Shirin Akiner, *Central Asia: New Arc of Crisis?* London: Whitehall Paper Series, 1993, p.20.

Soviet era. Also discussed is the condition of traditional or folk sports, and we consider why it remained popular for the Central Asians.

Unfortunately, due to the word limit, this paper will not discuss the following critical sports-related topics: athletes with disabilities; performance-enhancing drug-taking, corruption involving athletes and coaches; the close working relationship between the communist youth movement (the *Komsomol*)² and athletes; widespread criticism of the elite athletes' privileges; Central Asian women and sport.³ However, a discussion about Uzbekistan's elite women athletes is included in the section on the Olympic Games medal winners.

Uzbekistan was selected as the case study because it contains the largest population among the Central Asian republics (approximately 18 million people in 1985), and its capital of Tashkent was once the fourth largest Soviet city (population nearly 2,000,000 in 1984).⁴ By 1989

² A unionwide youth movement for citizens aged 15 to 28. The *Komsomol* was an extracurricular youth organisation whose function was to raise young people to be 'good communists'. Its facilities and services were broad, and it played a key in youth sport at all levels. The *Komsomol* took instructions from the CPSU. See also Seth Bernstein, *Raised Under Stalin. Young Communists and the Defence of Socialism*. Ithaca, NY & London: Cornell University Press, 2017.

³ I have summarised Central Asian women and sport in Sevket Akyildiz, 'Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin: Uzbekistan from 1925 to 1952', *Vakanuvis—International Journal of Historical Researches*, 4, no. 2, (Fall 2019), 515-541, <https://dergipark.org.tr/en/pub/vakanuvis/issue/48884/595032> (accessed 4 Nov 2020); see also Sevket Akyildiz, 'Cultural Change in Central Asia: Brezhnev, Modern Sports, and Memories in Uzbekistan, 1964 to 1982', *History Studies: International Journal of History*, 12, no. 1, (February 2020), 35-54, <http://www.historystudies.net/dergi/cultural-change-in-central-asia-brezhnev-modern-sports-and-memories-in-uzbekistan-1964-to-1982202003798d093.pdf> (accessed 4 Nov 2020).

⁴ Shirin Akiner, *The Islamic Peoples of Soviet Union*. London: Kegan Paul, 1983, p.274-75; Shirin Akiner, 'Uzbekistan: Republic of Many Tongues', in *Language Planning in the Soviet Union*, ed. J.M. Kirkwood. Macmillan: London, 1989, p.103. William Fierman explores the total population in Kazakhstan, Uzbekistan, Kirghizstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Azerbaijan: 'These republics contain approximately one-fifth of the USSR's population. As of 1979, almost 29 million (62 per cent) of their 46.2 million inhabitants were members of "Muslim" nationalities.'" William Fierman, 'Western Popular Culture and the Soviet Youth: A Case Study of "Muslim Region"', *Central Asian Survey*, 7, no. 1 (1988), pp.7-36, p.7.

almost 1.6 million Russians and other Slavs had settled in Uzbekistan's cities to assist with Soviet modernisation and acculturation.⁵

The introduction and development of modern sports in Central Asia is thought-provoking because, in 1917, the citizens were mostly rural, religious, and ethnically diverse. Uzbekistan is perhaps the most robust case of modern sports expansion and success in the former Soviet Central Asia, with Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan following up behind. In contrast, Tajikistan displayed the least progress.

Moreover, for the Soviet planners, Turkic and Muslim-majority Central Asia was a crucible to trial the Soviet modernity and identity formation. It was a geographic region, far enough from Moscow, considered suitable by the regime to implement its social control systems and economic transformation. Indeed, it is no accident that the creation of Uzbekistan during 1924 and 1925 happened simultaneously as the CPSU introduced the newly established communist socialisation channels. These included the unionwide education system, physical culture and sport, secular civic rituals and ceremonies, and the youth movements (the Young Pioneers for ages 10 to 14, established 1922, and the *Komsomol* for ages 15 to 28, established 1918).⁶

About ideology and bias, we need to make clear the problem with Soviet statistics in both the primary and secondary sources. In Central Asia, falsification of statistics occurred when local cadres attempted to please Moscow and meet official planning quotas. Also, Soviet researchers and writers interpreted society from a Marxist-Leninist perspective; this probably prejudiced their works and statistics reporting. For this reason, the Soviet-era published books in the English language are not an accurate picture of events on the ground; nevertheless, they are useful sources to help us generally understand the Soviet sport development and how the regime wished to present itself to the non-communist world. Another point that makes writing about Soviet sport problematic is the limited number of published English works about Soviet sport in Central Asia. For this reason, the archives in Tashkent and Moscow require a visit from a researcher with

⁵ Akiner, *Central Asia: New Arc of Crisis?* p.73.

⁶ Akyildiz, 'Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin', 517.

the necessary Russian and Uzbek language skills to investigate the documents available and explain Soviet era sport in Central Asia.

The primary sources used in our research paper are documents of the Cold War. Many Soviet documents have been translated into English and are available online through the Joint Publications Research Service (JPRS) Arlington, Virginia, United States. They contain select information from Soviet newspapers and agencies, and Communist Party publications. JPRS documents provide us with the Soviet perspective and discuss the social and economic development of Central Asia. The book *Soviet Sport: The Success Story* (1987),⁷ published in Moscow for a Western audience, contains descriptive information on Soviet sport. It makes many unsubstantiated claims about the positive development of Soviet sport but fails to mention performance-enhancing drug-taking, corrupt officials, cheating by athletes, and the insufficient sports facilities for rural dwellers. Different Cold War-era works consulted include the British published *Let's Visit Uzbekistan* (1988),⁸ and the Soviet published *Uzbekistan* (1987)⁹ and *Uzbekistan Questions and Answers* (1987).¹⁰

Our research's secondary sources are British, European and United States studies published during the Cold War and the post-Soviet era. James Riordan's publications (1980, 1988, 1991, 1993) are helpful starting points about Soviet sport and result from Soviet Union fieldwork notes, Soviet newspaper stories, and Soviet and Western literature. Riordan explains the evolution of modern and traditional sports in the Soviet Union with insightful and non-biased observations. Other Western texts provide us with discussion on the broader themes of Soviet modernity and culture: Michael Rywkin (1990)¹¹ critically focuses upon the colonial and authoritarian nature of the Soviet Union, while Akiner (1993) researches the complexity and nuances of the relationship between Moscow and Central Asia. The edited book

⁷ A. Timofeyev, and Y. Kopytkin, *Soviet Sport: The Success Story*. Moscow: Raduga Publishers, 1987.

⁸ Frances Wilkins, *Let's Visit Uzbekistan*. London: Macmillan, 1988.

⁹ Gulhammid Sobratee, *Uzbekistan*. Moscow: Novosti Press Agency, 1987.

¹⁰ E. Khodjayev and V. Mizhiritsky, *Uzbekistan: Questions and Answers*. Tashkent: 1987.

¹¹ Michael Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1990; Michael Rywkin, *Soviet Society Today*. Armonk: M.E. Sharpe, 1990.

Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society by Nikolaus Katzer, Sandra Budy, Alexandra Kohring, and Manfred Zeller (2010)¹² explains the current European thinking about the Soviet sports question. Susan Grant's *Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s* (2013)¹³ uses archival research and contains a chapter about the rural citizens and the non-Russian minorities.

In part one, 'Theory and Concepts', we will define Soviet modernity and culture and the relationship between Marxism-Leninism and physical culture and sport. In the section about 'Gorbachev's reforms 1986 to 1991,' we review perestroika and glasnost (the open discussion of political and social issues). An explanation of how perestroika impacted sport follows. In part two, we discuss sports implementation in Uzbekistan between 1985 and 1991. The topics evaluated are Uzbek society, the rural-urban divide, the sportspeople, and the sports facilities in the republic. In part three, we analyse the impact of Soviet sport in Uzbekistan; the topics outlined are Uzbekistan's Spartakiad ranking (a unionwide sports competition held in Moscow every four years),¹⁴ Olympic athletes, and the continuity of traditional sports. A final section briefly comments on the collapse of the Soviet Union and the former Soviet athletes' performance at the 1992 Summer Olympics in Barcelona.

Theory and Concepts

Soviet modernity: culture and physical culture

The world's first communist government formed after the 1917 Russian Revolution. The Bolshevik communists were motivated by Marxism-Leninism; this ideology justified their state power seizure and

¹² Nikolaus Katzer and Sandra Budy and Alexandra Kohring and Manfred Zeller, *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*. Frankfurt: CampusVerlag, 2010.

¹³ Susan Grant, *Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s*. London: Routledge, 2013.

¹⁴ The Spartakiad included Olympic and non-Olympic sports. The elite athletes are selected for the Olympic Games teams; however, the Spartakiad event involved millions of amateur athletes from across the Soviet Union.

legitimated their political authority. They claimed the role of political vanguard leading the masses (the dictatorship of the proletariat). Their official policy was to build a workers' society of equal citizens and the fair distribution of natural resources, goods and services. The final point of this was a utopia: a society said to represent pure or full communism. All Soviet citizens, regardless of ethnicity, would share, through universal education and indoctrination, a unionwide civic identity and culture.¹⁵

In this model, 'Soviet modernity' meant transforming the pre-1917 social order into a scientific-atheist communistic society. Religion and traditional culture, dynastic rule, rural life and premodern agriculture, kin and regional communities are replaced with science, popular sovereignty, the nation-state, citizenship, and up-to-date work practices—this 'modernisation' comprised of rationalisation, industrialisation, bureaucratisation, and urbanisation. Stalin's social interventionist method, after 1928, was top-down and sought to transform the multinational Soviet Union forcibly. In doing so, most bourgeois and upper classes, religious believers, and ethnic nationalists were labelled the 'enemies of the people' and imprisoned or murdered by the communist regime.

The 'Soviet culture' was one strand of the Soviet modernity project and devised to integrate and help control the citizens regardless of their ethnicity, gender, or age. In the Soviet Union, physical culture always existed in a symbiotic relationship with modernisation, socialisation, indoctrination, and mass entertainment. For instance, modern sports were a supposed remedy to religious belief, alcohol consumption, prostitution, and crime.¹⁶ Stalin's Cultural Revolution, 1928 to 1931, was to accelerate replacing traditional cultures in the republics. Central Asia typified the pre-industrial, conservative, and guild based society ripe for modernisation in the central planners' eyes. In particular, Central Asian culture and society were viewed by Moscow as 'backward',

¹⁵ See Sevetk Akyildiz, "'Learn, learn, learn!'" Soviet style in Uzbekistan: Implementation and planning', *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, ed. Sevetk Akyildiz and Richard Carlson, London: Routledge, 2014, 11-31.

¹⁶ James Riordan, *Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, p.7.

superstitious, and patriarchal.¹⁷ Edward Said writes that *'This twinning of power and legitimacy, one force obtaining in the world of direct domination, the other in the cultural sphere, is a characteristic of classical imperial hegemony.'*¹⁸

The origins of Soviet values and norms, universal literacy and education, costume and material life, intellectual and artistic works, and town planning and architecture are found in Europeanised Russian high and popular cultures. Its name was Sovietisation. The Russian language became the official language (known as Russification). In the context of the Soviet nationalities policy and in creating the Soviet people (*Sovetski narod*), the acculturation channels (including sport) were to 'bring together' (*sblizhenie*) and ultimately 'merge' (*sliyanie*) the Soviet nations into one communist society. Nonetheless, national traits would remain; ever since the 1930s, elements of the national costume, architectural styles, and traditional sport were incorporated into the Sovietisation process.¹⁹

The roots of physical culture are in nineteenth-century Europe and society's industrialisation, urbanisation, military training, and nationalism. During the 1930s and 1940s, Stalin looked to Western development patterns, and physical culture was one of many foreign borrowings that the CPSU would re-engineer to suit its ideology. In the Soviet form, says Grant, physical culture *'covered a wide spectrum ranging from hygiene and health issues to sports, defence interests, labour concerns, leisure, education, and general cultural enlightenment'*.²⁰ The CPSU reports that it consisted of four components: *'organised physical education, playful activities, active leisure pursuits and sport'*.²¹ The centralised physical culture formed a key role in urban living and the identity of the Soviet citizenry. The CPSU

¹⁷ See Ali F. Igmen, 'The Emergence of Soviet Houses of Culture in Kyrgyzstan', *Reconstructing the House of Culture*, ed. Brian Donahoe and Joachim Otto Habeck. New York: Berghahn, 2011, pp.163-188.

¹⁸ Edward Said, *Culture and Imperialism*, New York: Vintage, 1994, p.291.

¹⁹ Sevket Akyildiz, and Richard Carlson, *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*. London: Routledge, 2014.

²⁰ Susan Grant, *Physical Culture and Sport*, 1.

²¹ *Entsiklopedichesky slovar' po fizicheskoi kul'ture i sportu*, Vol. III (Moscow, 1963), p.226, cited in Riordan, *Sport in Soviet Society*, p.4.

advanced organised leisure and a healthy lifestyle to create energetic citizens for work and the army. The Ready for Labour and Defence Programme was established in March 1931 and included diet and health, fitness routines, public hygiene, physical education and sport. In this paper, 'modern sport' denotes sports' rules and codes, clubs and services, sportspeople and athletes, coaching and training staff, spectators and fans. We refer to modern aquatic sports, ball games, combat sports, equestrian sports, field and track sports, martial arts, racket sports, and snow sports. Riordan says: '*Organised sport is regarded as a playful, competitive physical or mental activity, based on rules and norms, with the object of achieving a result.*'²²

Central Asian and Russian folk sport had roots in communal gatherings, military-training, and work-related strength training. In societies undergoing modernisation, folk sports survive if they remain linked with group identity. Included in folk sports are wrestling, martial arts, archery, and equestrian sports.

Reforms 1986 to 1991: perestroika and sport

During the 1980s, after 60 years of centralised government and a command economy, the Soviet Union and the Eastern Bloc republics faced a cycle of significant economic and social crises. The military withdrawal from the Soviet-Afghan War (1979 to 1989) raised a question about Moscow's strategic aims, while the Chernobyl nuclear energy disaster (26th April 1986) produced a cloud of pollution that spread beyond the borders of the Soviet Union into Western Europe.

In an attempt to reform and perpetuate the communist system, Gorbachev implemented glasnost and perestroika and included anti-alcohol, anti-bribery, and anti-corruption campaigns. His reforms commenced in 1985 when he had implemented a policy with the slogan (*uskorenie*) to speed up political, social, and economic development. However, during perestroika, the new political milieu encouraged the criticism of corrupt state officials to make communist politicians and senior *apparatchiks* (CPSU members) more accountable to the Soviet

²² Riordan, *Sport in Soviet Society*, p.3.

people. While in the 15 Soviet republics, Gorbachev replaced the older, conservative-minded CPSU leadership with younger, more dynamic colleagues. The economic reforms were to reduce government debt and partly liberalise the economy. At the national and republic level, the aim was to foster a more dynamic society and promote individual initiative and entrepreneurship. The planned savings from reducing military spending would go to healthcare, welfare, and cultural projects.

The Soviet citizens and nations, after decades of state-sponsored cultural repression and denied liberal freedoms, began to voice their concerns about the authoritarian-bureaucratic nature of the party-state model. Also, the non-Russian peoples started to discuss their national interests and 'constitutional rights' openly.²³ Optimism was in the air, and the Slavic and Central Asian people were growing more confident to articulate their cultural and social grievances, and in some cases, at local council meetings, political demands were directed at Moscow. At the time Rywkin said about Gorbachev's reforms: '*What will be more interesting, though, is whether Soviet society can develop a language of real political discourse.*'²⁴ The unfolding and collapse of the Soviet Union between 1990 and December 1991 are noted below in part three.

Change of cultural policy was not a new phenomenon in the Soviet Union; it was present since Stalin's Cultural Revolution. However, perestroika's introduction made permissible a wave of sports policies that were more far-reaching than anything since the introduction of the Labour and Defence Programme in 1931. It was the most significant revision of physical culture management for nearly 55 years in Russia and Central Asia. The bureaucratic and functionalist element of sports culture was reduced and replaced by the partial economic liberalisation, involving commodification, commercialisation and professionalisation of athletes. It started the de-regulation of the centralised sports system, increased self-regulation of sports clubs, and the self-financing of leisure services.

²³ Rafis Abazov, *Culture and Customs of the Central Asian Republics*. Westport, Connecticut: Greenwood, 2007, pp.49-50.

²⁴ Rywkin *Soviet Society Today*, 1990, 182. See Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism*. London: The Bodley Head, 2009.

The policy of free or low-cost access to sports facilities ended for the masses as the managers of gymnasiums, swimming pools, sports centres, and stadiums introduced, or increased, entrance fees. In 1987, co-operative sports ventures and health clubs opened. In the same year, the eight top trade union sports societies underwent a reorganisation to ensure that sport-for-all was a priority.²⁵

Newly permitted sports, like golf and baseball, created new opportunities for some sportspeople and entrepreneurs, but they also challenged the established state-controlled sports model.²⁶ The new sports contained individualistic, monetisation and gambling components that could weaken the significance of Soviet values at a personal and societal level. In reality, the traditional horse races had remained part of the folk games in Russia and Central Asia throughout the 70 years of Soviet rule, as did gambling.²⁷

Perestroika happened at a moment when the state-managed sport increasingly lost relevance in the lived reality of Soviet youth. Generational change revealed that youth with no experience of the Second World War hardships (the Great Patriotic War 1941-45) had a different mentality to their parents and required a tailored youth culture policy. The youth viewed the Ready for Labour and Defence Programme – the bedrock of the Soviet sport culture –, and the *Komsomol* youth movement as out-of-date.²⁸ Young adults, particularly

²⁵ Jim Riordan, 'Playing to New Rules: Soviet Sport and Perestroika', *Soviet Studies*, vol. 42, no. 1, (January 1990), pp.133-145, pp.133-34. Riordan said the: '*The mood of glasnost appears more to favour sport for all than special privileges for the gifted*, pp.139-140. In fact, back in 1981, the CPSU leader Brezhnev said that sports schools and clubs should not only cater only for the elite athletes but broaden their membership in the local society.

²⁶ Riordan, 'Playing to New Rules', 140. The sports of golf, baseball, Grand Prix motor racing, American football, snooker, darts, billiards, bodybuilding, dog races (and horse racing), recently imported from the United States and Western Europe into the Soviet Union, had a distinct commercial flavour.

²⁷ Riordan, 'Playing to New Rules', 1990, 141-41. Horse racing had always continued in Russia and Central Asia under the Communist Party but had not been acknowledged so by the authorities.

²⁸ Sports leisure consumption changed in the 1970s and 1980s as families increasingly chose to remain at home to view their sports on television rather than participate in stadiums and clubs' collective culture. Source: Abazov, *Culture and Customs*, p.250.

in Russian and Central Asian cities, began establishing unofficial and semi-official sports, leisure and cultural groups, clubs, and venues. Increasingly they were drawn to Western popular youth trends.²⁹ In response, Gorbachev allowed them to run independently from the *Komsomol* and acknowledged the appeal of Western popular music, fashion, and sports.^{30,31} He also permitted native cultural groups and leisure clubs to operate self-reliantly.³²

Nevertheless, in 1989, both the Soviet Union and Soviet sport, despite social upheavals, were thought by many Soviet citizens and Western observers to continue. Rywkin understood that the Soviet Union was a complex and contradictory society and that Gorbachev's reforms had unleashed national and religious aspirations within the Soviet republics, still, about sport, Rywkin says: '*The future of Soviet sport looks bright. It is popular, financially well supported, with good training facilities, large numbers of eager participants, and mass audiences. Its athletes will profit if the current relaxation permits them to enter more worldwide events and gain recognition abroad.*'³³

²⁹ Jim Riordan, 'Soviet Youth: Pioneers of Change', *Soviet Studies* 40, no. 4 (October 1988), 556-72. Fierman reports that in *Komsomolets Uzbekistana* (15 September 1984) the *Komsomol*, in combating Western products, printed the Soviet imagery on mass-produced clothing, sporting goods, and tote bags for the domestic youth. Fierman, 'Western Popular Culture and the Soviet Youth', p.25.

³⁰ Riordan, 'Soviet Youth: Pioneers of Change', 556-72, Riordan writes that students at schools, colleges, and universities were given a greater say in their choice of sports activities.

³¹ Gorbachev's sport policy impacted on women in terms of equal access to sport. Before Gorbachev, despite official statements about gender equality, Soviet women athletes were prohibited from water polo, ice hockey, boxing, football, martial arts, weightlifting, bodybuilding, and wrestling. The CPSU said these sports were not suitable for women because of biological, physiological, and social reasons. Gorbachev, changed this policy to enable female athletes to participate in all sports. Also, before Gorbachev, Soviet athletes with disabilities were excluded from representing their country in sport. After 1986, Moscow accepted that its athletes with disabilities could represent the Soviet Union, and a team participated at the Seoul 1988 Summer Paralympics. Riordan, 'Playing to New Rules', 1990, 136-37.

³² Riordan, 'Soviet Youth: Pioneers of Change', 556-72.

³³ Rywkin, *Soviet Society Today*, 1990, p.167.

Implementation: Uzbekistan's sportspeople and facilities

To explain Soviet sports culture in Uzbekistan during the late 1980s, we describe the republic's population profile and society. Following on is an outline of the rural-urban divide in modern sports development. The focus then shifts to discuss the numbers of sportspeople in Uzbekistan and its built sports environment.³⁴ We are examining the numbers and types of athletes and the breadth and nature of Uzbekistan's sports facilities.

The Uzbeks are Turkish-speaking people, Turkic by race, and majority Sunni Hanafi Muslim. Uzbekistan's total population between 1924 and 1985 grew from almost 5 million to 18 million people. During this time, ethnic Uzbeks formed about 70 per cent of Uzbekistan's total population. In Uzbekistan, ethnic Tajiks form large communities in Bukhara and Samarkand. Since 1924, Uzbekistan was a multicultural society that included other Soviet nations like the Russians, Karakalpaks, Kazakhs, Tatars, and several of Stalin's deported peoples resided in the republic. Interethnic marriage, urbanisation, and radical secular upbringing influenced the Uzbeks' self-identification and the other ethnic groups.³⁵ The Russian settlers had first arrived in the region in the late nineteenth century after Central Asia had become part of the Russian imperial empire. During the Soviet era, more than 1.6 million Slavic people arrived in Uzbekistan as professionals and technical staff to assist with the Sovietisation of Central Asia and reside in a warm, sunny climate.

The CPSU, for financial reasons and to socialise the greatest number of citizens, concentrated its cultural management policy on cities and

³⁴ Jim Riordan has investigated the building of Soviet sport in Central Asia and Uzbekistan from 1920 to 1982, *Sport in Soviet Society* (1980); see also Sevet Akyildiz in 'Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin: Uzbekistan from 1925 to 1952' (2019); 'Cultural Change in Central Asia: Brezhnev, Modern Sports, and Memories in Uzbekistan, 1964 to 1982' (2020).

³⁵ Sevet Akyildiz, 'Sport has become the privilege of the millions': Physical culture in Uzbekistan 1924-1991, *Proceedings of the XII Biennial Conference of the European Society for Central Asian Studies: Central Asia: A Maturing Field*, University of Cambridge, ed. Alexander Morrison and S.S. Saxena. Cambridge, Cambridge Scientific Publishers, 2016, 2; see also Viktor Kozlov, *The Peoples of the Soviet Union*. London: Hutchinson, 1988, p.2.

urban centres. Since the 1920s, Moscow's goal was to encourage the Soviet Union's rural majority population to migrate to the cities internally. The regime found this problematic in Central Asia; for instance, between 1917 and 1991, the Uzbeks, through choice, remained a mostly rural population. The Uzbeks' urban and rural distribution, and the other Central Asians, indirectly challenged the communist modernisation agenda. Almost 81.7 per cent of the Uzbeks within Uzbekistan were rural in 1926; in 1970, it reduced to 77.0 per cent.³⁶ The urbanisation in Central Asia was also slow because the rural population's natural birth rate was high. The rural-urban divide in the Soviet Union and Central Asia meant that Soviet development and modernisation spread unevenly across society. However, after the Second World War, Central Asia's key urban centres increasingly resembled the Russian and Ukrainian cities.³⁷

In physical culture and sport, this policy meant less spending on sports infrastructure in the rural districts. Indeed, throughout 70 years of Soviet physical culture and sport, the rural towns and villages, in contrast with the cities, had fewer facilities, inadequate funding, and lacked expert sports personnel.³⁸ Modern sport culture was less available than in urban centres. The large regional town of Ferghana, approximately 420km east of Uzbekistan's capital city of Tashkent, might have offered some modern sports institutions and services. However, outside of the regional centre, the majority population of Ferghana Oblast (an administrative region within Uzbekistan) did not experience the complete socialisation and health benefits of physical culture. In this agricultural region, traditional sports were popular before the 1917 Revolution, which continued to be the case afterwards. The Uzbek Central Committee Commission report (July 1989) mentions weakness in modern sports implementation – '*One third of the schools*

³⁶ Shirin Akiner, *The Islamic Peoples of the Soviet Union*, p.277.

³⁷ See Paul Stronski, *Tashkent: Forging a Soviet City, 1930-1966*, USA: University of Pittsburgh Press, 2010).

³⁸ Susan Grant, *Physical Culture and Sport in Soviet Society*, pp. 99-123. In the 1930s, Grant writes: *There were also more fundamental problems with the GTO and the GTO officials in the regions and provinces... [in the state farms] GTO instructors lied about their qualifications, exaggerated norm statistics, forged norm cards...*, and instructors lacked authority among the locals. p.39.

*are in unfit buildings: half of them lack athletic facilities and auditoriums, standard cafeterias; 70 percent of them are operating on two or more shifts. Only 44 percent of the rural population is equipped with water pipelines ... The network of children's preschool institutions, physical culture and sports facilities, and health care facilities is not developed fast enough.*³⁹

Modern sportspeople within non-Western societies generally indicate that a sports culture has either been promoted by a government policy or imported by individuals (like business people) and the self-organised sports societies. The numbers of amateur athletes reveal politicians' seriousness to make the citizens healthier and fitter for work, enjoyment, and national defence. While the elite athletes highlight the level of sports excellence a society has achieved. The following examines the numbers of amateur and elite athletes in Soviet-era Uzbekistan. It is a good indicator of the regime's investment in sport and its Labour and Defence Programme, and sports' mass popularity. To do this, we have used Soviet statistical data about sportspeople and facilities, as there are no equivalent Western sources available. As we mentioned above, the reader needs to be cautious of the bias and unreliability of Soviet data. Despite this, and in consideration of the primary and secondary evidence, the Soviet sources provide us with a general working picture of modern sport in Uzbekistan under Gorbachev.

One Soviet secondary source published for a Western audience is *Soviet Sport: The Success Story* (1987); it reports: 'About six million people regularly engage in physical fitness programs and sport in

³⁹ Report of the Uzbek CP Central Committee Commission, 'On the Tragic Events in Fergana Oblast and the Responsibility of Party, Soviet, and Law Enforcement Organs', 18300786b, *Tashkent Pravda Vostoka*, 30 July 1989, cited in USSR Report (15 November 1989) Soviet Union Political Affairs, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPA-89-060, p. 45, <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a346350.pdf> (accessed 7th Aug 2020). In the summer of 1989, the above report was produced in response to local Uzbeks street fighting with the Meskhetian Turk community over state resources in the Fergana region. To protect the latter, Moscow airlifted the Meskhetian Turk minority to new homes in towns outside of Uzbekistan.

Uzbekistan.⁴⁰ Let us consider this claim, in 1985 we know the total population in Uzbekistan was almost 18 million people, and predominantly young, so the figure of six million sportspeople might be plausible if all teenage and adult citizens, regardless of their skills and rural or urban location, are classified as participants.⁴¹

Furthermore, *Soviet Sport: The Success Story* highlights that each year: nearly two million citizens of Uzbekistan attained the physical fitness certificate; almost 1,820,000 'athletes' gained a mass sports ranking (with 19,000 receiving the first ranking badge); 5,000 athletes qualified for the title of Candidate of Master of Sport, and 300 athletes achieved Master of Sport status. These are the highest sports training and achievement awards in the Soviet Union.⁴²

By looking at the 1980s sources, it is fair to say that modern sports culture operated in urban Uzbekistan. The Western secondary source, *Let's Visit Uzbekistan* (1988), published in London for an English-speaking audience, is not a comprehensive examination of sport, and, in the climate of the Cold War, it might have been subject to a degree of (self-)censorship by its editors. Indeed, the Soviet Union was a closed society, and many Western researchers found it difficult to visit because of visa restrictions. As a consequence, they would have relied upon the information that the CPSU shared with them. Still, the book, *Let's Visit Uzbekistan* highlights the breadth and scope of modern sports and recreational pastimes in the republic at the time. The book mentions activities that most sports studies about Soviet-era Central Asia have ignored, such as winter sports, hunting and fishing, and mountaineering. While its content is just a snapshot of the topic, it reinforces the argument that by the 1970s and 1980s, the Soviet sport culture was well established in the urban-centres of the Soviet periphery. Moreover, the book's author Frances Wilkins highlights the normality of Soviet sport in everyday life: 'Football is very popular with

⁴⁰ Timofeyev, *Soviet Sport*, p.58.

⁴¹ Kozlov, *The Peoples of the Soviet Union*, 38; See also Akiner, *Central Asia: New Arc of Crises?* p.74. Akiner notes that 16.7 million Uzbeks resided in Uzbekistan in 1989, the 'below working age range' was 42.9 per cent, while the working age (16-65) was 49.2 per cent.

⁴² Timofeyev, *Soviet Sport*, p.58.

*boys, who even play it indoors when the ground is covered with snow in the winter. Basketball and volley-ball are also popular, and tennis is gradually beginning to be played, although there are still not many courts. Winter sports are also popular almost everywhere. These include ice-skating (often in open-air), ski-ing and tobogganing. There are now also a few ice-hockey teams in Uzbekistan, as ice-hockey has been a favourite sport in various other parts of the USSR for a great many years.*⁴³ Tennis courts appeared in Tashkent during perestroika, but tennis was a niche sport that required self-funding and access to private resources. Times were changing, as tennis had been dismissed in the early 1920s by the Bolsheviks as individualistic and bourgeois.⁴⁴

Rural and outdoor sports were popular too; this makes sense in a mostly rural population. Though fishing, mountaineering, and hunting with a modern weapon are not strictly classifiable as traditional or folk games. However, each of these originates in traditional sports and leisure: military preparedness, stamina training and royal hunting parties.⁴⁵ Wilkins says, *'Fishing is very popular in Uzbekistan, particularly with boys. They fish in nearly all the rivers and lakes, mainly for perch, roach, pike and chub. Mountaineering has always been a favourite sport in Uzbekistan. There are mountaineering clubs both for young people and adults in all the mountainous areas. Other people like to go out with a gun, although they do not usually manage to shoot anything more exciting than a few hares or pheasants.'*⁴⁶

The building and development of the sports facilities, physical education and training sites commenced in the late 1920s; however, after Hitler attacked Russia, Ukraine and Crimea in 1941, it was paused. After Germany's surrender in 1945, the Soviet Union emerged as a superpower—testing an atomic bomb in 1949 on the Kazakhstan Steppe. It was the moment that the Cold War emerged between the Soviet Union and the Western powers, played out in proxy wars, economic rivalry, and the cultural sphere. For instance, Moscow re-

⁴³ Frances Wilkins, *Let's Visit Uzbekistan*. London: Macmillan, 1988, pp.90-91.

⁴⁴ Dr. Shirin Akiner, SOAS, University of London, Master of Arts seminar, Spring 2000.

⁴⁵ See Akyildiz, *Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin*, pp.522-24.

⁴⁶ Wilkins, *Let's Visit Uzbekistan*, 91.

invested energy and resources into expanding physical culture and sport. Sports were a soft power tool for the East and West throughout the Cold War era.

All categories of sports infrastructure and services opened to cater to popular demand and a growing local population.⁴⁷ The CPSU promoted sports culture, and sports continued to grow at amateur and elite levels in Soviet society between 1950 and 1985. Indeed, the modern sports facilities were a visual and physical presence on the cityscape to say that the socialist lifestyle was a reality. In the Soviet book *Soviet Sport: The Success Story*, Uzbekistan's built sports infrastructure of the late 1980s appears plentiful. We can assume that the government statistics given below include dedicated sports sites, all school and college sites, and factory and farm sports facilities. These are the official figures given: 175 available stadiums, 3,000 gyms, 50 swimming pools, 2,400 shooting ranges and galleries, and 40,000 football pitches. Twenty thousand sports specialists and 642,000 volunteer coaches worked at approximately 12,000 physical fitness and sports collectives. The 642,000 volunteer coaches mentioned in the list probably include teachers, general assistants, and parents. Furthermore, nearly 4,000 sites, such as educational institutions, factories, and farms, provided daily morning exercise sessions.⁴⁸ The provision of sports sites mirrored the perestroika reforms allowing new sports. A special children's baseball school existed in Tashkent; by 1988, 30 baseball clubs operated in the Soviet Union.⁴⁹

The CPSU used the expansion of modern sports culture to showcase its success in terms of 'progress' and acculturation. The infrequent Western visitors to Central Asia received official tours of local sports sites; for instance, the March 1984 tour of Uzbekistan by British socialist and writer John Summer included an official visit to Chimen Winter

⁴⁷ Akyildiz, 'Cultural Change in Central Asia: Brezhnev, Modern Sports, and Memories in Uzbekistan, 1964 to 1982'.

⁴⁸ Timofeyev, *Soviet Sport*, p.58.

⁴⁹ A. Bezruchenko, 'Soviet Baseball Moves on from First Base', *Soviet Weekly*, 30 April 1988, p. 14, cited in Riordan, 'Playing to New Rules', 1990, 140.

Sports Complex.⁵⁰

Despite these developments, it is worth noting that in terms of stadium-size, the Soviet Union did not compare favourably with the developed Western states. Can we say the authoritarian regime was worried about crowd control? Particularly when large numbers of excitable male spectators, perhaps from different ethnic backgrounds, gathered together at football matches?⁵¹ After all, football hooliganism was an issue in the late European Soviet Union era. Even by 1991, the Soviet Union had only eight stadiums with a seating capacity greater than 50,000. These stadiums were at Moscow, Leningrad, Tbilisi, Erevan, Tashkent (Uzbekistan), Kiev and Minsk. In contrast, in the same year, in California (United States), nine college stadiums with a seating capacity of 50,000 existed.⁵²

Impact: Spartakiad ranking, Olympic athletes, traditional sport

The impact of Soviet sports culture on Uzbek society and the Soviet Union was notable in cultural change and mass participation. It also gave Uzbekistan recognition within the federal state and internationally. The elite athletes and teams' success helped strengthen the Soviet civic identity and sense of belonging among citizens. To explain this further, we look at—Uzbekistan's Spartakiad ranking of 1983, the Olympic Games athletes, and the continuity and popularity of the traditional sports.

⁵⁰ S. Vahobov, 'English Writer Gets Acquainted with Life of Our People', *Tashkent Ozbekiston Adabiyoti Va San'ati*, 30 March 1984, p. 7, cited in USSR Report (21 August 1984) *Political and Sociological Affairs, Soviet Southern Republics*, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPS-84-073, p. 72 (Author's personal copy 2020, source: <https://discover.dtic.mil>).

⁵¹ Rywkin mentions one football fan riot in 1969 between Uzbeks and Russians in Tashkent, p.119.

⁵² Robert Edelman, *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR*. Oxford: Oxford University Press, 1993, p.160; see also Akyildiz, 'Sport has become the privilege of the millions', Riordan, cited in Brown, Archie, and Michael Kaser and Gerald Smith, *The Cambridge Encyclopaedia of Russia and the former Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p.498.

By the 1980s, Uzbekistan's sports institutions and coaching centres had been in existence for several decades. The sports sites, working in collaboration with the higher education institutes and the *Komsomol*, selected and prepared the athletes to compete against the best opponents from Russia, the Baltic republics and Ukraine.⁵³ Riordan says that since 1972, Uzbekistan was a middle-ranking nation in Soviet sports.⁵⁴ The Spartakiad of the Peoples ranking is a useful indicator of the progress made by each Soviet republic in 1983. On the eve of Gorbachev's new role as CPSU leader, Uzbekistan athletes had already achieved recognition and status in Soviet domestic sport. The Uzbek athletes' sports team won sixth place at the 1983 Summer Spartakiad.⁵⁵ The Soviet Union consisted of 15 republics, so the sixth position means that Uzbekistan remained a middle-ranking sports nation. B. Allamuradov, the first secretary of Uzbekistan's *Komsomol*, spoke in January 1984 about the importance of physical culture for young people and the need to build on recent achievements – *'One of the chief directions of our work is the training of physically strong young people with great endurance. The possibilities for improving the quality of mass physical culture and fitness work are constantly expanding in the republic. A confirmation of this is the sixth place position which was taken by our command at the VIII Summer Spartakiad of the Peoples of the USSR.'*⁵⁶ Riordan notes the early effects of perestroika and the growing scepticism towards state sport. He reports that the 1986 Summer Spartakiad *'passed off in a low-key fashion with no*

⁵³ The Uzbekistan Institute of Physical Culture was at U1, Achunbabaeva 6, 1-a, Tashkent, SSR.

⁵⁴ Akyildiz says, *'... by 1972 Uzbekistan was classified as a middle-ranking sports republic: Georgia, Belorussia, Ukraine, and Russia had 190 or more participants per 1,000 people; Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Estonia had 160 to 180 participants per 1,000 people, while Azerbaijan, Lithuania and Latvia had "between 129 and 145 participants per 1,000 people".'* Source: Riordan, *Sport in Soviet Society*, 307, in Akyildiz, *Cultural Change in Central Asia Brezhnev, Modern Sports, and Memories in Uzbekistan, 1964 to 1982*, 45.

⁵⁵ B. Allamuradov, 'Educate Patriots', *Tashkent Pravda Vostoka*, 21st January 1984, p. 3, cited in USSR Report (29 March 1984) Political and Sociological Affairs, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPS-84-030, p. 80, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA371939.pdf> (accessed 4 Dec 2020).

⁵⁶ *Ibid.*

participation figures for the first time since the Games were held in 1956.⁵⁷ The Olympic Games also saw Uzbekistan's athletes achieve success and maintain a standard comparable with the other Soviet republics.

The Olympic Games provided the CPSU with a platform to present its form of socialist modernity to a global radio and television audience. The achievements of the multi-ethnic Soviet athletes at the Summer and Winter Olympic Games gave the communist regime status in world sports culture. The CPSU used its medal-winning athletes for propaganda purposes to show the vitality and health of the communist society. Back in Central Asia, the internationally recognised Central Asian athletes became heroes and icons of the Soviet people; their industriousness and teamwork were examples of Soviet values.⁵⁸ The regime's ideologues manipulated the impact of a local Uzbek or Tatar Olympic medal-winner on impressionable young Uzbeks or Tatars. The winning athlete's face and body appeared on cinema news stories, on Young Pioneer and *Komsomol* magazine covers, and classroom posters. Indeed, athletes became role-models for children and teenagers to emulate, and their values and behaviour were something that even adults could acknowledge as conforming with Soviet behavioural norms.⁵⁹

Ever since the Soviet Union Team's first appearance at the Olympic Games, Uzbekistan athletes won medals. Two Uzbekistan residents participated in the Helsinki Olympic Games of 1952: the Uzbek, Galina Shamray (women's rhythmic gymnastics) won gold, while Russian Sergey Popov participated in athletics.⁶⁰ In the spirit of collectivism,

⁵⁷ Riordan, 'Playing to New Rules', 134.

⁵⁸ Dean Allen, "'National Heroes': Sport and the Creation of Icons', *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 584-94; see also Hassan, David, 'Introduction: What makes a Sporting Icon?', *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 417-26.

⁵⁹ Jenny Brine, Maureen Perrie, Andrew Sutton, *Home, School and Leisure in the Soviet Union*. London: George Allen and Unwin, 1980.

⁶⁰ Further examples are listed in International Olympic Committee (Uzbekistan): 'Uzbekistan', *The Olympic Movement*, 2015, <http://www.olympic.org/uzbekistan> (accessed 4 Dec 2020); see also National Olympic Committee of Uzbekistan, <http://www.olympic.uz/en/> (accessed 4 Dec 2020).

retired athletes would be re-employed by the sports system as coaches to train the next generation of medal winners. Despite the difficulties of living in an authoritarian-run society, these athletes show that a working relationship was possible between sportspeople and the CPSU, and both Soviet patriotism and international socialist friendship could be generated, even in the peripheral, less-developed Soviet regions.⁶¹

The involvement of Uzbekistan's athletes at the Olympic Games was dependent upon Moscow. During moments of tense politics between Moscow and Washington, the Uzbekistan athletes stayed away from international sports events. David Goldblatt and Johnny Acton explain how the 1980 Summer Olympic Games (Moscow) fell victim to the Cold War antagonism between the communist East and the liberal-democratic West. These authors say, '*Moscow put on an extravaganza to demonstrate the sporting and economic power of communism but the intended audience didn't show up, as the USA decided to boycott the event following the Soviet invasion of Afghanistan.*'⁶² In response, the communist regimes shunned the 1984 Summer Olympic Games in Los Angeles (United States). These included the Soviet Union, East Germany, the Eastern Bloc communist regimes, Iran, Libya, South Yemen, Afghanistan, and Ethiopia. Goldblatt and Acton say: '*While the communist nations staged a tit-for-tat boycott, La-La land mobilised its corporations and the magic of the movies. This was the first Olympic Games to make a profit, amidst a riot of sponsorship and Venice Beach glamour.*'⁶³ Two years later, Gorbachev introduced perestroika and the partial commercialisation of the Soviet sports system.

The clash of ideologies continued. The communist states of Cuba, North Korea, Nicaragua, and Albania boycotted the 1988 Summer Seoul Olympics Games (South Korea). However, the Soviet Union team did participate. Uzbek gold winners were Muharbek Khadartsev and Arsen Fadzaev in wrestling. Both had graduated from the Uzbekistan State

⁶¹ Sevket Akyildiz, 'Olympic Culture in Soviet Uzbekistan 1951-1991: International Prestige and Local Heroes', *Polyvocia—The SOAS Journal of Graduate Research* 3 (March 2011), 1-16. <https://www.soas.ac.uk/sjpr/edition-3/file67219.pdf> (30 Nov 2020).

⁶² David Goldblatt and Johnny Acton, *How to Watch the Olympics* (London: Profile, 2012), p.387.

⁶³ Ibid.

Institute for Physical Culture in Tashkent. Other Uzbekistan residents had success: Rodion Gataulin won silver in pole-vaulting, and Nail Muhamadiarov won silver in wrestling. Sergey Zabolotnov competed in the medley relay 4x100m swimming, winning bronze.⁶⁴

Stories about the Uzbek champions were published and widely read in the unionwide sports press (*Sovetsky sports newspaper*). They became household names and a talking point for people in the workplace. It was another sign of how Soviet culture had taken root in the Uzbek society; it also impacted local publications and the acquisition of Russian and foreign words into the Uzbeks' everyday language usage. Since the 1930s, with the introduction of universal education and Russian as the state's official language, Russian and European sports-related loan words (*futbol*, tennis, billiards, sport, medal) formed part of the new lexicon for the Turkic-speaking Uzbeks. Locally published sports literature contained sports news as well as moral and political propaganda. The *Uzbekistan Athlete (Fizkul'turnik Uzbekistana)* had a circulation of 101,000 in 1973.⁶⁵ The written word was supplemented during the 1970s and 1980s by Soviet television broadcasts of international sports events.

Traditional sports remained common and were actively pursued in the rural regions and during national holidays everywhere. Despite several decades of CPSU social engineering and interventionism, it was the case. As mentioned above, most Uzbeks lived, through choice, in the rural and middle-sized towns of Uzbekistan. How can we explain traditional sports' continuity in a hard-line socialist society that sought to make all citizens modern and progressive? Firstly, traditional sports were permitted to continue because the communists lacked the finances to build gymnasiums and sports halls in every Central Asian town and village. The regime utilised local educational sites and workplaces to fill the sports provision gap. In comparison, the urban centres and cities, the sites of socialist modernity, received the funds and personnel necessary to establish the modern sports culture. Secondly, the traditional sport was homogenised and institutionalised

⁶⁴ Akyildiz, 'Olympic Culture in Soviet Uzbekistan 1951-1991', 13.

⁶⁵ N.N. Shneidman, *The Soviet Road to Olympus: Theory and Practice of Soviet Physical Culture and Sport*. London, Routledge & Kegan Paul, 1979, pp.166-67.

by Stalin and the CPSU; this enabled the regime to (re-)produce national identity within a Soviet framework. The incorporation of specific elements of native culture in architecture, dance, and the arts, immediately after the 1917 Revolution, made the communists appear less cultural imperialist (unlike the case with the imperial Russian settlers). This cultural accommodation by the CPSU was to win hearts and minds, especially in the 1920s and 1930s, when the communists began to transform the Muslim social order. The approach exemplifies the Soviet nationalities policy maxim: 'national in form, socialist in content'.⁶⁶ Thirdly, many rural Central Asians, despite the coercive nature of the CPSU, remained culturally and emotionally attached to a deep sense of history that drew on pre-Soviet identities. In particular, traditional sports held ground in rural regions during annual celebrations and festivals. In this case, traditional sports events were not an act of resistance by Central Asians to the CPSU or its modernism, but a leisure mode based on historical memory that all the generations could appreciate and share.

Fourthly, Uzbek youth's attitude mirrors that of many Soviet youths during perestroika; they increasingly felt that the *Komsomol* and official youth leisure production were not meeting their generation's needs and wants. Traditional sport for some youths was a preference based upon enjoyment and interest. Fifthly, the regime used solid local traditions that nurtured talented wrestlers and weightlifters to supply the Soviet teams. Since the 1930s, the Soviet authorities had awarded medals to the best traditional sports athletes. Timofeyev says, *'Tournaments featuring folk games at various levels are held, up to Republican championships. Both sports rankings and the Master of Sport title are awarded for achievements in such sports. It is a curious*

⁶⁶ Akyildiz, 'Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin', 526-27. Timur Dadabaev says: *'Traditionalism in Uzbekistan was preserved, in one way or another, throughout all the years of Soviet rule. To a great extent, the preservation of traditionalism was accomplished by camouflaging traditional features either as the remnants of ethnic celebrations or by incorporating traditionalism into the Soviet system of administration.'* Source: Timur Dadabaev, 'Post-Soviet realities of society in Uzbekistan,' *Central Asian Survey* 23, no. 2, (June 2004): 141-166, 149.

*fact that many widely-known champions entered top-class sport via folk games.*⁶⁷

Some Central Asians played and enjoyed both modern and folk sports. Abazov says that football (soccer) was the most popular sport, followed by wrestling, boxing, martial arts, archery, and fencing.⁶⁸ During the mid-1980s, the function and categorisation of traditional sports were looked at anew by one Soviet observer. In 1984, the Soviet journalist Chori Lapitov responded to an earlier newspaper article complaining about the inadequate participation in sport by Uzbekistan's rural youth. Lapitov concedes that young people were not playing football in large numbers; however, he says they participate in traditional sports. He then claimed that in the villages, traditional sports were a part of Soviet sport. During festive celebrations, the CPSU viewed traditional sports as unofficial pastimes, while modern sports were 'real sport'. Lapitov highlights the resilience of traditional sports that predate both Russian imperial colonialism and the CPSU: '*National wrestling and uloq [a traditional equestrian sport] are all still going on at major celebrations in the villages, and at each one they attract the interest of thousands of people. I for one would also call this "real sport"*'.⁶⁹

There are variations of wrestling in Central Asia; for example, standing upright (*kurash*) was practised across Turkic republics; in Uzbekistan, they developed into two main styles named after separate regions, 'Ferghana rules' and 'Bukhara rules'.⁷⁰ Riordan explains that during perestroika, the regime looked at folk sports differently and positively; in fact, Gorbachev sought to include the ethnic minorities in his reforms. Riordan says: '*Furthermore, as well as movement towards*

⁶⁷ Timofeyev, *Soviet Sport*, p.74.

⁶⁸ Abazov, *Culture and Customs*, pp.249-50.

⁶⁹ Chori Lapitov, [Editorial Report] 'On Popularizing', *Tashkent Ozbekiston Adabiyoti Va San'ati*, No. 18, 4 May 1984, p. 2, cited in USSR Report (21 August 1984) *Political and Sociological Affairs, Soviet Southern Republics*, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPS-84-073, p. 57 (Author's personal copy 2020, source: <https://discover.dtic.mil>).

⁷⁰ P. Petrov, 'National Styles of Wrestling in the Soviet Union and the Post-Soviet States: Political and Sociocultural Aspects of Their Development and Use', *The International Journal of the History of Sport* 31, no. 4 (2014): 405-22, 408.

*caring more for minorities, the Soviet government is also showing signs of encouraging folk game festivals, especially among non-Russian groups in the population.*⁷¹

The following will outline the end of the Soviet Union in 1991 and the Uzbek athletes competing at the 1992 Barcelona Olympic Games. The collapse of the Soviet Union is complex to explain, with short, medium and long-term factors. Academics have produced many analytical accounts to explain the demise of the Soviet Union and, more broadly, international communism.⁷² Gorbachev's reforms of the Soviet system proved challenging to implement for numerous reasons. In the face of long-standing economic and structural problems, Gorbachev could not implement, manage and institutionalise his new far-reaching reforms. The CPSU old-guard and the bureaucratic establishment favoured the status quo; they feared a loss of power and privileges and thus resisted the reforms or were reluctant to implement them. Furthermore, Seth Bernstein highlights an unintended consequence of the reforms: '*... perestroika challenged the ideological domination the party had enjoyed, however, it undermined the basis for Soviet rule as a whole*'.⁷³ As a result, during 1989 and 1990, from the Baltic to the Caucasus region, ethnic nationalist groups, long disillusioned with the CPSU and the reality of living in a centrally planned economy and closed society, took the first step by demanding national sovereignty.⁷⁴

Notably, the general response among the Central Asian elites and nationalists to the Eastern Bloc and the Soviet Union's political events was not to turn against the Soviet state and federal union; instead, they called for better political and cultural rights and freedoms.⁷⁵ The framework for national aspirations in Central Asian minds – a region

⁷¹ Riordan, 'Playing to New Rules', 137.

⁷² See Brown, *The Rise and Fall of Communism*.

⁷³ Bernstein, *Raised Under Stalin*, p.228. For analysis of the post-perestroika narratives see Timur Dadabaev, 'Evaluations of Perestroika in post-Soviet Central Asia: Public Views in Contemporary Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan', *Communist and Post-Communist Studies*, no. 49, 2 (June 2016): 179-192.

⁷⁴ Abazov, *Culture and Customs*, pp.49-50.

⁷⁵ See Sevket Akyildiz and Richard Carlson, 'Sovietisation in Uzbekistan 1980-1991: Success or Failure?', *Twentieth Century Communism A Journal of International History: Local Communisms*, no. 5 (June 2013): 156-174.

isolated from the outside world for over 70 years was found in the existing political apparatus, not by dismantling it.

However, the Central Asians were cautious, so they used a genuine debate about cultural loss and dislocation as a way to question the extreme nature of the CPSU modernisation policies.⁷⁶ The policies made them feel, at times, dislocated from their ethnic past. The citizens called for increased representation of their cultural heritage in national life, even citing the December 1989 Soviet Constitution about the preservation and state support of national culture.⁷⁷ Akiner writes about a deep grievance at play among the Central Asians against the CPSU policies and the '*... enforced westernisation and Sovietisation*'.⁷⁸ Among them, a small group of Uzbek nationalists advocated for the greater use of national culture in government policymaking, especially mainstream Islam, the Uzbek language, and folk culture. Simultaneously, Uzbek environmentalists lobbied politicians to protect the Aral Sea water resources and, more widely, the region's ecology.

Nevertheless, the situation was dynamic; events and circumstances developed to the point that during 1990, the Central Asian republics declared themselves sovereign in the wake of the Baltic republics. However, all of the Central Asian republics supported Gorbachev's call in March 1991 to establish the reformed Soviet Union. His vision failed to materialise, and self-determination seemed the only game in town. The Soviet Union dissolved on 25 December 1991, and all the Soviet republics became independent states.⁷⁹ Akiner describes this change of circumstances: '*As in 1924, when national boundaries had been imposed upon unprepared, largely unwilling Central Asians, so in December 1991, again without consultation or preparation,*

⁷⁶ Akiner, *Central Asia: New Arch of Crisis?* p.20.

⁷⁷ David Lane, *Soviet Society Under Perestroika* (London: Unwin Hyman, 1990), 353-385. About the 1936 Soviet Constitution and modern sport see Articles 119, 123, and 126; in the 1977 'Brezhnev' Constitution (amended in 1989) see Articles 41 (Rest and Leisure) and 46 (Cultural Rights). Article 27, reads: '*In the USSR development of the professional, amateur and folk arts is encouraged in every way*', p.358.

⁷⁸ Akiner, *Central Asia: New Arc of Crisis?* p.17.

⁷⁹ Ibid., 29-32; See also Akyildiz and Carlson, 'Sovietisation in Uzbekistan 1980-1991: Success or Failure?', *Twentieth Century Communism A Journal of International History: Local Communisms*, no. 5 (June 2013), 156-174.

independence was thrust upon the region. The sham decolonisation of 1924 now, suddenly became a reality'.⁸⁰

Given that, just one year later, it was a sports event that brought the former Soviet republics together in Spain. The Barcelona Summer 1992 Olympic Games were unique for the Uzbek athletes because the Soviet Union no longer existed. A newly formed United Team represented several former Soviet nations, including Uzbekistan and Russia. The ex-Soviet athletes had prepared years ahead for the 1992 Olympic Games, and the collective success of the United Team was evidence that Soviet sport continued to deliver quality athletes during glasnost and perestroika. Indeed, the United Team topped the final medals table, beating the United States. Athletes from the sovereign republic of Uzbekistan won three gold, two silver medals and one bronze medal. Oksana Chusovitina and Rosalia Galieva won gold in gymnastics; a gold medal was won by Marina Shmonina in the 4x100m relay track race. It was the first gold medal in track and field won by a resident of Uzbekistan. Sergey Syrtsov (weightlifting) won a silver medal. Anatoliy Asrabaev (shooting) won a silver medal, and Valeriy Zacharevich (fencing) achieved bronze.⁸¹ Their surnames highlight the multicultural nature of Uzbekistan's elite sportspeople. In this case, through sport, the social mixing of peoples was a CPSU strategy to build one Soviet people and society.⁸²

Conclusion

The CPSU used physical and sports culture to help create a new society of healthier and more industrious workers and citizens. It was

⁸⁰ Akiner, *Central Asia: New Arc of Crisis?* p.32.

⁸¹ National Olympic Committee of Uzbekistan, <http://www.olympic.uz/en/> (accessed 4 Dec 2020).

⁸² Sevket H. Akyildiz, 'Assessing Uzbekistan's Olympic Performance, 1992-2012', *Central Eurasian Scholars and Media Initiative* (27th August, 2012), <http://cesmi.info/wp/?p=202>, or http://www.bbc.com/kyrgyz/in_depth/2012/08/120827_sevket_hilton_take_on.shtml, or https://www.bbc.com/uzbek/institutional/2012/08/120824_cy_uzbek_shevket_akyildiz.shtml (accessed 9 August 2020).

used first during the 1920s by Lenin and developed widely by Stalin. All subsequent CPSU leaders advanced it in society, and during the Cold War with the Western capitalist powers, it was a soft power tool. Modern sport (and space technology) enabled the communist regime to portray itself to the West and the post-colonial countries as a dynamic developmental model. At the heart of Soviet sport remained its far-reaching social significance used to influence all classes, genders, ages, and ethnicities. The regime used soviet sport culture to help control and manage social cohesion, integration, mass health and fitness, employment, and mass entertainment. Olympic winners became heroes of the Soviet Union and represented the values and efforts of the patriotic citizen.

This model of Soviet sport remained more or less the case until perestroika; at this point, Gorbachev introduced a series of reforms that re-examined the interpretation of Marxism Leninism. He allowed for the partial commercialisation and free enterprise of Soviet sport. It affected the existing sports organisations, places of leisure, and both the elite and everyday sportspeople. Even the *Komsomol*, a youth movement associated with sport and athletes, acknowledged losing relevance in the younger generations' hearts. In response, Gorbachev allowed independent youth groups and sports clubs based on folk culture, Western-style popular culture, and sport.

Tashkent, the capital of Uzbekistan, was nearly 2,800km from Moscow, but the picture looked similar in sports culture and perestroika. Like in Russia, modern sport in Central Asia was an urban phenomenon, and this remained the case all through 74 years of CPSU rule. Ideally, modern sport and its socialisation and acculturation would have reached the rural peoples – a place where most Uzbeks and Central Asians resided – but this would have required more time and funds. The Soviet cities and large towns are known for modernity and progress and major sports events and stadiums. State planners thought the young people would voluntarily migrate from the small towns and villages to the cities and become educated socialist citizens and benefit from state organised leisure.

Despite this, the last six years of the communist-era sport, 1985 to 1991, reveal an interesting Uzbekistan story. Though we have relied

upon Soviet information and data, as did many Western Cold War-era academics nevertheless, we can link this with observations made by post-Soviet scholars of Central Asia and private discussions with former Soviet citizens now living in the United Kingdom to create a working idea of the Soviet sport culture. To explain the implementation of modern sport in the Muslim-majority republic, we looked at a limited number of key topics because they indicate the strength and mass appeal of Soviet sport. In terms of the numbers of everyday sportspeople, the sources report high figures, and the compilers have probably included every conceivable type of athlete possible. Similarly, the urban sports facilities consisting of workplace clubs, youth centres, gymnasiums, and large stadiums were numerous and accessible to the masses. Unlike the statistical data about sportspeople, facilities are physical buildings and exist as photographs or in people's memories as places of relaxation and leisure. In turn, the sports sites and their coaching staff helped produce amateur enthusiasts, spectators and fans, and elite athletes.

Accordingly, the impact of Soviet sport on urban Uzbek society was significant, and the primary and secondary sources provide us with the evidence. During the Cold War, the rise of Uzbekistan's sports profile generally mirrored the emergence of sport in the Soviet Union. Uzbekistan was a middle-ranking sports nation in the Soviet Union and the top Central Asian republic regarding their mass and elite athletes' sporting achievements. The Olympic medal winners from multicultural Uzbekistan, of all sexes, show a viable training and coaching relationship between the sports authorities and the citizens. Elite sport opened up employment opportunities for young people and created national heroes for Uzbeks. It started at the first Soviet team appearance at the Summer Olympic Games in 1952. Even after the fall of the Soviet Union in December 1991, the United Team, incorporating Uzbekistan's athletes, successfully competed at the Summer Olympic Games of 1992. My discussions with former Soviet Union citizens (not included in this paper) support the view that the urban Soviet Union had an array of sports facilities and services for all ages and competence levels. They report that sports news was a common talking point at the family dining table and among college and work friends.

In Central Asia, traditional or folk sport remained popular all through CPSU rule. The reasons were partly due to the insufficient reach of modern sports facilities in the lesser developed rural regions, the cheaper cost of hosting folk games, and the tolerance – and surveillance – by the communist regime of traditional sports events. The Central Asians were also culturally and emotionally attached to traditional games and leisure through a deep sense of history and collective memory.

The demise of the Soviet Union in December 1991 resulted in the Central Asian republics becoming independent nations and free to determine their national and foreign policies. The communist centralised economy has been replaced by a capitalist free market one shaped by globalisation. In many ways, modern sport in Uzbekistan is a legacy of a Soviet culture partly borrowed from Western arts and culture. Modern sport in Central Asia is the outcome of intercultural and multicultural connections over the last 100 years; and the product of empire, colonialism, and a modernity project. Nevertheless, a review of the Uzbek online newspapers and the government sites show how popular and widespread modern and traditional sports are in Uzbekistan. Indeed, both types of sports are claimed by the citizenry and the government as authentic Uzbek cultural heritage. Modern sport has roots in Central Asia for over 120 years, while traditional sports have an ancient connection. Today, as in the recent past, political elites use sport in nation-state building, social and cultural integration, health campaigns, and national prestige. Sports remain entertainment for everyday sportspeople; a means to get fit and mix with friends, a source of employment, and an enjoyable distraction from life's worries.

Bibliography

Primary sources:

Allamuradov, B. 'Educate Patriots', *Tashkent Pravda Vostoka*, 21st January 1984, p. 3, cited in USSR Report (29 March 1984) Political and Sociological Affairs, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPS-84-030, p. 80, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA371939.pdf> (accessed 4 Dec 2020).

Lapitov, Chori. [Editorial Report] 'On Popularizing', *Tashkent Ozbekiston Adabiyoti Va San'ati*, No. 18, 4 May 1984, p. 2, cited in USSR Report (21 August 1984) *Political and Sociological Affairs, Soviet Southern Republics*, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPS-84-073, p. 57 (Author's personal copy, source, 2020: <https://discover.dtic.mil>).

Report of the Uzbek CP Central Committee Commission, 'On the Tragic Events in Ferghana Oblast and the Responsibility of Party, Soviet, and Law Enforcement Organs', 18300786b, *Tashkent Pravda Vostoka*, 30 July 1989, cited in USSR Report (15 November 1989) *Soviet Union Political Affairs*, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPA-89-060, p. 45, <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a346350.pdf> (accessed 7th Aug 2020).

Vahobov, S. 'English Writer Gets Acquainted with Life of Our People', *Tashkent Ozbekiston Adabiyoti Va San'ati*, 30 March 1984, p. 7, cited in USSR Report (21 August 1984) *Political and Sociological Affairs, Soviet Southern Republics*, Foreign Broadcast Information Service, Springfield, Virginia, United States of America, JPRS-UPS-84-073, p. 72 (Author's personal copy 2020, source: <https://discover.dtic.mil>).

Brezhnev, L.I. *Report of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union*. (Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1981.)

Online:

International Olympic Committee.org, <http://www.olympic.org>

National Olympic Committee of Uzbekistan, <http://www.olympic.uz/en/>

Books and Articles:

Abazov, Rafis, *Culture and Customs of the Central Asian Republics*. Westport, Connecticut: Greenwood, 2007.

Akiner, Shirin, *The Islamic Peoples of the Soviet Union*. London: Kegan Paul, 1983.

Akiner, Shirin, 'Uzbekistan: Republic of Many Tongues', in *Language Planning in the Soviet Union*, ed. J.M. Kirkwood. Macmillan: London, 1989.

Akiner, Shirin, *Central Asia: New Arc of Crisis?* London: Whitehall Paper Series, 1993.

Akyildiz, Sevket, 'Olympic Culture in Soviet Uzbekistan 1951-1991: International Prestige and Local Heroes', *Polyvocia—The SOAS Journal of Graduate Research* 3 (March 2011): 1-16. <https://www.soas.ac.uk/sjpr/edition-3/file67219.pdf> (20 Nov 2020).

Akyildiz, Sevket, 'Soviet Physical Culture in Uzbekistan: Implementation and Social Impact', in *Sports and Coaching: Pasts and Futures*, ed. Dave Day. Manchester: Manchester Metropolitan University, 2012, 105-122.

Akyildiz, Sevket. H, 'Assessing Uzbekistan's Olympic Performance, 1992-2012', *Central Eurasian Scholars and Media Initiative* (27th August, 2012), <http://cesmi.info/wp/?p=202> , or http://www.bbc.com/kyrgyz/in_depth/2012/08/120827_sevket_hilton_talk_on.shtml, or https://www.bbc.com/uzbek/institutional/2012/08/120824_cy_uzbek_shevket_akyildiz.shtml (accessed 9 August 2020).

Akyildiz, Sevket, and Richard Carlson, 'Sovietisation in Uzbekistan 1980-1991: Success or Failure?', *Twentieth Century Communism A Journal of International History: Local Communisms*, no. 5 (June 2013): 156-174.

Akyildiz, Sevket, and Richard Carlson, *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*. London: Routledge, 2014.

Akyildiz, Sevket, 'Sport has become the privilege of the millions': Physical culture in Uzbekistan 1924-1991, *Proceedings of the XII Biennial Conference of the European Society for Central Asian Studies: Central Asia: A Maturing Field*, University of Cambridge, ed. Alexander Morrison and S.S. Saxena. Cambridge, Cambridge Scientific Publishers, 2016, 1-18.

Akyildiz, Sevket, 'Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin: Uzbekistan from 1925 to 1952', *Vakanüvis—International Journal of Historical Researches*, 4, no. 2, (Fall 2019): 515-541, <https://dergipark.org.tr/en/pub/vakanuvis/issue/48884/595032> (accessed 4 Nov 2020).

Akyildiz, Sevket, 'Cultural Change in Central Asia: Brezhnev, Modern Sports, and Memories in Uzbekistan, 1964 to 1982', *History Studies: International Journal of History*, 12, no. 1, (February 2020): 35-54. Available: <http://www.historystudies.net/dergi//cultural-change-in-central-asia-brezhnev-modern-sports-and-memories-in-uzbekistan-1964-to-1982202003798d093.pdf> (accessed 4 Nov 2020).

Allen, Dean, "'National Heroes": Sport and the Creation of Icons', *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 584-94.

Bernstein, Seth, *Raised Under Stalin: Young Communists and the Defence of Socialism*. Ithaca, NY & London: Cornell University Press, 2017.

Brown, Archie, and Michael Kaser and Gerald Smith, *The Cambridge Encyclopaedia of Russia and the former Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Brown, Archie, *The Rise and Fall of Communism*. London: The Bodley Head, 2009.

Edelman, Robert, *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Fierman, William, 'Western Popular Culture and the Soviet Youth: A Case Study of "Muslim Region"', *Central Asian Survey*, 7, no. 1 (1988), 7-36.

Fierman, William, *Soviet Central Asia: The Failed Transformation*. Boulder, USA: Westview Press, 1991.

Goldblatt, David and Johnny Acton, *How to Watch the Olympics*. London: Profile, 2012.

Grant, Susan, *Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s*. London: Routledge, 2013.

Hassan, David, 'Introduction: What makes a Sporting Icon?', *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 417-26.

Horak, Slavomir, 'Sports Politics in Authoritarian Regimes: The Synergies of Sport, Ideology and Personality Cult in Turkmenistan', in *Sport, Statehood and Transition in Europe: Comparative Perspectives from post-Soviet and post-Socialist Societies*, ed. Rojo-Labaien, Ekain, Álvaro Rodríguez Díaz. London: Routledge, 2020.

Katzer, Nikolaus and Sandra Budy and Alexandra Kohring and Manfred Zeller, *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*. Frankfurt: CampusVerlag, 2010.

Khodjayev, E, and V. Mizhiritsky, *Uzbekistan: Questions and Answers*. Tashkent: 1987.

Kruglaik, Maryna, and Oleksandr Krugliak, 'Sport in post-Socialist Ukraine', in *Sport, Statehood and Transition in Europe: Comparative Perspectives from post-Soviet and post-Socialist Societies*, ed. Rojo-Labaien, Ekain, Álvaro Rodríguez Díaz. London: Routledge, 2020.

Kozlov, Viktor, *The Peoples of the Soviet Union*. London: Hutchinson, 1988.

Lane, David, *Soviet Society Under Perestroika*. London: Unwin Hyman, 1990.

Petrov, P. 'National Styles of Wrestling in the Soviet Union and the Post-Soviet States: Political and Sociocultural Aspects of Their Development and Use', *The International Journal of the History of Sport*, 31, no. 4 (2014): 405-22.

Rojo-Labaien, Ekain, Álvaro Rodríguez Díaz, *Sport, Statehood and Transition in Europe: Comparative Perspectives from post-Soviet and post-Socialist Societies*. London: Routledge, 2020.

Riordan, James, *Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Riordan, Jim, 'Soviet Youth: Pioneers of Change', *Soviet Studies*, 40, no. 4 (October 1988): 556-72.

Riordan, Jim, 'Playing to New Rules: Soviet Sport and Perestroika', *Soviet Studies*, 42, no. 1, (January 1990): 133-145.

Riordan, Jim, *Sport, Politics and Communism*. Manchester: Manchester University Press, 1991.

Riordan, Jim, 'The Rise, Fall and Rebirth of Sporting Women in Russia and the USSR', *Journal of Sport History*, 18, no. 1, (Spring 1991): 183-199.

Riordan, Jim, 'Rewriting Soviet Sports History', *Journal of Sports History*, 20, no. 3 (Winter 1993): 247-258.

Rywkin, Michael, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1990.

Rywkin, Michael, *Soviet Society Today*. Armonk: M.E. Sharpe, 1990.

Sharipova, F. *Fighter*. Tashkent, T-Publishing, 2000.

Shneidman, N.N, *The Soviet Road to Olympus: Theory and Practice of Soviet Physical Culture and Sport*. London, Routledge & Kegan Paul, 1979.

Sobratee, Gulhammid, *Uzbekistan*. Moscow: Novosti Press Agency, 1987.

Timofeyev, A. and Y. Kopytkin, *Soviet Sport: The Success Story*. Moscow: Raduga Publishers, 1987.

Wilkins, Frances, *Let's Visit Uzbekistan*. London: Macmillan, 1988.

Deniz Mayınlarının Osmanlı Devletindeki Gelişimi ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki Rolü

Hüseyin Arabacı* - Murat Karataş**

(ORCID: 0000-0003-3358-1975 - 0000-0003-3581-0735)

Makale Gönderim Tarihi

17.01.2021

Makale Kabul Tarihi

30.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Arabacı, H. – Karataş, M., “Deniz Mayınlarının Osmanlı Devletindeki Gelişimi ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki Rolü”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 36-75.

APA: Arabacı, H. – Karataş, M. (2021). Deniz Mayınlarının Osmanlı Devletindeki Gelişimi ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki Rolü. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 36-75.

Öz

Deniz Harbi'nde gemiler için etkili tahrip ve tehdit unsuru olarak kullanımı dünyada kısa sürede yaygınlaşan deniz mayınları, muharebe silahı niteliğini 19. yüzyıl ortasından itibaren kazanmıştır. Osmanlı Devleti, sahip olduğu geniş coğrafyasındaki sahillerini korumak amacıyla deniz mayınlarını envanterine kazandırma ve bunları geliştirme çabasında yer alarak tedarik, üretim ve teşkilat aşamalarını hızla geçirmiştir. Bu yeni muharebe aracının ilk uygulama alanları ise Çanakkale ve İstanbul Boğazları, Selanik, Golos ve İzmir gibi merkezler olmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, kıyıdan kontrollü sabit mayınlar geliştirilerek bağımsız olarak atılabilen otomatik mayınların kullanımı yaygınlaşmıştır. Osmanlı Devleti de ilk kez Osmanlı-İtalya Harbi (1911-1912)'nde otomatik deniz mayınını kullanmıştır. 1915 yılından önce Çanakkale

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Askeri Tarih Araştırmaları. h.arabaci17@hotmail.com.

** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, muratkrats@yahoo.com.

Boğazi'ndeki mayın faaliyetleri, akıntılı sularda mayın kullanımı ile ilgili önemli tecrübelerin kazanılmasını sağlamıştır.

1915 Çanakkale Boğaz Savunmasında sabit kurulan mayın hatları dışında, "serseri mayın" olarak tabir edilen mayın türü de kullanılmıştır. Serseri mayın, Müttefik Filo'nun en çok çekindiği unsurların başında gelmiştir. 18 Mart 1915 tarihinde Müttefik Filo'nun mağlubiyetine yol açan en temel faktör; kıyı bataryası ve projektör desteği ile deniz mayınları olmuştur.

Bu makalede, 18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Boğaz Savunmasının zafer ile taçlanmasında en temel unsur olan deniz mayınlarının tarihsel gelişim içerisinde Osmanlı Devleti'ndeki kullanımı ve 1915 yılındaki rolü üzerine durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu, Çanakkale Cephesi, 1915 Çanakkale Boğaz Savunması, Deniz Mayınları.

The Development of Sea Mines in the Ottoman Empire and its Role at the Defense of Dardanelles in 1915

Abstract

The use of naval mines as an effective destructive and threatening element for ships had become widespread since the mid-19th century in naval warfare. Ottoman Empire had quickly included naval mines into her inventory in order to protect its vast territories' coastlines, and involved in development efforts by taking place in supply, production and organization phases. The implementation of the naval mines had been the centers like İstanbul and Çanakkale straits, Thessalonica, Golos and Izmir. In the first quarter of 20th century, the uses of automatic naval mines had become widespread, which were controllable from the shores and deployed independently had been developed. Ottoman Empire had used the automatic naval mines initially during the Ottoman-Italian War of 1911-1912. Mining efforts in pre-1915 allowed to gain experience in waters with currents.

Along with stationary mine lines, floating mine types had been used also and became an element that British fleet abstained the most. The basic factor of United fleet's defeat on March 18, 1915 was the coastal guns and naval mines supported by projectors. In this article, the use of naval mines by Ottoman Empire within its historical evolution was emphasized which was the main element of Ottoman victory at the Çanakkale Strait on March 18, 1915.

Keywords: World War I, Ottoman Empire, Çanakkale Strait, 1915 Defense of Çanakkale Strait, Naval Mines.

Giriş

Deniz mayınları, gemileri tahrip için kullanılan ve içi patlayıcı madde (barut) dolu harp silahıdır.¹ Denizin altında belirli bir derinlikte demirli olarak ya da deniz dibine yerleştirilerek kullanılan deniz mayınları, gemilerin su altı kesimlerinde patlayarak yara açar ve saf dışı kalmalarını sağlar. Deniz mayınları, çarpma etkisi ile ya da gemilerin hareketleri esnasında deniz dibinde oluşturduğu etki sonucu faaliyete geçen mekanizmalar ile donatılmıştır. Ayrıca bir de deniz yüzeyinde ya da altında kontrolsüz olarak dolaşan akıntı ile sürüklenen deniz mayınları (Serseri mayın) türü de bulunmaktadır.²

Deniz mayınlarının Osmanlı'da harp silahı olarak kullanımı, mevcut literatürde harekât sahasında oluşturulan mayın hatları, mayın sayısı ve türlerine dair bilgi ile sınırlıdır. Deniz mayınlarının Osmanlı'da envantere girişi, tedarik ve üretim çalışmaları ile teşkilat yapısı, eğitim dokümanı ve teknik özellikleri ile mayın harbi faaliyetleri gibi hususlar yeterince incelenmemiştir. Diğer taraftan deniz mayınlarına karşın hareket kabiliyetine sahip ve daha gelişmiş olan seyyar torpidoya rağmen Osmanlı'nın deniz mayınlarından vazgeçmeme nedenleri de yine tam olarak aydınlatılmamıştır.

Nitekim, Osmanlı'nın deniz mayınlarını en geniş ve etkin olarak kullandığı Çanakkale Cephesi'nde dahi deniz mayınlarına ilişkin veriler arasında bu silahı kullanan torpil müfrezesinin personel kadrosu, kabiliyet ve imkanları gibi hususlar, Çanakkale Muharebeleri hakkında tarih yazımı 1916 yılı gibi çok erken tarihte başlatılmış ve doküman hazırlanmış³ olmasına rağmen ortaya konulmamış durumdadır. Yine

¹ Süleyman Nutki, *Kamus-i Bahrî Deniz Sözlüğü*, (Haz. Mustafa Pultar), İstanbul, 2011, s. 294.

² Bahse konu etki, (Dip mayınlarında) gemilerin oluşturduğu mıknaresi etki (manyetik), pervane gürültüsü (Akustik) ve gemilerin hareketinden kaynaklanan deniz dibindeki basınç değişikliği (Pressure)'dir. Bu özelliklerin tümünü üzerinde barındıran mayınlara ise "Kombine Mayın" denilmektedir. Burhanettin Seri, *Denizcilik Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, s. 158, 352-353, 467.

³ 1915 Çanakkale Boğaz Savunması ile ilgili tarih yazımı, Tarih-i Harp Şubesi'nce muharebelerin hemen ardından yazılmaya başlamış ve içinde torpil (mayın) huşularını da içeren müsvedde halindeki derleme notlar, "Çanakkale Muharebatı Tarih-i Harbi"

1918 yılında Osmanlı Ordusu bünyesinde görev yapmış Alman heyetinin götürdüğü⁴ dokuman ve krokilerin ortaya çıkmamış olması da deniz mayınlarının Çanakkale Cephesi'ndeki kullanımında alınan müşterek kararlar ve bu silah ile ilgili önemli detayların ortaya çıkmamasında etkilidir.

Bu kapsamda deniz mayınlarının Osmanlı'daki gelişimine ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki rolü ile ilgili kaynak ve arşiv belgeleri üzerinde konu özelinde çalışma yapılmış ve ortaya çıkan veriler deniz mayınlarının tarihsel gelişimi ve teknik özellikleri ile Osmanlı'nın bu gelişim içindeki durumu (Tedarik, Üretim) ve deniz mayınlarını kullanımına ilişkin detaylara (Teşkilat ve Eğitim) hususlara ilişkin bilgiler ortaya çıkmaktadır. Elde edilen veriler doğrultusunda bu çalışmada bahse konu dönemde Osmanlı'yı deniz mayınlarını envanterine katmaya iten sebepler ve bu silahın Osmanlı'nın savunma konseptindeki yerinin ortaya konulması ile deniz mayınlarının 18 Mart Deniz Zaferi'ndeki rolünün ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu makalede deniz mayınlarının Osmanlı'da envantere dahil edilmesi kapsamında üretim ve tedarik çalışmaları ile mayıcılık teşkilatının kurulması, eğitim hususlarına ilişkin bilgiler verilecek ve akabinde deniz mayınlarının 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki yeri ve 18 Mart 1915 Deniz Zaferi'ndeki rolü ele alınacaktır.

1. Deniz Harbinde Yeni Bir Boyut: Deniz Mayınları

Deniz mayınları, harbin asli unsuru olan gemileri saf dışı bırakmak ya da hareket alanlarını kısıtlamak amacıyla geliştirilmiştir. Kullanımı ve

başlığı ile mahrem olarak mütalaaları alınmak üzere sadece birlik komutanları ve ilgili personele gönderilerek gözden geçirilmesi ve varsa ilave hususların bildirilmesi istenmiştir. *MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), BDH*, Klasör (Kls.) 4633, Dosya (Dos.) 110, Fihrist (Fih.) 7, 12 Kânunuevvel 1332/25 Aralık 1916. Kitabın neşrinin kararlaştırılmış olduğu, 26 Aralık 1916 tarihinde Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Brounsart tarafından bildirilmiştir. *ATASE, BDH*, Kls. 4633, Dos. 110, Fih. 7-1, 13 Kânunuevvel 1332/26 Aralık 1916. Kitap, *Harbi-i Umûmîde Osmanlı Tarih-i Harbi Çanakkale Muharebâtı 1330-1331 "Müşvedde Halinde"* adı ile Harbiye Nezareti Tarih-i Harb Şubesi yayını olarak 1332/1916 yılında basılmıştır.

⁴ Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür III Çanakkale'den Mondros'a (1915-1918)*, (Haz. Murat ULUĞTEKİN), İstanbul, 2015, s. 383,387.

ortaya çıkışı Orta Çağ'da, barutun icadı sonrasında olmuştur.⁵ Bu dönemde deniz mayınlarının kullanımı, deniz yüzeyinde kalacak şekilde ve infilakın barutla sağlanır şekildedir. Orta Çağ'daki deniz savaşlarında yaygın olarak kullanılan⁶ bu usulde, tahrip unsurunun fark edilebilir olması, bir sorun olarak görülmüş ve bunu gidermek üzere yapılan çalışmalar, deniz mayınlarının evrimini sağlamıştır. Bu yönde yapılan çalışmalarla 1777 yılında David Bushnell'in içi barut dolu fiçı şeklinde tasarladığı⁷ deniz mayınları, bir başka mayın tasarımcısı olan Robert Fulton'un çalışmaları ile 1807 yılında "demirli mayın" olarak kullanılmaya başlamıştır.⁸

Deniz mayınlarının Fulton ile süren gelişimi⁹ Samuel Colt ve General Pasley sayesinde mayın teknolojisinde elektriğin kullanılmaya başlanması ile sürmüştür.¹⁰ Deniz mayınları bu sayede önemli ivme kazanmış ve kıydan kontrollü ve elektrikle infilak eder hale gelmiştir.¹¹

⁵ Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, (Çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç), İstanbul, 2008, s.1; Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, (Çev. Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 19.

⁶ Ahşaptan yapılmış teknelerin yanıcı madde ve barutla doldurulup hedef geminin yanında infilak ettirilmesi, Orta Çağ'daki deniz savaşlarında tahrip yöntemi yaygın olarak kullanılmıştır. J. S. Cowie, *Mines, Minelayers and Minelaying*, Londra, 1949, s. 7. Osmanlı'da gemileri tahrip unsuru olarak aynı yöntemle "Ateş kayıklar" kullanılmıştır. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, s. 466

⁷ Gregory K. Hartmann, *Mine Warfare History And Technology*, Maryland, 1975, s. 7.

⁸ Cowie, *a.g.e.*, s.15; Eugene Hennebert, *Les Torpilles*, Ed. Hachette et Cie, Paris, 1884, s. 8.

⁹ Fulton tarafından mayın tekniğinde meydana getirilen bir başka önemli gelişme de Tüfek mekanizmalı mayınlar olmuştur. Gemi, mayına çarptığında tüfek mekanizmasının boşalıp iğnenin karşısındaki kapsül ateşlemesiyle mayının içinde bulunan siyah toz baruttan yapılmış şarj kısmının patlatması esasına dayanan bu mayınlar, mütademe (çarpmış) ile ateş alan ilk mayın çeşidi olmuştur. G. L. Pesce, *La Navigation Sous-Marine*, Vuibert Nony, Paris, 1906, s. 479; Suphi Aksoydan, "Mayın Savaşı ve Düşündürdükleri", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, S 487 1974, s. 21.

¹⁰ Hartman, *a.g.e.*, s. 8-10; Colt bu denemelerine ilk olarak 1829 yılında elektriğin barutu patlatması çalışmaları ile başlamıştır. Detay için bkz. Philip K. Lundeberg, *Samuel Colt's Submarine Battery The Secret And Enigma*, Washington, 1974, s. 8.

¹¹ Colt'un geliştirdiği yöntem, mayının gemiye çarpmasıyla içindeki elektrik devresinin kapanıp sualtı kablosu ile bağlı bulunduğu sahil istasyonundaki ikaz zilini çaldırması ve o anda istasyondan mayının içindeki fünyeni elektrik etkisiyle patlatma esasına

Samuel Colt'un ve Kiel Üniversitesi'nden Profesör Himmlý'nin sürdürdüğü denemeler sonucunda bir akünün voltajını patlatıcı terminale uygulayarak ateşlenebilecek mayınlar ortaya çıkmış ve bu teknikle kıyıya demirlenen mayınlı alanlar (Mayın Tarlaları) oluşturulmuştur.¹² Deniz mayınları, bu haliyle yaygın savaşlarda kullanılmaya başlanmıştır.¹³

Deniz mayınlarındaki hızlı gelişim, devletleri kendilerine özgü mayın geliştirme çabasına itmiştir. Bu doğrultuda Ruslar, Ekim 1839'da Prof. Moritz Hermann von Jacobi'nin idaresinde çalışma başlatmış ve St. Petersburg'da Rus Silahlı Kuvvetler Komitesi kurarak, elektrik teknolojisinin deniz mayınları üzerinde kullanılması yönünde çalışmalar yürütmüştür.¹⁴ Ruslar ayrıca deniz mayınlarında "Jacobi Fünyesi" adlı kimyasal bir ateşleme mekanizması geliştirmiştir.¹⁵

Deniz mayınlarının gelişimi konusunda bundan başka Avusturya ordusunda görevli Binbaşı Ebner tarafından savaş sırasında bir düşman gemisinin hareketlerinin, her bir mayının tam konumunu işaret eden bir şemaya yansıtıldığı bir kamera "Obscura" biçimi geliştirilmiştir.¹⁶

Alman Fizikçi Heinrich Hertz de mayınların ateşleme sistemi üzerinde çalışmış ve 1868 yılında elktro-manyetik deniz mayınlarını

dayanmaktadır. Aksoydan, *a.g.m.*, s. 21-22; Amerikan Kongresi 1842 yılında Albay Sanuel Colt'un deneylerini onaylamış ve masrafları karşılamak için 17.000 dolar ödenek ayırmıştır. Bkz. W. R. King, *Torpedoes: Their Invention And Use, From The First Application To The Art Of War To The Present Time*, Washington, 1866, s.48.

¹² Hartman, *a.g.e.*, s. 8-10; Colt bu denemelerine ilk 1829 yılında elektriğin barutu patlatması çalışmaları ile başlamıştır. Detay için bkz. Lundeberg, *a.g.e.*, s. 8.

¹³ I. Schleswing-Hostein Harbi (1848-1851), Kırım Savaşı (1854-1856) mayın tarlası kullanılan savaşlardan bazılarıdır. Cowie, *a.g.e.*, s.17; Refet Gürül, "Mayın ve Onunla Mücadele", *Deniz Mecmuası*, S 374 (Mayıs 1945), s. 21; Tamara Moser Melia, *Damn the Torpedoes: A Short History of U.S. Naval Mine Countermeasures, 1777-1991*, Washington, 1991, s. 8-9; Spencer C. Tucker, *Handbook of 19th Century Naval Warfare*, 2000, s. 166; Mehmet, "Mayıncılık Tarihine Bir Nazar", *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, C 7 S 1 (Kânunusani 1340), s. 1696.

¹⁴ Lundeberg, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵ Aksoydan, *a.g.m.*, s. 23; Saim Besbelli, "Deniz Mayınının Tarihi", *Deniz Mecmuası*, S 316 (Nisan 1942), s. 100. Gürül, *a.g.m.*, s. 21; John Townsend Bucknill, *Submarine Mines And Torpedoes As Applied To Harbour Defence*, New York, 1889, s.204.

¹⁶ Cowie, *a.g.e.*, s. 18.

geliştirmiştir.¹⁷ Rus Donanması Almanların bu geliştirmesine karşın aynı yıl yine bu kapsamda deniz mayınlarında ilk cam tüplü elektrolitik batarya detanatörünü geliştirerek kullanmaya başlamıştır.¹⁸

Deniz mayınlarının kullanımında önemli bir başka gelişme de 1890 ve 1891 yıllarında Amerikan bahriyesi tarafından mayınların belirlenen derinlikte kalmasını sağlayan hidrostatik özellik kazandırılması ile olmuştur.¹⁹

1898 yılında dünya genelinde üç çeşit deniz mayını türü kullanımdadır. Bunlardan ilki kıyıdaki istasyondan elektrik kablosu ile hareket alıp manuel olarak gözleme dayalı ateşlenen gözlem mayınlarıdır. İkinci tür ise yine kıydan kontrollü ancak ilave olarak otomatik de infilak edebilen kıydan kontrollü mayınlar olup üçüncü de bağımsız kullanılabilen otomatik mayınlardır.²⁰

Dünya Harp Tarihi'nde deniz mayınların en yaygın kullanımı Rus-Japon Savaşı (1905) sırasında olmuştur. Bu savaşta deniz mayınları ilk defa açık denize dökülmüş, ilk defa hidrostatik mayın kullanılmış ve yine ilk defa mayın tarama harekâtı icra edilmiştir.²¹

Deniz mayınlarının yaygın kullanımı ve açık denizde kontrolsüz kullanımı, ticari gemileri de tehdit etmesi bakımından uluslararası düzeyde endişelere neden olmuş ve geliştirme çabasında yarışan devletler bu defa bu silahın kullanımını şartlara bağlama ve kısıtlama çabasına girişmişlerdir.

1907 yılında düzenlenen Uluslararası Lahey Konferansı'nda gündeme gelen bu durum ile ilgili konferansta, deniz mayınlarının

¹⁷ "Hertz Boynuzu" olarak anılan bu sistemde mayının ateşlenme prensibi çarpmaya dayalı otomatik ateşleme şeklindedir. Gemilerin mayına çarpma anında, mayının dış yüzeyinde metal boynuzda kılflı bir cam tüp içindeki potasyum bikromat çözeltisi ihtiva eden elektrolitin bükülmesi ile cam tüpün kırılması ve elektrolit devrenin elektrik detanatörünü ateşlemesi ile mayın infilak esasına dayanır. Hartman, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁸ Lawrence Sondhaus, *Naval Warfare, 1815-1914*, London, 2001, s. 90.

¹⁹ Cowie, *a.g.e.*, s. 30.

²⁰ Scientific American, "Explosion Of Submarine Mine's In Baltimore Harbor", 79/14 (October 1898), s. 217 (Eriş. <https://archive.org/details/scientific-american-1898-10-01/page/n7> (15.10.2018)).

²¹ Lütfi, "Modern Denizaltı Mayını" *Deniz Mecmuası*, S 316, s. 2, Gürül, *a.g.m.*, s. 21-22.

herhangi bir sebeple zincirinin kopması ve sürüklenmesi durumunda bir saat içinde etkisiz kalacak şekilde ayarlanabilir olması istenmiştir. Konferansta ayrıca açık denizleri birleştiren boğazların harp zamanında ticari gemi geçişlerine serbest bırakılması ve mayın ile kapatılmaması görüşü de ortaya atılmıştır.²²

Buna göre konferansta alınan kararlarda açık denizde otomatik olarak sürüklenen mayınların, bir saat içinde nötralize edilmesini sağlayan bir cihazla donatılması gerekliliği ve mayınlanan sahaların diğer devletlere diplomatik yollarla bildirilmesi zorunluluğu esası kabul edilmiştir. Otomatik temaslı mayınların açık ya da iç denizlerde ticari gemi geçiş hatlarına yerleştirilmesi de yasaklanmıştır.²³

1907 Lahey Sözleşmesi, Ocak 1910'da yürürlüğe girmiştir.²⁴ 38 devlet tarafından imzalanan Lahey Konferansı'ndaki hükümleri, Çin, İspanya, Karadağ, Portekiz, Rusya, İsveç imzalamamıştır. Osmanlı "Çanakkale ve İstanbul Boğazları girişlerinin müdafaasından mahrum kalmak istemedikleri için", İngiltere ise "mayın kullanımına kısıtlama getirilmesinin meşruiyet ve hakkaniyete uygun olmayacağı" düşüncesi

²² Osmanlı Devleti bu görüş için: Harp zamanında ticari gemi geçişlerine izin vermenin mümkün olmayacağını, Karadeniz'in açık bir deniz olmadığı gibi harp zamanında Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında gerekli tedbirin alınması için mayın yerleştirilmesinin Osmanlı'nın tabii hakkı olduğu açıklamasında bulunmuştur. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 3102/232610 (Lef:001), 30 Haziran 1323/13 Temmuz 1907; *BOA, BEO*, 3102/232610 (Lef:002), 6 Kânunusani 1325/19 Ocak 1910.

²³ 18 Ekim 1907'de Lahey'de imzalanan sözleşmenin VIII sayılı Denizaltı Mayınlarının Dökülmesine İlişkin Sözleşme metni, Erş.:<https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0669.pdf>, s. 670-678; *Tahtelbahir Lağımlarının Ehemmiyeti*, 1228, s. 6.

²⁴ Steven Haines, "1907 Hague Convention VIII relative to the Laying of Automatic Submarine Contact Mines", *International Law Studies*, Vol. 90, 2014, pp. 420-433. Erş.: <https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol90/iss1/7/>Erş.Tar.: 22.11.2018; David Letts, "Naval mines: Legal considerations in armed conflict and peacetime", *International Review of the Red Cross*, 98/2, 2006, s. 550, doi:10.1017/S1816383117000285; Chatham House, "International Law Applicable to Naval Mines", 90 (October 2014), Erş.:<https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol90/iss1/4/>; Wolff Heintschel von Heinegg, "Minelaying and the Impediment of Passage Rights", *International Law Studies*, 90(2014), p.545-574, Erş.:<https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=ils> 22.11.18.

ile geneline ihtiyatî tedbir belirterek imzalamıştır. Sözleşmeye Almanya ve Dominik Cumhuriyeti de hükümlerin bazı maddelerine ihtiyatî tedbir ve şerhler eklemiştir.²⁵ Barış zamanı ile sınırlı kalacak olan bu hükümlere göre devam eden süreçte ülkeler mayınlarında tadilat yapmış, Osmanlı da bu yönde “sautter harlé” model mayınları kullanıma sokmuştur.²⁶

2- Deniz Harbi’nde Mayın Silahının Yeri

Deniz mayınları, savaşta karşı tarafın gemilerini imha eder nitelikte ve zayıf tarafın toplam gücünü arttıran bir değer durumunda olan harp silahıdır. Bu anlamda tamamlayıcı olan deniz mayınları, saldırı amacıyla kullanıldığında tahrip etkisi bakımından harekâtı ya da nakliyatı zorlaştırabilir veya kesintiye uğratabilir.

Deniz mayınları, savunma amaçlı kullanıldığında ise deniz irtibat yollarını, karasularını, kıyı ve limanları korumaya hizmet eder. Deniz mayınlarının teknolojik gelişimi de bu iki özelliğe göre şekillenmiştir. Devletlere göre değişiklik gösteren bu bakış, Amerikan bahriyesine göre harp gayretlerinin azamî dağılılabilmesine yardım etmek ve kendi deniz irtibatlarının karşı taraf kuvvetleri tarafından imha tehdidine karşı emniyeti sağlamaktır. İngiliz bahriyesinin görüşüne göre de Amerikalıların belirttiği amacın savunma şeklinde değiştirilmesidir. Almanlara göre ise deniz mayınları harp gayretlerinin desteklenmesi için karşı tarafın harp ve ticari gemilerini deniz ve limanlara giriş ya da çıkıştan alıkoymak üzere kullanılır.²⁷

Deniz harbinde savaşılan tarafın lojistiğine dolayısıyla da ekonomisine doğrudan doğruya etki etme yeteneğine sahip olan deniz mayınları, bu yönüyle de çok yönlü silahlar sınıfında yer alır. Deniz nakliyatının durmasına ya da aksamasına neden oluşturabilecek nitelikte etkili bir silah olan deniz mayınları ile gemiler rotadan sapmaya zorlanabilir ya da bu silah sayesinde gemiler diğer silah sistemleri

²⁵ Ahmet İsmail, “İkinci Lahey Sulh Konferansının Mukarreratı Londra Beyannamesi” *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, C 4, S 10 (Ağustos 1334), s. 436-438.

²⁶ *Deniz Tarihi Arşivi (DTA), Bahriye Nezareti (B.N.)*, 308/9688 (Lef:35, 36), Tarih yok.

²⁷ Erdoğan Öрге, “Mayın Harbi Anlamı ve II. Dünya Harbinde Pasifikte Mayın Silahının Kullanılması”, *Donanma Dergisi*, S 459 Eki (1967), s.1-2.

üzerine sevk edilebilir. Bu bakımdan mayın harbi, bu silahı dizayn edenler ile mayın avlayıcılar arasındaki rekabet savaşdır.²⁸

Karşılıklı rekabette, mayınlanacak alana göre mayın türü, derinliği ve mayınların birbiri arasındaki mesafe değişiklik gösterirken tarama cihazları ve yöntemleri ise sadece mayının türüne karşı değişiklik gösterir. Kullanım alanı içerisinde geçit ve boğaz gibi yerlerde saldıran tarafça bir limanı ya da boğazı kapatmak için atılanlara abluka mayınları denir.²⁹

Abluka mayınları, ilk olarak 1900 yılında İtalyan bir mühendis tarafından limanları abluka etmek üzere geliştirmiş ve mayınların gerisinde “abluka filosu” bulundurulmuş limanda yatan filonun mayınlanmış sahaya çekilmesi taktiğini ortaya atılmıştır. 1904-1905 Rus-Japon savaşında, Japonlar bu fikri uygulamaya koyarak Port-Arthur limanı önüne mayın dökmüş ve bir tuzak filosu ile Rusları limandan çıkmaya tahrik ederek Rus Amiral gemisi Petropavolok'un mayına çarptırarak üç dakika içerisinde batırmıştır.³⁰

Rus-Japon Savaşı'nda dünya çapında geniş yankı bulan deniz mayınlarının etkisi, ünlü deniz teorisyeni Alfred Thayer Mahan tarafından savaşın sonucuyla alakasız olarak bulunmuştur. Onun fikirlerine kapılan İngiltere, deniz mayınlarını ilkel bir silah olarak algılayarak saldırı amaçlı bir başka harp silahı olan seyfar torpidoları daha ön plana almıştır. İngiltere'de ayrıca harekât sahasında deniz mayınlarının kullanımı ile ilgili olarak 1904 yılında İmparatorluk Savunma Komitesi'nce, gemilerdeki topların menzilerindeki iyileşmelerle artık gemilerin mayınlara yaklaşmasına gerek kalmayacağı ve eğer gemilerin yaklaşmasına karşı önlem alınacak ise bu görevi denizaltıların da yapabileceği fikri öne sürülmüştür.³¹

²⁸ Suphi Aksoydan, “Mayın Savaşı ve Düşündürdükleri”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, 80 (Ekim 1974), s. 37-38.

²⁹ Hayrettin, *Taharri*, İstanbul, 1932, s.11-15.

³⁰ Bu savaş açık denize ilk defa mayın atılması ve Rusların iki römorkör arasına bağladıkları bir tel vasıtasıyla mayın taraması yapmaları bakımından mayın tarihinde ilklerin savaşı olmuştur. Gürül, *a.g.m.*, s.21-22.

³¹ İngiliz Bahriyesi'nde John Arbuthnot Fisher'ın teğmenliğinden beri mayın harbi konusunda sürdürdüğü çabalar ve bu silaha dikkat çekmesi göz ardı edilmiş gerek

Deniz mayınları, özel amaçlar dışında çoğunlukla savunma amaçlı kullanılan silah olarak kıyı savunmasında en önemli unsurlardan biridir.

Deniz mayınlarının harekât sahasında kullanımı, ilk olarak 1812 yılında Amerika-Büyük Britanya ve İrlanda arasında çıkan savaşta mayın tarlası kullanımı ile ortaya çıkmış ve bu sayede İngiliz gemileri, New York Limanı'ndan uzak tutulmuştur. Bundan başka I. Schleswing-Hostein Harbi'nde (1848-1851) de muharebelere sonradan dahil olan Prusyalılar, Kiel Limanını mayınlar ile savunmuştur.³² Kırım Savaşı (1854-1856)'nda da Ruslar, Karadeniz ve Baltık Denizi'ndeki Limanlarını savunmak üzere mayın tarlaları oluşturmuştur.³³

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)'nda da deniz mayınları geniş çaplı olarak kullanılmıştır. Ruslar bu savaşta, Tuna'da (300 adedinin 49-73 kilo siyah barut içerdiği, 150 adedinin de 16 kilo nitrogliserinli barutla dolu) mayın deposu kurmuşlar, Sivastopol limanını 300, Odessa'yı 725, Kerç Boğazını 400 ve Oçakof önünü 360 mayınla kapamışlardır. Bundan başka 30 Nisan 1877'de, Reni ve Barbuşi (Tuna Nehri)³⁴ kurmuş oldukları mayın hatlarını, 3 Mayıs'ta birer hat daha ilave ederek ikişer hatta çıkarmışlardır. 9 Mayıs'ta da İbrail'in alt tarafına mayın hattı tesis etmişlerdir. 17 Mayıs'ta Maçin Kolunda 3 mayın hattı, 18 ve 19 Mayıs'ta da İbrail'in üst kısmında, nehrin ana yatağında, 3 mayın hattı Ruslar tarafından tesis edilmiş durumdadır. 6-8 Haziran'da Ruslar, Maçin'in ana kolu ve güney ağzını mayınla kapatılmış, aynı

finansal kısıtlamalar ve gerekse de gemi inşası mayın harbi faaliyetlerine karşı daha ön plana çıkmıştır. 1910 yılına kadar devam eden bu durumun Churchill döneminde bir nebze iyileşmiş ve HMS Vernon'da mayın tarama servisi daha aktif olarak faaliyet göstermiştir. Peter Halvorsen, "The Royal Navy and Mine Warfare, 1868-1914", *Journal of Strategic Studies*, 27 (2004), s. 685-707.

(DOI: 10.1080/136236904200514565)

³² Bahse konu mayınlar, Schleswig-Holstein Harbi'nde (1848-51) Kiel Üniversitesinden Profesör Himmler tarafından tasarlanan elektrik gözlemci mayınları Kiel Limanı'nın savunması için kullanılmış, mayın tarlası oluşturularak Danimarka Filosu bu yolla engellenmiştir. Bkz. Cowie, *a.g.e.*, s. 17; Refet Gürül, "Mayın ve Onunla Mücadele", *Deniz Mecmuası*, 374 (Mayıs 1945), s. 21.

³³ Melia, *a.g.e.*, s. 8-9; Tucker, *a.g.e.*, s. 166; Mehmet, *a.g.m.*, s.1696.

³⁴ Reni, günümüzde Ukrayna'da yer almaktadır. Barbuşi ise Tuna Nehri'ne dökülen Siret Nehri'nde Barbosi adı ile Romanya'da yer almaktadır.

tarihte, Maçka adasının Tuna'yı ikiye ayırdığı yerde bir mayın hattı tesis edilmiştir. 28 ve 29 Haziran 1877'de de Zimniçe bölgesinde mayın hattı tesis etmişlerdir. Bunlardan başka Sünne, Rusçuk ve Niğbolu'da da mayın hatları tesis etmişlerdir.³⁵

Geçit, boğaz ve liman gibi yerlerin savunmasında etkin bir güç olarak kullanılan deniz mayınları, harp gemisi ve istihkâm bağlantısından oluşan üçlü yapı içerisinde kullanılır. Deniz ve kara askerinin koordineli çalışmasını gerektiren³⁶ ve "üçlü açmaz" olarak nitelendirilebilecek bu savunma konseptinde, mayın hatları kıyı bataryaları ile karşılıklı olarak birbirine destek sağlarken projektör de mayın hatları çevresine yaklaşan ve kıyı bataryaları için hedef teşkil eden savaşılan tarafın mayın tarama gemileri tespit için önemli yardımcı unsurdur.

Deniz mayınlarının savunma konseptinde nereye oturduğunun cevabı da burada oluşmaktadır. Nitekim, Osmanlı'da Osmanlı-Yunan Harbi (1897)'nde bu "üçlü açmaza" uyan şekilde Çanakkale Boğazı'na bu mayın hatları ile savunma hattı oluşturulması ve bu hatları desteklemek üzere de kıyı hattına, Nordenfelt bataryaları ile projektörler yerleştirilmiş olması³⁷ buna örnek teşkil etmektedir. Osmanlı İtalyan Harbi (1911-1912) de yine bu kapsamda bir başka örnek teşkil etmektedir. Bu dönemde de Çanakkale Boğazı'nda mevcut kıydan kontrollü türdeki mayın hatları, ilave olarak otomatik mayınlar ile güçlendirilmiş ve bu hatlar kıyı bataryaları ve de projektörler ile desteklenmiştir.³⁸

3- Osmanlı Deniz Mayıncılığının Gelişimi

a. Erken Dönem Osmanlı Mayıncılığı

³⁵ Saim Besbelli, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî III ncü Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara, 1980, s. 21, 25, 33, 34, 52, 55, 93.

³⁶ Miralay Ahmet Muhtar Paşa, *Bahriyede Zafer Rehberi (Rehber-i Muzafferiyat-ı Bahriye) II. Abdülhamid Devrinde Zırhlı Gemiler ve Deniz Muharebe Doktrinleri*, Haz. Ali Fuat Örenç, İstanbul, 2018, s. 156-157.

³⁷ BOA, Y.MTV., 154/37, 25 Mart 1313/6 Nisan 1897.

³⁸ ATASE, *Birinci Dünya Harbi (BDH.)*, Kls. 4625, Dos. 76, Fih. 18, 29 Teşrinisani 1330/12 Aralık 1914.

Kıyı, boğaz ve liman gibi yerlerin savunmasında deniz mayınlarını kullanma ve bu silaha sahip olma gayesi ile envantere kazandırma çabasında Osmanlı'da yer almıştır. Osmanlı'yı bu konuda harekete geçiren ana neden şüphesiz sahip olduğu geniş coğrafyasındaki kıyı ve boğaz gibi yerler için etkin savunma ihtiyacı ve caydırıcılığı arttırmaktır. Bu kapsamdaki çalışmalar Osmanlı'da deniz mayınlarının erken gelişim sürecinde başlatmıştır. Nitekim, bu yönde en erken kayıt, 1849 olup Osmanlı bu tarihte deniz mayınlarının etkinliğini fark etmiş ve diğer ülkelerin tedarik hareketlerini izler³⁹ durumdadır.

Dönemin gelişmelerinin de Osmanlı'yı deniz mayınları konusunda tedarik ve envantere katma çabalarına itmiştir. Zira Osmanlı, Kırım Harbi (1853-1856)'nde İngiliz ve Fransız modern buharlı deniz gücünün Rusya'yı hezimete uğratmasına yakinen tanıklık etmiş ve donanmasının platform, teçhizat ve personel bakımından Avrupalı rakipleri ile arasının fazlasıyla açıldığını bu savaşta açıkça fark etmiştir.⁴⁰

Ayrıca Amerikan İç Savaşı'nda (1861-1865) deniz mayınlarının gemiler üzerindeki tesiri ve muharebenin sonuçlarına etkisi, yaygın olarak fark edilmiş ve bu tarihten sonra devletler bu silahı envanterine katma ve geliştirme çabasına girişmiştir.⁴¹

Osmanlı'da diğer ülkeler gibi bu kapsamda deniz mayınlarını aktif ve yaygın olarak kullanıma sokmak üzere çalışmalar başlatmış⁴² ve ilk dönemde deniz mayınları için "Deniz Lağımı", "Torpil", "Sabit Torpido" tabirleri kullanılmıştır.⁴³ Aralık 1866'da *Şehber* adlı geminin deniz mayınları yüklü olarak Karadeniz'e gönderilmesinin planlanmış⁴⁴ olması, deniz mayınlarının Osmanlı Devleti'nin envanterine bu tarihlerde girmiş olduğuna işaret etmektedir.

³⁹ Amerikalı Edvard Fay adında bir mayın uzmanının Yunan Devleti'ne "deniz lağımı" imali teklif ettiği ile ilgili bilgi aktarılmaktadır. *BOA, Hariciye Mektubi Kalemi, (HR.MKT.),* 616/50, 18 Safer 1265/13 Ocak 1849.

⁴⁰ Evren Mercan, *93 Harbi'nde Deniz Harekâtı*, İstanbul, 2020, s.2.

⁴¹ Ali Galip, *Torpido ve Projektörler*, İstanbul, 1324/1908, s. 9-13.

⁴² 12 Temmuz 1865 tarihinde Fransız Amiral Şay (Schei) tarafından sunulan mayın ile ilgili layihaların İmalat-ı Bahriye Meclisi'nde incelemeye alınması talep edilmiştir. *DTA, Meclis-i Bahriye (M.B.),* 65/126, 17 Safer 1282/12 Temmuz 1865.

⁴³ *Torpil ve Deniz Lağımları*, İstanbul Deniz Müzesi Nadir Eserler Koleksiyonu, Tarih yok, s. 1-2.

⁴⁴ İ. Bülent Işın, *Osmanlı Bahriyesi Kronolojisi*, Ankara, 2004, s. 213.

1871 yılında Amerikan mayın uzmanı, Mr. Edimburg tarafından geliştirilen deniz mayını satın alınmış; bu mayın uzmanı da Osmanlı ordusunda istihdam edilmiştir.⁴⁵ Yine Prusya-Fransa Harbi (1870-1871) döneminde Çanakkale Boğazı'na savunma amacıyla deniz mayınları yerleştirilmiş durumdadır.⁴⁶ Aynı dönemde Zeytinburnu Silah Fabrikası'nda mayın üretimi yapılmış, 20 Mart 1873 tarihinden itibaren de Tersane-i Âmire tezgâhlarında mayın imaline başlanmış durumdadır.⁴⁷

Osmanlı Devleti, kısa zamanda deniz mayınlarının kullanımı konusunda inkişaf etmiş ve 1877 yılında (93 Harbi) Karadeniz Filosu'nda görevli Bahriye Nazırı Hasan Paşa'nın Karadenizli avcı ve gemicilere, mayın başına 1.000 kuruş ödül vaadiyle Poti limanındaki irtibat kablolarını kestirip mayınları etkisiz hale getirtmesi, mayın harbinde taktiksel bir gelişme olarak dünya gündemine oturmuştur.⁴⁸ Sünne'ye de mayın yerleştirilmiş⁴⁹ ve yine bu dönemde 05-11 Haziran 1877 tarihinde Tuna limanlarına Hacı Vesim Paşa idaresinde 10 adet müsademeli ve 10 adet te elektrikli mayın konulmuştur.⁵⁰

b. Teşkilat Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde deniz mayınlarının gelişimi için 4 Şubat 1873 tarihinde Tophane-i Âmire bünyesinde bir komisyon kurulması kararlaştırılmış ve komisyonun Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire kurmay subaylardan oluşmasına karar verilerek İslahat-ı Bahriye

⁴⁵ DTA, M.B., 88/177, 3 Safer 1288/24 Nisan 1871.

⁴⁶ Mayınların bakımı ve kontrolü ile görevlendirilen Woods Bey, 1880 yılındaki incelemede Prusya-Fransa Harbi döneminde konulmuş olan mayınların bakımsızlığından bahsetmektedir. DTA, MKT II, 328/4, 2 Haziran 1296/14 Haziran 1880, DTA, MKT II, 328/80, 23 Haziran 1296/5 Temmuz 1880.

⁴⁷ 23 Kasım 1876'da Tersane-i Âmire'de 200 adet mayın üretilmiştir. Işın, a.g.e., s. 227, 236.

⁴⁸ Muhittin Atayığıt, "1293-1877 Osmanlı-Rus Harbine Bir Bakış", *Donanma Dergisi*, S 385, Ankara, 1948, s. 110.; Işın, a.g.e., s. 237.

⁴⁹ Mayınlar, Silindir şeklinde ve kazan saçından yapılmış olup 1,5 metre yükseklik ve 1 metre çapındadır. Mayınların, 4/3'ü kara barutla doldurulmuştur. Besbelli, a.g.e., s. 53.

⁵⁰ DTA., *Mektubî (MKT.)*, 263/155, 23 Cemaziyelevvel 1294/5 Haziran 1877; DTA., MKT, 263/203, 29 Cemaziyelevvel 1294/11 Haziran 1877.

Komisyonu Reisi Hobart Paşa ve Mekteb-i Bahriye Nazırı Said Paşa bu komisyona tayin edilmiştir.⁵¹

Osmanlı Devleti'nde seyyar torpidolar ve otomatik mayınlar Tersane-i Âmire tarafından, sabit torpidolar (kıyidan kontrollü mayınlar) ise Tophane-i Âmire tarafından atılıp toplanmıştır.⁵² Deniz mayınlarının sahada atılma/toplanma, bakım vb. hizmetleri içinse Torpido Bölükleri teşkil edilmiştir. 1876 yılında bu bölükler, Çanakkale ve İstanbul boğazlarına mayın konulması çalışmalarına başlamıştır.⁵³ 1880 yılında bu bölüklerin Osmanlı'nın diğer sahillerinde de hizmet verebilmesi için arttırılmasına karar verilmiş ve üç bölüklü iki tabur teşkil edilmiştir.⁵⁴

Tophane-i Amire'ye bağlı olmak üzere teşkil edilmiş olan bu bölükler ile "*Torpedo fenninde mahir efradı askeriye yetiştirilmesi*" ve bunların talim ve terbiyeleri ile uygulamalı eğitim sayesinde personele meleke kazandırılması amaçlanmıştır.⁵⁵

1880 yılında ayrıca Tophane-i Âmire'ye bağlı olan bu bölüklerin aslında bir bakımdan denizcilik faaliyetleri icra ettiğine vurgu yapılarak Bahriye Nezareti'ne bağlanması tartışmaları başlamıştır.⁵⁶ Bu kapsamda, mayın faaliyetleri ile ilgili olarak Tersane-i Âmire, Bahriye Nezareti ve

⁵¹ Komisyonun her hafta perşembe günü Tophane-i Âmire'de çalışması uygun bulunmuştur. *DTA, Şura-i Bahri (ŞB.)*, 70 (1921)/269a, 6 Zilhicce 1289/4 Şubat 1873; *DTA, M.B.*, 93/269, 6 Zilhicce 1289/4 Şubat 1873.

⁵² *DTA, ŞB.*, 124-47a, 2 Teşrinievvel 1294/14 Ekim 1878; *DTA, Erkânı Harbiye Defteri (EHD.)*, 6/45, 18 Ağustos 1293/30 Ağustos 1877.

⁵³ Çanakkale ve İstanbul Boğazları dışında İğneada, Sinop ve Batum limanları ile Midye (Enez)'den Varna'ya kadar olan sahiller ve Tuna Nehri'nin icap eden yerlerine mayınlar konulması için çalışmalara başlanılmış ve 47.096,5 kuruş ödenek talep edilmiştir. Sonradan bu işlemin Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında icra edilmesine karar verilmiştir. *BOA, İrade Dahiliye (İ. DH.)*, 735/60254 (Lef:2), 8 Teşrinisani 1292/20 Kasım 1876.

⁵⁴ *BOA, Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)*, 5/7 (Lef:2), 11 Teşrinievvel 1296/23 Ekim 1880.

⁵⁵ *BOA, Y.MTV.*, 5/7 (Lef:1), 21 Teşrinievvel 1296/2 Kasım 1880.

⁵⁶ *BOA, Y.MTV.*, 5/7 (Lef:5), 22 Teşrinievvel 1296/3 Kasım 1880.

Tophane-i Âmire'nin koordineli çalışmasına karar verilerek⁵⁷ Tophane-Âmire ve Tersane-i Âmire'de birer komisyon teşkil edilmiştir.⁵⁸

Bu komisyonlar mayıncılığın gelişimi ile ilgili görev talimatı ve yönergesi gibi hususlarda çalışmalar yapmıştır.⁵⁹

1911 yılında mayın işlerinin Bahriye Nezareti'nce yürütülmesi kapsamında Nezaret'in 1. Dairesi'ne bağlı olmak üzere iki şube (1. Şube: Seyyar Torpido, 2. Şube: Sabit Torpido) oluşturulmuştur.⁶⁰ 1912 yılında deniz mayınları ile işlemleri yürütme görevinin Bahriye Nezareti'ne devrine karar verilerek⁶¹ 1914 senesi mart ayının birinci gününden itibaren yürütme başlatılmıştır.⁶²

Teşkilat çalışmaları kapsamında ayrıca yurtdışından deniz mayınları konusunda öne çıkmış ve mayın üretmiş uzmanların da Osmanlı'da istihdam edilmiştir. Amerikalı eski bahriye subayı Mr. Edimburg⁶³ ve İngiliz mayın uzmanı Mr. Frost⁶⁴ ile Hanry Felix Woods Osmanlı'da

⁵⁷ DTA, ŞB., 155/36a, 10 Muharrem 1298/13 Aralık 1880.

⁵⁸ BOA, Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB. İ.), 72/20, 8 Şubat 1296/20 Şubat 1881.

⁵⁹ Mayıncı askerlerin günlük görev ve sorumluluklarına dair bir talimat dışında personel, cihaz bakımı ve kayıtları vb. yönerge ve talimat çalışmaları da yapılmıştır. BOA, Y.MTV., 6/30 (Lef:1), 18 Nisan 1297/30 Nisan 1881; BOA, Y.MTV., 6/30 (Lef:2), 11 Nisan 1297/23 Nisan 1881; BOA, Y.MTV., 6/30 (Lef:3), 19 Şubat 1296/3 Mart 1881. 1894 yılında, mayın ve torpido işlerine tefrik edilen donanma personeli için üniformalarına ayırıcı işaret konulması çalışması yapılmış ve Donanma Topçu ve Torpido subaylarının resmi elbiselerine özel işaret konulması talep edilmiştir. DTA, ŞB., 430/240A, 24 Teşrinievvel 1310/5 Kasım 1894.

⁶⁰ Müdürleri, Kalyon Kapudanı (Yarbay) rütbesinde olacaktır. Bu kadroda ayrıca 10 mayın talebesi (Mülazım) da gösterilmiştir. DTA, Fabrikalar (FAB.), 83/144, 30 Haziran 1327/13 Temmuz 1911.

⁶¹ BOA, BEO, 4103/307723, 13 Teşrinievvel 1328/26 Ekim 1912; BOA, BEO, 4109/308162, 13 Teşrinievvel 1328/26 Ekim 1912; BOA, BEO, 4114/308543, 3 Teşrinisani 1328/16 Kasım 1912.

⁶² ATASE, BDH, Kls. 2158, Dos. 4, Fih. 1-15, 4 Mart 1329/17 Mart 1913.

⁶³ Üç yıllığına sözleşme imzalanmasına karar verilmiş ve karar Meclis-i Bahriye tarafından 24 Nisan 1871 tarihli ve 49 numaralı tezkere ile uygun bulunmuştur. DTA, MKT., 59/29, 30 Mart 1287/12 Nisan 1871; DTA, Meclis-i Bahriye (M.B.), 88/177, 3 Safer 1288/24 Nisan 1871.

⁶⁴ 1876 yılında Tophane-i Âmire'de Selim Paşa'nın idaresinde bir fabrika kurulmuş ve fabrikanın müdürlüğüne Frost getirilmiştir. H. De Sarrepont, *Les Torpilles*, Paris, 1883, s.

mayıncılığın gelişiminde önde gelen yabancı mayın uzmanlarıdır. Bunlar arasında özellikle Hanry Felix Woods, deniz mayınları ile ilgili uygulamalı eğitimin yaygınlaşması ve mayıncı teknik personel (Gedikli sınıfı) yetiştirilmesine önderlik etmiştir.⁶⁵

c. Eğitim faaliyetleri

Osmanlı'da mayın eğitimi ile ilgili çalışmalar, 1882 yılında başlamış ve Tophane-i Âmire ve Tersane-i Âmire'nin talebi üzerine Tersane-i Âmire'de bir Torpido Mektebi açılmasına karar verilmiştir. Eğitimin, Erkan-ı Harbiye-i Bahriye İkinci Reisi, Faik Paşa başkanlığında Bahriye ve Tophane-i Âmire Torpido Komisyonu üyelerinden oluşacak bir komisyon tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁶

Mayın eğitimi gören kursiyerlere uygulamalı eğitim imkânı da sağlanmıştır. *Muhbir-i Sürur Fırkateyni*⁶⁷ ile *Persud ve Tair-i Bahri* isimli vapurlar da torpido mektebi olarak hizmet vermiştir.⁶⁸ Bu eğitimlere, Tophane-i Âmire'ce tefrik edilen ve kıydan kontrollü mayınları atıp/toplamakla görevlendirilecek karacı subaylar da tefrik edilmiştir.⁶⁹

Bundan başka yurtdışında açılan mayın eğitimlerine (HMS *Vernon* Mayın Eğitim Gemisi ve Portsmouth Tersanesi/İngiltere) de personel gönderilmiştir.⁷⁰

544. Mirliva rütbesi ile Tophane-i Âmire Torpido Komisyonu üyeliği de yapmıştır. *DTA, ŞB.*, 188/14a, 7 Zilkade 1299/20 Eylül 1882.

⁶⁵ *DTA, ŞB.*, 364/1A-1B, 6 Cemaziyelevvel 1308/18 Aralık 1890.

⁶⁶ Kursiyer sayısı ve müfredatın tayini için Tersane-i Âmire İnşaat Dairesi'nde ayrıca bir komisyon kurulmuştur. *DTA, ŞB.*, 188/14a, 7 Zilkade 1299/20 Eylül 1882. Komisyon'a ayrıca Avrupa'daki askeri bahriye ile ilgili gelişmeler hakkında bilgi edinme, mayın eğitimi için gerekli alet ve edevat ile gerekli olacağına karar verilen gazete vb. yazılı doküman tedariki görevi de verilmiştir. *DTA, ŞB.*, 196/111A, 28 Safer 1301/29 Aralık 1883.

⁶⁷ *DTA, ŞB.*, 304/139A, 25 Cemaziyelevvel 1306/27 Ocak 1889.

⁶⁸ *DTA, ŞB.*, 210/60A, 3 Ramazan 1300/8 Temmuz 1883.

⁶⁹ *DTA, Erkan-ı Harbiye (E.H.)*, 14/56, 4 Eylül 1305/16 Eylül 1889-7 Eylül 1305/19 Eylül 1889.

⁷⁰ *BOA, Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.)*, 865/3, 18 Temmuz 1290/30 Temmuz 1874; *BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3.)*, 654/30, 13 Kasım 1911.

Bunlardan başka mayın eğitimi için de Osmanlı Ordusu'nda yabancı uzmanlar istihdam edilmiştir. Mühendis Emil Lokadan⁷¹ ve Granowsky Efendi "Muhbir-i Sürur" okul gemisinde Torpido öğretmeni olarak görev yapmış⁷², Binbaşı Vilyam (William) Lediyeter de Bahriye Torpido Komisyonu'nda memuriyetinin yanında mayın ve torpido öğretmenliği yapmıştır.⁷³

Mayın eğitimi konusunda Alman bahriyesinden emekli mayın subayı Gehl Bey de Osmanlı Bahriyesi'nde mayın eğitimi vermiştir.⁷⁴ Binbaşı rütbesi verilerek mayın öğretmeni olarak kabul edilen⁷⁵ Zadareski Bey ile Mayın ve Torpido Kursu vermek üzere istihdam edilen⁷⁶ Zadiq Haznedaryan Efendi de mayın eğitimi veren eğitimci uzmanlar arasındadır.

d. Üretim ve Tedarik Çalışmaları

Osmanlı'da deniz mayını imali, ilk dönemde Tophane-i Âmire bünyesinde başlamıştır.⁷⁷ Ayrıca Osmanlı bünyesinde mayın imali için yabancı uzmanlardan gelen teklifler de incelenmiş⁷⁸ ve bunlardan uygun görülenlerin imaline imkân sağlanmıştır. 1876 yılından itibaren Tersane-

⁷¹ *Muhbir-i Sürur* okul gemisinde eğitimci olarak görevlendirilmiş ve yardımcısı olarak da Raif Efendi'nin getirilmiştir. *DTA, ŞB.*, 243/1A, 4 Mart 1301/17 Mart 1885.

⁷² *DTA, Erkânı Harbiye Defteri (EHD.)*, 21/36, 27 Eylül 1304/9 Ekim 1888.

⁷³ 3. Rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir. *BOA, İ.TAL.*, 429/52, 20 Ağustos 1323/2 Eylül 1907.

⁷⁴ *ATASE, Osmanlı-İtalya Harbi Kataloğu (OİH)*, Kls. 13, Dos. 59, Fih. 3-4, 18 Kânunuevvel 1327/31 Aralık 1911.

⁷⁵ *BOA, İrade Taltifat, (İ.TAL.)*, 483/41, 27 Mayıs 1329/9 Haziran 1913.

⁷⁶ *DTA, Mülga Bahriye Nezareti (MBN.)*, 770/172, 3 Mayıs 1330/16 Mayıs 1914.

⁷⁷ Tophane-i Âmire bünyesinde Top Fabrikası'ndaki Top Dökümhanesi binasında yapılmıştır. Mayınların demir aksamı ise yine Tophane-i Âmire bünyesindeki Zeytinburnu Fabrikası'nda, Demirhane Kısımının Çelikhane Şubesi'nde üretilmiştir. Ayrıca Kâğıthane'de bulunan Kırkağaç Fişekhanesi bünyesindeki Muharebe Fişekhanesi'nde de mayın imal edilmiştir. Ersoy Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum, 2015, s. 57, 66, 87.

⁷⁸ 12 Temmuz 1865 yılında Fransız Amiral Şay (Schei) tarafından mayınlar hakkında bir layiha sunulduğu ve bunun daha önce yine kendisinden gelen layiha ile birleştirilip incelenmesi için imalat-ı bahriye meclisinde incelenmesi istenmiştir. *DTA, M.B.*, 65/126, 17 Safer 1282/12 Temmuz 1865.

i Âmire’de de mayın üretilmeye başlanmıştır.⁷⁹ Mayın imaline ilişkin kayıtların tutulması ve gerekli yazışmaların yapılması için Tersane-i Âmire’de bir İmalat Komisyonu oluşturulmuş ve üretimin geliştirilmesine çalışılmıştır.⁸⁰

1883 yılında Avrupa’daki mayın üreten imalathaneler tarafından gönderilen mayın resim layihalarını, özellikleri ve ihtiyaca göre değerlendirmek üzere “Teftiş-i Askeri Komisyonu” kurulması gündeme gelmiş ve bu komisyon altında iki şubeden oluşan (kara ve deniz şubeleri) “Komisyon-u Fevkaled” adında bir alt komisyon oluşturulmuştur.⁸¹

Mayın tedarikinde kalifiye eleman ve işgücünün yerli üretime devşirilmesi için Avrupa’daki imalathanelerde bilinen “mahir ustaların” da araştırılmasına gayret edilmiştir. Ayrıca mayın çeşitleri ve özellikleri konusunda karşılaştırma yapabilmek için sefaretler aracılığı ile Avrupa’daki mayın imal den fabrikalardan tarifnamelerin de alınmış teslim şartları vb. hususlar özenle takip edilmiştir.⁸²

Tedarik sürecinde mayınların kullanım yeri de dikkate alınmış, seçici davranılmış ve uygun görülmeyenler alınmamıştır.⁸³ Türler arasındaki

⁷⁹ 1872 yılında Tersane-i Âmire tezgâhlarında da mayın imal edilebileceği bildirilmiştir. *DTA, MKT.*, 151/53, 8 Mart 1288/20 Mart 1872. 1873 yılından itibaren de Tersane-i Âmire tezgâhlarında mayın imaline başlanmıştır. 1875 yılında Portsmouth Tersanesi/İngiltere’ye eğitim için mayıncı subaylar gönderilmiş ve 23 Kasım 1876 tarihinde Tersane-i Âmire’de 200 adet mayın üretilmiştir. Işın, *a.g.e.*, ss. 227, 236.

⁸⁰ *DTA, ŞB.*, 177/7a-b. 2 Kânunusani 1297/14 Ocak 1882. Bu meclis üretim ve tadilat gibi hususlardaki tespitlerini Şura-yı Bahriye’ye iletmıştır. Evren Mercan, II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi, İstanbul, 2018. s.219.

⁸¹ *BOA, Y.PRK.ASK.*, 20/8-2, 5 Eylül 1299/17 Eylül 1883; *BOA, Y.PRK.ASK.*, 20/8 (Lef:1), 20 Eylül 1299/2 Ekim 1883; *BOA, Y.PRK.ASK.*, 20/8 (Lef:3-6), Tarih yok.

⁸² *DTA, ŞB.*, 386/2A, 24 Ramazan 1308/3 Mayıs 1891.

⁸³ *BOA, HR.SFR.3.*, 137/74, 25 Mart 1868; *BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)*, 117/33, 5 Muharrem 1285/28 Nisan 1868; *BOA., HR.SFR.3.*, 150/38, 20 Şubat 1284/4 Mart 1869; *BOA, Y.PRK.TKM.*, 4/22, 4 Cemaziyelahir 1298/4 Mayıs 1881; *BOA, HR.SFR.3.*, 367/18, 15 Mart 1890.

farklılıklar da araştırılmış⁸⁴ ve mutlaka numuneler incelenerek karar verilme yoluna gidilmiştir.⁸⁵

Silah fabrikalarına gönderilen heyetlerden “tarafsızca inceleme yapması” istenmiştir⁸⁶ Sipariş sürecinde hazırlanan sözleşme maddelerinde, firmalara imalatın Osmanlı adına yerli tezgahlarda yapılma, imali öğretme ve yeniliklerin bildirilmesi gibi şartların belirtilmesi⁸⁷, tedarikte üretimin devamlılığının ve yerli üretime yönlendirilmede kalifiye eleman yetiştirme çabasının da hedeflendiğini göstermektedir.

Osmanlı’da yerli deniz mayını icat eden ve üretimi kapsamında çalışmalar yapılmış ve tecrübeleri yapıp kullanıma uygun bulunanlar olmuştur. Kullanıma sokulmak üzere deniz mayını icat edenler uzmanların başında 1883 ve 1884 yıllarındaki çalışmaları⁸⁸ ile Erkân-ı Harbiye Sol Kolağası Davud Efendi gelmektedir. Torpido Dairesi’nde görevli Çarkçı Mülazımı Hüsnü Efendi’nin sac mayın projesi⁸⁹ ve 1892 yılında Binbaşı Ahmed Remzi Bey’in otomatik mayın üretme projesi⁹⁰ de yine bu kapsamdadır. Bunlardan başka Bahriye Binbaşısı Ramiz Bey de mayın imali konusunda 1900⁹¹, 1913⁹² ve 1914 yıllarında çalışmalar da yerli üretim kapsamında önemlidir. Ramiz Bey’i icat ve imal ettiği mayın

⁸⁴ DTA, MKT II, 1208/16, 14 Teşrinievvel 1315/27 Ekim 1899.

⁸⁵ BOA, HR.İD., 865/4, 3 Ağustos 1292/15 Ağustos 1876; BOA, Y.MTV., 128/117, 7 Eylül 1311/19 Eylül 1895.

⁸⁶ DTA, ŞB., 386/2A, 24 Ramazan 1308/3 Mayıs 1891.

⁸⁷ BOA, Yıldız Arşivi Parakende Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 22/28 (Lef:7), Tarih yok.

⁸⁸ DTA., ŞB., 196/25a, 10 Kânunuevvel 1299/22 Aralık 1883; DTA., ŞB., 196 (2068)/36a, 28 Safer 1301/29 Aralık 1883; 1884 yılında Binbaşılığa terfi eden Davud Efendi’nin imal ettiği mayın “Küçük torpido parçası” olarak nitelendirilmiş ve eczâ-yı nariye (patlayıcı madde) ile imali emredilmiştir. BOA., Y.MTV. 16/60 (Lef:1), 29 Safer 1302/18 Aralık 1884.

⁸⁹ DTA., Ş B., 237/52A, 1 Haziran 1301/13 Haziran 1885.

⁹⁰ DTA., FAB., 38/74, 20 Kânunusani 1307/1 Şubat 1892.

⁹¹ Ramiz Bey’in 1900 yılındaki Zâtü'l-hareke (otomatik) mayın imali projesi faydalı bulunmuş ve tecrübesinin yapılması kararlaştırılmıştır. DTA., ŞB., 574/47a, 13 Safer 1318/12 Haziran 1900.

⁹² Bahriye Elektrik Fabrikasında başka bir mayın daha imal ettirmiş ve mayının tecrübesinin köhne durumdaki *Meded-i Resan Vapuru* teknesi üzerinde yapılmasının uygun bulunmuştur. BOA., BEO, 4170/312740, 25 Nisan 1329/8 Mayıs 1913.

“serseri” türünde olup Donanma Cemiyeti desteği ile üretilmiş ve Birinci Dünya Savaşı’nda 30 adedi Çanakkale Cephesi’ne, 10’ar adedi de Kanal Cephesi ve Şattularab (Basra Köfrezisi)’ne sevk edilmiştir.⁹³

Bunun yanında başarısızlıkla sonuçlanan ve faydasız bulunan imal teşebbüsleri de olmuştur.⁹⁴ Netice itibarıyla Osmanlı’da, geniş sahillerinde kıyı ve boğaz gibi yerleri koruma konseptinin merkezine oturtmak amacı ile giriştiği üretim ve tedarik çabasında deniz mayınlarını üretme çalışmalarında bulunulmuş ancak bu çabalar süreklilik kazanamamıştır. Osmanlı’nın sıkıntılı dönemine denk gelmesi nedeniyle özel teşebbüse desteğin yoksunluğu ile kalifiye eleman sıkıntısı, üreticiye teşvikin olmayışı şüphesiz bunun altında yatan nedenlerdir. Dönem itibarıyla gerek bürokratik gerekse ekonomik sıkıntıların da olumsuz etkisinin dışında sanayileşme çabasında her ne kadar Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi adımlar atılmış da olsa gerek kapitülasyonlar gerekse de Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi’nin yabancı tüccarlara sağladığı avantaj da yerli üretici lehine olmuştur. Rekabet ortamında uçurum oluşturan bu ortamda Osmanlı bu silahı envanterine katmak üzere yüzünü dış tedarike dönmek durumunda kalmıştır. Dünya çapında üretim yapan silah üreticilerine dönmüştür.

⁹³ Hüseyin Arabacı, *Osmanlı’da Deniz Mayıncılığının Gelişimi ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki Rolü*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Askeri Tarih Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Çanakkale, 2020, s. 218.

⁹⁴ 1892 yılında Müderris Mehmet Şakir Efendi Mehmet Şakir Efendi projesinde, mayını 10.000 metre derinliğe kadar olan denizlerde kullanılabilir şekilde tasarlamış ve türlerine “Küçük Torpil”, “Baba Torpil”, “Deniz Karakolu”, “İstikbal Torpili” yada “Deniz Haydutları” gibi isimler vermiştir. Tophane-i Âmire Torpido Komisyonunca talep “derin sulara mayın koymanın mevcut düzen içerisinde faydasız olduğu” belirtilerek bilinenler haricinde alana bir yenilik getirmedeğinden kabul edilmemiştir. Arabacı, *a.g.t.*, 58-59. Mehmet Şakir Efendi’nin talebinin bir icat olmadığı ancak Samuel Colt’un sabit torpil (kıydan kontrollü elektrik kabloyla ateş alır mayın sistemine farklı bir bakış açısı getirdiği yönünde bir çalışmada yapılmıştır. Bkz. İsmet Sarıbal, “Mucit mi Müntehil mi? Müderris Mehmed Şakir Efendi’nin Nev-İcad Torpidoları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XIX, ‘Savaş ve Bilim’ Özel Sayısı, 2018:45-59.

Osmanlı, bu kapsamda silah üretim şirketleri⁹⁵ ile deniz mayını tedariki için irtibata geçmiş ve uygun gördüklerinden mayın tedarik etmiştir. Bunlar arasında Osmanlı'nın Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912) döneminden başlamak üzere Çanakkale Muharebeleri dönemi sonunda da devam etmek üzere çok mayın tedarik ettiği firma Almanya'da faaliyet gösteren Sprengstoff A.G. Carbonit Firmasıdır.⁹⁶

3- 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasında Deniz Mayınlarının Rolü

a. Savunma Düzeninde Deniz Mayınları ve Yardımcı Unsurları

Osmanlı Devleti için "Ordu ve Donanmanın her türlü istinadgâhi ve kalpgâhi olan ve İstanbul'un müdafaasında çok önemli yer teşkil eden Çanakkale Boğazı'nın savunulması"⁹⁷ hazırlıkları, 15 Haziran 1914'te Boğaz'a yönelik kısmî ve 31 Temmuz 1914 tarihinde de özel seferberliğin ilan edilmesi⁹⁸ ile başlamıştır. Savunma kapsamında yer alan deniz mayınlarını yerleştirmekle görevli "Bahr-i Sefid Torpil Müfrezesi" Bahr-i Sefid Mevki-i Müstahkem Komutanlığının harp nizamında yer almıştır.⁹⁹

Bahr-i Sefid Mevki-i Müstahkemin taktik komutasına giren Torpil Müfrezesi, idare, talim ve terbiye bakımından Bahriye Nezareti'ne bağlı

⁹⁵ Bu şirketler, İngiltere'de; *Day Summer And Company, Engineers and Shipbuilders, Northam Iron Works, Elliott Brothers, 12, Quenn Anne's, The Submarines Mining&Exhp., Siemens Bros. And Co. Limited, Armstrong Mitchell Kumpanyası, Bullivant, Vickers Maksim, Telegraph Works.* Belçika'da, Easton, Anderson. Amerika'da; Sims Edison Electric Torpedo Company, Emanuel Gandolfo. Almanya'da, Cylclop ve Sprengstoff A.G. Carbonit. Fransa'da, Sautter Harlé. İtalya'da; Galiniari, San Georgio, Noverd, Gerniham'dır. Arabacı, *a.g.t.*, s. 60-75.

⁹⁶ Arabacı, *a.g.t.*, aynı yer.

⁹⁷ Bu ifade, Bahr-i Sefid Mevki-i Müstahkem Kumandanı Miralay Cevad Bey tarafından 22 Teşrin-i evvel 1330/4 Kasım 1914'te Çanakkale Boğazı'na ilişkin savunma düzeni girişi kısmında belirtilmiştir. *ATASE, BDH*, Kls.1560, Dos. 4, Fih. 3, 22 Teşrinievvel 1330/4 Kasım 1914.

⁹⁸ Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915) V. Cilt I. Kitap*, Ankara, 2012, s. 39.

⁹⁹ *ATASE, BDH*, Kls. 2489, Dos. 38, Fih. 17, Tarih yok.; *ATASE*, Kls. 4669, Dos. H5, Fih. 1-17, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914.

olarak faaliyetini sürdürmüştü; mayın hatlarına ilişkin plan, emir hususlarında yetki Boğazlar Umûm Kumandanlığı'na verilmiştir. Torpil hatlarını korumakla görevli "Sed Bataryaları" ise Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı emri altında faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁰⁰

1 Eylül 1914'te Ferik Merten Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'nin Murahhası sıfatıyla Mirliwa Weber Paşa'nın yerine Bahr-i Sefid Boğazı'na gönderilmiş ve Bahr-i Sefid Boğazı Kumandanı ile ortaklaşa karar alarak doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekâleti ile muharebe etmek üzere görevlendirilmiştir.¹⁰¹

Boğaz savunması için tahkimatın mevcut durumu ve nasıl olması gerektiği "Tahkimiye Heyeti" tarafından yapılan incelenmeye¹⁰² istinaden kıyı bataryalarında düzenlemelere gidilmiştir. Buna göre mayın hatlarını korumak için askerî gemilerden sökülmüş olan küçük çaplı ve seri ateşli toplar ile mevcut adî top, Mantelli, Krupp ve Nordenfelt marka toplarla "Sed Bataryaları" teşkil edilmiştir. Bu bataryalar, Kepez, Soğanlıdere, Havuzlar vd. mevkiilerin civarına yerleştirilmiş; Müttefik Filo'nun ateşini bölmek amacıyla sahte bataryalar da teşkil edilmiştir.¹⁰³

Hazırlıklar kapsamında ayrıca Osmanlı karasuları ve yasak sahalara belirlenmiş ve bu sahalara giren yabancı harp gemileri üzerine ateş edileceği açıklanmıştır. Çanakkale için yasak saha, Kumkale-Seddülbahir arasına ulaşan hattın orta noktası merkez olmak üzere, altı deniz mili

¹⁰⁰ ATASE, BDH, Kls. 1563, Dos. 17, Fih. 1-4, 13 Nisan 1331/26 Nisan 1915.

¹⁰¹ Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı, *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri (02.08.1914-02.11.1914) Cilt 1*, Ankara, 2019, a.g.e., s. 125, 128. 22 Ekim 1914'te boğaz savunması için Ferik Merten Paşa başkanlığında bir heyet oluşturulmuş ve üyeleri Miralay Cevad Bey, Kaim-makam Wossido ile Mevki-i Müstahkem kurmay başkanından oluşmuştur. A.g.e., s. 229; 4 Şubat 1915 tarihinde Mevki-i Müstahkem Komutanlığının görevlerini hafifletmek üzere Suüstü keşif ve gözetleme ile mayın hizmetleri Merten Paşa'nın emrine verilmiştir. ATASE, BDH, Kls. 4699, Dos. H8, Fih. 1-18a, 22 Kânunusani 1330/4 Şubat 1915.

¹⁰² Selahaddin Adil, *Harb-i Umûmide Çanakkale Muharebât-ı Bahriyesi*, İstanbul, 1336, s. 4.

¹⁰³ Erkân-ı Harbiye Tarih-i Harp Şubesi, *Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi Cüz-1: Çanakkale Muharebâtı*, İstanbul, 1338, s. 10, 11.

yarı çapıyla çizilen dairenin sınırlandığı alandır. Yasak sahalar ve karasuları, 1 Ekim 1914 tarihinde Hariciye Nezareti vasıtasıyla ilan edilmiştir.¹⁰⁴

Çanakkale Boğazı'nın savunulması ve denizden gelecek tehditlere karşı 6 Ekim 1914 tarihli bir plan oluşturulmuş ve bu plana 8 Ekim 1914 tarihinde yapılan tadilatla birlikte ileri mayın hatlarının savunması Kepez-Soğanlıdere Mıntıkasına, orta mayın hatlarının savunması Yıldız Tabyası'na (Kismen Obüsler ve 21'lik toplarla) ve son mayın hattının savunması da Anadolu Hamidiye ve Rumeli Mecidiye Tabyaları yakınında bulunacak mantelli bataryalarına verilmiştir.¹⁰⁵

3 Kasım 1914'te Boğaz girişinin bombardıman edilmesinden sonra 4 Kasım tarihli yeni bir savunma planı oluşturulmuş; Bahr-i Sefid Mevki-i Müstahkem'de teşkil eden askeri heyet marifetiyle yürütölmek üzere ilgili birliklere tebliğ edilmiştir.¹⁰⁶ Buna göre 3. Mıntıka mayın hatlarını korumakla görevlendirilmiş, savunma planında Müttefik Filo mayın tarama gemilerinin muhtemel tarama düzeni hakkında da detaylı bilgi verilmiştir.¹⁰⁷

Bunun yanında Müttefik Filo gemilerinin tespit edilmesi ve kıyı bataryalarına hedef gösterilmesi için kıyı hattına yardımcı savunma unsuru olarak da projektörler yerleştirilmiştir.¹⁰⁸ Projektörlerin yerleri, Boğaz'ın Rumeli yakasında; Soğanlıdere, Havuzlar ve Mecidiye

¹⁰⁴ ATASE, BDH, Kls. 593, Dos. 559, Fih. 62-38, 18 Eylül 1330/1 Ekim 1914; ATASE, BDH, Kls. 593, Dos. 559, Fih. 62-38-1, 19 Eylül 1330/2 Ekim 1914.

¹⁰⁵ ATASE, BDH, Kls. 4611, Dos. 11, Fih. 38-6, Tarih yok.

¹⁰⁶ ATASE, BDH, Kls. 1560, Dos. 4, Fih. 3-3a, Tarih yok.; ATASE, BDH, Kls. 1560, Dos. 4, Fih. 3-4, 22 Teşrinievvel 1330/4 Kasım 1914.

¹⁰⁷ ATASE, BDH, Kls. 4611, Dos. 8A, Fih. 1-21, Tarih yok. Müttefik Filo mayın tarama gemilerine karşı alınacak tertibat detayları için bkz. EK-2.

¹⁰⁸ Ali Galip, *a.g.e.*, s. 301-321. Arama, mânia ve sabit istikametli olmak üzere üç türde olan projektörlerden *mayın hatlarını ışıklandırmak ve su kesimini aydınlatmak üzere kullanılanlar* ise sabit istikametli projektörlerdir. Bu projektörlerin mümkün mertebe denize yakın ve 100'er metre aralıklarla hazırlanan mevzilere, her batarya için bir projektör olacak şekilde yerleştirilerek kullanılması yönerge ile belirlenmiştir. ATASE, BDH, Kls. 4610, Dos. 2, Fih. 1-1, Tarih yok.

Tabyası'nda, Anadolu yakasında ise Erenköy, Kepez, Kepez Feneri, Hamidiye ve Çayaltı mevkisindedir.¹⁰⁹

b. Mayın Hatları

1915 Çanakkale Boğaz Savunmasında Boğaz'ın kapanması deniz mayınları ile sağlanmış ve bu amaçla ilk mayın hattı, 4 Ağustos 1914 tarihinde oluşturulmuştur.¹¹⁰ 6 Ağustos 1914 tarihinde 26 mayın ile oluşturulan¹¹¹ yeni bir mayın hattı ile sürdürülen mayınlama çalışması bu tarihten itibaren Çanakkale Cephesi'nin tahliyesine (9 Ocak 1916) kadar devam etmiş ve değişen mayın sayıları ile Çanakkale Boğazı'nda toplam 18 mayın hattı tesis edilmiştir.¹¹²

Savunma sürecinde, İstanbul'dan Çanakkale'ye gelen mayın sayısı 439'dur. Bu mayınların 23'ü serseri, 34'ü Alman tipi, 10'u Bulgar, 51'i Rus, 21'i Fransız, 112 Carbonit marka ve 188'i de türü belirtilmemiş mayınlardır. 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasının genelinde mayın hatlarına yerleştirilen mayın sayısı ise 522'dir. Bu sayıya hatlara ilave edilen 36 adet ve bağımsız olarak atılan 44 mayın da eklendiğinde kullanılan genel mayın sayısının 602 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu mayınlardan 42'si hatlara atılırken 109'u deniz yüzeyine çıktığından yerinden alınarak ambara götürülmüş, 27'si hatlardan kopup kaybolmuş olduğu tespit edilmiştir.¹¹³

Hatlardaki mayınların birbirine mesafesi, hattın bulunduğu mevkie göre değişiklik göstermiştir. Deniz yüzeyine olan derinlikleri ise genelde 4-4,5 metredir. Fakat az su kesimli gemilerin tehlikesiz geçebilmesi için

¹⁰⁹ ATASE, BDH, Kls. 4611, Dos. 11, Fih. 38-8, Tarih yok; ATASE, Kls. 118, Dos. 554, Fih. 1-4, Tarih yok.

¹¹⁰ Hat, Selanik mayın gemisi ile 22 mayın kullanılarak oluşturulmuş ve mayınlar arasında 80'er metre mesafe bırakılmıştır. ATASE, BDH, Kls. 1560, Dos. 5, Fih. 1-4, 21/22 Temmuz 1330/ 3/4 Ağustos 1914; ATASE, Kls. 87, Dos. 448D, Fih. 002-4, 22 Temmuz 1330/4 Ağustos 1914.

¹¹¹ ATASE, BDH, Kls. 1560, Dos. 5, Fih. 1-5, 24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914.

¹¹² Planlanan hatların mevkileri ve hatlara atılan mayınların bilgisi EK-3'dedir.

¹¹³ Hüseyin Arabacı, *Osmanlıda Deniz Mayıncılığının Gelişimi ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki Rolü*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Askeri Tarih Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Çanakkale, 2021, s. 207-208.

bir hatta (Anadolu Hamiye-Rumeli Hamidiye arası) mayınların derinliği 2,5 metre olarak bırakılmıştır.¹¹⁴ 12-15. Hatlarda ise derinlik denizaltı tehdidine karşı daha aşağıya (8 mt., 25-30 mt., 35-40 mt.) ayarlanmıştır.¹¹⁵

Karada bulunan bir takım, mayın hattının başlangıcını işaret etmiş ve hatlarda kopma vb. nedenlerle açıklıklar ilave mayınlar ile kapatılmıştır.¹¹⁶ İlk hatlar, irtibat halatları ile fakat kurşun kapaklarına tertibat (muhafaza) olmaksızın dökülmüştür. Kısa süre sonra mayınların birkaçının infilak ettiği görülmüştür. Bu konuda mayıncılar tarafından yapılan değerlendirmede infilakların, mayınlar arasındaki irtibat halatının mayının üzerindeki kurşundan müsademe külâhına sürterek mayını yukarıya çekmesi sırasında külâhı bükmesi veya koparması olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine mayınlardan bazıları irtibat halatları olmaksızın atılmıştır.¹¹⁷ Bu tespit sonraki mayınlama çalışmalarında mayın kayıplarının önlenmesi ve tedbir alınması için oldukça önemlidir.

Boğaz'a konulan mayınları takip etmek ve mümkünse geri toplamak üzere nöbetçi postalar ikame edilmiş ve bu postalar sayesinde deniz yüzeyine çıkan mayınlar ambara götürülüp yeniden kullanıma hazırlanmıştır. Ancak bu faaliyet sadece gündüz aydınlığında ve müsait havalarda gerçekleştirilebilmiş, gece hatlardan kopan mayınlardan açık denize sürüklenenler de olmuştur.¹¹⁸

Mayın hatlarından deniz yüzeyine çıkanlardan alınarak yeniden kullanılabilir hale getirilenler¹¹⁹ gerek Çanakkale'de ve gerekse İstanbul Boğazı'nda kullanılmıştır. 100-150 mayın da fark edilmeksizin zayi olmuştur. Bundan başka 10 kadar mayın atıldıktan az zaman sonra infilak etmiştir. Atıldıktan sonra faal hale geçmeyen mayın oranı %5'tir.

¹¹⁴ ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-1, Tarih yok.

¹¹⁵ ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-1a, Tarih yok.

¹¹⁶ ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-1a, Tarih yok.

¹¹⁷ ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-2 a, Tarih yok; Mayınların müsademe külâhlarını korumak için telden muhafaza yapılmış ve muayenesi işlemleri ile Çanakkale'ye sevki için planlama yapılması istenmiştir. ATASE, BDH, Kls. 2161, Dos. 20: Fih. 25, 10 Nisan 1330/23 Nisan 1914; Fih. 25-1, Fih. 25-3, 22 Nisan 1330/5 Mayıs 1914.

¹¹⁸ Arabacı, a.g.t, s.210.

¹¹⁹ ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-5, Tarih yok.

Boğaz hattında en ilerideki mayın hatlarından Müttefik Filo gemileri tarafından taranan mayınları sayısı ise azami 200'dür.¹²⁰

Mayın hatların muhafazası için tedbir olarak her bir mayın hattı için mevkiiler ve mayın numaraları gayet dikkatli olarak kaydedilmiş ve hatlara dair açıklamalar eklenmiştir. Hatlardaki mayınlardan uzun süre denizde kalması tahrip olmasına yol açtığından¹²¹ bunlar tamir için yerlerinden çıkarılıp, yerlerine hemen yenilerinin konulması ve çıkarılanların süratle tamiri malzeme eksikliği yüzünden pek mümkün olmamıştır. Müttefik Filo'nun tarama harekâtı ya da zırlı saldırıları da hatlara müdahaleye ya da bakıma mâni olmuştur.¹²²

Harbin başlangıcından önce Ağustos 1914'te atılan ilk mayın hattı, 1915 başında çıkarılabilmıştır. O zaman atılan mayınlardan atıldıktan sonra infilak eden 3 mayının faal olmadığı, 30 adedinin de noksan olduğu ve bundan dolayı yalnız 14'ü yani atılanların %30'unun faal halde bulunduğu görülmüştür.¹²³ Bu tecrübede mayınların denizde uzun müddet kalmaları nedeniyle irtibat halatları kopacak derecede çürümüş olduğu görülmüş 7 adet mayın ağırlığı da çıkarılamamıştır.¹²⁴

Çanakkale Boğaz Savunmasında serseri mayın türü de caydırıcı amaçlı kullanılmış ve bu silah Müttefik Filo'ya mensup gemilerin en çok çekindiği¹²⁵ silahların başında gelmiştir. Nitekim serseri mayın konusu İngiliz Kabinesi'nde de gündeme gelmiş ve 24 Nisan 1915 tarihli gizli bir tutanakta; Çanakkale Boğazı'nda görevli gemilerin yüzer mayınlara maruz kalacağına öngörülemediği olduğu gerek mayın tarama gemileri gerekse de bunları koruyan gemilerin özellikle demir halinde iken serseri mayınlara maruz kalabileceği belirtilmiştir. Tutakta ayrıca önlem olarak torpido ağlarının buna karşı bir nebze de olsa bir koruma sağlayabileceği ilave önlem olarak da Boğaz'da demirli gemilerin ön tarafına şamandıra

¹²⁰ ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-5 a, Tarih yok.

¹²¹ ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-6, Tarih yok.

¹²² ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-6 a, Tarih yok.

¹²³ A.g.b.

¹²⁴ Neticede bir mayın hattının 6 ay gibi bir süre sonunda denizden çıkarılmasının gerektiği anlaşılmıştır. Bu nedenlerle mayın hatları irtibat halatı olmaksızın atılmaya başlanmıştır. ATASE, BDH, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-7, Tarih yok.

¹²⁵ ATASE, Kls. 121, Dos. 508, Fih. 572-001-055, Tarih yok.

konulması ya da balık ağlarının kullanılmasının da bir başka seçenek olabileceğine değinilmiştir.¹²⁶

Müttefik Filo, Çanakkale Boğazı'nı geçmek üzere düzenlediği harekâta, tıpkı Rus-Japon Savaşı'nda olduğu gibi saldıran taraf olarak boğaz önüne çok sayıda abluka mayını dökmüş fakat Osmanlı büyük tonajlı zırhlı gemileri boğazdan dışarı çıkartmamıştır. Osmanlı'nın Çanakkale Boğazı'nı savunma düzeninde ilk etapta Juene Ecole stratejisine¹²⁷ uygun şekilde küçük ama hareketli olan torpidobotlar bulundurulmuştur.¹²⁸ Sonradan büyük gemilerle de Boğaz'ın savunulmasına karar verilmiş¹²⁹ ise de bu gemiler, sadece iç kısımda aşirtma atışları yapmakla görevlendirilmiştir.

Diğer taraftan 1915 Çanakkale Boğazı Harekâtında Müttefik Filo'nun, mayın karşı tedbirlerine (MKT) baktığımızda, Müttefik Filo'nun gemileri için güvenli su yolu oluşturmak ve geçit açmak üzere Çanakkale Boğazı girişindeki mayın tarama teşebbüsünde kısmen balıkçı gemilerini¹³⁰ kısmen de torpidobotları kullandığı görülmektedir. Müttefik Filo, mayın tarama teşebbüsünde bir torpido ve bir balıkçı gemisini kaybetmiş¹³¹

¹²⁶ *The National Archives, Cabinet Office (CAB)*, 37-127-39, 24 Nisan 1915.

¹²⁷ Juene Ecole Stratejisi, 1880'lerin başında İngiliz Kraliyet Bahriyesi'nin denizlerdeki üstünlüğüne bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Evren Mercan, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, İstanbul, 2018, s. 52-53.

¹²⁸ 14 Ağustos 1914 tarihinde Bahr-i Sefid Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı emrinde hafif filo olarak, *Durak Reis*, *Muavenet-i Milliye*, *Gayret-i Vataniye*, *Akhisar*, *Draç*, *Musul* ve *Kütahya* gemileri bulunmakta olup 14 Kasım 1914 tarihinde ise *Peleng-i Derya*, *Sakız*, *İsa Reis*, *Akhisar* ve *Mesudiye Zırhlısı* (Sabit Batarya halinde) yer almaktadır. *ATASE, BDH*, Kls. 3405, Dos. 24, Fih. 2, 1 Ağustos 1330/14 Ağustos 1914; *ATASE, BDH*, Kls. 2489, Dos. 38, Fih. 1, 1 Teşrinisani 1330/14 Kasım 1914.

¹²⁹ *ATASE, BDH*, Kls. 4669, Dos. H5, Fih. 1-18a, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914. Bu kapsamda, *Barbaros* ve *Turgut Reis* Zırhlıları Donanma İkinci Komutanı Yarbey Arif Bey komutasında olmak üzere ancak 17 Şubat 1915 tarihinde Çanakkale'ye gönderilmiştir. Ayrıca 28 Nisan 1915'te Peyk-i Şevket'in de dâhil olacağı halde Torpido Filotillası da Çanakkale'ye gelmiştir. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6. Kısım (1908-1920)*, a.g.e., s. 291; Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı, *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri (02.08.1914-02.11.1914) Cilt 1*, Ankara, 2019, s. x.; Figen ATABEY, *Çanakkale Deniz Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Ankara, 2004, s.58.

¹³⁰ *ATASE, BDH*, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-7a, Tarih yok.

¹³¹ *ATASE, BDH*, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-7 a, Tarih yok.

İnflexible, Irresistible, Ocean ile *Joule*¹³² mayın yüzünden savaş dışı kalmıştır.¹³³

Çanakkale Boğaz Harekâtının ardından Churchill, kendisine yöneltilen “Çanakkale Boğazı’na denizden taarruzun neden yenilenmediği” sorusuna “18 Mart’ta Boğaz’a yapılan saldırıda 16 savaş gemisinden 3’ünün battığı ve 4’ünün de hemen harekete geçmeye uygun olmadığını, saldırının 1-2 gün içinde yenilense bile zayıf oranın daha az olacağını varsaymanın yanında başarılı olunması durumunda müteakip deniz operasyonları için çok zayıf bir güç kalmış olacağını değerlendirildiği” cevabını vermiştir.¹³⁴

Birinci Dünya Savaşı’nda mayın sebebi ile İngiliz Bahriyesi, 44 harp gemisini 225 de yardımcı sınıf gemisini kaybetmiştir. Alman Bahriyesi için ise bu sayı 102 harp gemisi, 44 yardımcı gemidir.¹³⁵ Müttefik Filo’nun Çanakkale Boğazı önüne döktüğü mayın sayısı, Osmanlı’nın döktüğü mayın sayısının 10 katıdır. Karadeniz’de ise Osmanlı’nın döktüğü mayın sayısı toplamda 158 iken Ruslarinki 2.000’ olup savaş süresince dünya denizlerine dökülen genel mayın sayısı ise 204.500’dür.¹³⁶

Müttefik Filo’nun Çanakkale Boğazı’nı geçme amacıyla 03 Kasım 1914-18 Mart 1915 tarihleri arasında gerçekleştirdiği taarruzları, kıyı bataryaları ve projektör desteği ile sonuçsuz bırakan silah olarak deniz mayınları, Amerikan İç Savaşı (1861-1865) ve Rus-Japon (1904-1905) savaşından sonra harp tarihinin gündemine tekrar oturmuştur.

¹³² *ATASE, BDH*, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-8, Tarih yok.; Brumaire sınıfına mensup Fransız denizaltısı *Joule*, 1 Mayıs 1915 günü Çanakkale Boğazı’nı geçmeye çalışırken, saat 07.00’da sahil bataryaları tarafından ateş altına alındı. Saat 09:00 sularında ise dış mayın hattında bir mayına çarparak batmıştır. Hermann Lorey, *Türk Sularından Deniz Hareketleri C.II Boğazlar Etrafında Mücadele*, (Çev. Tacettin Talayman), İstanbul, 1946, s. 116.

¹³³ *ATASE, BDH*, Kls. 1590, Dos. 126, Fih. 1-8, Tarih yok.

¹³⁴ *Dardanelles Commission First Report*, Majesty’s Stationary Office, London, 1917, s. 58; *Annual Register 1917*, ‘Public Documents’, Longmans Green, London, 1917, p. 55.’den aktaran: Curran, *a.g.e.*, s. 455.

¹³⁵ Gürül, *a.g.m.*, ss. 23-26.

¹³⁶ Yakıtıl, *a.g.m.*, ss. 84-85.

Silah literatüründe ve Deniz Harbi'nde önemi, Osmanlı'nın mayın silahını etkin ve başarı ile kullanması sayesinde 1915 Çanakkale Boğaz Savunması ile bir kez daha kavranmıştır. Nitekim Winston Churchill, Çanakkale Boğazı'nı geçememelerinin ve Birinci Dünya Savaşı'nı uzatan en önemli etkenin sadece 20 adet mayın olduğu açıklamasını yapmak durumunda kalmıştır.¹³⁷

Enköy/Kepez mevkiinde, Müttefik Filo gemilerinin Boğaz girişine geri dönüş manevrası yaptıkları noktada, Nusret Mayın Gemisi'nce 26 mayınla tesis edilen 11. Mayın hattı, 18 Mart 1915 günü çok sayıda gemi ile gerçekleştirilen büyük harekâtın kaderini değiştirmiş ve 18 Mart Deniz Zaferi'ni sağlamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, deniz mayınlarının gelişimini takip etmiş ve düvel-i muazzama donanmalarındaki gelişmiş gemilere karşı savunma unsuru olarak kullanmak üzere deniz mayınlarını envantere katmaya özen göstermiştir. Zayıf tarafın toplam gücünü arttıran bir silah olarak deniz mayınlarının önemini çok iyi kavramış olan Osmanlı, mayın imalatında tezgahlarını geliştirmeye, bu yönde uzman ve kalifiye işgücünü kendi bünyesinde istihdam etmeye çalışmıştır. Ancak gerek içinde bulunulan dönemin çalkantılı siyasi ortamı gerekse ekonomik sıkıntılar bu çabanın sürdürülebilir olmasının önünde engel teşkil etmiştir.

Buna rağmen mayıncı personel yetiştirmesi amacıyla komisyonlar kurulması, müfredat oluşturulması, yabancı uzmanların eğitimde görevlendirilmesi başarı ile gerçekleştirilebilmiştir. Mayıncılığın sahada uygulamalı olarak icrası için teşkilat çalışmaları da Osmanlı mayıncılığının gelişmesine ivme kazandıran önemli gelişme olmuştur. Yurtdışında Osmanlı ordusu bünyesinde istihdam edilen mayın uzmanlarının icra sahasında da görevlendirilmesi yine Osmanlı mayıncılığının önemli dönemeçlerinden biridir. Özellikle İngiliz uzmanlar Frost ve Woods'un Osmanlı mayıncılığının gelişiminde önemli hizmetleri

¹³⁷ Winston Churchill, "L'Amiral De Robeck et Les Champs de Mines", *La Revue de Paris*, S. 114 Temmuz-Ağustos 1930, ss. 504-518. Erş. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k17630f/f504.item> (Erş. Tar.: 2.7.2020).

olmuştur. Frost'un mayın imalatı alanındaki hizmetleri yanında eğitim dokümanı da oluşturmasına imkân verilip bilgi birikiminin mayın eğitiminde kaynak olarak hizmete sunulması olumlu bir gelişmedir. Woods Bey'in deniz mayınları alanındaki hizmetleri ise Osmanlı deniz mayınları tarihinde müstakil olarak anılması gereken bir yer teşkil etmiştir. Zira Woods, Osmanlı ordusu bünyesinde hem icra sahasında hem de mayın eğitiminde görev almıştır. İcra sahasında mayın imaline ön ayak olan Woods, mayın eğitiminde görev yaptığı dönemde Osmanlı mayıncılarına hem uygulamalı eğitim vermiş hem de telif eseri ile eğitim dokümanı sağlamıştır. Bunun yanında Woods, mayın gedikli sınıfının da kurulmasına ön ayak olmuş ve bu anlamda teşkilat çalışmalarına da destek vermiştir.

Deniz mayınlarının Osmanlı'daki gelişim sürecinde yerli üretim sürdürülebilirlik kazanamamış da olsa yurtdışı tedariki tek düze kalmamıştır. Mayın türleri arasındaki farklılıklar çok iyi tespit edilmiş uygulama sahasında kontrol özenle sağlanmıştır. Bu husus ilk dönemde Tophane-i Âmire bünyesinde karacı istihkâm sınıfı ile sağlanmış ve bu sınıftan teşkil edilen "Torpedo Bölükleri" uygulama sahasında mayın faaliyetlerini yürütmüştür. Bu faaliyetler, kıyıda kontrollü rasadi mayınlar ile sınırlı kalmış otomatik mayınların yerleştirilmesi konusundaki açığı da icracı olarak Bahriye Nezareti kapatmıştır.

Faaliyetin denizde icra edilmesi Bahriye Nezareti, Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire'nin koordineli çalışmasını gerektirmiştir. Mayın faaliyetlerinin icrasında karacı personelin denizcilik faaliyetlerinde ünsiyeti bu üç kurum arasında aslında sıkıntı doğurmuştur. Özellikle Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912) bu süreçte zirve noktasıdır. Sıkıntılı süreç mayın faaliyetlerinin 1914 yılı başından itibaren tamamıyla Bahriye Nezareti'ne devri ile aşılmıştır.

Deniz mayınlarının gelişim sürecinde, kimyasal tepkimeli ateşleme sisteminde yapılan geliştirmeler Alman "hertz" ve Rus "Jakobi" tarzı olarak iki ekol meydana getirmiştir. Rusların mayın ateşleme sisteminde döner kol ve atalet ateşleme usulüne geçmesi ile Osmanlı, tercihini Alman ekolü yönünde kullanmış ve Osmanlı-İtalya Harbi öncesinden başmak üzere Alman üretimi mayın tedarik etmiştir. Osmanlı mayıncılarının bu dönemde Almanya'da aldığı mayın eğitimi de Alman mayınları üzerinde uzmanlık sağlamıştır. Osmanlı mayıncıları, Osmanlı-

İtalyan Harbi'nde Çanakkale Boğazı'nda Alman mayınları üzerinde fiili olarak da tecrübe kazanmış ve bu tecrübeleri akıntılı sularda mayın hattı tesis edilmesi ve mayın kopma nedenlerinin anlaşılması gibi hususlar bakımından 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasında onlar için adeta bir prova olmuştur.

Osmanlı mayıncıları 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasında, Boğaz'ı kapatmak üzere 3 Ağustos 1914-11 Aralık 1915 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı'nda toplamda 18 mayın hattı tesis etmiş ve bu hatlar, Selanik, İntibah, Nusret mayın gemileri ve Bolayır Torpidosu ile oluşturulmuştur. Muharebeler süresince Bolayır, Hamidabad ve Sivrihisar Torpidobotları ve motorbotlar vasıtasıyla da Çanakkale Boğazı'na müstakil olarak deniz mayını atılmıştır. Çanakkale Boğaz Savunmasında yine bir mayın türü olan serseri mayınlar da caydırıcı amaçlı olarak kullanılmıştır.

18 Mart 1915 tarihinden sonra oluşturulan bazı mayın hatlarında mayınlar daha fazla derinlikte tesis edilmiş ve bu yolla denizaltı tehdidine karşı önlem alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı, Çanakkale Boğaz Savunmasında mayın hatlarını kıyı bataryaları ve projektörler ile desteklemiş ayrıca denizaltı tehdidine karşı mania ağları ve seygar torpido gibi unsurları da kullanılmıştır.

Birbiri ile bağlantılı bu savunma yapısında projektörler mayın hatlarının aydınlatılmasını sağlamış ve kıyı bataryaları için de hedef tespiti ile atış tanzimine hizmet etmiştir. Kıyı bataryaları ise gemilerin mayın hatlarına yaklaşmasını engellerken mayın hatları da gemilerin kontrolsüz olarak kıyı bataryalarına yaklaşmasını engellemiştir.

1915 Çanakkale Boğaz Savunmasında deniz mayınları, destek unsurları ile birlikte Müttefik Filo'nun 18 Mart 1915 tarihinde gerçekleştirdiği büyük harekâtın başarısızlıkla sonuçlanmasını sağlamıştır. 18 Mart 1915 Zaferinde Müttefik Filo'nun mayın tarama kuvvetindeki kifayetsizlik de bu zaferde Osmanlı'nın lehine olmuştur ki İngilizlerin mayın tarama kuvvetini ağırlıklı olarak Kuzey Denize yönlendirmesinin de bu kifayetsizlikte payı olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Netice itibarıyla Osmanlı, sanayi devrimini ve buhar teknolojisini donanmasına tatbik edememişse de karşı tedbir olarak etkili bir savunma silahı olan deniz mayınlarını, memalik-i mahrusa sahil ve boğazları için oluşturduğu savunma sisteminin tam merkezine

başarıyla oturtmuş ve düvel-i muazzama tarafından gelişimi olarak görülen seygar torpidoya karşı ilkel görülen deniz mayınları sayesinde 18 Mart 1915 Zaferini kazanmış ve Çanakkale Boğazı'nda bir daha denizden yeni bir harekât teşebbüsüne girişilmemesinde en önemli faktör deniz mayınları olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)
Birinci Dünya Harbi (BDH.)

Klasör: 87, 118, 121, 593, 1560, 1563, 1590, 2158, 2161,
2489, 3405, 4669, 4610, 4611, 4625, 4699.

Osmanlı-İtalya Harbi Kataloğu (OİH.)

Klasör: 13.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi
(BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Dosya: 3102, 4103, 4109, 4114, 4170.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3.)

Dosya: 137, 150, 367, 654.

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

Dosya: 246, 566, 661, 867, 916, 920, 933, 581,
1030.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.)

Dosya: 865

Hariciye Mektubi Kalemî, (HR.MKT.)

Dosya: 616.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)

Dosya: 117.

İrade Dahiliye (İ. DH.)

Dosya: 735

İrade Taltifat, (İ.TAL.)

Dosya: 429, 483.

Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB. İ.)

Dosya: 72.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)

Dosya: 5, 6, 16, 128, 154.

Yıldız Arşivi Parakende Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)

Dosya: 20, 22.

Yıldız Arşivi Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)

Dosya: 4.

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (B.N.)

Dosya: 308.

Erkânı Harbiye Defteri (E.H.D.)

Dosya: 6, 14, 21.

Fabrikalar (FAB.)

Dosya: 38, 83.

Meclis-i Bahriye (M.B.)

Dosya: 65, 88, 93.

Mektubî (MKT.)

Dosya: 59, 151, 263.

Mektubî II (MKT. II)

Dosya: 328, 1208.

Mülga Bahriye Nezareti (MBN.)

Dosya: 770.

Şura-i Bahri (ŞB.)

Dosya: 188, 124, 155, 177, 188, 196, 210, 237,

243, 304, 364, 386, 430, 574, 70 (1921).

The National Archives, Cabinet Office (CAB),

Yer: 37-127-39.

Kitaplar

Adil, Selahaddin, *Harb-i Umûmide Çanakkale Muharebât-ı Bahriyesi*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1336.

Agoston, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, (Çev. Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Ali Galip, *Torpedo ve Projektörler*, Mühendishane-i Berri Hümayûn Matbaası, İstanbul, 1324/1908.

Atabey, Figen, *Çanakkale Deniz Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Başkanlığı, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915) V. Cilt I. Kitap*, Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

Başkanlığı, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire. *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri*

(02.08.1914-02.11.1914), C 1, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2019.

Başkanlığı, Genelkurmay., *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6. Kısım (1908-1920)*, Genelkurmay Başkanlığı Ankara, 1996.

Besbelli, Saim, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî III ncü Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara, 1980.

Bucknill, John Townsend, *Submarine Mines And Torpedoes As Applied To Harbour Defence*, John Wiley & Sons, New York, 1889, s.204.

Chase, Kenneth, *Ateşli Silahlar Tarihi*, (Çev. Füsun Tayanç, Tunç Tayanç), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Cowie, John Stewart, *Mines, Minelayers and Minelaying*, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra, 1949.

Curran, Tom. *The Grand Deception Churchill and the Dardanelles*, (Ed. Andrew G. Bonnell), Big Sky Publishing

Ehemiyyeti, *Tahtebahir Lağımlarının*, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1228.

Erişim: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1514>

Gali, Ali, *Torpedo ve Projektörler*, İstanbul, 1324/1908.

Hartmann, Gregory K, *Mine Warfare History And Technology*, Naval Surface Weapons Center, Maryland, 1975.

Hayrettin, *Taharri*, Deniz Matbaası, İstanbul, 1932.

Hennebert, Eugene, *Les Torpilles*, (Ed. Hachette et Cie), Paris, 1884.

Işın, İ. Bülent, *Osmanlı Bahriyesi Kronolojisi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

King, W. R., *Torpedoes: Their Invention And Use, From The First Application To The Art Of War To The Present Time*, Washington, 1866.

Lağımaları, Torpil ve Deniz. İstanbul Deniz Müzesi Nadir Eserler Koleksiyonu, Yayın yeri yok (Y.y.) Tarihsiz (Ts.).

Lorey, Hermann, *Türk Sularından Deniz Hareketleri C.II Boğazlar Etrafında Mücadele*, (Çev. Tacettin Talayman), Deniz Basımevi, İstanbul, 1946.

Lundeberg, Philip K., *Samuel Colt's Submarine Battery The Secret And Enigma*, Smithsonian Institution Press, Washington, 1974.

Melia, Tamara Moser, *Damn the Torpedoes: A Short History of U.S. Naval Mine Countermeasures, 1777-1991*, Naval Historical Center Department of the Navy, Washington, 1991.

Mercan, Evren, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, İstanbul, 2018.

_____, *93 Harbi'nde Deniz Harekâtı*, İstanbul, 2020.

Muhtar, Ahmet, *Bahriyede Zafer Rehberi (Rehber-i Muzafferiyât-ı Bahriyye) II. Abdülhamid Devrinde Zırhlı Gemiler ve Deniz Muharebe Doktrinleri*, (Haz. Ali Fuat Örenç), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Nutki, Süleyman, *Kamus-i Bahrî Deniz Sözlüğü*, (Haz. Mustafa Pultar), İstanbul, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1988.

Pesce, G. L., *La Navigation Sous-Marine*, Vuibert Nony, Paris, 1906.

Sarrepoint, H. De, *Les Torpilles*, 3. Édition, Librairie Militaire de L. Baudoin et Cie., Libraires-Éditeurs, J. Dumaine, Paris, 1883.

Seri, Burhanettin, *Denizcilik Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009.

Sondhaus, Lawrence, *Naval Warfare, 1815-1914*, Taylor&Francis, London, 2001.

Şubesi, Erkân-ı Harbiye Tarih-i Harp, *Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi Cüz-1: Çanakkale Muharebâtı, Matbaa-yı Askeriye*, İstanbul, 1338.

Tucker, Spencer C., *Handbook of 19th Century Naval Warfare*, Naval Institute Press, 2000.

Makaleler

Ahmet İsmail, "İkinci Lahey Sulh Konferansının Mukarreratı Londra Beyannamesi" *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, C 4, S 10 (Ağustos 1334), s. 436-438.

Atayığit, Muhittin, "1293-1877 Osmanlı-Rus Harbine Bir Bakış", *Donanma Dergisi*, S 385, Ankara, 1948,

Aksoydan, Suphi, "Mayın Savaşı ve Düşündürdükleri", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, S 487, 1974.

Atayığit, Muhittin, "1293-1877 Osmanlı-Rus Harbine Bir Bakış", *Donanma Dergisi*, S 385, Ankara, 1948.

Besbelli, Saim, "Deniz Mayınının Tarihi" *Deniz Mecmuası*, S 316 (1942), s. 92-113.

Chatham House, "International Law Applicable to Naval Mines" *International Law Studies*, 1-4, Vol.90, October 2014.

Churchill, Winston, "L'Amiral De Robeck et Les Champs de Mines" *La Revue de Paris*, S 114 (Temmuz-Ağustos 1930), s. 504-518.

Gürül, Refet, "Mayın ve Onunla Mücadele. *Deniz Mecmuası*, S 374, C 57 (1945), s. 19-29.

Haines, Steven, "1907 Hague Convention VIII relative to the Laying of Automatic Submarine Contact Mines" *International Law Studies*, Vol. 90, (2014) p. 420-433.

Halvorsen, Peter. "The Royal Navy and Mine Warfare, 1868-1914" *Journal of Strategic Studies*, Vol. 27/4, s. 685-707,

(DOI: 10.1080/136236904200514565).

Heinegg, Wolff Heintschel von, "Minelaying and the Impediment of Passage Rights" *International Law Studies*, Vol. 90, (2014) p. 545-574.

Letts, David, "Naval mines: Legal considerations in armed conflict and peacetime", *International Review of the Red Cross*, S 98 (2) (2006), s. 543–565.

Lütfi, "Modern Denizaltı Mayını" *Deniz Mecmuası*, S 316.

Mehmet, "Mayıncılık Tarihine Bir Nazar", *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, C 7, S 1, Kânunusani 1340, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1340.

Örge, Erdoğan, "Mayın Harbi Anlamı ve II. Dünya Harbinde Pasifikte Mayın Silahının Kullanılması", *Donanma Dergisi*, S 459 Eki (1967), s. 1-28.

Sarıbal, İsmet, "Mucit mi Müntehil mi? Müderris Mehmed Şakir Efendi'nin Nev-İcad Torpidoları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XIX, 'Savaş ve Bilim' Özel Sayısı*, 2018. (DOI: 10.30522/iuoba.460305).

Scientific American, "Explosion Of Submarine Mine's In Baltimore Harbor", *Scientific American*, Vol. 79 Nu. 14 (October 1898), Erş: <https://archive.org/details/scientific-american-1898-10-01/page/n9/mode/2up> (Erişim Tarihi: 15.10.2018).

Tezler

Arabacı, Hüseyin, *Osmanlıda Deniz Mayıncılığının Gelişimi ve 1915 Çanakkale Boğaz Savunmasındaki Rolü*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Askeri Tarih Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Çanakkale, 2021.

Zengin, Ersoy, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum, 2015.

İnternet Kaynakları

www.loc.gov.

EKLER

EK-1

Müttefik Filo'nun Çanakkale Boğazı önüne Döktüğü Abluka Mayınları

Kaynak: ATASE, BDH, Kls. 117, Dos. 548, Fih. 11-05

EK-2

4 Kasım 1914 tarihli savunma planında, 3. Mıntıka: Sed Bataryaları ile korunan mayın hatlarıdır. Bataryalar Müttefik Filo'nun rahat hareket etmesine ve mayın taramasına engel olacak, mayın hatları da gemilerin geçişini engelleyecektir. 3. Mıntıka içinde bulunan mayın hatlarında, Müttefik Filo'nun mayın taraması veya hatlar arasından geçit açma ihtimaline karşı tarama harekâtının muhtemel usulünün, her iki gemi arasında bir tarama teli olacak şekilde ve bindirmeli 3 sıra halinde yani 6 mayın tarama gemisinden oluşacak tarama düzeni ile 130 metrelik bir alanı tarayarak ilerleme şeklinde olacağı değerlendirilmiştir.

Buna göre, en sağdaki gemi geçtiği yerlerde ve bazı mesafelerde kırmızı ve en soldaki gemi de yeşil şamandıralar atarak o mintıkanın mayınsız bölge olduğunu işaretlemiş olacaktır. Bundan başka gemilerin bindirme olmadan da tarama düzeninde olabilecekleri ihtimali de değerlendirilmiş ve 5 mayın tarama gemisinin yine aralarında tarama teli ile irtibatlı olduğu halde aynı süratle ilerleyerek tarama yapabileceklerdir. Bu durumda eğer 2 ve 4 numaralı gemiler kıyı istihkâmların tarafından isabetli atışlar yapılması halinde nizamın dağılacağı ve bütün faaliyetin sekteye uğratılabileceği değerlendirilmiştir.

Kaynak: ATASE, BDH, K. 4611, D. 8A, F. 1-23, Tarih yok.

EK-3

1915 Çanakkale Boğaz Savunmasında Boğazda Teşkil Edilen Mayın Hatları

S. No	Tarih	Mayın Sayısı	Gemi	Mevkisi
1	3.8.1914	22	Selanik	Havuzlar-Kepez Burnu

2	6.8.1914	26	Selanik	Yıldız Tabya-Sarısığlar (Kepez)
3	15.8.1914	40	İntibah	Soğanlıdere-Dardanos
4	24.9.1914	29	İntibah	Soğanlıdere-Tenger
5	1.10.1914	29	İntibah	Anadolu Hamiye-Rumeli Hamidiye
6	9.11.1914	16	Nusret	Kepez Feneri-Rumeli Yakası Cihetine Doğru
7	17.12.1914	50	Nusret	II. Hattın Altı-Kepez Burnu
8	17.12.1914	28	Nusret	Rumeli Mecidiye-Sarı Sığlar Koyu İstikameti
9	30.12.1914	39	Nusret	Teke ile Sarı Sığlar-And. Hamidiye Arası
10	26.2.1915	53	İntibah	Çimenlik Feneri-Değirmenburnu Tabyası
11	8.3.1915	26	Nusret	Paleo Kastro Mevkii-Erenköy Arası
12	22.5.1915	20	Nusret	Çimenlik-Rumeli Mecidiye Arası
13	20.6.1915	31	Nusret	Çimenlik-Kilitbahir
14	29.8.1915	15	İntibah	Nara Kelesi-Bıgalı Kalesi
15	4.9.1915	3	Bolayır	Nara Kelesi-Bıgalı Kalesi
16	30.9.1915	47	Nusret	Akyarlar-Soğanlıdere
17	10.12.1915	24	Selanik	Karanfilburnu-Karantina
18	11.12.1915	24	Selanik	Karanfilburnu-Tenger (Akyarlar'a Doğru)

Kaynak: Arabacı, *a.g.t.*, s.201.

Tarihi Bir Vesikanın İncelenmesi Üzerine Bir Deneme: Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaeddin Bey'in Raporu

Güzin Çaykiran*

(ORCID: 0000-0002-8524-8405)

Makale Gönderim Tarihi
28.01.2021

Makale Kabul Tarihi
29.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çaykiran, G., "Tarihi Bir Vesikanın İncelenmesi Üzerine Bir Deneme: Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaeddin Bey'in Raporu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 76-97.

APA: Çaykiran, G. (2021). Tarihi Bir Vesikanın İncelenmesi Üzerine Bir Deneme: Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaeddin Bey'in Raporu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 76-97.

Öz

Tarih ilminin yegâne gayesi, tarihte doğruyu yanlıştan ayırmaktır. Bunun için takip edilen başlıca yöntem tarihi vesikalar üzerinde tarihin dış ve iç tenkit unsurlarını uygulamaktır. Böylece elde edilen tarihi bilginin doğrulanabilirliği de sağlanmış olmaktadır. Bilindiği üzere tarih, doğrudan olguların kendisine ulaşmaz, onları vesikaları çerçevesinde ele alır. Bu vesikalar da belirli usul ve yöntemlerle incelendikten sonra tarih ilminin birer parçası haline gelir. Bu kapsamda çalışmada Erivan Türk Mümessilliğinden Yüzbaşı Bahaeddin Bey tarafından Şahtahtı Müfrezesine gönderilmiş olan bir rapor incelenmiştir. Söz konusu raporun incelenmesinde tarih tenkidinin unsurları; dış ve iç tenkit yöntemi takip edilmiştir. Dış tenkit unsurları kapsamında raporun tarihi, yazarı, yeri, raporun nereden (hangi makamdan) çıktığı ve alan makamı tespit edilmiştir. İç tenkitte ise yazarın ve vesikada geçen olayların tenkidi yapılmıştır. Böylece raporda geçen olayların dönemin olaylarını yansıtip yansıtmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada örneklem olarak ATASE

* Dr., ATASE Arşivi, guzincaykiran@gmail.com.

Arşivi İstiklal Harbi Koleksiyonundan bir vesika seçilmiştir. Vesikanın seçilmesindeki başlıca amaç, vesikada geçen bilgilerin çeşitliliği ve dönemin Ermenistan'ı hakkında bilgiler sunmasıdır. Söz konusu bilgiler, nitel yöntemle ele alınmış ve literatürde yer alan bilgiler çerçevesinde vesikada geçen konulara açıklık getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih İlimi, İç ve Dış Tenkit Unsurları, Erivan Türk Mümessilliği, Yüzbaşı Bahaeddin Bey, Ermeniler.

A Review of a Historical Document: A Report by Captain Bahaeddin Bey, Member of the Turkish Delegate to Yerevan

Abstract

The most distinctive objective of the discipline of history is to distinguish the right from wrong in history. The principal method pursued to this end is the application of the peripheral and contextual elements of criticism on the historical documents. Thus, the authenticity of historical information can be verified. It is evident that history does not directly reach the incidents but scrutinizes them within the context of the pertinent documents. Documents become parts of the discipline of history following a close examination subject to certain procedures and methods. In this study the report Captain Bahaeddin Bey, a member of the Turkish Delegation at Yerevan, wrote to Shahtaxtı Platoon is scrutinized. In the analysis of the mentioned document elements of historical criticism – external and internal means of criticism – have been exploited. Within the context of external elements, the date it was written, writer, the place the report was written, competent authority writing the document and the receiving authority are determined. As for the contextual analysis, criticism of the report writer and the incidents mentioned in the report are made. Hence, whether the incidents mentioned reflected the current state of affairs is tried to be determined. A sample document from the Turkish National War of Sovereignty Collection at the ATASE Archive is chosen. The primary reason in choosing this document is its embodying of informational diversity and presenting of information on Armenia then. Mentioned information is studied through qualitative method, and the issue is clarified by exploiting the information available in relevant literature.

Keywords: Discipline of History, Elements of peripheral and contextual elements, Turkish Delegation to Yerevan, Captain Bahaeddin Bey, Armenians.

Giriş

Tarih ilminin *disiplinler* arasında yer almasını sağlayan başlıca âmil, bilgiye ulaşmak için belirli bir metodun takip edilmesidir. Bunun için öncelikle şahitlikleri araştırmak, onları kontrol etmek ve nihayetinde onları *anlamak* ve *anlamlandırmak* gerekmektedir.¹ Bu sayede tarihi bilginin doğruluk derecesinin sorgulanabilirliği (kontrol tarzının ciddiliği)² de sağlanmış olmaktadır. Bu sorgulama, tarih ilmi içerisinde *dış tenkit* ve *iç tenkit* unsurlarıyla gerçekleştirilmektedir. Dış tenkit metodu ile eserin [veya vesikanın] künyesi, kaynak tahlili ve vesikanın tenkidi (diplomatik tenkit) yapılırken iç tenkit ile yazarın tenkidi ve anlatılan olayların tarihi döneme *uygunluğu* sorgulanmaktadır.³ Nitekim *tarih metodu*, herhangi bir olayı, devrin iç ve dış koşullarından soyutlayarak değerlendirmeyi kabul etmemektedir.⁴ Dolayısıyla ortaya koyulan herhangi bir bilgi, tek başına bir şey ifade etmemektedir. Böylece tarihi bir bilginin doğrulanabilirliği (sahihliği) ve bilginin ortaya koyduğu bulguların değerlendirilmesi için dönemin şartlarına vakıf olmak bir zorunluluk haline gelmektedir. Bundan yola çıkarak 16 Mart 1921’de Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaeddin Bey tarafından Şahtahtı Müfreze Kumandanlığına gönderilmiş olan raporun doğrulanabilirliği; iç ve dış tenkit unsurları da dâhil olmak üzere Rusya, Türkiye ve Ermenistan’da yaşanan olayların îzâhına ve bu olayların raporda geçen bilgilerle *paralellik* gösterip göstermediğine bağlıdır.⁵ Dolayısıyla raporda sunulan her bir bilginin *epistemolojik* olarak aydınlatılması belgenin *doğrulanabilirliğine* katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın ana konusu, tarihi bir vesikanın iç ve dış tenkit metoduyla nasıl yorumlanabileceği üzerinedir. Bu çalışmada birçok

¹ Leon-E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.3.

² Halkın, a.g.e., s.7.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 28-35.

⁴ Mehmet Akif Tural, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ve Bitişinde Türkiye’nin Ekonomisi”, *Prof.Dr.Abdurrahman Güzel Armağanı*, Akçağ, 2013, s.154.

⁵ Dönem itibarıyla Rusya’da 1917 Bolşevik İhtilali’nin gerçekleşmesiyle birlikte iç savaş sürmektedir. Türkiye, Yunanistan ile savaş halinde, Ermenistan ise Bolşevik ordusu tarafından işgal edilmiş durumdadır.

tarihi vesikayı evren olarak incelemek mümkün olmadığından Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaeddin Bey'in Şahtahtı Müfrezesine gönderdiği rapor, örneklem olarak seçilmiştir. Nitel yöntem ile örneklem seçilen vesikada geçen birçok bilgi, ayrıntılı bir şekilde analiz edilerek aydınlatılmaya çalışılmıştır. Analiz sonucunda ise tarihi bir vesikanın doğrulanabilirliği çabası içerisinde, dönemin koşullarına dair vesikadan hangi bilgilere ulaşıldığı ortaya konulmuştur. İncelenecek tarihi vesikanın transkripsiyonu şöyledir:

Şahtahtı Müfreze K.

Gayet Aceledir (Çok İvedi)

İğdır

13-14 gecesı perhiz [oruç] münasebetiyle Kamerli'de Ermeniler biraz fazla içmişler ve içlerinde bulunan bir Bolşevik Ermeni, bunların halini derhal Bolşevik mıntıkasına haber vermiş ve bir baskınla buldukları Kamerli'yi zabt etmişlerdir. Bu ilk raporumdur. Sehven arz ettiğim gibi iki top değil, iki topun kamaları götürülmüştür. Hükümet, yetmiş yaşına kadar silahaltına çağırıyor. Bu tebligata biraz mukavemet gösteren Türkiye Ermenileridir. Türk ve Rus Ermenileri arasındaki ihtilaf hemen gözükür bir şekle girmiştir ki istifade edeceklerini tahmin ediyorum. Müslümanlarda şehrin muhafazası için her evden bir adam vermeye davet edilmişlerdir. Dükkânların kısm-ı azamı [çoğu] kapalıdır. Maneviyat pek bozuktur. Nahçıvan telsizinin Nahçıvan'da mukabil inkılap başladığı haftada Bakü'ye verdiği bir haber, bura telsizi tarafından çalınmış bununda gazetelerle ilanı maneviyatı biraz takviye etmiştir. Şehirde ekmek et bulunmuyor. Hükümet cevab-ı zazuriyeye tarh [vergi] koymuş ve bundan dolayı her şeyi gizlemiştir. Mamafih, hali tabii avdet etmesiyle Ermenistan kendisini iki ay beslemeyebilir. Bu sene ziraatta muntazam olamayacağından müthiş bir kıtlık hüküm ferma olacağını zan ediyorum. Burada pek mebzul (bol) olan pirinç bir putı (ölçü birimi) bir ay evvel 70.000 ruble iken bugün 250.000 rubleye çıkmıştır. Bir kont [ölçü birimi] gaz 3.000 rubledir. Bütün ümit Nahçıvan yolunun açılmasında ve Türkiye'nin muavenetindedir. Türkiye Ermenileri Sevr'e göndermeleri için müracaat etmekte [şifrelenmiş] unuttukları

*Osmanlı tebaası [şifrelenmiş] kemal-i iftiharla [şifrelenmiş]
Sevr'e bakmaktadırlar.*⁶

16.3.1337/16.03.1921

Murahhas Bahaeddin

Tarih Tenkidinin Unsurları Kapsamında Vesikanın İncelenmesi

Dış tenkit unsurları dâhilinde raporun tarihi, yazarı, yeri, raporun nereden (hangi makamdan) çıktığı ve alan makamı mevcuttur. Buna göre rapor, Erivan Murahhası Bahaeddin Bey tarafından 16 Mart 1921 tarihinde İğdır'dan Şahtahtı Müfrezesi'ne gönderilmiştir. Müfrezeye, 1920'de 15. Kolordu (Erzurum) Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından Nahçıvan/Şahtahtı'na gönderilmiş olup müfrezenin teşkilatında 11'inci Kafkas Tümeni'nin 34. Alayının 1. Taburu ile bir makineli tüfek bölüğü ve bir koşulu batarya bulunmaktadır. Söz konusu müfrezeye, 1920'de Ermenilere karşı harekât yürütmüştü.⁷ Raporu gönderen makam, Erivan Türk Mümessilliğidir (Erivan Türk Temsilciliği). Bahaeddin Bey'de temsilcilikte çalışan askerî bir murahhastır (murahhasiyet).⁸ Söz konusu temsilcilik, Ermenistan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında 31 Mayıs 1918'de imzalanan *Barış ve Dostluk Antlaşması* gereğince kurulmuştu. Bu bağlamda Ermenistan Osmanlı Mümessilliğine askerî temsilci olarak Ferik Mehmet Ali Paşa⁹ ve yardımcı olarak da Kars Şehbenderi Celaleddin Bey atanmıştı.¹⁰ Bunların yanı sıra rapor Erivan'dan değil, İğdır'dan gönderilmiştir. Zira İğdır, raporun tarihi (16 Mart 1921) itibariyle

⁶ MSB ATASE Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), Kutu: 1022, Gömlek: 113 (Ek-1).

⁷ Ali Arslan, "I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV/41 (Temmuz 1998), s.537.

⁸ Murahhas: Delege, bir devlet veya teşekkül, bir kurum adına salahiyetli olarak bir yere, birinin makamına gönderilen kimsedir, murahhasiyet ise murahhaslık, delegeliktir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002, s.684.

⁹ Ömer Turan, "Bolşevik İhtilali'ni Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan'ın Sohum Müfrezesi Hatıraları", *Askeri Tarih Bülteni*, 40 (1996), s.140-141.

¹⁰ BOA, HR-HMŞ-İŞO,231-80-1-1(5 Ağustos 1918).

Türkiye'ye ait bir toprak parçasıdır.¹¹ Dolayısıyla Bahaeddin Bey'in, Erivan'a yakın bölgeleri dolaşarak bilgiler topladığı ve Ermenistan bölgesi hakkında Şahtahtı'nda bulunan Türk müfrezesine bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Rapor, numarasız olarak gönderilmiştir. Bunun iki sebebi olabilir; raporda geçen *ilk raporum* ibaresi dikkate alınırsa bu rapor, ilk gönderilen raporun düzeltilmiş tekrarı olabilir. Diğer bir sebebi de raporun istihbarî bilgiler içermesi bakımından kayıt altına alınmak istenmemiş olabileceğidir. Bilindiği üzere, kamu dâhilinde olan bütün yazışmalarda evrakın çıktığı birim tarafından evraka bir numara verilmektedir. Bu evrak numarası ile evrak kayıt altına alınmaktadır.

Հ Ե Ռ Ա Գ Բ Ա Տ Ո Ւ Ն		Հ Ե Ռ Ա Գ Բ Ր	
A	4/6663		
D	15		
F	199		
Արտաքին		№	
Ընդունված է	...ին 192 թ.	Ստաց. թուղ. թ.	Տ Ե Կ Ե Ծ Է
Տրվողը	№	...ին ...դ. ...թ.	
Ընդունվող	Պարտազանի սկզբնաղբյուրներ.		
<p>Handwritten text in Armenian and Turkish. A red stamp in the bottom right corner reads "ATASE KÜTÜPHANESİ".</p>			

¹¹ Bu Türk bölgesi, 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması ile birlikte Anavatan'a katılmıştır. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*, Milli Savunma Akademisi (Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi), İstanbul, 1958, s.12.

Vesika-1 Bahaeddin Bey'in Erivan'dan Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği bir telgrafı¹²

Vesikanın iç tenkit unsurları içerisinde yer alan *müellifin tenkidi* kapsamında Yüzbaşı Bahaeddin Bey'e dair henüz bir vesikaya ulaşılamamıştır. Fakat Yüzbaşı Bahaeddin Bey tarafından gönderilen çeşitli vesikalar bulunmaktadır.¹³ Dolayısıyla bu durum Bahaeddin Bey'in murahhaslık görevinde olduğunu kanıtlamaktadır. Örneğin Vesika 1'de görüldüğü üzere Bahaeddin Bey tarafından Şark Cephesi Kumandanlığına bir telgraf gönderilmiştir. Bahaeddin Bey bu telgrafta üzerinde Ermenice yazılar bulunan antetli bir kâğıt kullanmıştır. Dolayısıyla bu durum Bahaeddin Bey'in Ermenistan'da görev yaptığına dair bir kanıt niteliği taşımaktadır.

Aynı şekilde vesikanın iç *tenkit* unsurları içerisinde yer alan vesika içeriğinin, dönemin olayları ile tutarlı olup olmadığıdır. Bu durum vesikanın doğrulanabilirliğine katkı sağlamaktadır. Buna göre vesika içeriğinde geçen konulara kısaca açıklık getirmek gerekmektedir.

13-14 gecesi perhiz (oruç) münasebetiyle Kamerli'de Ermeniler biraz fazla içmişler ve içlerinde bulunan bir Bolşevik Ermeni, bunların halini derhal Bolşevik mıntıkasına haber vermiş ve bir baskınla buldukları Kamerli'yi zapt etmişlerdir. Hükümet, yetmiş yaşına kadar silahaltına çağırıyor. Bu tebligata biraz mukavemet gösteren Türkiye Ermenileridir. Türk ve Rus Ermenileri arasındaki ihtilaf hemen gözükür bir şekle girmiştir ki istifade edeceklerini tahmin ediyorum. Müslümanlarda şehrin muhafazası için her evden bir adam vermeye davet edilmişlerdir.

Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaeddin Bey tarafından Şahtahtı Müfrezesine gönderilen raporun ilk kısmında Ermenilerin *dini inancı*, Ermenistan'ın *yönetimi ve ideolojik durum* ile Ermenistan'da yaşayan

¹² Belgenin içeriği şöyledir: Buradaki [Erivan'a] ailelerin gönderilmesine imkân yoktur. Kamerli'ye bir makine ile bir vagonun gönderilmesinin mümkün olup olmadığının işaretini istirham ederim. Erivan Türk Mümessili Bahaeddin, 7 Aralık 1920. Kırmızı ile yazılmış notta ise, "İğdır'a gönderilebilir" notu düşülmüştür. MSB ATASE Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), Kutu: 756, Gömlek: 77.

¹³ MSB ATASE Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu, Kutu: 76, Gömlek: 64, Kutu: 760, Gömlek: 64aa, Kutu: 1022, Gömlek: 123.

Müslüman Türk nüfusunun varlığı hakkında çıkarım yapmak mümkündür. Buna göre Ermenilerin dini inancı şöyledir: Ermeniler Hıristiyan bir millet olup XIX. yüzyıla kadar Ermeni Apostolik (havarilere ait) Kilisesi'ne [Gregoryen] bağlıydı. Bu tarihten sonra ise misyonerlerin etkisiyle Katolik ve Protestan mezheplerine ayrılmışlardı.¹⁴ Ermenilerin iddiasına göre Hıristiyanlık, kendi topraklarına Hz. İsa'nın iki havarisi Thaddeus ve Bartholomev tarafından getirilmişti. Yine iddiaya göre 301 yılında Aziz Gregor¹⁵ sayesinde Ermeni Kralı Tridat, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Ermeniler de Hıristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul eden ilk toplum olmuştu. Ermeni Kilisesi'nin merkezi, Ermenistan'da bulunan Ecmiadzin(Vağarşabat)'dir.¹⁶ Eçmiadzin Kilisesi, Aziz Gregor tarafından kurulmuş ve ona milletin temsilcisi anlamına gelen Katogikos unvanı verilmiştir. Bugünkü kilise teşkilâtına göre iki katogikosluk bulunmaktadır: Ermenistan'da Ecmiadzin Gregoryen Katagikosluğu ile Lübnan'da Antilyas Gregoryen Katagikosluğu (Kilikya veya Sis Katagikosluğu). Hiyerarşik olarak Ecmiadzin Katagikosluğu bütün Ermenilerin dini merkezi durumunda olup Antilyas Katagikosluğu'nun üstü sayılmaktadır. Bunların yanı sıra iki de patrikhane mevcuttur. Bunlardan biri, İstanbul Kumkapı Gregoryen Ermeni Patrikhanesi,

¹⁴ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s. 35-36.

¹⁵ Ermenilere göre Ermeni toplumunda din değiştirmenin öncüsü, Aziz Gregor'dur. Aziz Gregor, Ermenileri İncil'in Işığı ile aydınlattığı için kendisine Lusavoriç yani Aydınlatıcı lakabı verilmiştir. Aziz Gregor, o tarihten itibaren bu lakapla tanınmış ve kurmuş olduğu kilise de bu unvanla anılmıştır. Batılılar bu kiliseye Gregoryen Ermeni Kilisesi, Ermeniler ise Lusavorçagan Ermeni Kilisesi demektedir. Canan Seyfeli, "Surb Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi*, Ankara, (2002) s. 771-786.

¹⁶Ermenilerin iddiasına göre Eçmiadzin aynı zamanda Tanrı'nın Oğlu'nun şehridir, Aziz Gregor'a göre Tanrı'nın oğlu (Hz. İsa) cennetten buraya düşmüştür ve elindeki altın bir asma dalıyla gösterdiği yere dünyanın ilk Hıristiyan kilisesini kurmuştur. Sonra burası, Eçmiadzin olarak anılmaya başlanmıştır. http://www.officespace.am/Արմավիր_մարզ/Էջմիածին/, [Erişim Tarihi: 22.05.2021]. Eçmiadzin'in diğer isimleri: (Ավան Վարդգեսի կամ Վարդգեսավան, Արտեմեդ կամ Արտիմեդ, Իեջմիածին, Վայնեպոլիս, Ուչքիլիսա, Քաղաքամայր, Քաղաքուղաշտ, և Վաղարշապատ) Avan Vardgesi veya Vardgesavan, Artemed veya Artimed, İecmiadzin, Kaynepolis, Üçkilisa, Kağakamayr, Kağakudaşt ve Vağarşabat'tır. <http://anitour.am/destinations.php?etchmiadzin>, [Erişim Tarihi: 22.01.2021].

diğeri Kudüs Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'dir.¹⁷ Nitekim bu bilgiler doğrultusunda Hristiyanlık geleneği içerisinde yer alan Paskalya Bayramı, Ermeniler tarafından da kutlanmaktadır. Buna göre raporda geçen *perhiz(oruç)*, Paskalya öncesi yerine getirilen dini bir vazife¹⁸ olup Ermenilerin 13-14 Mart gecesi, kutlama yaptıkları anlaşılmaktadır. Sonuç olarak raporda geçen dini vazife, *tarih (date)* bakımından da doğrulanmış bir bilgidir.

Ermenistan'ın *yönetim şekli ve ideolojisi* hakkında ise şunları söylemek mümkündür: Rapora göre Kamerli'de¹⁹ bulunan Ermenilerin perhizde (oruç) oldukları sırada fazla içki içmeleri nedeniyle Bolşevik bir Ermeni tarafından Bolşevik idarecilere şikâyet edilmiş ve Kamerli, Bolşevik birlikleri tarafından zapt edilmiştir. Bilindiği üzere 1917 Bolşevik İhtilali ile başlayan Rusya iç savaşı, 1922 yılına kadar sürmüş ve katı bir disiplin içinde Bolşevik ideolojisi, Rus topraklarında yaşayan bütün topluluklara zorla kabul ettirilmeye çalışılmıştı. Bu bağlamda Kafkasya'ya doğru yayılan Bolşevik Rusya, 02 Aralık 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti'ni işgal ederek Sovyet Sosyalist Hükümetini kurmuştu. Bu hükümet, Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında 02 Aralık 1920'de yapılan bir antlaşma ile göreve gelmişti.²⁰ Antlaşmaya göre bu tarihten sonra Ermenistan Cumhuriyeti, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştı. Dolayısıyla Ermenistan artık Bolşevik ideolojisi altında idare edilmeye başlanmıştı.²¹ Bu hükümetin başlıca görevi, halk içerisindeki Bolşevik muhalefete son vererek ideolojiyi yerleştirmektir. Bunun içinde Bolşevik Ermenistan Hükümeti,

¹⁷Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Sakarya Üniversitesi, 11/1 (2007) s. 235-255.

¹⁸Paskalya; Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldükten sonra yeniden dirilişinin anıldığı bir bayramdır. Kutlama tarihleri 22 Mart-25 Nisan tarihleri arasında yıllara göre değişiklik göstermektedir. Ermeni toplumunda *Surp Zatik* adını alan bu bayram öncesinde Ermeniler, yedi hafta boyunca perhiz (oruç) yapmaktadır. "Paskalya ve Ermeniler", <http://ermenikulturu.com/paskalya/>, [Erişim Tarihi: 06.01.2021].

¹⁹Kamerli, bugün Ermenistan'da bir yerleşim yeridir, adı Artaşat olarak değiştirilmiştir.

²⁰"The History of Armenian Parliaments", <https://web.archive.org/web/20160303173531/http://www.Parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=eng>, Erişim Tarihi: 02.03.2021.

²¹Caner Çakı, "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 61 (2018), s. 275.

70 yaşına kadar olan erkekleri silahaltına çağırıştır. Bu çağrıya Osmanlı topraklarından gelen Ermeniler karşı çıkmış, Müslümanlar da her evden birer erkek vermek üzere davet edilmişlerdir. Raporla geçen Osmanlı topraklarından Ermenistan'a göç etmiş Ermenilerin bu çağrıya karşı çıkması, geldikleri Osmanlı coğrafyasının uzun yıllar (Osmanlı-Rus Savaşları, Osmanlı-İtalyan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Türk İstiklal Harbi) savaflara sahne olması ile ilişkilendirilebilir. Öte yandan göç etmiş olan Ermenilerin, Ermenistan'ı henüz bir vatan olarak görme fikrinin veya hissiyatının zayıf olması ile açıklanabilir. Bunların yanı sıra rapora göre Ermenilerin, Rus Ermenileri ve Osmanlı topraklarından göç etmiş Ermeniler olmak üzere iki gruba ayrıldığı anlaşılmaktadır (Türk Ermenisi, Rus Ermenisi). Rus Ermenilerinin, Türk Ermenisi olarak gördükleri Ermenileri, pek hoş karşılamadıkları görülmektedir. Zira Rus Ermenileri, refah seviyelerinin düşmesinin sebebi olarak Osmanlı topraklarından gelen Ermenilerine karşı kin duymuşlardı.²²

Nitekim raporun tarihi (1921) dikkate alındığında Ermenistan, Bolşeviklerin kurduğu sosyalist bir cumhuriyetle idare edilmektedir. Bu cumhuriyet idaresi altında Ermeniler, Rus Ermenisi ve Türk Ermenisi olarak iki gruba ayrılmış durumdadır. Ayrıca raporda Ermenistan'da *Müslüman Türklerin varlığı* da dikkat çekicidir.

Türkler ile Ermeniler XIX. yüzyıla kadar Kafkasya'da yaşamlarını huzur ve sükûn içinde sürdürmüşlerdi. Fakat bu birliktelik, Rusların bölgeyi istilasına kadar devam etti.²³ Ruslara cihan hâkimiyeti fikrini aşıl原因an Deli Petro (Petro/Birinci Pyotr 1721–1725)²⁴ ile başlayan ve II.

²²Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917), (Çev. ve Yay.Haz.) Natalia Chernichenkina, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan, 2015, s. 77.

²³ Gürcistan, Erivan, Bakü, Gence, Karabağ ve Nahçıvan, III. Murat döneminde 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığıyla başlayan seferler ve sonrasında 1583'te Ferhat Paşa tarafından devam ettirilen fetihlerle Osmanlı topraklarına katılmıştır. Revan, 1590 yılında İran ile imzalanan anlaşma sonrası Osmanlı Devleti'nde kalmış IV. Murat dönemine kadar iki taraf arasında sık sık el değiştirmiştir. IV. Murat 1634'te, Revan'ı tekrar Osmanlı topraklarına katmış, ancak 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Revan/Erivan Safeviler'e bırakılmıştır. Bkz. Enes Demir, *Azerbaycan, Gürcistan ve Kıbrıs Fatihisi Lala Mustafa Paşa*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 163-207.

²⁴ Beşir Mustafayev, "Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasına Etkisi", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/11 (Haziran 2013), s. 17-27.

Katerina (1721-1725)²⁵ ile devam eden Rus yayılcılığı, Rus Çarı I. Aleksandır'ın 1801'de, Doğu Gürcistan'ı işgal edip Gürcü Guberniyası'nı kurması ile başlamıştı. Rusya ve İran arasında bu tarihten sonra başlayan Güney Kafkasya hâkimiyet mücadelesi, 1806'da Osmanlı-Rus Savaşı'nın 16/28 Mayıs 1812 Bükreş Antlaşması ile sonuçlanmasından sonra Rusya'nın lehine dönmüş ve Rusya, daha etkin bir şekilde İran üzerine harekete geçebilmişti. 12 Ekim 1813'de Karabağ'ın Gülistan şehrinde İran ve Rusya arasında Güney Kafkasya toprakları paylaşılmış ve Gülistan Anlaşması'na göre Derbend, Kuba, Bakü, Lenkeran, Şirvan, Şeki, Gence ve Karabağ hanlıkları ile İlisu Sultanlığı üzerindeki hâkimiyet hakkı Rusya'ya bırakılmıştı.²⁶ Böylece Rus-İran mücadelesi, Rusya'nın Revan Hanlığına taarruzuna, İran'ında karşılık olarak Tiflis üzerine saldırmasıyla devam etmişti. Bu saldırılar sonucu İran Şahı, barış istemek zorunda kalmış ve 10 Şubat 1828'de Rusya ile İran arasında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmaya göre Revan Hanlığı²⁷ ve Nahçıvan Hanlıkları, Rusya'ya bırakılmıştı.²⁸ Nitekim Rusya, antlaşmadan sonra Revan Hanlığını ilhak etmiş, burayı Erivan Guberniyası'na (1850) çevirmiş ve gelecekteki Ermenistan'ın ilk adımını atmıştı. Türkmençay Antlaşması'nın 15'inci maddesi gereğince; Güney Azerbaycan'da bulunan halk, istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecek ve bunlara yerleşebilmeleri için uygun şartlar yaratılacaktı.²⁹ 1828 yılına kadar Erivan ve civarında nüfusun toplamı, 106,900 idi. Bu

²⁵Rus Çaricesi II. Katerina'nın (1762-1796) Kafkasya Ermenilerinden yardım istemesi ile Ermeni Başpiskoposu Josef Argotyan'ın bağımsız bir Ararat Krallığı projesini hazırlayıp Rus Çaricesi'ne sunması Rus-Ermeni işbirliğinde bir dönüm noktası olmuştu. Sabahattin Özel, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bakış", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3 (2003), 175-228, s. 180.

²⁶ *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914)*, Osmanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın Nu. 4, Ankara, 1992, s. 39.

²⁷ XIX. yüzyıl başlarında Revan Hanlığı; Kırkbulak, Zengibasas, Gernibasas, Vedibasas, Şerur, Sürmeli, Derekend-Parçanis, Körpübasas, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe mahallerinden oluşmaktaydı. Hanlığın merkezi Revan/Erivan şehriydi. Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan(Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4/63 (2014), s. 2611.

²⁸ Ali Kafkasyalı, "Ali Şenlik'in Revan Seferi ve Zehirlenerek Öldürülmesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25 (2004), s. 107-120.

²⁹ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36 (2008), s. 187-199.

nüfusun 81,749'u Müslüman Türk, 25,151'i ise Ermenilerden oluşturmaktaydı.³⁰ Oran olarak bakıldığında ise % 76,47 Türk, % 23,53'ü ise Ermeni idi. 1826-1828 İran-Rus savaşı esnasında ise İran'dan Kafkasya'ya 18,000 Ermeni ailesi gelmiş, Türkmençay Antlaşması ile de 1828-1830 yılları arasında İran'dan 40,000, Osmanlı ülkesinden ise yaklaşık 84,000-100,000³¹ arasında Osmanlı Ermenisi, Tiflis, Gence ve Erivan bölgesine yerleştirilmişti.³² Nitekim Rusya'nın Kafkasya'yı Ermenileştirmesi, XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve bu kapsamda yaklaşık 1.300,000 Ermeni Kafkasya'ya göç ettirilmiştir.³³ Dolayısıyla bölgede Ermeni nüfusu hızla artarken göçler, katliamlar ve siyasi baskılar yüzünden bölgede bulunan Müslüman Türk nüfusu da sürekli olarak azalmıştı. Nitekim 1914 yılında Erivan Vilayetindeki Müslüman Türk nüfusu, 270,000³⁴ iken 1922 yılı itibariyle bu sayı, 72,596'ya düşmüştü.³⁵ Sonuç olarak 1828'den başlamak üzere Erivan bölgesinde Müslüman Türk nüfusu azalmış, Ermeni nüfusu ise artış göstermişti.

Yüzbaşı Bahattin Bey'in raporunun son kısmında ise, Ermenistan'da ki sosyo-ekonomik hayata dair bilgiler bulunmaktadır. Buna göre;

Dükkanların kısm-ı azamı (çoğu) kapalıdır. Maneviyat pek bozuktur. Nahçıvan telsizinin Nahçıvan'da mukabil inkılâp başladığı haftada Bakü'ye verdiği bir haber, bura telsizi tarafından çalınmış bununda gazetelerle ilanı maneviyatı biraz takviye etmiştir. Şehirde ekmek et bulunmuyor. Hükümet cevab-ı zazuriyeye tarh (vergi) koymuş ve bundan dolayı her şeyi gizlemiştir. Mamafih, hali tabii avdet etmesiyle Ermenistan kendisini iki ay beslemeyebilir. Bu sene ziraatta muntazam olamayacağından müthiş bir kıtlık hüküm ferma olacağını zan

³⁰ Oktay Kızılkaya, "Günümüz Ermenistan Coğrafyasında Türk Nüfusun Tarihi Süreçteki Durumu", *Yeni Türkiye Dergisi*, 63 (2014), s. 2599-2609.

³¹ Kemal Beydilli, "Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 410.

³² Nigar Gözelova, "Rus İmparatorluğunun Dış Politikası ve XIX. Yüzyılın Başlarında İrevan Hanlığı'nda Etnodemografik Durumun Değişmesi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 63 (2014), s. 2625.

³³ Yeşilot, a.g.m., s. 192.

³⁴ Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilgi Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 256.

³⁵ Aslan, a.g.m., s. 2610-2620.

ediyorum. Burada pek mebzul (bol) olan pirinç bir put (1 put=16 kg.) bir ay evvel 70.000 ruble iken bugün 250.000 rubleye çıkmıştır. Bir kont (ölçü birimi) gaz 3.000 rubledir. Bütün ümit Nahçıvan yolunun açılmasında ve Türkiye'nin muavenetindedir. Türkiye Ermenileri Sevr'e göndermeleri için müracaat etmekte (şifrelenmiş) unuttukları Osmanlı tebaası (şifrelenmiş) kemal-i iftiharla (övünç) (şifrelenmiş) Sevr'e bakmaktadırlar.

Rapordan anlaşılacağı üzere dükkânların kapalı olması, halkın canlı bir ekonomik hayattan yoksunluğunu göstermektedir. Ayrıca halk, temel besin maddesi ekmek ve etten dahi yoksundur. Dolayısıyla Ermenistan bölgesinde kıtlık yaşanmakta ve bu durum halk üzerinde maneviyat bozukluğuna sebebiyet vermiştir. Ayrıca Nahçıvan'da karşı-devrim (Bolşevik muhalefeti) hareketleri vardır. Buna göre Ermenistan'da iç savaş devam etmektedir. Raporda fiyatların çok yüksek olması karşılaştırılmalı olarak verilmiş ve durumun vahameti ortaya konulmuştur. Ziraî faaliyetler azdır ve kıtlığa sebebiyet vereceği değerlendirilmiştir. Hükümet, gelirlerini artırmak için vergilerin artırılması yoluna gitmiştir. Rapora göre, bu olumsuz hava karşısında halk, Nahçıvan yolunun açılması ile canlanacak olan ticari faaliyetlere ve Türkiye'den gelecek yardımlara umut bağlamıştır.

Dönemin ekonomik koşulları incelendiği zaman 1921-1922 yılları arasında Bolşevik Rusya'da Bolşevik İhtilal'i'nin yerleştirilmesi mücadelesi devam ederken dönemin en büyük kıtlığı yaşanmaktadır. Buna göre Bolşevik Rusya'da kıtlıktan bu dönemde yaklaşık 13 milyon insan hayatını kaybetmiştir.³⁶

Bunların yanı sıra Kars Antlaşması ile Azerbaycan'a bağlı özerk bir devlet haline gelmiş olan Nahçıvan hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Buna göre raporun tarihi dikkate alındığında Nahçıvan'ın statüsünün henüz *belirlenmediği* bir dönemdir.³⁷ Evliya Çelebi'nin Nakş-i Cihân (dünyanın süsü) olarak adlandırdığı Nahçıvan³⁸,

³⁶ Alper İpek, "Sovyetler Birliği'nin Dağılması Karşısında Sovyet İnsanının Tepkisizliğinin Nedenleri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 14/1 (Mayıs 2015), s. 89-118.

³⁷ Raporun tarihi, 16 Mart 1921'dir, Kars Antlaşması ise 21 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştır. Dolayısıyla Nahçıvan'ın statüsünün kesinleşmesine yaklaşık yedi ay vardır.

³⁸ Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahçıvan", *İslam Ansiklopedisi*, 32 s. 295, <http://www.diyantislamansiklopedisi.com/nahcivan/>, [Erişim Tarihi: 22.01.2021]

1828 Türkmençay Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştı. 1917 Bolşevik ihtilali ile yönetimi ele geçiren Bolşevikler, Rusya toprakları içerisinde bulunan bütün milletlere *bağımsız devletler kurma hakkı dâhil kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkı* vermişti.³⁹ Nitekim Osmanlı ordusunun Mondros Mütarekesi ile silah bırakması ve bu bölgeden çekilmesinden sonra burada Nahçıvan merkez olmak üzere Aras Cumhuriyeti kurulmuştu.⁴⁰ Nahçıvan hanlarının neslinden olanların yönettiği Aras Cumhuriyeti; Nahçıvan, Şerûr-Dereleyez kazaları, Ordubâd, Culfa, Megri, Vedibasar, Kamerli şehirlerini içine alıyordu. Askerî yardım amacıyla Halil Bey'in liderliğinde beş subay ve 300'den fazla er emekliye ayrılıp çeşitli meslek sahibi olarak Aras Cumhuriyeti'nin ayrı ayrı bölgelerine yerleştirilmişti. Fakat 12 Nisan 1919'da İngilizler, Nahçıvan'da parlamento binasını basarak hükümet faaliyetlerine son verip, üyelerini sürgüne göndermişlerdi.⁴¹ İngilizler ise bu bölgede sadece demiryolu hattını kontrol edebilmişlerdi. Halkın yoğun tepkileri karşısında Nahçıvan'dan çekilen İngilizler 'in yerine bu defa bölgeye Amerikalılar gelmişlerdi. ABD temsilcileri, Nahçıvan'da yönetimi ele geçirmek için yerli milliyetçiler, musâvatçılar, Taşnaklar ve Türkiye temsilcisi Halil Bey ile Nahçıvan'ın statüsü üzerine görüşmeler yapmıştı.⁴² Ancak 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgali ile İtilaf Devletleri'nin Güney Kafkasya'daki hâkimiyeti de sona ermişti. Bu tarihten sonra Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki toprak anlaşmazlıklarını çözecek tek güç Sovyet Rusya olmuştu. Ermenistan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Josef Stalin tarafından önceden hazırlanan plan doğrultusunda Azerbaycan Komünist Partisi Siyasi Bürosu, 30 Kasım 1920 tarihinde Nahçıvan ve

³⁹ Erel Tellal, "Mir Sultan Galiyev", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56/1 s. 107, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/470/5402.pdf>, [Erişim Tarihi: 22.01.2021] s. 107, ABD Başkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918 tarihli Kongre toplantısında 14 maddelik ilkelerini sıralamıştı. Buna göre ilkelerin 5'inci maddesi halkların istekleri ve çıkarları doğrultusunda sömürge devletlerinin eşitlikçi ve hakkaniyetli düzenlemeler yapmasını tavsiye ediyordu. Dolayısıyla bu maddenin hem ekonomik, hem askeri, hem de ideolojik boyutları bulunmaktaydı. İhsan Şerif Kaymaz, "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23/67-69 (2007), s. 151.

⁴⁰ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 90.

⁴¹ Nazim Kahramanov, "Aras Türk Hükümetinin Kuruluşu", *İRS Tarih Bilinci*, 2/10 (Yaz 2014), s. 39.

⁴² Karamanlı, a.g.e., s. 295.

Zengezur bölgelerinin Ermenistan'a verilmesiyle ilgili olarak özel bir karar kabul etmişti. Bu karara göre 1921 yılında Zengezur bölgesi iki cumhuriyet arasında bölünmüş ve nitekim Azerbaycan'a ait yaklaşık 4,500 km²'lik alan Ermenistan'a verilmişti.⁴³ Esasen Rusya'nın bu kararı üzerinde Kâzım Karabekir Paşa'nın yürütmüş olduğu Doğu Cephesi Harekâtının etkisi vardı.⁴⁴ Nitekim 28 Eylül 1920'de başlayan harekât sonucunda 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Gümrü'ye kadar ilerlemişti. Bunun üzerine Ermenistan Hükümeti ateşkes istemiş ve Türkiye-Ermenistan arasında 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştı.⁴⁵ Gümrü Antlaşması'nın 2. ve 12. maddeleri Nahçıvan ile ilgilidir.⁴⁶ Antlaşma sonucunda Şerur, Şahtahtı ve Nahçıvan bölgelerinde şimdilik Türkiye'nin himayesi altında mahalli yönetim oluşturulacak ve bu bölgenin yönetim şekli ve sınırları seçim yoluyla belirleninceye kadar Ermenistan buraya karışamayacaktı.⁴⁷ Nitekim 1921'de Nahçıvan'da bir referandum yapılmış ve halk, Nahçıvan'ın özerk cumhuriyet statüsünde Azerbaycan'a bağlı kalmasını tercih etmişti. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile de Nahçıvan'a özerklik statüsü verilerek Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştı. Son olarak da 13 Ekim 1921'de Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) arasında Kars Antlaşması yapılmış ve Nahçıvan, Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olarak kalmıştı.⁴⁸

Yüzbaşı Bahaeddin Bey'in raporunun tarihi (16 Mart 1921) dikkate alınırsa Nahçıvan'ın statüsü henüz belirlenmektedir.⁴⁹ Diğer bir deyişle

⁴³İlgar Vahitoğlu Nifteliyev, "1918-1920 Yıllarında Ermenilerin Erivan Bölgesinde Azerbaycan Türklerine Karşı Yaptıkları Soykırım ve Azerbaycan'la İlgili İddiaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, 63 (2014), s. 2637.

⁴⁴ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi 1919-1922*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1965, s. 92.

⁴⁵ Abdurrahman Bozkurt, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", *OTAM*, 34 (Güz 2013), s. 52.

⁴⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan 1918-1922*, Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 401.

⁴⁷ Nifteliyev, a.g.m., s. 2637.

⁴⁸İsmail Hacıyev, "Nahçıvan: Ermeni İddiaları ve Tarihi Gerçekler", <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/HACIYEV-İsmail-NAHÇIVAN-ERMENİ-İDDİALARI-VE-TARİHİ-GERÇEKLER.pdf>, [Erişim Tarihi: 25.01.2021]

⁴⁹ Bu tarih ayrıca Türkiye-Sovyet Rusya arasında yapılan Moskova Antlaşması'nın tarihidir.

referandumun resmîyet kazanması ve Gümrü Antlaşması'nın tasdik edilmesi beklenmektedir.⁵⁰ Raporda geçen Nahçıvan yolu, Bolşevik Rusya'nın Türk İstiklal Harbi döneminde Anadolu'ya yardım gönderdiği Şahtahtı-Nahçıvan Demiryoludur.⁵¹ Yol, raporun tarihi itibarıyla kapalıdır. Esasen Gümrü Antlaşması'nın 12. maddesi gereğince yol, Ermenilere açılmıştı. Fakat Ermenilerin demiryolunu kullanması hususunda sıkı tedbirler uygulanmaktaydı. Zira Bolşevik Ermeni liderleri, Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını ilan etmişlerdi.⁵²

Son olarak Yüzbaşı Bahaeddin Bey'in raporunda, Sevr Antlaşması'na atıf yapılmaktadır. Bilindiği üzere Ermenistan Cumhuriyeti, Paris Barış Konferansı'na temsilciler göndermiş ve Osmanlı topraklarında bir Ermeni devleti kurulması için taleplerde bulunmuşlardı.⁵³ Nitekim Sevr Barış Antlaşması'nın 88.-93. maddeleri ile masa başında Doğu Anadolu bölgesinde bir Ermeni devleti kurulmuştu.⁵⁴ Rapordan da anlaşılacağı üzere Ermeniler bundan övünç duymaktadır. Osmanlı Hükümeti bu antlaşmayı 10 Ağustos 1920'de imzalamıştı. Fakat Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başarılı bir harekât yürüten Ankara Hükümeti, antlaşmayı kabul etmemişti. Buna göre İstanbul Hükümeti, İtilaf Devletleri'ne *Anadolu Müzâkerâtı'ndan*⁵⁵ *dolayı antlaşmanın tasdik*

⁵⁰ Gümrü Antlaşması'ndan sonra Sovyet Rusya-Türkiye arasında 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması yapılmıştır. Sonrasında ise "1921 Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması" başlığını taşıyan Kars Antlaşması, Moskova Antlaşması hükümlerinin Kafkas Cumhuriyetlerince de onaylanmasını sağlamak amacıyla yapılmıştı. Nitekim antlaşma sonucunda Türkiye-Ermenistan sınırında herhangi bir değişiklik yapılmamış, Moskova Antlaşması'nda belirlenen hususlar, Kars Antlaşması'nın da esasını oluşturmuştu. Mehmet Okur, "Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (Sonbahar 2011), s. 84.

⁵¹ Cemal Avcı, "Millî Mücadele'de Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, 4/13 (1994), s. 5.

⁵² Atnur, a.g.e., s. 406.

⁵³ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 21.

⁵⁴ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s. 428-429.

⁵⁵ Sevr Barış Antlaşması'nın Ankara Hükümetine kabul ettirilmesi için Ahmet İzzet Paşa başkanlığında bir heyet, 3 Aralık 1920'de Bilecik'te Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Ankara Hükümeti temsilcileri ile bir araya gelmişti. Fakat İstanbul'dan gelen heyet, Ankara heyeti tarafından Ankara'ya götürülerek alıkonulmuştu. Hakan Türker, "Tevfik Paşa Hükümetinin Anadolu İle Uzlaşma Arayışı ve Bilecik Buluşmasının Basındaki

*edilmediğini ve bundan sonra uygulanmayacağını*⁵⁶ bildirmek zorunda kalmıştı. Raporu dikkat çeken diğer bir husus ise Ermenistan Cumhuriyeti ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden toprak taleplerine rağmen Türkiye'den yardım beklemedikleridir.

Sonuç olarak 1921 yılı, Anadolu'da Türk ordusunun Yunan ordusuna karşı başarılı muharebeleri yürüttüğü bir yıldır. Buna göre 9-11 Ocak 1921'de I. İnönü Muharebesi, 23 Mart-1 Nisan 1921'de II. İnönü Muharebesi ve 23 Ağustos-13 Eylül 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi yapılmıştır. Nitekim Türk İstiklal Harbi'nin zaferlerle dolu bu muharebeleri ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin ve Ermenilerin Sevr beklentileri akamete uğratılmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Erivan Türk Mümessilliğinde görevli Yüzbaşı Bahaddin Bey'e ait bir rapor, tarih tenkidinin unsurları kapsamında incelenmeye çalışılmıştır. Buna göre raporun tarihi 16 Mart 1921 olup yazarı murahhas Yüzbaşı Bahaeddin Bey'dir. Raporun yazıldığı yer İğdır, yazan makam Erivan Türk Mümessilliği, raporu alan makam ise Nahçıvan'da bulunan Şahtahtı Müfrezesidir. Raporun iç tenkidi kapsamında ise raporda geçen bilgiler, dönemin olayları ile karşılaştırılmıştır. Bu kapsamda Ermenilerin dini inançları, Bolşevik ideolojinin Ermenistan'da yayılcılığı ve halk üzerindeki etkisi, Ermenistan'ın nüfusu, sosyal yapısı ve bu yapı içindeki mevcut ayrılıklar, Ermenistan'ın ekonomik durumu, Nahçıvan'ın statüsü ve Ermenilerin Sevr Barış Antlaşması'na karşı bakış açıları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak 16 Mart 1921 tarihli bu rapor, tarihi bir vesikadır. Vesika, tarih tenkidinin unsurları (iç tenkit ve dış tenkit) kapsamında incelenmiş ve vesikada geçen olaylar, dönem itibarıyla *doğrulanmıştır(sahih)*. Bunların yanı sıra vesikanın dönemin Ermenistan'ı hakkında önemli bilgiler vermesi, vesikayı ayrıca değerli kılmaktadır.

Yansımaları (1920)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17/34 (2017), s. 69-95.

⁵⁶ MSB ATASE Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu, Kutu: 990, Gömlek: 60 (31 Aralık 1920).

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

MSB ATASE Arşivi

1022/113, 990/60, 765/77, 76/64, 760/64aa, 1022/123, 756/77.

Başkanlık Osmanlı Arşivi

BOA, HR-HMŞ-İŞO,231-80-1-1.

B. Araştırma Eserler ve Yayınlar

Arslan, Ali, "I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV/41 (Temmuz 1998).

Aslan, Yavuz, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan(Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4/63(2014).

Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan 1918-1922*, Türk Tarih Kurumu, 2001.

Avcı, Cemal "Milli Mücadele'de Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, 4/13 (1994).

Beydilli, Kemal, "Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII/17 (1988).

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*, Milli Savunma Akademisi (Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi), İstanbul, ,1958.

Bozkurt, Abdurrahman, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", *OTAM*, 34 (Güz 2013).

Çakı, Caner, "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 61 (2018).

Demir, Enes, *Azerbaycan, Gürcistan ve Kıbrıs Fatihisi Lala Mustafa Paşa*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002.

Gözelova, Nigar, "Rus İmparatorluğunun Dış Politikası ve XIX. Yüzyılın Başlarında İrevan Hanlığı'nda Etnodemografik Durumun Değişmesi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 63 (2014).

Hacıyev, İsmail, "Nahçıvan: Ermeni İddiaları ve Tarihi Gerçekler", <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/HACIYEV-İsmail-NAHÇIVAN-ERMENİ-İDDİALARI-VE-TARİHİ-GERÇEKLER.pdf>, [Erişim Tarihi: 25.01.2021]

Halkın, Leon-E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

İpek, Alper, "Sovyetler Birliği'nin Dağılması Karşısında Sovyet İnsanınin Tepkisizliğinin Nedenleri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 14/1 (Mayıs 2015).

İskefiyeli, Zeynep, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Sakarya Üniversitesi, 11/1 (2007).

Kafkasyalı, Ali, "Ali Şenlik'in Revan Seferi ve Zehirlenerek Öldürülmesi", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25 (2004).

Kahramanov, Nazim, "Aras Türk Hükümetinin Kuruluşu", *İRS Tarih Bilinci*, 2/10 (Yaz 2014).

Karamanlı, Hüsametdin, M. "Nahçıvan", *İslam Ansiklopedisi*, 32 s. 295, <http://www.diyaretislamansiklopedisi.com/nahcivan/> [Erişim Tarihi: 22.01.2021].

Kaymaz, İhsan Şerif, "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23/67-69 (2007).

Kızılkaya, Oktay, "Günümüz Ermenistan Coğrafyasında Türk Nüfusun Tarihi Süreçteki Durumu", *Yeni Türkiye Dergisi*, 63 (2014).

Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilgi Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1988.

Mustafayev, Beşir, "Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasına Etkisi", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/11 (Haziran 2013).

Nifteliyev, İlgar Vahitoğlu, "1918-1920 Yıllarında Ermenilerin Erivan Bölgesinde Azerbaycan Türklerine Karşı Yaptıkları Soykırım ve Azerbaycan'la İlgili İddiaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, 63 (2014).

Okur, Mehmet, "Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (Sonbahar 2011).

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914), Osmanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın Nu. 4, Ankara, 1992.

Özel, Sabahattin, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bakış", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3 (2003).

Seyfeli, Canan, "Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi*, Ankara, 2002.

Sonyel, Salahi R.i *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.

Tellal, Erelı “Mir Sultan Galiyev”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56/1 s. 107, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/470/5402.pdf>, [Erişim Tarihi: 22.01.2021].

Tural, Mehmet Akif, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ve Bitişinde Türkiye'nin Ekonomisi”, *Prof.Dr.Abdurrahman Güzel Armağanı*, Akçağ.

Turan, Ömer, “Bolşevik İhtilali'ni Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan'ın Sohum Müfrezesi Hatıraları”, *Askeri Tarih Bülteni*, 40 (1996).

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi 1919-1922, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1965.

Türker, Hakan, “Tevfik Paşa Hükûmetinin Anadolu İle Uzlaşma Arayışı ve Bilecik Buluşmasının Basındaki Yansımaları (1920)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17/34 (2017).

Yel, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

Yeşilot, Okan “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, (2008).

C. Elektronik Kaynaklar

http://www.officespace.am/Արմավիր_մարզ/Էջմիածին/

<http://anitour.am/destinations.php?etchmiadzin>

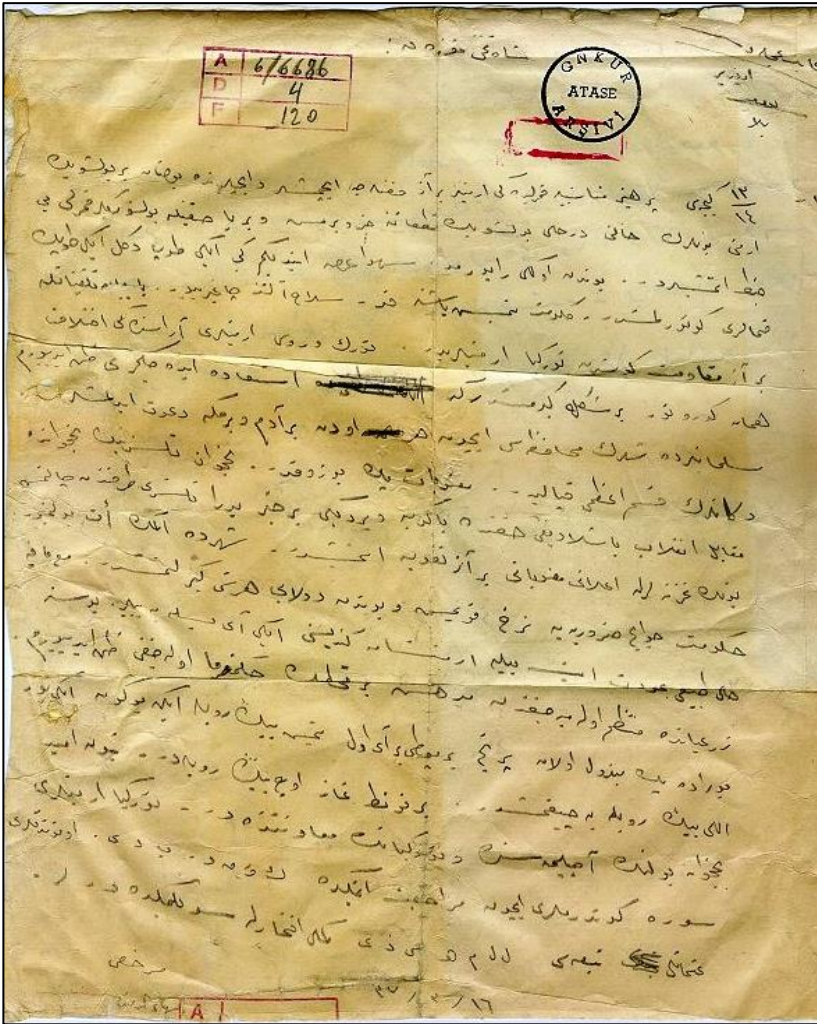
<http://ermenikulturu.com/paskalya/>

<http://www.diyantislamansiklopedisi.com/ nahcivan/>

<https://web.archive.org/web/20160303173531/http://www.Parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=eng>

EKLER

Ek 1: Erivan Murahhası Yüzbaşı Bahaddin Bey'in Ermenistan
Hakkındaki Raporu

(ATASE, İSH-1022-113)

Modern Rebels: Banditry and the Crime of Ransom Kidnapping in the Reign of Abdulhamid II (1876-1906)

Cem Doğan*

(ORCID: 0000-0002-2008-3830)

Makale Gönderim Tarihi

18.01.2021

Makale Kabul Tarihi

16.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Doğan, C., "Modern Rebels: Banditry and the Crime of Ransom Kidnapping in the Reign of Abdulhamid II (1876-1906)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 98-117.

APA: Doğan, C. (2021). Modern Rebels: Banditry and the Crime of Ransom Kidnapping in the Reign of Abdulhamid II (1876-1906). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 98-117.

Abstract

The crime of ransom kidnapping is frequently performed by criminal groups, and it possesses a long past in many cultures. It leads to drastic emotional, physical, and economic hardships both in terms of the victim and his/her family. Ransom kidnapping consists of three essential components. First of them is its unpredictable nature that makes it impossible to guess what would be at the end of this action. Kidnappers could either murder the hostage or spare his/her life, depending on their will to kill. Second is the actual objective of kidnapping. The kidnappers might have organized the crime merely for money, or intending to send a political message to their rivals when they plan to make a good deal of money. Moreover, they could combine these factors with the feelings of vengeance and retaliation in some incidents. Once for all, the deterrence of punishment influences the behavioral positions of kidnappers, and therefore it should be interrelated

* Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, dogancem1@hotmail.com.

with the penal code of the time. This paper aims to argue the ransom kidnapping in the reign of Abdulhamid II in the light of above-mentioned principles.

Keywords: Ottoman Empire, Crime, Kidnapping, Ransom.

Modern Asiler: II. Abdülhamid Döneminde Eşkivalık ve Adam Kaçırma Suçu (1876-1906)

Öz

Fidye için insan kaçırma suçu sıklıkla kriminal gruplar tarafından işlenir ve birçok kültürde köklü bir geçmişi vardır. Bu eylem, hem mağdur hem de ailesi açısından şiddetli duygusal, fiziksel ve ekonomik zorluklara yol açar. Fidye için insan kaçırma üç temel bileşenden oluşur. Bunlardan ilki, kaçırma eyleminin sonunda ne olacağını tahmin etmeyi imkansız kılan öngörülemeyen doğasıdır. Kaçırmanlar, iradelerine bağlı olarak rehineyi öldürebilir ya da canını bağışlayabilirler. İkincisi, kaçırmanın asıl amacıyla ilişkilidir. Suçlular, bu edimi salt para için gerçekleştirmiş olabilecekleri gibi bir yandan rakiplerine siyasi mesaj göndermek diğer yandan da kolayca para kazanmayı planlamış olabilirler. Dahası, kaçırma eylemini tetikleyen faktörler bazı vakalarda intikam ve misilleme duygularıyla iç içe geçmiştir. Son olarak, cezanın caydırıcılığı, kaçırmanların davranışsal pozisyonlarını etkiler. Bu nedenle, kaçırma vakası yürürlükte bulunan ceza kanunuyla birlikte düşünülmelidir. Bu makale, II. Abdülhamid dönemindeki fidye için insan kaçırma hadiselerini yukarıda belirtilen ilkeler ışığında tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Suç, İnsan Kaçırma, Fidye.

Introduction

Eric Hobsbawm suggests in his classic work *Primitive Rebels* that the tenacious man who is not willing to put up with the burdens of ordinary people in society could escape from poverty and meekness by joining or serving them as well as crying out against them.¹ This argument implies that there is a possible link between the social order, system of justice and distribution of wealth in the society. This obvious link creates a web of relations through the feeling of lack in social and

¹ Eric J. Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester, 1971, s. 13.

economic justice and equality among the citizens. Thus, the tenacious ones would choose to stray away the society and alienate themselves from the “others” with their ways of action. One of them emerges as kidnapping which is usually a strong and organized response to the undeserved gain and unrighteousness in the recreation and redistribution of wealth.

However, there is a slight nuance here about ransom kidnapping of what we have to be aware. Kidnapping is not what people usually assume it is. When someone speaks of a kidnapping, most consider of something like picking up a kid at a bus stop or holding a captive. We take its explanation: “to steal (a child), to carry off (a person) by illegal force.” Kidnapping, however, has never actually been about that.² Kidnapping is a by-product of the social order, but not a crime against it. This argument has a crucial role to analyze the internal dynamics of ransom kidnapping as well as its relationship with politics. The discursive link that legitimate means forms between the kidnapping and ‘organized crime’ wishes to solidify their claim over the supervision of violence and to strip the act of kidnapping of its civil character. It is absolutely the justified practice of allegorical and real sets of violence by the so-called ‘criminals’ that renews their identification as ‘rebels’ of the system, a system which is attacked from ‘within’, with the mobilization of its own weapons of charged and uneven redistribution of economic resources.³

In the Ottoman example, ransom kidnapping welcomes us under the title of “fidye-i necat” which literally means “ransom of salvation”. No matter how it seems the same, there is a serious gap between the cases of ransom kidnapping in Ottoman society compared to the modern occurrences. Ottoman ransom kidnappings show us that these acts were not committed by any organized groups most of the time, if not always. In the absence of an organized criminal party, the state had to intervene in the situation and undertook the role of ransom-

² Samuel P. Newton, “Kidnapping Reconsidered: Courts Merger Tests Inadequately Remedy the Inequities Which Developed from Kidnapping’s Sensationalized and Racialized History”, *William & Mary Bill of Rights Journal*, 3 (2020), s. 636.

³ Rodanthi Tzanelli, “Capitalizing on Value: Towards a Sociological Understanding of Kidnapping”, *Sociology*, 5 (2006), s. 942.

payer to free the victims. Banditry, on the other hand, amalgamated with the ransom kidnapping in many incidents and it made things more complicated in terms of the state authorities. As a matter of fact, the real causes that gave rise to ransom kidnappings stemmed from political and economical determinants. What we should bear in our minds is that the basic reality of changing faces of the cultures, and when they do change, it implies that both political and economical factors have been shifted (Briggs, 2001: 9).⁴ This paper intends to untie the knot at the junction point of political economy, state intervention, banditry, and ransom kidnapping.

1. What, Why, and How of Ransom Kidnapping?

Kidnapping is an act of detainment and a serious crime, and actually a hideous crime as ancient as civilization itself. Once men came out to settle as communities, initially as hunting tribes, then in agricultural villages and later in city states, they had a strong yearning for preservation and the power of law. The authority of law meant that rulers and ranks were handed over (or picked up unto themselves) the mandatory capabilities to carry it out. Opponents or rebels who wanted to fight them off learned so swiftly that pressure could be imposed on the ruler by kidnapping his children, either boy or girl.⁵ Thus, it should not be surprising to see that the word *kidnap* is actually a combination of two terms, *kid* (child) and *nap* (seize). *Abduct*, which is often used interchangeably with *kidnap*, comes from the Latin prefix *ab* (away) and verb *ducere* (to lead).⁶

Some of the earliest historical documents available talk of people and whole divisions of population being captured by force and sold, bartered, or subjugated. Even entire societies have been kidnapped and eliminated or auctioned into servitude.⁷ Thus, we may assume that slavery was the earliest form of kidnapping because free individuals were oftenly kidnapped and sold to the slave traders in the

⁴ Rachel Briggs, *The Kidnapping Business*, London, 2001, s. 9.

⁵ Richard Clutterbuck, *Kidnap, Hijack and Extortion: The Response*, New York, 1987, s. 3.

⁶ Susan O'Brien, *Criminal Investigations: Child Abducting and Kidnapping*, New York, 2008, s. 13.

⁷ Richard P. Wright, *Kidnap for Ransom: Resolving the Unthinkable*, Florida, 2009, s. 1.

ancient ages. Vikings, for example, abducted unnumerable people during their raids in the British Isles and Western European soils, and either held some of them for ransom or sold the other into the slave markets.⁸ In the Roman Empire, similarly, subjugated populations were obliged to contribute the Roman army with soldiers, and that was carried out through kidnapping and slavery. During the Middle Ages, monarchs and other eupatrid were often ransomed after losing battles and wars. Hence, holding a person as a captive is a contemporary form of group kidnapping.⁹

One aspect of kidnapping that turns it into a torture is that it might last days, weeks, or sometimes even months. Kidnappers(s) who has an intention of physical torment could realize whatever harm they desire, or put the victim under a psychological maltreatment. Above all, the victim would be severely traumatized because of the fear of death that may come at any moment to him/her. Besides, there are some complicating factors in kidnapping as the obscurity of the victim's whereabouts or whether the kidnappers kill the victim or not when they get the ransom. When people are captured for ransom there is usually a clear market valuation for the victim. Specific conditions will influence this, these encompass the work type, health status, ethnic group, religion, gender, and age of the victim, all of which are prominent and produce a tacit conception of price.¹⁰

Kidnapping can take place in many ways. The researchers and criminalists identified a number of kidnapping styles. According to Diana Concannon the most basic types of kidnapping are seven. Domestic kidnapping is the first one and it refers to an intra-familial type of abduction.¹¹ As it is understood by its name, political kidnapping takes place for some political agenda. Predatory Kidnapping could be examined in terms of its two different victims as adult and child victim. Adult Predatory Kidnapping aims to satisfy the

⁸ Michael Newton, *The Encyclopedia of Kidnappings*, New York, 2002, s. 156.

⁹ Tawnya Eller ve Bill Tangel Eller, "Kidnapping", *Encyclopedia of Murder & Violent Crime* (Ed. Eric Hickey), California, 2003, s. 271.

¹⁰ Phillips, Everard, "The Business of Kidnap for Ransom", *The Faces of Terrorism: Multidisciplinary Perspectives* (Ed. David Canter), West Sussex, 2009, s. 196.

¹¹ Diana Concannon, *Kidnapping: An Investigator's Guide*, London, 2013, s. 3.

sexual desires of the offender. Child Predatory Kidnapping serves the same purpose of the offender, but here, the object of lust is a child. Profit Kidnapping, which is our main concern in this paper, means the offender(s)'s goal of being rich by this action. Revenge Kidnapping is also establishes a striking type of action with its internal character, because it based on the feelings of retaliation. And the final one is Staged Kidnapping, which implies a fake abduction for distraction

Kidnapping for ransom is a monetary crime performed to enrich the perpetrators. Some economic difficulties emerge once the kidnapping has taken place. Each day the criminal holds the victim, there is a chance of being captured and penalized. It also gives another day for the victim to flee or to perish.¹² Therefore ransom kidnapping demands rather more strategy and manpower than other types of abductions. There is also remarkably higher jeopardize for the kidnapper, from being described by the abductee to the considerable number of opportunities for things to give error at all phases of the operation.¹³

One of the essential features of ransom kidnapping is that it has been planned generally long before the action. Like MacWillson stated, a preliminary investigation would be conducted by a unit that has the responsibility for that aim. Members of the investigation unit must collect all the information they are able for deciding how, when and where the kidnapping will take place. The data has to consist of a profile of victim in detail. Because knowing of what he/she does for a living, which car he/she drives, his/her family members, his/her habits of recreation will enable to appoint exact time and place in order to abduct the victim without any obstacles. And this period of inspection might last for weeks or sometimes even months.¹⁴

¹² Claudio Detotto, Bryan C. McCannon ve Marco Vannini, "Understanding Ransom Kidnappings and Their Duration", *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, 3 (2014), s. 849-850.

¹³ Brian John Heard, *Kidnapping and Abduction: Minimizing the Threat and Lessons in Survival*, Florida, 2015, s. 6.

¹⁴ Alastair C. MacWillson, *Hostage-Taking Terrorism: Incident-Response Strategy*, London, 1992, s. 166.

Perpetrators may damage their hostages and display pictures of them to assure that the ransoms will be paid off rapidly and that the whole amount of ransom is paid. In some occasions, the abductors will cut a part off the abductee's body and send it with their request for a ransom.¹⁵

2. The Tradition of Banditry in the Ottoman Empire

In 1993, Gary Fields introduced the terms “elitism of the rich” and “isolation of the poor” in his paper *Inequality in Dual Economy Models*. “Elitism of the rich” suggests that when there are few wealthy individuals in an economy, these people experience an elite position that grants to a significant degree of imparity in the economy.¹⁶ Contrarily, when there are merely a few poor people, then “isolation of the poor” adds considerably to inequality.¹⁷ In this sense, we could assume that people, families and groups in the society could be expressed to be in hardship when they require the recourses to receive the sorts of diet, engage in the activities and have the living conditions and facilities which are traditional, or are at least broadly promoted or ratified, in the societies to which they fit. Their recourses are so severely below those mandated by the average human being or family that they are, indeed, externalized from typical living standards, practices and acts.¹⁸

The sociological and historical realities push us to think that these arguments above have effectively been obvious in the modern capitalism. Governing mechanisms against the poor, indeed, shifted its dimensions in the way of a more sophisticated politic apparatuses by the modern era. The trilateral paradigms of solidarity, specialization and monopoly grants us a definition of various designs of civil disadvantage economic, civil, political and cultural, and therefore

¹⁵ Stephen Morewitz, *Kidnapping and Violence: New Research and Clinical Perspectives*, New York, 2019, s. 128.

¹⁶ Gary Fields, “Inequality in Dual Economy Models”, *The Economic Journal*, 420 (1993), s. 1228.

¹⁷ John D. Burger, “Fields’ Index of Economic Inequality”, *International Encyclopedia of the Social Sciences 3 (Ethnic Conflict-Inequality, Gender)*, (Ed. William A. Darity Jr.), Detroit, 2008, s. 138.

¹⁸ Peter Townsend, *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Recourses and Standarts of Living*, Berkeley and Los Angeles, 1979, s. 31.

embraces ideas of citizenship and racial-ethnic injustice as well as poverty and longterm unemployment.¹⁹ Because in the modern capitalist societies all individuals are presumed to be self-involved profit maximizers who fort his very reason assess policy options exclusively in terms of their connotations for proposed net wages.²⁰

All details of hierarchy include 'images of inequality', civil pictures which label, categorise and classify the representatives of society: creating announcements about correlation or contrast, generating differences of social valuation, building our own communal location relative to others. These are politically charged characters, and the illustrations we draw partially depend on our own social position, our manners and relationships towards social unequals, and the schedule that we are seeking.²¹ The economic parameters play a crucial role in creating social schemes and culturally exclusive patterns, and these are more observable and explicit in capitalism.

At this point, we have to take a look at the development process of the capitalist relations in the Ottoman Empire. Halil Inalcık showed us that the essential characteristic of capital formation in the Ottoman Empire took its shape within the line of its predecessor's principles. In this theory, all social classes in the society had to support the sovereign to ensure that the fabric of society was intact.²² Therefore, all types of economic activities under the regulation of the state in order to execute this goal, and it seems that the distribution of income meant merely to solidify the main pillars of political power.

Having also based its foundations on fundamentally a conquest and economic subjugation system, the Ottoman state treasury highly relied on the military capabilities for centuries, too. However with the loss of

¹⁹ Hilary Silver, "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", *International Labour Review*, 133 (1994), s. 539.

²⁰ David Austen-Smith, "Introduction", *Selected Works of Michael Wallerstein: The Political Economy of Inequality, Unions, and Social Democracy* (Eds. David Austen-Smith, Jeffry A. Frieden, Miriam A. Golden, Karl Ove Moene ve Adam Przeworski), Cambridge, s. 247.

²¹ Wendy Bottero, *Stratification: Social Division and Inequality*, London and New York, 2005, s. 15.

²² Halil Inalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 1 (1969), s. 97.

military power in cross-borders and the lack of coordination between state power, peasants and handicraftsman caused serious problems in terms of economic stability and the sustainability of traditional manufacturing activities in the empire. In the 19th century, Ottoman state authorities recultivated a new tendency in the economy which was basically took its roots from the Western style accumulation of capital. In this sense, authorities who sought to a cure for economic wellness for the state resources consulted more liberal economic and politic approaches in the Tanzimat era. Yet, the economic heritage of the Tanzimat era was mostly an unfruitful shift of industrialization, a fiscally destitute state, and a progressively dependent fiscal and political organization. But there was also a swiftly rising interest in economics as an experimental guideline to recover and rebuild the empire as well.²³

An important aspect to be underlined in this period is that the imbalance in both incomes and the taxes resulted in a gap between classes and social inequality in the society. This situation reflected to the area of criminal acts, particularly banditry was in a great rise in the 19th century. Peasants those who lived in the peripheral zones of Anatolia came together and established bandit groups that involved usually in robbery, usurpation, and ransom kidnapping. Social distribution of the wealth did not happen in a fair condition and it naturally led to a social unrest in the agriculture-based zones. On the other hand, capitalist economy attempted to turn a limited population in hard labour into a working class but it did not succeed at it either. It underpinned the social unrest especially in the peripheral circles of the empire.

One of the outcomes of these happenings was banditry. Banditry, as we know it, implies the taking of property by force or by the threat of it. The action is as ancient as individual ownership itself. Bandits work in the shadows, usually on the peripheries of society or in geographically insulated territories. Their ways of life and acts are concealed in mystery and myth. They have been idolized by

²³ Deniz Kılınçoğlu, Deniz, *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*, London and New York, 2015, s. 33.

romanticizers and denounced by state authorities.²⁴ Banditry has always been a common and consuetudinary way of illegal life in the Ottoman Empire, but the bandit groups of the modern age were far more complicated organizations compared to the ones in the past. We know that there were a great number of bandit groups particularly in the Balkan peninsula before the ages of Ottomans, but this habit kept its existence through centuries by implying a great threat to the public order. Even though monetary reasons were absolutely present, the highly romanticising source materials of the day highlight the socio-political purposes of these people. Therefore, the Ottoman/post-Ottoman bandit was primarily regarded as a soldier for liberation, a bringer of justice and a protector of the faith. As for the medieval banditry movements, the essential motivations to become an outlaw were mainly economic conditions. Medieval bandit either tried to flee from the tragic poverty and living conditions established in provincial counties, or was attracted by the means given by the improvement of Balkan commerce and travel.²⁵

Notables (*âyân*) and local elites (*yereî eşrâf*) became more visible in the provinces of the empire during the 18th century. Even though the elites were responsible for the process of levying on behalf of the state, they were not fulfilling their duties honestly by adding astronomical proportions to the taxes and sending short deliveries to the center, while keeping the lion's share for themselves.²⁶ This unjustness and illegal exploitation over the peasants of peripheral counties necessarily ended up with disobediences, that is, banditry. These outlaws showed their reactions by using lethal force and they generally isolated themselves from the society to which they belonged. They believed that they had to secure the justice of their own because the state had treated unfair to them.

²⁴ Richard. W. Slatta, "Banditry", *Encyclopedia of Social History* (Ed. Peter N.Stearns), New York and London, 1994, s. 100.

²⁵ Panos Sophoulis, *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*, Switzerland, 2020, s. 141.

²⁶ Ercan Gümüş, *Devlet ve Asi: 18. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Diyarbekiri'nde Eşkıyalık*, Ankara, 2019, s. 340.

Curiously enough, state authorities' counter-reaction was pretty mild against these bandit groups. Karen Barkey explains it with the term "negotiated enterprise". In her opinion, such a moment of upheaval, a period of widespread banditry, should have been harshly responded by the authorities but instead they have chosen to negotiate the rebels and find a common ground to settle the complaints.²⁷ These bandits, actually, were the creation of the state and they came into existence from state mercenaries. Their only goal was not to be rebels against the state, but to gain resources for themselves.²⁸

3. Modern Rebels: Banditry and Ransom Kidnapping in the Reign of Abdulhamid II

All rural societies of the past were accustomed to get through a number of periodic famine either as a result of harvest-failure or some other natural conditions. Villagers did not also predict the wars, conquests, or a breakdown in the administrative system. These catastrophes eventually and somehow were likely to multiply the banditry.²⁹

As we argued above, the common point in defining banditry that it is unlawful and disrupting the established order and creating a danger for ordinary people. The place where all the bandits perform their actions is the mountainous region or the countryside. Bandits provided their financial resources through illegal works; they blocked roads, robbed people, kidnapped for ransom, raided villages or houses,³⁰ which one of these acts constitutes the core this paper, which is focusing on the 19th century Ottoman countryside as a complex but great model for analyzing the banditry and ransom kidnapping.

²⁷ Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, New York, 2008, s. X.

²⁸ Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca and London, 1997, s. X.

²⁹ Eric J. Hobsbawm, *Bandits*, London, 1981, s. 22.

³⁰ Cihan Özgün, Cihan, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağı'nda Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör* (Ed. Osman Köse), Samsun, 2017, s. 159.

Rural areas in the Ottoman Empire were the nest of bandits in accordance with the spirit of traditional banditry patterns. Bandits were spreaded all over the countryside but particularly the Balkans drew their attention most thanks to its mountainous terrain. Indeed the name *Balkan* itself is coming from a Turkish expression for signifying a forested mountain. Approximately 70% of the Balkan Peninsula is containing mountain groups rising from narrow strips along the coasts of the Adriatic, Ionian and Aegean Seas of the northern Mediterranean Basin and, to the east, the Black Sea which annexes the Mediterranean via the Bosphorus Strait and Sea of Marmara in Turkey.³¹

Having established their outposts in the high mountains, bandits were almost unreachable. Even if the state forces hunted them down it needed a very tiresome and expensive campaign which the state could not, or we might assert that would not, afford these expenses. 19th century bandit, on the other hand, turned into a freedom fighter in the eyes of his nation. For this reason, they were not seen as a bunch of random deserters or local peasantry, but more of a Robin Hood, who aimed to steal from the Turks and share what he had under his possession with his local community. Nevertheless, we have to put these presumptions aside and carry on the cases of ransom kidnapping here.

In 1881, an Ottoman officer was kidnapped during his journey to the place where he was appointed in the province of Manastır. Bandits who captured Muhsin Münif Bey held him for a while and then released him in return for five hundred cash money. According to his statement, he had to put them up with fright and trouble (*dehşet ve meşakkat*), and now he was claiming his loss recovered with a minor bonus by the state. After all, he was an officer who was obliged to go to his post and when an injustice revealed itself the authorities that sent him there had a responsibility to compensate.³² The example of

³¹ Jane M. Reed, Boris Kryštufek ve Warren J. Eastwood, "The Physical Geography of The Balkans and Nomenclature of Place Names", *Balkan Biodiversity: Pattern and Process in the European Hotspot* (Eds. Huw I. Griffiths, Boris Kryštufek ve Jane M. Reed), Netherlands, 2004, s. 14.

³² B.O.A., ŞD., 2445/15, 1881.

Muhsin Münif Bey is clearly thought-provoking for a suspicious eye at the first glance because he easily could lie about the incident and we must confess that some kidnapping incidents were just consisted of confidence tricks and gimmicks. Moreover, we observe in several archival documents concerning ransom kidnapping that state officers preferred to pocket the cash paid for abducted people.

In 1893, a man named Yakovil sent a petition to the center so as to inform the authorities about a scam. Yakovil claimed that his ransom money was extorted by Mehmed Paşa, the gendarmerie regional commander of Manastir. Bandits kidnapped Yakovil's son and he paid one thousand and eight hundred liras as ransom (*fidye-i necat*). After the criminals were arrested, Yakovil's money was found in their pockets but seven hundred and thirty liras were seized directly by Mehmed Paşa and it was confirmed by the witnesses. Thus, authorities did not allow Mehmed Paşa and the bandits to leave Manastir until the end of their hearing.³³

Archival documents leave no room for a doubt that banditry and ransom kidnapping usually intertwined with skulduggery. Ottoman authorities felt compelled to pay the ransoms for kidnapped foreigners, and, at some certain point, embassies and Ottoman administrative elites had to involve in these abductions. Foreigners, probably due to their increased numbers, became a target for bandits, especially in the less well-policed countryside. The usual method was to kidnap possible victims and release them in exchange for a ransom.³⁴

As Yetkin pointed out, in the Aegean part of Anatolia, bandit groups saw the foreigners as their main targets for ransom. In doing so, they both hoped to create a turmoil in the external relations for drawing international attentions to the region and to use this embroilment to flee from justice. Abdulhamid II found the solution in paying the ransoms of foreigner abductees from the state treasury but this only prompted the bandits arrange their abductions in a more detailed and

³³ B.O.A., Y..MTV., 75/177, 1893.

³⁴ Jan Schmidt, *Through the Legation Window 1876-1926: Four Essays on Dutch-Indian and Ottoman History*, İstanbul, 1992, s. 2.

planned way. For the Sultan's political move also created a concept of superiority in favour of the European citizens in the empire.³⁵

In such an occurrences, a cunning person who knew that he could get paid for being kidnapped, made an agreement with bandits and really got himself kidnapped by them. And then, he sent a letter of help to the center in order to ask for ransom money to be given to the bandits. After getting the ransom, he probably would share it with his bandit friends and call the situation as a win-win. Mr. Philippe's case sets an example in understanding this scam. Aforesaid man was the brother of Mr. Willis, British vice-consular in Smyrna. Mr. Philippe had himself kidnapped in Manastır to get a certain amount of money (*fidye-i necat almak fikriyle kendisini eşkiya yedine düşürdüğü*) but in a little while he gave himself away. Mr. Philippe dissolved into thin air as soon as possible by the ferry of Messageries Maritimes, once he predicted that he was to be arrested for this wrongdoing.³⁶

There were also a number of examples that show the spirit of social solidarity. In one of them, a letter sent by İzmir Bank-ı Osmanî to the same bank's Istanbul branch for monetary help. The document said that the son of Frederik Şarno was kidnapped for ransom. Thereupon, the local people who had heard the situation formed a "donation book" (*iâne defteri*) and collected fifty liras, and they aimed to get more help through Bank-ı Osmanî's Istanbul branch.³⁷ In the absence of a decent bourgeois class, bandits targeted often state officers as their kidnapping objects and the relatives of these officers consulted to the state authorities to ask them for ransom. In the autumn of 1883, a father submitted a petition to the center in order to ask the authorities for saving his son from the hands of bandits. Yenişehirli Hacı Rifat addressed the authorities as:

"The bandit gang called Nearmi Novrani and Yorgi Satanaka kidnapped my son, who is the district governor of Florina asked me four thousands liras as ransom within eight days. They declared that if

³⁵ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, İstanbul, 2003, s. 56-57.

³⁶ B.O.A., ZB., 318/128, 1906.

³⁷ B.O.A., Y..PRK.ML., 5/48, 1885.

this certain amount of money not provided in these eight days they would kill my son".³⁸

Desperate father almost begged to the sultan so that he could save his son through generous imperial help. He wrote that he was a seventy five years old poor father (*yetmiş beş yaşında bir bedbaht peder*) whose son was in need of help.³⁹

In some cases of ransom kidnapping, we come across with a clever strategy such as offenders drawn into the foreign kids with the thought that kidnapping them would pay a much more amount of money. In an occurrence like this in 1887, kidnappers had four British kids in their sights in Bornova. One of the Wilkinson boys was twenty two years old and his brother was eighteen. Kidnappers also abducted one of their friends who was twenty three years old and another seventeen years old boy who was related them. The last two of the abductees were Hunter Lefter (*Avcı Lefter*), a man of Greek community, and donkey trader Yorgi (*Merkepçi Yorgi*). This group of six said that they were going to go for hunting on their horses at three in the morning.⁴⁰

The group departed for village Laka and they hunted there for almost seven hours. While they were on the way home, five armed men cut their road around the farm of Palamut and took their side by side shotguns. Kidnappers made one of Wilkinson boys write a letter adressed to her mother and sent it to Bornova with Yorgi.⁴¹ Local authorities must have found this event very important because they immediately asked the appearances of kidnappers with their language to begin their investigations. According to the information, some of them were wearing *setre* pants and the others long dresses (*fistan*) and regarding their language, they were probably Siamese.

Authorities did not want to spend any more time and alerted almost all the local forensic officers. Then kidnappers released Lefter who was one of the insignificant members of abductees, because

³⁸ B.O.A., *HR.TO.*, 527/41, 1883.

³⁹ B.O.A., *a.g.b.*

⁴⁰ B.O.A., *Y..A...HUS.*, 207/31, 1887.

⁴¹ B.O.A., *a.g.b.*

offenders' real intention was to get paid in return for British boys. Lefter's statement, meanwhile, created doubts on him, too. He claimed that he managed to escape kidnappers and came to Bornova, but investigators knew that there were no bandits in that area and the coast is clear, and so, they started to suspect him that somehow he took these young boys to hunt with and offered them to the so-called bandits. Offenders requested a good deal of money to release their captives, and finally the boys could return their home after seven hundreds and fifty liras ransom (*fidye-i necat*) was paid.⁴²

Another important point in the fight against bandits and their kidnappings was to provide financial support to the ones those who contributed in catching the criminals. There was no better source than the hidden treasures of captured bandits to achieve this aim. One of the related samples in 1893 shows that the state authorities exchanging ideas about what to do with the money of several bandits like Anastaş, Hırstolab, and Erkirin. These bandits robbed and kidnapped people for ransom and when they achieved their goals they buried their incomes somewhere unknown to everyone, except themselves. When the officers who interrogated them asked for their illegal incomes, they had no choice to cooperate with their interrogators and confess them whereabouts. Their previous incomes could reached some considerable amounts in sum and the government dealt this money out among the contributors of capturing these criminals. State authorities obviously intended to encourage law enforcement officers for fighting against these outlaws by this way of rewards. Each of abovementioned bandits, to be an example, confessed that they buried a lot of cash in some places and officers found 4.246 liras in total when they dig them out.⁴³

Conclusions

Kidnapping is a cruel crime that is old as humanity itself. It affects both abducted person's mental state and physical condition. Besides, it gives a very hard time to the family of victim. There are some certain

⁴² B.O.A., *a.g.b.*

⁴³ B.O.A., *İ..DH..*, 1304/6, 1893.

types of kidnapping, and one of them as we mentioned above, is kidnapping for ransom.

The act of ransom kidnapping might seem that it is carried out only for money. However, there are some certain dynamics within this crime. First and foremost, ransom kidnapping has its own political meaning and one can not perceive its implicit messages unless he/she look closely at the social and economic conditions of the day in which it happened. That is to say, ransom kidnapping is not just an act of violence but more of a way of social protest. Kidnappers, either being bandits and living in an isolated world or not, attempt to send their remonstrances to the state authorities with their misdeeds. It means that they are not content in what they find in the social and economic relations with others in the same society. Hence, kidnapping draws its roots not far from banditry.

As the Ottoman epitome sets us out, kidnapping business was peculiar to bandits who used to live in the mountainous terrain of the empire. Whether in the Balkans or in Anatolia's rural areas, bandits made a habit of kidnapping people around them and earned a living with this practice. What lied beneath of this crime was, though, is more important to explain because it had its vigor from the thought of social and economic inequality.

Bandits in the Ottoman Empire had always been motivated by the socioeconomic factors, even if in the situations they seemed not so. And kidnapping rich people, or at least worth-to-abduct for ransom, was not only a way of living but also a symbol of rebellion against the unapproved behaviours of the center. Kidnapping, on the other hand, was a complex crime in which civil people also sought to make undeserved money as we saw aforementioned occurrences. In the final analysis, the crime of banditry and ransom kidnapping were shaped by web of intertwined social links and economic relationships based on mutual interests particularly throughout the Ottoman periphery in the absence of effective penal rules and sufficient state officers who could typify the power over the countryside.

REFERENCES

Primary Sources

- B.O.A., ŞD., 2445/15, (22 Ekim 1881).
 B.O.A., Y..PRK.ML., 5/48, 14 Zilhicce 1302 (24 Eylül 1885).
 B.O.A., HR.TO., 527/41, 26 Eylül 1299 (8 Ekim 1883).
 B.O.A., Y..A...HUS., 207/31, 14 Muharrem 1305 (2 Ekim 1887).
 B.O.A., Y..MTV., 75/177, 18 Şaban 1310 (7 Mart 1893).
 B.O.A., İ..DH., 1304/6, 14 Zilkade 1310 (30 Mayıs 1893).
 B.O.A., ZB., 318/128, 27 Eylül 1322 (10 Ekim 1906).

Books and Articles

Austen-Smith, David, "Introduction", *Selected Works of Michael Wallerstein: The Political Economy of Inequality, Unions, and Social Democracy* (Eds. David Austen-Smith, Jeffrey A. Frieden, Miriam A. Golden, Karl Ove Moene ve Adam Przeworski). Cambridge: Cambridge University Press, 241-249.

Barkey, Karen, (1997), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Barkey, Karen, (2008), *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. New York: Cambridge University Press.

Bottero, Wendy, (2005), *Stratification: Social Division and Inequality*. London and New York: Routledge.

Briggs, Rachel, (2001), *The Kidnapping Business*. London: The Foreign Policy Center.

Burger, John D., (2008), "Fields' Index of Economic Inequality", *International Encyclopedia of the Social Sciences 3* (Ethnic Conflict-Inequality, Gender), (Ed. William A. Darity Jr.). Detroit: Macmillan Reference USA, 137-138.

Clutterbuck, Richard, (1987), *Kidnap, Hijack and Extortion: The Response*. New York: Palgrave Macmillan.

Concannon, Diana, (2013), *Kidnapping: An Investigator's Guide*. London: Elsevier.

Detotto, Claudio, McCannon, Bryan C., ve Vannini, Marco, (2014), "Understanding Ransom Kidnappings and Their Duration", *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, C. 14, S. 3, 2014, 849-871.

Eller, Tawnya Tangel ve Eller, Bill, (2003), "Kidnapping", *Encyclopedia of Murder & Violent Crime* (Ed. Eric Hickey). California: Sage Publications.

Fields, Gary, (1993), "Inequality in Dual Economy Models", *The Economic Journal*, C. 103, S. 420, 1228-1235.

Gümüş, Ercan, (2019), *Devlet ve Asi: 18. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Diyarbekiri'nde Eşkıyalık*. Ankara: İlâhiyât Yayınları.

Heard, Brian John, (2015), *Kidnapping and Abduction: Minimizing the Threat and Lessons in Survival*. Florida: CRC Press.

Hobsbawm, Eric J., (1971), *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Manchester: Manchester University Press.

Hobsbawm, Eric J., (1981), *Bandits*. London: Pantheon Books.

İnalçık, Halil, (1969), "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, C. 29, S. 1, 97-140.

Kılınçoğlu, Deniz, (2015), *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*. London and New York: Routledge.

MacWillson, Alastair C., (1992), *Hostage-Taking Terrorism: Incident-Response Strategy*. London: Macmillan Publishers.

Morewitz, Stephen, (2019), *Kidnapping and Violence: New Research and Clinical Perspectives*. New York: Springer Publishing.

Newton, Michael, (2002), *The Encyclopedia of Kidnappings*. New York: Facts On File.

Newton, Samuel P., (2020), "Kidnapping Reconsidered: Courts Merger Tests Inadequately Remedy the Inequities Which Developed from Kidnapping's Sensationalized and Racialized History", *William & Mary Bill of Rights Journal*, C. 28, S. 3, 635-688.

O'Brien, Susan, (2008), *Criminal Investigations: Child Abducting and Kidnapping*. New York: Chelsea Publishers.

Özgün, Cihan, (2017), "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağı'nda Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör* (Ed. Osman Köse). Samsun: İlkadım Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 159-178.

Phillips, Everard, (2009), "The Business of Kidnap for Ransom", *The Faces of Terrorism: Multidisciplinary Perspectives* (Ed. David Canter). West Sussex: Wiley-Blackwell, 189-207.

Reed, Jane M., Kryštufek, B. Eastwood, Warren J., (2004), "The Physical Geography of The Balkans and Nomenclature of Place Names", *Balkan Biodiversity: Pattern and Process in the European Hotspot* (Eds. Huw I. Griffiths, Boris Kryštufek ve Jane M. Reed). Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 9-22.

Schmidt, Jan, (1992), *Through the Legation Window 1876-1926: Four Essays on Dutch-Indian and Ottoman History*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

Silver, Hilary, (1994), "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", *International Labour Review*, S. 133, 531-578.

Slatta, Richard. W., (1994), "Banditry", *Encyclopedia of Social History* (Ed. Peter N.Stearns). New York and London: Garland Publishing.

Sophoulis, Panos, (2020), *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*. Switzerland: Palgrave Macmillan.

Townsend, Peter, (1979), *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standards of Living*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Tzanelli, Rodanthi, (2006), "Capitalizing on Value: Towards a Sociological Understanding of Kidnapping", *Sociology*, C. 40, S. 5, 929-947.

Wright, Richard P., (2009), *Kidnap for Ransom: Resolving the Unthinkable*. Florida: CRC Press.

Yetkin, Sabri, (2003), *Ege'de Eşkıyalar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

1920 Tarihli Çok Gizli İngiliz İstihbarat Notundan Türk-Rus İlişkilerine Dair İki Belge Ve Analizleri

Fatih Turgay Eldem*

(ORCID: 0000-0002-5263-4692)

Makale Gönderim Tarihi

16.12.2020

Makale Kabul Tarihi

29.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Eldem, F. T., "1920 Tarihli Çok Gizli İngiliz İstihbarat Notundan Türk-Rus İlişkilerine Dair İki Belge Ve Analizleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 118-138.

APA: Eldem, F. T. (2021). 1920 Tarihli Çok Gizli İngiliz İstihbarat Notundan Türk-Rus İlişkilerine Dair İki Belge Ve Analizleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 118-138.

Öz

Bu makalede Birleşik Krallık (İngiltere) Hükümeti Hindistan Ofisi'nde siyasi istihbarat subayı olan Binbaşı Norman N. E. Bray'in 18 Kasım 1920 tarihinde yazdığı çok gizli kurum notu ekleri tercüme edilmiş ve analizleri yapılmıştır. Eklerden ilki, yazılı müzakereleri Mustafa Kemal'in Vladimir Lenin'e yazdığı ünlü 26 Nisan 1920 tarihli mektubuyla başlayıp, Temmuz 1920'de kesinleşen askeri-siyasi anlaşmanın metnidir. İkinci ek ise Kazım Karabekir'in Ekim 1920'de Mustafa Kemal'e gönderdiği, Bolşeviklerin Türk Milliyetçilerinden kabulünü istediği koşulları bildiren telgraftır. Belgelerin içerik analizlerinden BMM Hükümeti'nin, Bolşevik Rus Hükümeti ile Moskova Antlaşmasından çok önce anlaştığı ve Bolşeviklerin Atatürk Devrimlerinde oldukça etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Moskova Antlaşması, Atatürk Devrimleri, Bolşevik Rusya, İngiliz İstihbaratı, Binbaşı Norman Bray

* Ticaret Ateşesi, Turkish Consulate General Office of the Commercial Attache, Jerusalem, Palestine, eldem_ft@outlook.com.

Two Documents on Turkish-Russian Relations From the Very Secret English Intelligence Note Dated 1920 and Their Analyses

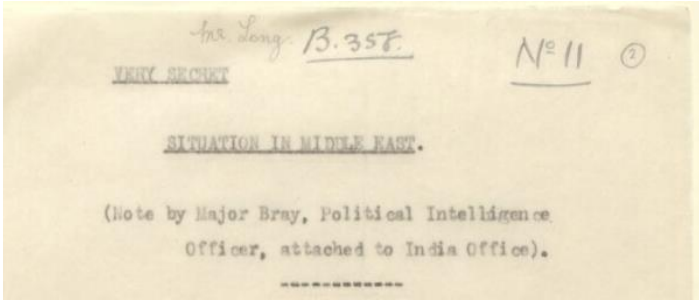
Abstract

In this article, the very secret departmental note annexes written by Major Norman N. E. Bray, who was a political intelligence officer attached to the India Office of the United Kingdom (UK) Government, on 18 November 1920 have been translated and analyzed. The first of the annexes is the text of the military-political agreement, whose written negotiations started with the famous letter of Mustafa Kemal to Vladimir Lenin dated 26 April 1920 and concluded in July 1920. The second annex is the telegram Kazım Karabekir sent to Mustafa Kemal in October 1920, stating the conditions under which the Bolsheviks asked Turkish Nationalists to be accepted. From the content analysis of the documents, it has been seen that the GNA Government agreed with the Bolshevik Russian Government long before the Moscow Treaty and that the Bolsheviks were very influential in the Atatürk Revolutions.

Keywords: Moscow Treaty, Atatürk Revolutions, Bolshevik Russia, British Intelligence, Major Norman Bray

Milli Mücadele dönemi Türk-Rus ilişkileri Türkçe literatürde çokça işlenmiştir. Anılan literatürün çoğunda, hep aynı bilgilerin tekrarlandığı ve neredeyse hiç analiz yapılmadığı görülmektedir. Bu makalenin amacı, İngiliz gizli arşivinde yeni bulunan belgeler yardımıyla, önceki ve sonraki gelişmeler üzerinde mütevazı analizler yapmaktır. Makalede ilk olarak, BMM Hükümeti Reisi Mustafa Kemal'in Bolşevik Rus Hükümeti'ne yazdığı ünlü 26 Nisan 1920 tarihli mektubu (teklifname) ile başlayan yazılı müzakereler sonucunda Temmuz 1920'de kesinleşen askeri-siyasi anlaşmanın (mutabakatın), İngiliz istihbaratının eline geçen metni incelenecektir. Bahsi geçen metin, Katar Sayısal Kütüphanesinin çevrimiçi sayfasında (www.qdl.qa) fotoğrafları bulunan "Situation in Middle East" (Ortadoğu'da Durum) adlı çok gizli kurum notunun II-B ekidir. Not, Birleşik Krallık (İngiltere) Hükümeti Hindistan Ofisi siyasi istihbarat subayı Binbaşı Norman N. E. Bray tarafından, 18 Kasım 1920 tarihinde Londra'da yazılmıştır. İkinci olarak Ekim 1920'de Kazım Karabekir'in Mustafa Kemal'e gönderdiği, Bolşeviklerin Türk Milliyetçilerinden kabulünü istediği koşulları bildiren telgraf ele alınacaktır. Söz konusu telgraf metni de aynı notun II-A ekidir. Belgelerin içerik analizinden sonra şunlar anlaşılmıştır ki BMM Hükümeti, Bolşevik

Rusya Hükümeti'yle 16 Mart 1921'de Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasını (Moskova Antlaşmasını) yapmadan önce onlarla gizli askeri-siyasi bir anlaşma yapmış; Mustafa Kemal ve BMM Hükümeti, Mudanya Ateşkesinden (11 Ekim 1922'den) sonra başlattıkları devrimlerini (Atatürk Devrimleri), Bolşeviklerin Türk Milliyetçilerinin tanınmasını istediği aşağıdaki şartları kabul etmeleri sonucunda *pacta sunt servanda*¹ yapmışlardır.

16 Mart 1920'de İstanbul'daki Meclis-i Mebusan işgal kuvvetlerince basılıp, dağıtıldıktan sonra Heyet-i Temsiliye üyeleri ve kolordu komutanları artık işgalden kurtulmak için Bolşeviklerle anlaşma yapmak gerektiğine ikna olmuştu. Tam bu sırada Kızılordu Beyazordu'yu yenerek, Kuzey Kafkasya'ya dayanmıştı. Erzurum'daki 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir, Kafkasların güneyindeki Elviye-yi Selase denilen ve Ermeni Cumhuriyetinin işgalindeki Kars-Ardahan ve Batum'u kurtarmak için yapılacak askeri harekatta, Kızılordu'yla karşı karşıya geldiğinde vuku bulacak anlaşmazlıklardan kaçınmak için Bakü'ye acilen bir askeri heyet gönderilmesi gerektiğini düşündü. Bu nedenle heyet gönderilmesi önerisini ve onlara verilecek talimatları içeren metni, onaylanmak üzere Ankara'daki Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal'e 18 Nisan 1920 tarihinde gönderdi. (Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 708) Defalarca tekitten sonra cevap 26 Nisan'da geldi. Mustafa Kemal talimatı sadece

¹ Özel ve kamu hukukunda geçen "ahde vefa gösterme", (ahdin ihlali halinde ahitte müeyyide mevcut değilse) tabii ki özel kişilerin ve kamu tüzel kişilerin temsilcilerinin vicdanına kalmıştır.

tadil ederek, onaylamıştı. Fakat Kazım Karabekir, bir oldu-bittiyle talimatı bir anlaşma teklifine dönüştürdü ve 28 Nisan’da talimatı (teklifnameyi), bir subayla Moskova’ya gönderdiğini Mustafa Kemal’e bildirdi.²

Büyük Millet Meclisi’nin Moskova Sovyet Hükümeti’ne birinci teklifnamesi (mektup), 26/4/1920:

“1 — Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahtı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhide mesai ve harekâtı kabul ediyoruz. 2 — Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekâtı askeriye yapar veyahud takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan’ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse, Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan Hükümeti’ni de Bolşevik zümre-i düveliyisine idhal etmeyi taahhüt eyler. 3 — Evvelâ millî topraklarımızı tahtı işgâlinde bulduran emperyalist kuvvetleri tard ve atiyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelât-ı müşterekemiz için kuva-yı dahiliyemizi taazzuv ettirmek üzere, şimdiden ilk taksit olarak beş milyon altının ve takarrür ettirilecek miktarda cephanesair vesait-i fenniye-i harbiye ve malzeme-i sihiyenin ve yalnız şarkta icra-yı harekât edecek kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini lazımdır. (...) İhtiramat-ı faike ve hissiyat-ı samimiyetimizin kabulünü rica eyleriz.

Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal” (Karabekir, 2008, ss. 747-748)

Moskova Sovyet Hükümeti’nin Büyük Millet Meclisi’ne mukabil teklifnamesi (mektup), 2/6/1920:

“Sovyet Hükümeti, her iki milleti tehdit eden ecnebi emperyalizmine karşı mücadeleye iştirak eylediğini bildiren ve Rus Sovyet Hükümeti’yle münasebat-ı muntazamaya girişmek arzusunu izhar eden mektubunuzu aldığını bildirmekle kesb-i şeref eyler. Başında Ankara Büyük Millet Meclisi bulunan yeni Türk Hükümeti’nin harici siyasetinin esasatına, Rus Sovyet Hükümeti memnuniyetle muttali oldu. Bu prensipler ber vech-i atidir: 1-Türkiye’nin istiklalinin ilanı, 2-Gayrı kabili itiraz Türk arazisinin Türk devletine ilhaki, 3-Arabistan ve Suriye’nin müstakil devletler gibi

² Kazım Karabekir’in teklifnameyi Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Vladimir İ. Lenin’e hitaben yazdığı anlaşılıyor. (Jaeschke, 2011, s. 161)

ilanı, 4-Büyük Millet Meclisi tarafından (alınan) karara nazaran Türkiye Ermenistan'ında, Kürdistan'da, Lazistan'da Batum arazisinde, Şarki Trakya'da, Türk ve Arapların müştereken buldukları bütün arazideki milletlerin kendi mukadderatlarının tesbit ve tayinini kendilerine bırakmak. Sovyet Hükümeti mültecilerin ve arzuları hilafında hicret etmiş muhacirlerin de bu menatıkta serbestçe referanduma iştirak edebilmeleri için bunların mahallerine avdet ettirilmelerini tabii buluyor. 5-Başında Büyük Millet Meclisi bulunarak teşekkül eden yeni Türk Hükümeti'ne ait arazide ve ekalliyette kalan milletler için Avrupa'nın en serbest hükümetlerinde bulunan milli ekalliyetler için tanınmış olan bütün hukukun tanınması, 6-Boğazlar meselesinin, Karadeniz sahil hükümetleri tarafından akdedilecek bir konferansa tevdi, 7-Kapitülasyonların ve ecnebi devletlerin mali kontrolünün ilgası, 8- Her nevi ecnebi nüfuz mıntıklarının ilgası

Rus Sovyet Hükümeti, tazyik altında bulunan milletleri kurtarmak gaye -i temennisiyle emperyalizm hükümetlerine karşı tevcih edilmiş mesai ve harekât-ı askeriye, mutlak Büyük Millet Meclisi'nin arzusunu ahzeder. Kendi mukadderatlarını kararlaştıracak milletlerin hakkın, adaletin talep ettiği veçhile bir taraftan Türkiye, diğer taraftan Ermenistan ve Acemistan aralarında, kat'i hududun tesbiti için vuku bulacak müzakerat-ı siyasiyeye Büyük Millet Meclisi'nin müsaade edeceğine, Rus Sovyet Hükümeti ümid eder. Ve Rus Sovyet Hükümeti, her zaman alakadarânın daveti üzerine tavassutu deruhdeye müheyyadır. Türkiye ve Rusya arasında münasebat-ı dostane ve devamlı bir muhadenetin tesisi için doğrudan doğruya münasebat-ı siyasiye ve konsolosluklara ait münasebata başlanmasını Rus Sovyet Hükümeti teklif eder. (...)

Büyük Millet Meclis-i Reisi Efendi!

Bâlâdaki mevadd piş-i nazar-ı ittilânıza vazederken, müttehit köylü amele cumhuriyeti ahalisi namına istiklal için mücadele eden Türk halkına muvafakiyatı temenniyatımızı da iblağla kesb-i şeref eylerim.

Umur-u Hariciye Ahali Komiseri Çiçerin" (Karabekir, 2008, ss. 875-876)

Mustafa Kemal 3 Temmuz'da BMM'de yapılan gizli oturumda, Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin'in 2 Haziran tarihli mukabil teklifnamesi için şunları söylemiştir:

“Yalnız pakt nasyonalde ufak bir fark mevcuttur. O mevcut olan fark da hududu millimizin dahilindeki muhtelif ırklara mensup ahali-i islâmiyenin de reyine müracaat edilmesi meselesidir.

Biz haddi zatında gerek Suriye ve gerek Iraktaki insanların müstakil olmaları esasını kabul etmişizdir. Buna dair bir itirazımız yoktur. Sonra bizim kabul etmiş olduğumuz prensipler, nazarı tetkikten geçirilecek olursa, Rus Sovyet Cumhuriyeti, bazı şeyleri tabii buluyor. Meselâ Ermenistan’daki insanların kendi mukadderatını kendi reyleriyle tayin ve tespit etmeleri; Erivan Cumhuriyetini tesis ve teşkil eden Ermenilerin müstakil olmalarını ve bu bapta arzuları her ne ise zaten kabul etmişizdir. Fakat Kürdistan, Lâzistan vesaire hakkında değil. (...)

Binaenaleyh hiç şüphe etmeyiniz ki Kürt, Lâz vesaire, reyî sorulduğu zaman bu reyî vereceklerdir. (...) Ekalliyetler hakkında da bütün dünyayı medeniyetin kabul ettiği kavanini siz de kabul ediniz diyorlar. Bu bizim için ehven bir şeydir ve biz bunu kemal-i memnuniyetle kabul etmişizdir.

(...)

Yalnız bunu arz edeyim ki burada meselâ silâhtan vesairenden bahsolummamıştır. Bu bizim de nazarı dikkatimizi celb eylemiştir, anlamak istedik. Fakat bu bir mektuptur fazla bir şey yazmak istememişlerdir. Müsaade buyurursanız buna cevaben bizim yazdığımız mektubu da okuyayım da bir iki fıkra daha söyleyeyim: Cevabımızı Fransızcaya tercüme ettik, Fransızca yazdık; teehhür etmesin diye ve bundan evvel yine bu mealde Hariciye Vekâletinden bir mektup gönderilmiştir.”(TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt. 1, 3/7/1920, s. 73)

Öte yandan Büyük Millet Meclisi’nin Moskova Sovyet Hükümeti’ne 20/6/1920 tarihli ikinci teklifnamesinin metni bugüne kadar yayımlanmamıştır. Mustafa Kemal, BMM’de yukarıda verilen konuşmasında cevabi mektubu okuyayım demiş, fakat okumamıştır. Yine de konuşmasındaki Çiçerin’in mukabil teklifine ilişkin fikirlerinden başka, diğer kaynaklardan da ikinci teklifnamenin muhteviyatına ilişkin bazı bilgiler mevcuttur. Teklifnamede, “Ermenistan ve Acemistan hudutlarımızı tayin için Rus Sovyet Cumhuriyetinin tavassutunun memnuniyetle kabul ve sorunların siyasi müzakerelerle çözülmesinin tercih edildiği” de bildirilerek, “komşularımızla gayri kabil-i itiraz bir surette Türk olan bir araziye tahrip ve ahaliyi katliâm ettiklerinden ve Garp emperyalistlerine has olan usullerde sun’i kitleler ve ekseriyetler vücuda getirmekte olduklarından şiddetle muzdarip ve müştekiyiz” denilmiş ve Ermeni tecavüzlerinin durdurulması için tavassutta bulunmaları istenmiştir. (Sadık Erdaş, “Türk-Sovyet İlişkilerinin İlk Yılı ve

İki Kararname", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 13, Sayı. 26 (2017), s. 75)

İngiliz istihbaratına göre Mustafa Kemal ile Bolşevikler arasında yapılan anlaşma aşağıdadır: (Major Bray, *Situation in Middle East*, 1920b, India Office, pp. 12-14)

B. TERMS OF AGREEMENT CONCLUDED BY BOLSHEVITS WITH
MUSTAFA KEMAL PASHA.

1. The Soviet Government will make war with the Government of Mustafa Kemal Pasha against foreign Imperialism.
2. The Soviet Government recognises all obligations mentioned in the agreement of six weeks ago.
3. The munition factory at Thoula will be placed at Mustafa Kemal's disposal.
4. The Soviet Government recognises the independence of Turkey and the re-union of all real Turks in their territory.
5. The Soviet Government recognises the independence of Arabia and Syria.
6. The Soviet Government gives Kurdistan, Luristan and the Batoum district to the Turkish Armenians.
7. The Soviet Government will allow Eastern Thrace and the territories belonging to it to decide to whom they belong.
8. The definite solution of the Dardanelles question will rest with a conference ^{of} ~~on~~ the Black Sea States.
9. All economic agreements and agreements regarding spheres of influence made by the powers with Turkey will be annulled.
10. The Soviet Government will serve as intermediary in the Armenian Persian-Turco frontier question.
11. The Government of Mustafa Kemal Pasha agrees to replace Bolshevik by Turkish and Persian troops in the event of the former being withdrawn from Persia for tactical, political or other reasons.
12. The Soviet Government authorises the Government of Mustafa Kemal Pasha to collect all military materials of which they may stand in need in Trans Caucasia.

The Soviet Government proposes that two military Missions should be sent to Caucasia, one Russian and one Turkish, to discuss the best means of carrying on their plans.

(Authentic:- Copy of Note from Chicherin to Mustafa Kemal, delivered to Litvinoff at Copenhagen).

N.B. The terms of the above agreement are corroborated

in substance from the other sources, viz:- (1) intercepted wireless telegram from Chicherin to Turkish National Assembly, dated 4th June 1920; (2) Secret report from Constantinople, 4th August 1920.

Tercüme:

B. Mustafa Kemal Paşa İle Bolşevikler Tarafından Yapılan Anlaşmanın Hükümleri

- 1- Sovyet Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa Hükümeti ile beraber yabancı emperyalizmine karşı savaş yapacaktır. (Birinci teklifname, no: 1)
- 2- Sovyet Hükümeti altı hafta önceki anlaşmada bahsedilen tüm yükümlülükleri tanır. (Birinci teklifname, no: 2,3) (İkinci teklifname)
- 3- Tula'daki³ cephane fabrikası Mustafa Kemal'in kullanımına verilecektir. (Birinci teklifname, no: 3) (İkinci teklifname)
- 4- Sovyet Hükümeti Türkiye'nin bağımsızlığını ve tüm gerçek Türklerin kendi topraklarında yeniden birleşmelerini tanır. (Birinci teklifname, no: 2) (Mukabil teklifname, no: 1,2)
- 5- Sovyet Hükümeti Arabistan⁴ ve Suriye'nin bağımsızlığını tanır. (Mukabil teklifname, no: 3)
- 6- Sovyet Hükümeti Kürdistan, Luristan⁵ ve Batum kazasını Türk Ermenilerine verir. (İkinci mukabil teklifname?)
- 7- Sovyet Hükümeti Doğu Trakya ve ona bağlı toprakların, kime ait olacağına karar vermelerine izin verecektir. (Mukabil teklifname, no: 4)
- 8- Boğazlar sorununun kesin çözümü bir Karadeniz Devletleri konferansındadır. (Mukabil teklifname, no: 6)
- 9- Bütün ekonomik anlaşmalar ve büyük devletler tarafından Türkiye ile yapılan nüfuz bölgeleri anlaşmaları iptal edilecektir. (Mukabil teklifname, no: 7,8)
- 10- Sovyet Hükümeti Ermeni -Acem -Türk sınır sorununda arabuluculuk hizmeti verecektir. (Mukabil teklifname, 2. paragraf) (İkinci teklifname)

³ Tula Moskova'nın 185 km güneyinde cephane fabrikalarıyla ünlü bir şehirdir.

⁴ Arabistan'dan kasıt Irak'tır.

⁵ Luristan Acemistan'ın bir vilayeti olup, yanlış yazım sonucu Doğu Karadeniz'deki Lazistan bölgesi de kastedilmiş olabilir.

11- Mustafa Kemal Paşa Hükümeti, Bolşeviklerin Acemistan'dan taktiksel, siyasal ve diğer sebeplerden dolayı çekilmesi durumunda, Türk ve Acem askerlerin onların yerine geçmelerini kabul eder. (İkinci mukabil teklifname?)

12- Sovyet Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa Hükümeti'ne Maverâuilkafkas'da ihtiyaç duydukları tüm askeri malzemeleri toplamasına izin verir. (Birinci teklifname, no: 3) (İkinci teklifname)

Sovyet Hükümeti, biri Rus ve biri Türk olmak üzere iki askeri misyonun, planlarını sürdürmenin en iyi yöntemlerini tartışmak için Kafkasya'ya gönderilmelerini teklif eder.

(Kaynak: Çiçerin'den Mustafa Kemal'e Nota'nın kopyası; Kopenhag'da Litvinoff'a verildi.)

Dikkat: Yukarıdaki anlaşmanın şartları diğer iki kaynaktan öz olarak teyit edilmiştir. Bu kaynaklar şunlardır: 1- Çiçerin'den Türk Millet Meclisi'ne 4 Haziran 1920 tarihli telsiz telgraf dinlemesi, 2- İstanbul'dan gizli rapor, 4 Ağustos 1920

4 Temmuz'da Çiçerin'e, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci teklifnamesinin teslimi yapılmıştır. (Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 111) Moskova Sovyet Hükümeti'nin, Büyük Millet Meclisi'ne ikinci mukabil teklifname sunduğuna veya Büyük Millet Meclisi'nin ikinci teklifnamesini kabul ettiğine dair bir belge bulunmamaktadır. Fakat Mustafa Kemal, 8 Temmuz'da BMM'de açık oturumda "Pekâlâ cereyan eden muhabere muhteviyatını biliyorsunuz. Sovyet Cumhuriyeti bizim muhtaç olabileceğimiz maddi muavenetin hepsini vadetmiştir. Silah, top, para vadetmiştir. (Bravo sesleri, alkışlar)" (TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Cilt. 2, 8/7/1920, s. 227) diye açıklama yapıvermiştir. Bunun, 2 Haziran'dan altı hafta önceki anlaşmanın (26 Nisan teklifnamesinin), 8 Temmuz'a kadar Moskova ile yapılan müzakerelerle yukarıdaki anlaşmanın 2. Maddesinde yer bulması sonucunda olduğu anlaşılıyor. Sonuç olarak Nisan ayında askeri bir anlaşma yapma niyetiyle müzakerelere başlanmış, zaman içinde askeri-siyasi bir niteliğe dönüşmüş ve Temmuz ayı itibariyle anlaşma, artık nihai

halini almış bulunmaktadır. Sonyel bu metnin 24 Ağustos'ta Türk ve Rus temsilcilerce Moskova'da parafe edilen antlaşma olduğunu iddia etmektedir. (Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2013, s. 96) Ancak metnin teyit edilen en son tarihi olan 4 Ağustos'ta Moskova'daki temsilciler arasında bir antlaşma yapma fikri dahi yoktu.⁶

Tarafların teklifnamelerindeki hükümlerin anlaşmadaki karşılıkları, tercümede parantez içinde gösterilmiştir. Anlaşmanın 6. ve 11. Maddeleri, muhtemelen Bolşeviklerin ikinci mukabil tekliflerinde yer almıştır. Sovyet Hükümeti'nin, Büyük Millet Meclisi'nin itirazı nedeniyle Türkiye Ermenistanı, Kürdistan ve Lazistan'da Batum arazisinde referandum yapılması isteğinden vazgeçtiği görülüyor. Bunun yerine anlaşmanın 6. Maddesinde Sovyet Hükümeti'nin doğrudan, (hangi Kürdistan olduğundan bahsetmeden) Kürdistan ve Luristan ile Batum kazasını Türk Ermenilerine vereceği yazılıdır. Bu sırada Acemistan'ın Gilan Vilayetini Mayıs 1920'den beri işgal etmekte olan Bolşevikler, burada Reşt Sovyet Hükümeti'ni kurmuşlar ve tüm Acemistan'ı Bolşevikleştirmek niyetindedirler. Ama anlaşmanın 11. Maddesine göre Bolşevikler Acemistan'dan çekilmek zorunda kalırlarsa, Türk ve Acem askerler onların yerine geçecektir. Kazım Karabekir'in Bolşeviklerle anlaşma yapılmasındaki asıl amacı ise anlaşmanın en son paragrafında, Bolşeviklerin ağzından örtülü şekilde tekrarlanmıştır: Türk ve Rus askeri misyonlar planlarını sürdürmenin en iyi yöntemlerini tartışmak (vuku bulacak anlaşmazlıklardan kaçınmak) için bir araya gelmelidir.

Bolşevik yöneticiler Halil Paşa'dan anlaşmanın (askeri yardım hususlarının) gizli kalmasını istemişlerdi. (Karabekir, 2008, s. 892) Ancak Mustafa Kemal 4 Ağustos tarihli kolordulara duyurusunda ordunun acilen ihtiyaç duyduğu yardımların, yapılan anlaşmaya göre Sovyet Hükümetinden temin edileceğinin müjdesini vermiştir. Ayrıca Kızıldordu Başkomutanının bir tümen süvari ile bir tümen piyadeyi 15 Ağustos'a kadar geçici olarak Doğubeyazıt'a göndereceğini ifade etmiştir. (Major Norman E. E. Bray, *Mesopotamia: Causes of Unrest, Report No. II*,

⁶ Antlaşma yapılması fikrini önce Türk Heyeti Başkanı Bekir Sami Bey Çiçerin'e 13 Ağustos'ta teklif etmiş, Çiçerin de kabul edince, görüşmeler 17 Ağustos'ta başlamıştı. (Sonyel, 2003, ss. 13-14)

1920a, India Office, p. 11) Ama anlaşmada askeri birlik gönderilmesi hususu geçmemektedir. Mustafa Kemal 3 Temmuz'da BMM'deki konuşmasında, yeni Türk Hükümeti'nde ekalliyetlerin Avrupa hukukuna göre korunması hususunu memnuniyetle kabul ettiklerini söylediği halde, bu hüküm de anlaşmada yer almamıştır.⁷ Buna rağmen, not ekinin sonunda dikkat çekildiği gibi anlaşmanın şartları öz olarak geçerliliğini korumaktadır.

Mustafa Kemal, İngiliz istihbaratına göre 5 Ağustos'ta da şöyle bir ilan yayımlamıştır: (Bray, 1920a, p. 12)

“Hem bize ... hem de hiçbir zaman yenilmemiş olan Almanya'ya yardım eli uzatan kutsal Bolşevizm gücü, her zaman bize yardım edecektir.

“Mademki ittifak ettiğimiz iki büyük millet bizi destekliyor ve yardım ediyor ..., şunu tekrarlıyorum ki Kutsal İttifaka boyun eğmek ve ona hizmet etmek zorundasınız.

“(imza), Mustafa Kemal

“Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

“5 Ağustos 1920”

Böyle bir ilanın nerede ve nasıl yayımlandığı konusunda İngiliz istihbaratı bilgi vermemektedir. Fakat o tarihte Mustafa Kemal, cephe ziyareti sırasında bölgesel Müdafaa-i Hukuk Heyetleri ile Pozantı'da bir kongre yapmıştı. Kongre ertesinde halka verdiği nutkunda, “Rusya'daki ... muazzam kuvvetin” azami yardımda bulunmayı vaat ettiğini ifade etmiştir. Fakat Aydemir'in dediği gibi, bu nutkun resmi bir metni yoktur ve mevcut kısmi metin de kongre/toplantı katılımcı şahıslarından elde edilmiştir. (Şevket S. Aydemir, *Tek Adam*, Cilt: 2, Remzi Kitabevi, 1999, s. 176) Öte yandan diğer kongreler sonunda bildirimler yayımlanmışken, Pozantı Kongresi sonunda bir bildirin yayımlanmaması veya elde edilememesi Aydemir'i, Pozantı Kongresi için “veya Pozantı toplantısı” demeye sevk etmiş olmalıdır. (a.g.e., s. 175) Yukarıdaki ilandan, kongre bildirisinin İngiliz istihbaratının eline geçtiği ve Fransız Hükümeti'yle bile

⁷ Bu hüküm 2 Aralık 1920'de Ermeni Cumhuriyeti ile yapılan Gümrü Antlaşmasının 6. Maddesinde yer alacaktı. (Soysal, 1983, s. 25-26)

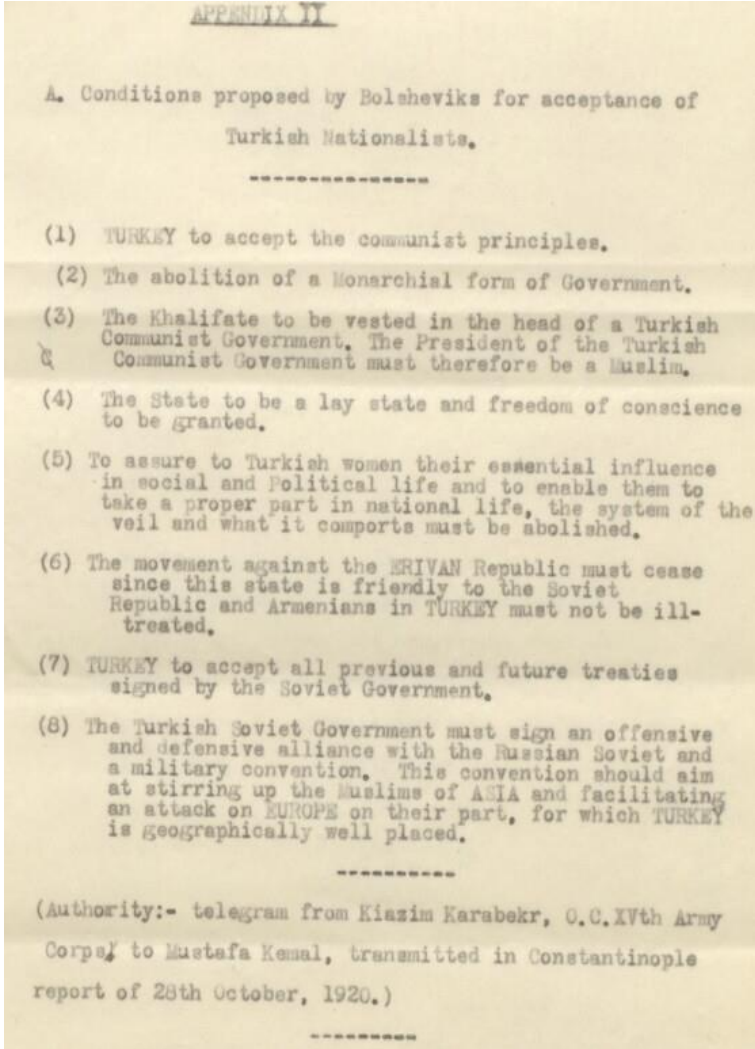
paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Fransız Dışişleri Bakanı Leygues, Aralık 1920’de ilanı küçümseyerek ve Almanları yok sayarak, “Kutsal Olmayan Kemalist-Bolşevik İttifakını, Müttefikler insafı bir sulh ile önlemelidirler” şeklinde bir beyanda bulunmuştur. (Jaeschke, 1989, s. 131) Ne Mustafa Kemal’in nutkunun ne de Kongre bildirisinin resmen hiç yayımlanmaması, ilanının doğru olduğu ve resmi tarih tarafından üstünün örtüldüğü düşüncesini doğurmaktadır.

Öte yandan ilan/bildiri kısmen veya tamamen sahte de olabilir. Çünkü Mustafa Kemal’in ilanı/bildiriyi, bu tarihte “Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı” diye alenen imzalaması, mantığa aykırıdır. BMM’nin birkaç ay önce açıldığı, hilafeti ve saltanatı esaretten kurtarmayı amaçladığını duyurduğu ve iç isyanların hâlâ devam ettiği bir dönemde, BMM Reisi Mustafa Kemal’in kendini Cumhurbaşkanı ilan etmesi mümkün değildir. Bu nedenle ilan/bildiri metni doğru olsa bile imzalayanın sıfatı sahte olmalıdır. Pozantı Kongre (varsa) bildirisinin ve Mustafa Kemal’in nutkunun tam metinlerinin yayımlanması şüpheleri giderecektir.

Bu noktada anlaşma içeriği ilgili sonraki gelişmelerden bahsetmek gerekirse, Rus piyade ve süvari tümenlerinin çağırılması gündeme gelmiş olsa da Milli Mücadele boyunca hiçbir zaman Türkiye’ye gelmemişlerdir. Sadece Kafkaslardan, savaş sırasında Ruslara esir düşmüş eski Osmanlı askerleri ve BMM Hükümeti’nin yerli halktan topladığı gönüllüler Türkiye’ye gelmiştir. (Gotthard Jaeschke, Çev. Hüseyin Zamantılı, “1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme” (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında), *İstanbul Journal of Sociological Studies*, C. 0, S. 19 (2011), s. 173) (Sonyel, 2013, s. 192) Acemistan’daki Reşit Sovyet Hükümeti 1921 sonuna doğru Bolşevik Rusya’nın da onayıyla yıkılmış, fakat Türk askerleri hiçbir zaman Bolşevik askerlerin yerine geçmemiştir. Sovyet Hükümeti, BMM ve yeni Acem Hükümet’lerinin askeri hareketleriyle Kürdistan, Luristan ve Batum kazasını Türk Ermenilerine bırakamamıştır. Bu anlaşma, siyasi antlaşmanın sonra yapılacağı gerekçesiyle sadece askeri konuda anlaşmak üzere başlayan müzakerelerden doğduğuna göre, büyük bir ihtimalle sekiz ay sonra yapılacak olan Moskova Antlaşmasının gizli eki veya maddeleri yapılmıştır. Nitekim İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Moskova Antlaşmasının birçok gizli askeri maddeleri

olduğuna inanmaktadır. (Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2003, s. 57) Moskova Antlaşması ve eki gizli askeri anlaşma, Türk-Rus ilişkilerinin keskin iniş ve çıkışlarına paralel olarak uygulama şansı bulmuştur. 1922 yılının Haziran ayında Ankara’da Sovyet elçisi Aralof ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal arasında günün koşullarına göre ikinci bir askeri gizli anlaşma yapılmış, fakat o da önceki anlaşmayla aynı kaderi paylaşmıştır. (Sonyel, 2013, ss. 263-264, 273-274)

İngiliz istihbaratının elde ettiği aşağıdaki belge de Bolşeviklerin, Türk Milliyetçilerinden taleplerini göstermektedir. (Bray, 1920b, p. 12)

Tercüme:

EK II

A. Türk Milliyetçilerin kabul etmesi için Bolşevikler tarafından önerilen koşullar

- (1) Türkiye komünist ilkeleri kabul edecek.
- (2) Padişahlık hükümet şekli iptal edilecek.
- (3) Halifelik, komünist bir Türk Hükümeti'nin başındakine devredilecek. Bu nedenle Komünist Türk Hükümeti Başkanı bir Müslüman olmalıdır.
- (4) Devlet, laik bir devlet olacak ve vicdan hürriyeti sağlanacak.
- (5) Türk kadınlarının sosyal ve siyasi hayatta esas etkisini güvence altına almak ve onların milli hayatta uygun bir pay almalarını sağlamak için peçe sistemi ve bu sistemin yaptığı iptal edilmelidir.
- (6) Erivan Cumhuriyeti'ne karşı yapılan intikal durdurulmalıdır. Çünkü bu devlet, Sovyet Cumhuriyeti'ne dosttur ve Türkiye'deki Ermenilere kötü davranılmamalıdır.
- (7) Türkiye, Sovyet Hükümeti'nin imzaladığı önceki ve gelecekte imzalayacağı tüm antlaşmaları kabul edecek.
- (8) Türk Sovyet Hükümeti, Rus Sovyet'iyle bir hücum ve savunma ittifakı ile askeri bir sözleşme imzalamalıdır. Bu sözleşmenin, Asya'daki Müslümanları kışkırtmayı ve onların Avrupa'ya saldırısını kolaylaştırmayı hedeflemesi gerekmektedir. Türkiye söz konusu saldırı için coğrafi olarak iyi bir yerdedir.

(Kaynak: 15. Kolordu Sorumlu Subayı Kazım Karabekir'den Mustafa Kemal'e telgraf, 28 Ekim 1920 tarihli İstanbul raporunda aktarıldı.)

Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman diğer birçok Osmanlı eliti gibi, "Bolşevizmin suret-i telakki ve tecellisi dahi müzakere edilerek esasen Kazan, Orenburg, Kırım vesaire gibi ahali-i İslamiye bunu kabul ederek, diyanet an'ane gibi işlerle zaten alakadar olmadığından, bunun memleket için bir mahzuru olamayacağı"nı düşünüyordu. (Karabekir, 2008, s. 61) Ama 22 Eylül 1919'da Amerikalı Tümgeneral James G. Harbord'a "Bolşeviklik meselesine gelince ne olursa olsun bu doktrinin ülkemizde yeri yoktur. Dinimiz, âdetlerimiz ve sosyal müesseselerimizin böyle bir doktrinle bağdaşması imkânsızdır." demişti. (Jaeschke, 2011, ss. 164-165) Talat Paşa'ya yazdığı 20 Şubat 1920 tarihli mektubunda ise "Binaenaleyh vatanımızı parçalamak ve

milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek ihtimali meş'umu karşısında Bolşevik prensiplerini fiilen tatbik etmekte çare-i halas tahmin olunursa ... o hususa da tevessül etmek lazım gelebilir." diye yazmıştır. (İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, TTK Basımevi, C. 44, S. 174 (1980), ss. 324-325) Dönüm noktası 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgaliydi. Heyet-i Temsiliye üyeleri ve kolordu komutanları işgalden kurtulmak için Bolşevik prensiplerini de fiilen tatbik etmeye tevessül ettiler. Mustafa Kemal 11 Mayıs'da, Lenin'in Rusya ve Şark Müslümanlarına Tamiminin BMM'de okunmasına izin verdi. Aynı ay kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin faaliyetlerine başlangıçta göz yumdu. (Coşkun Topal, "Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6 (2018), s. 318) Hatta Pozantı Kongresi sırasında Rus Sovyetleri (Şuraları) andırırcasına, yeni Adana Vilayeti Valisini ve idare heyetini halk seçti. (Erdem Çanak, "Atatürk'ün Adana Ziyaretleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 30 S. 90 (2014), ss: 55-56)

Binbaşı Bray kurum notunda, (Kasım 1920 itibariyle) Anadolu Hükümeti'nin Bolşeviklere karşı tutumunun, İttihatçıların savaş sırasında Almanya'ya karşı benimsediği tutumuyla çok benzer olduğunu ve bunun, İslamiyet'in amaçları elde edilir edilmez müttfikleriyle ilişkiyi kesmeyi hatırdı tutarak, ona (müttfikine) karşı hoşgörü tutumu olduğunu ileri sürmektedir. (Bray, 1920b, p. 6) Oysa bu öngörüden iki ay önce Eylül başlarında, BMM komünist Nazım Resmor'u Dahiliye Vekili olarak seçince, Mustafa Kemal Anadolu'da Bolşevik söylem ve eylemlerinin çok güçlendiğine kani olarak, hoşgörü tutumunu kısmış ve onları bastırmaya karar vermişti. 4 Eylül'de yeni Vekili tanımadığını ilan etti. Çerkez Ethem'in araya girmesiyle Resmor, iki gün sona istifa etti. (Semih E. Yalçın, "Dahiliye Vekili Nazım Bey'in İstifası Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* C. XI, S. 32 (1995), ss. 408-411) Dahiliye Vekaleti (Danışıklı) Türkiye Komünist Fırkası'na 18 Ekim'de ruhsat verdi ve Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bu fırkaya katıldığını duyurdu. (Topal, a.g.m.) Durumdan rahatsız olan Bolşevik Hükümeti, aynı tarihte Ermenilere karşı hareketin Brest-Litovsk Antlaşması sınırlarına dayanması üzerine yukarıdaki telgrafi gönderdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, 31 Ekim'de "komünizmin en büyük kumandanlarda kalmasını" Kazım Karabekir'e bildirdi. (Jaeschke, 1989, s. 126) Kasım ayı boyunca sessiz kalan

Bolşevikler Aralık başında, Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa Mustafa Kemal ile görüşmek üzere İstanbul Hükümeti adına Bilecik'e gelmeden önce böyle bir görüşme yapılacağından haberdar olmuşlardı. 5 Aralık'ta yapılan görüşmeden önce BMM Hükümeti'ne karşı tavırlarını değiştirmiş, BMM Hükümeti'nden görüşme hakkında bilgi istemiş, yardımları durdurmuşlardı.⁸ (*TBBM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt. 1, 25/9/1920, ss. 137-138) Bunun üzerine Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Çiçerin'e gönderdiği notayla İstanbul Hükümeti'yle görüşmelerinde ne yolda hareket etmiş olduklarını bildirmek zorunda kaldı. (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt. 7, 3/1/1921, s. 148) İngiliz istihbaratına göre söz konusu nota 7 Aralık'ta yazılmıştı ve notada Türk Milliyetçilerinin kabul etmiş oldukları üstlenmeleri (herhalde telgrafta önerilen koşulları) yerine getirmek azminde olduklarını da bildirmişti. (Sonyel, 2013, ss. 135-136) Aynı gün Yeşil Ordu Cemiyeti'nden ayrılan komünistlerin kurduğu Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'na faaliyet ruhsatı verildi. (Jaeschke, 1989, s. 132)

1- Fakat Bakü'de kurulmuş olan Türkiye Komünist Fırkası'nın Reisi Mustafa Suphi ve arkadaşları, Ocak 1921'de Türkiye'ye geldi. Onları ciddi bir tehlike olarak gören Mustafa Kemal, Ahmet Muhtar'ın Çiçerin'e yazdığı notayı unutmuş göründü. Mustafa Suphi ve arkadaşları aleyhinde protesto gösterileri düzenleterek, onları sınır dışı ettirdi. (Topal, 2018, s. 320) Öte yandan Ocak-Ağustos 1921 boyunca Türk orduları, Yunanlılar karşısında sürekli geri çekiliyordu. Durumu endişeyle izleyen Bolşevik Hükümeti, Mart 1921'de BMM Hükümeti ile Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması yapmış ve kesintili askeri yardıma devam etmiş olsa da 1921 yazına kadar Enver Paşa'yı, Bolşevik ordularının başında Batum'dan Anadolu'ya girmesi için hazırlamıştı bile. Ancak Türk ordusu, Ağustos- Eylül 1921'deki ölüm-kalım muharebesinde Yunanlıları büyük fedakarlıklarla Sakarya'da durdurdu. 22 Haziran 1922 tarihli İngiliz istihbaratına göre, Bolşeviklerin ciddiyetini anlayan Mustafa Kemal büyük bir endişeyle, Sakarya Muharebesinden hemen sonra Moskova'ya kurye (Sami Bey) ile kişisel ve gizli bir taahhütname gönderdi. Bolşeviklerden, kendisinin komünist ilkelere olan bağlılığını açıkça beyan etmeye zorlamamalarını istedi. Onlar da bu

⁸ Bilecik Görüşmeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Bilgin, *Anadolu Yükselirken 100. Yılında Bilecik Mülakatı 5 Aralık 1920-2020*, Babıali Yay., İstanbul, 2020

teminattan memnun kaldı. (Salâhi R. Sonyel, “Mustafa Kemal and Enver in Conflict, 1919-1922”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 4 (1989), pp. 512-513) 30 Eylül’de BMM’nin çıkardığı afla, Mayıs ayında mahkûm edilen eski Yeşil Ordu Cemiyeti (Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası) komünistleri serbest bırakıldı. (Jaeschke, 2011, s. 171) Öyle anlaşılıyor ki Bolşeviklerin telgrafı yaklaşık bir yıl sonra esas etkisini göstermiş ve Mustafa Kemal Türkiye’nin komünist ilkelere uyacağını teyit etmişti.

2- Aynı İngiliz istihbarat raporuna göre Mustafa Kemal söz konusu mektubunda, Anadolu yönetiminde gereken tüm değişikliklerin aşamalı olarak yapılması gerektiği hususunu da belirtmişti. (Sonyel, 1989, p. 513) Aslında ılımlı bir milliyetçi denilebilen (Sonyel, 2013, ss. 114-115) hatta Hilafete-Saltanata bağlı bir muhafazakâr⁹ olan Mustafa Kemal, bu andan itibaren mecburen bir devrimci milliyetçi oldu ve Kasım 1922’de saltanatı kaldırttı. Ekim 1923’de de üç yıl önce Pozantı Kongre bildirisini (doğruysa) imzaladığı sıfatı (Türkiye Cumhurbaşkanı) kazandı.

3- Saltanatın kaldırılmasıyla Halifelik BMM’nin uhdesine verilmişti. İlginçtir Bolşevikler Halifeliğin kaldırılmasını istememişti. Yeşil Ordu Cemiyeti veya başka bir komünist parti iktidarı elde etseydi, padişahlık iptal edildiğinde partinin Müslüman genel sekreteri Halife olacaktı.

⁹ Halife Padişahın Fahri Yaveri olan Mustafa Kemal, İngilizlerin İstanbul Hükümeti’ne baskısı neticesinde askerlikten istifa ederken Halifeye de şu telgrafı göndermişti: “9/7/1919, Erzurum, ... Atabei Ulyayi (Pek Yüce Atabeyi) Hazreti Padişahiye: Makamı Uzmayi Saltanat (Büyük Saltanat Makamına) ve Hilâfetin (Hilafete) ve milleti necibelerinin (soylu milletine) hayatımın son noktasına kadar daima haris ve sadık bir ferdi gibi kalacağımı kemali ubudiyetle (eksiksiz kullukla) arz ve temin eylerim. Kulları Mustafa Kemal.” (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 1, 24/4/1920, ss. 15-16) Öte yandan iç ayaklanmalar, İstanbul’un işgali ve Bolşevik Rusya ile anlaşmadan sonra Mustafa Kemal, Aralık 1920’de BMM’de “... Hilâfet ve saltanat mahfuziyeti (korunması) zaten birinci esasımızdır. Hakikaten düşündüğümüz halâsi hakikiye vusul (gerçek kurtuluşa varmak) için, arz ettiğim veçhile makamı hilâfet ve saltanat olan merbutiyetimiz (bağlılığımız) ve o makamın bütün şeraiti (şartları) lâzimesiyle mahfuziyeti birinci esasımızdır.” diye beyan etmiş; fakat devamında “... Bugün bu makamı işgal eden zat bu millet ve memleket için hain bir adamdır. (Alkışlar) ... Hain bir adamdır. (Alkışlar, bravo sadaları) ... Maateessüf (Üzülerek) şimdi makamı hilâfet ve saltanatı işgal eden zat bu millet için hain bir adamdır...” (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt. 1, 25/9/1920, s. 135) derken de devrimin ayak sesleri BMM’de üç defa yankılanmıştır.

4- Yine Mart 1924'te Şer'îye ve Evkaf Vekilliklerinin kapatılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanununun çıkarılması, Nisan 1924'te Şer'îye Mahkemelerinin kaldırılması, Kasım 1925'te Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin kapatılması ve Nisan 1928'de Anayasa'daki devletin dininin İslam olduğu cümlesinin kaldırılması gibi laiklik yolunda yapılan birçok devrimden sonra Şubat 1937'de, laiklik ilkesi anayasaya girdi.

5- Kadınların peçesi yasaklanmadığı halde, peçenin atılması için propaganda yapıldı. Kadınların özgürleşmesi için Şubat 1926'da Medeni Kanunun kabulü, Nisan 1930 ve Aralık 1934'de seçme ve seçilme haklarının verilmesi gibi birçok devrim yapıldı.

6- Erivan (Ermeni) Cumhuriyetine karşı harekât, Kazım Karabekir komutasında Eylül ayında başlamış, Kasım ayında sona ermişti. Bolşevik Rusya Hükümeti hareketin başlamasından sonra bir ay boyunca ses çıkarmamıştı. Fakat Türk ordusu Kars'a taarruz ederken, Çiçerin telgrafla hareketin durdurulmasını talep etti. Ancak Kars'ın Elviye-yi Selase içinde olması nedeniyle BMM Hükümeti, 30 Ekim'de burayı da işgal ettikten sonra 1 Kasım'da Ermenistan'a sulh teklif etti. Ermeni Hükümeti bu teklife 3 Kasım'da tereddütlü cevap verince, Türk harekâtı Gümrü'ye doğru yeniden başladı ve 18 Kasım'da kalıcı ateşkes yapılana kadar devam etti. (Jaeschke, 1989, ss. 126-127, 129)

7- Türkiye, Sovyet Hükümeti'nin yaptığı ve yapacağı tüm antlaşmaları tanıyacaktı. İlk bakışta bağımsızlığı sınırlayıcı bir şart gibi görünmesine rağmen, daha sonra Moskova Antlaşmasının 1. Maddesindeki, Bolşevik Rus Hükümeti "Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından tanınmamış Türkiye'ye ilişkin hiçbir uluslararası anlaşmayı tanımamayı kabul eder" hükmüyle, taraflar kendi aralarında dış politikada birlik sağlamıştı. (İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), T.T.K Basımevi, Ankara, 1983, ss. 32-38) Zaten tarafların, birbirinin yaptığı/tanıdığı antlaşmaları tanımaması gibi bir durum hiç meydana gelmedi. Bu, Binbaşı Bray'in Anadolu Hükümeti'nin, İslamiyet'in amaçları elde edilir edilmez Bolşeviklerle ilişkiyi keseceği öngörüsünde yanlış olduğunu, BMM Hükümeti bir yandan Lozan'da kapitalist Batı dünyasıyla barış yaparken bir yandan da Bolşeviklerle siyasi ittifakı devam ettirdiğini göstermektedir.

8- Türk heyetleri Ağustos 1920 ve Şubat 1921’de Moskova’dayken Bolşevik Hükümeti’yle askeri ittifak yapmak istemiş, fakat Hükümet temsilcileri iki defa reddetmişti. İlkinde Dışişleri Halk Komiserliğinden bir yetkili Türkiye’nin komünist ülke olmadığı, ikincisinde Çiçerin ve Stalin İngilizlerle ticaret anlaşması yapmak üzere oldukları gerekçesiyle böyle bir ittifak yapamayacaklarını söylemişti. (Sonyel, 2003, ss. 14, 52-53) Türkiye komünist ilkeleri benimsediğini ilan etmediğinden, Türk “Sovyet” Hükümeti olmamıştı. Bu nedenle Bolşeviklerle bir askeri ittifak ve sözleşme yapılmadı.

Sonuç

Bu makalede Birleşik Krallık Hindistan Ofisi siyasi istihbarat subayı Binbaşı Norman N. E. Bray’in, 18 Kasım 1920 tarihli “Ortadoğu’da Durum” isimli çok gizli kurum notu ekindeki iki belge incelenmiş ve analiz edilmiştir. İlk belgenin analizi sonucunda, BMM ile Bolşevik Rusya arasında Moskova Antlaşması imzalanmadan sekiz ay önce taraflar arasında bir askeri-siyasi anlaşma (mutabakat) yapıldığı; anlaşma ile BMM Hükümeti’nin dış siyaset esaslarının belirlendiği; Kemalist-Bolşevik (ve Alman) Kutsal İttifak’ının ilan edildiği ve anlaşmanın, Moskova Antlaşmasının gizli eki/maddeleri haline getirildiği görülmüştür. Diğer belgenin analizinde ise Mustafa Kemal’in Milli Mücadele başlangıcında ılımlı bir Türk milliyetçisi ve muhafazakarı nitelenebilecek olmasına rağmen, Bolşeviklerin baskısıyla devrimci milliyetçiye dönüştüğü; Bolşeviklerin, Türk Milliyetçilerin kabul etmesi için gönderdiği söz konusu telgraftaki şartlar hem Hükümet hem de kişisel olarak Mustafa Kemal Atatürk tarafından yazılı olarak kabul edildiği için Mudanya Ateşkesinden sonra yapılan devrimlerin, bu kabulün gereği *pacta sunt servanda* olduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça

Aydemir, Ş. Süreyya, *Tek Adam*, Cilt. 2, Remzi Kitabevi, Simge Yayıncılık, 1999

Bilgin, Taner, *Anadolu Yükselirken 100. Yılında Bilecik Mülakatı 5 Aralık 1920-2020*, Babıali Yay., İstanbul, 2020

Çanak, Erdem, "Atatürk'ün Adana Ziyaretleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 30, S. 90 (2014): ss. 49-82

Erdaş, Sadık, "Türk-Sovyet İlişkilerinin İlk Yılı ve İki Kararname", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 13, Sayı. 26 (2017), ss. 67-90

Jaeschke, Gotthard, Çev. Zamantılı, Hüseyin, "1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme" (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında), *İstanbul Journal of Sociological Studies*, C. 0, S. 19 (2011), ss. 159-174

Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Basımevi, Ankara, 1989

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt. 1- 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008

Major Bray, E. E. Norman, *Mesopotamia. Causes of Unrest, Report No. II*, 1920a, India Office

Major Bray, E. E. Norman, *Situation in Middle East*, 1920b, India Office

Sonyel, R. Salâhi, "Mustafa Kemal and Enver in Conflict, 1919-1922", *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 4 (1989), pp. 506-515

Sonyel, R. Salâhi, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2013

Sonyel, R. Salâhi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2003

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), T.T.K. Basımevi, Ankara, 1983

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt. 1, 3/7/1920, [gcz01001026.pdf \(tbmm.gov.tr\)](https://www.tbmm.gov.tr/gizli-celse-zabıtlari/1920-03-07) adresinden 10/12/2020 tarihinde erişildi.

TBBM Gizli Celse Zabıtları, Cilt. 1, 25/9/1920, [gcz01001072.pdf \(tbmm.gov.tr\)](https://www.tbmm.gov.tr/gizli-celse-zabıtlari/1920-09-25) adresinden 13/12/2020 tarihinde erişildi.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt. 1, 24/4/1920, [tbmm01001002.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/zabıt-ceridesi/1920-04-24) adresinden 13/12/2020 tarihinde erişildi.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt. 2, 8/7/1920, [tbmm01002030.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/zabıt-ceridesi/1920-07-08) adresinden 10/12/2020 tarihinde erişildi.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt. 7, 3/1/1921, [tbmm01007128.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/zabıt-ceridesi/1921-01-03) adresinden 13/12/2020 tarihinde erişildi.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, TTK Basımevi, C. 44, S. 174 (1980), ss. 301-346

Topal, Coşkun, "Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6 (2018), ss.313-330

Yalçın, E. Semih, "Dahiliye Vekili Nazım Bey'in İstifası Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 32 (1995), ss. 405-416.

Hâce Nevfidan Başkadınefendi ve Muhallefâtı

Evren Gökçe*

(ORCID: 0000-0001-5930-3020)

Makale Gönderim Tarihi
02.10.2020

Makale Kabul Tarihi
16.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Gökçe, E., “Hâce Nevfidan Başkadınefendi ve Muhallefâtı”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 139-177.

APA: Gökçe, E. (2021). Hâce Nevfidan Başkadınefendi ve Muhallefâtı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 139-177.

Öz

Bu makalede Osmanlı saray kadınlarından birisi olan Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin hayatı ve hayır faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra muhallefâtı incelenecektir. Reformcu padişah Sultan II. Mahmud'un eşlerinden biri olan Nevfidan Başkadınefendi beş çocuk doğurmuş, ancak bunlardan hiçbirisi yaşamamıştır. Bununla birlikte sarayda Başkadınefendi mevkisine yükselmiştir. Başkadınefendi sultan eşleri arasında ilk sırada gelene verilen unvan olup, Harem hiyerarşisinde Valide Sultan'dan sonra gelen mevkidir. Nevfidan Başkadınefendi kutsal toprakları ziyaret ederek Hâce unvanına sahip olmuştur. Hanedan ve harem kadınları arasında hacca giden fazla olmadığı için bu unvanla özdeşleşmiş ve sonraki hayatında bu unvanla anılmıştır.

Hâce Nevfidan Başkadınefendi aynı zamanda Osmanlı hanedanının tanınmış ismi Âdile Sultan'ın manevî annesi olarak bilinmektedir. Çocuğu olmaması sebebiyle Sultan II. Mahmud Başkadınefendi'ye annesi olmayan kızı Âdile Sultan'ı teslim etmiştir. Başkadınefendi Âdile Sultan'ı büyütmüş ve yetiştirmiş, bir süre Âdile Sultan'a tahsis edilen sarayda birlikte yaşamışlardır. Âdile sultan manevî annesi ve yetiştiricisi Nevfidan Başkadınefendi'den ayrıldıktan sonra Başkadınefendi kendisine ait bir yere taşınmaya karar vermiştir. Bu nedenle Hazîne-i Hassa tarafından Beylerbeyi'nde bir sâhilhâne alınmış ve döşenmiştir. Ancak Başkadınefendi burada fazla yaşayamamış ve

* Dr., evren1839@hotmail.com

kısa süre sonra vefat etmiştir. Vefatından sonra sâhilhâne Hazine-i Hassa tarafından yapılan bazı döşeme masraflarını karşılama şartıyla eski Serasker Rızâ Paşa'ya verilmiştir. Böylece sâhilhâne Rızâ Paşa'nın mülkü olmuştur. Başkadınefendi'nin sahilhânede bulunan muhalefâtı sayılmış ve resmi kayıtlara geçirilmiş, kısa bir süre sonra belirlenen bedel karşılığında Hazîne-i Hassa tarafından satılmıştır. Bu muhalefât kayıtları, Topkapı Sarayı Arşivi Defterleri'nde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Saray, Harem, Başkadınefendi, Muhalefât, Topkapı Sarayı Arşivi.

The Hâce (The Woman Pilgrim) Nevfidan Başkadınefendi (The First Wife of The Sultan) and Her Inheritance

Abstract

In this article life and beneficence activity of Hâce Nevfidan Başkadınefendi which one of the Ottoman palace women, will be summarized and her inheritance will be studied. Hâce (The woman pilgrim) Nevfidan Başkadınefendi (The first wife of the Sultan) was one of the wives of the reformer Sultan II. Mahmud. She gave birth to five child but none of them couldn't live. But however she became the Başkadınefendi (the first wife of the Sultan) at the Ottoman Palace. The Başkadınefendi title was the first wife of the sultan. This title was most important after the Valide Sultan title at the Harem hierarchy. Also Nevfidan Başkadınefendi took the Hâce title (The woman pilgrim) visiting holy places (Mecca and Medina). Because of going to holy places seen rare between the woman of the dynasty and the palace, this title (Hâce) identified with her. After the ongoing life, she always called this title.

As well as Hâce Nevfidan Başkadınefendi recognized and well-known handler and protector of Âdile Sultan who one of the most famous persons of the Ottoman dynasty. Because of her childless, Sultan Mahmud gave to her his orphan daughter Âdile Sultan (princess of the empire), for her necessity of mother. Başkadınefendi interested and raised the Âdile Sultan and some time lived with her at the same palace that belonged to her. When Âdile Sultan apart from her watcher handler or spiritual mother Başkadınefendi, she decided to move to a special place. For her, by the Ottoman official palace treasure (Hazîne-i Hassa) a waterside residence at the Beylerbeyi district was bought and furnished. But unfortunately, she died here soon. After her death, her waterside residence presented a former Ottoman army chef commander (Serasker) Rızâ Paşa with condition that he would pay some furniture cost made by official palace treasure. So the waterside residence became the estate

of Rızâ Paşa. Her inheritance which at the water residence (The Muhallefât) numbered and registered to official records. After that, the inheritance items were sold by treasure administration in return for a determined cost. Today, those inheritance records are located at the Topkapı Palace Archive.

Keywords: Ottoman Emprorship, Palace, The Harem, The First Wife of The Sultan, inheritance, The Topkapı Palace Archive

Giriş

Osmanlı arşiv belgeleri vasıtasıyla valide sultanlar başta olmak üzere çeşitli statülerdeki saray kadınları birtakım incelemelere konu edilmişlerdir. Bu araştırmalar sayesinde yaşamları hakkında kaynaklara yansımamış veya yanlış bilinen hususlar hakkında doğru bilgiler edinilebilmektedir. Ayrıca hayatta oldukları dönemde Osmanlı dünyasının sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkındaki araştırmalara katkı yapılmaktadır.

Topkapı Sarayı'ndan Osmanlı arşivine intikal eden belgelerde Sultan II.Mahmud'un eşlerinden Hâce (Hâce-Hâciye) Nevfidan Başkadınefendi'nin hayatı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Bu makalede söz konusu arşiv belgeleriyle birlikte ikincil kaynaklardan hareketle, Tanzimât öncesi saraylı neslin son temsilcilerinden birisi olduğu düşünülen Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin hayatı ve hayır faaliyetlerine değinilmiş, geride bıraktığı mal varlığı mercek altına alınmıştır. Çalışmada ilk olarak, Osmanlı sarayında Başkadınefendilik mevkiisi hakkında kısaca bilgi verilmiş, daha sonra bu mevkiye yükselen Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin hayatı ve hayır faaliyetlerine değinilmiştir. Bu kısımları takiben Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilen ve Başkadınefendi'nin muhallefâtını içeren iki defter tanıtılarak detaylıca incelenmişlerdir. Araştırmanın sonuç kısmında ise tespit edilen veriler genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Osmanlı Saray Hiyerarşisinde Başkadınefendilik

Osmanlı sarayında padişahın yaşamını sürdürdüğü yer olan, kendine özgü bir yapısı ve işleyişi olan harem (Harem-i Hümayûn) temelinde hiyerarşik bir yükselme sistemine dayanan kurumsal bir yapı bulunmaktaydı. Çalışanlarının ve sakinlerinin çeşitli derece ve unvanlar taşıdığı, bu derece ve unvanlar doğrultusunda yaşamlarının

düzenlendiği haremde, söz konusu hiyerarşik sistemin bir sonucu olarak, valide sultanlardan sonra padişah eşleri gelmekteydi. Diğer harem kadınlarından ayrı bir yer ve statüde olan padişah eşleri, geleceğin valide sultan adaylarıydı. Türkçe bir kelime olan *Hâtûn* kelimesinden bozma olarak verilen *Kadın* veya *Kadınefendi* unvanını yalnızca onlar tarafından taşınmaktaydı.¹

Harem kurumunun yapısını şekillendiren bu hiyerarşide, kadınlık mevkisinin altında *Gedikliler* adı verilen başka bir sınıf mevcuttu. Kadınlar veya Kadınefendi'ler padişahın özel hizmetini gören bu sınıf arasından seçilmekteydiler. Bir cariyenin gedikliler sınıfına girdiği anda padişahın eşi olma şansını yakalaması mümkündü. Nitekim aralarında padişahın ilgisini çekenlere *Hasodalık* veya *İkbâl* unvanı verilirdi. İkballer arasında padişahın özel ilgisine mazhar olan *Başıkbal* unvanını kazanır, bir Kadınefendi'nin vefatı veya eski saraya sürgünü durumlarında bu mevkiye geçerdi. Harem hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan Çağatay Uluçay, verâset sisteminin değişmesinden sonra şehzâdelere maiyetlerinde bulunan cariyelerle münasebet kurma izni verildiğini, Kadınefendi'lerin genellikle bu cariyeler arasından çıktığını belirtmektedir. Pakalın'a göre ise önceleri *Kadın* unvanı taşıyan padişah eşlerine, Sultan Abdülmecid zamanında nikah usulüne geçilmesi üzerine *Kadınefendi* denmeye başlanmıştır. Yukarıda değinilen aşamaları geçerek padişah eşi mevkisine gelen Kadınefendi'lerin sayısı dördü aşmazdı. Ayrıca bir ikbâlin Kadınefendi olabilmesi için çocuk doğurması ve padişahın sevgisini kazanması gerekmektedir. Kadın-Kadınefendi tabiri sadece padişahın nikahlı eşlerine aitti. Veliâhdın ve şehzâdelerin gözdelerine, çocuklu olsalar bile Kadınefendi unvanı verilmezdi.²

Kadınefendi'ler harem hiyerarşisi dahilinde kendi aralarında sıraya tabiydiler. İçlerinde kıdemli olanlar *Başkadın* veya *Başkadınefendi*

¹ M.Çağatay Uluçay, *Harem*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013 s.92.

² Uluçay, *a.g.e.*, s.95; M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C.II*, Birinci Baskı, İstanbul, 1993, s.127. Uzunçarşılı padişah eşlerinin *kadın-kadınefendi* ile birlikte *haseki* unvanını da taşıdıklarını, bu unvanın erkek veya kız çocuk doğuran padişah eşlerine verildiğini belirtmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK. Yayınları, Ankara, 1988, s.148, 152.

ünvanıyla anılırdı.³ XVII. yüzyıl sonunda İstanbul'da bulunan Fransız ressam Castellan seyahatnamesinde Başkadınefendi'den "*Premiere Khatun-Sultan Favorite*" gibi tabirlerle bahsetmektedir. Başkadınefendi'yi takiben mevki itibarıyla *İkinci Kadın* ve diğer padişah eşleri gelmekteydi. Yukarıda vurgulandığı gibi Kadınefendi sayısı dört veya altı geçmezdi. Ancak bazı kaynaklara göre Kadınefendi'lerin sayısı evvela yedi iken II. Mahmud zamanında yedinci kadınlığın lağvıyla altıya, Sultan Abdülmecîd zamanında ise altıncı kadınlığın lağvıyla beşe inmiştir.⁴

Osmanlı sarayını oluşturan diğer bölümler gibi işleyişinde kural, gelenek ve uygulamaların yer aldığı haremde dikkat edilen hususlardan birisi, harem halkını oluşturan kadınların giyimleriydi. Harem mensupları buldukları mevkiye göre bazı giysileri giyme hakkına sahip olurlardı. Bunlardan birisi olan Başkadınefendi de kendine has bir giysiye sahipti. Kaynaklarda belirtildiğine göre başında *bağtak* denilen hotozları gayet güzel renklerden ve tepesi sivri olarak yapılan bir başlık taşımaktaydı. Başlığın üzerinde kıymetli taşlar, çiçekler ve tüylerle birlikte, bir kısmında *tepelik* bulunuyordu. Uzun saçlar topuz yapılarak bu başlığın üzerine yerleştirilirdi. Boyunlarında gayet kıymetli gerdanlıklar bulunmakta olup gerdanlıklar inci ve elmasan yapıldığı gibi bazen altın paradan yapılırdı. Kulaklarda küpeler mevcuttu. Giysi olarak omuz sırt ve yakaları kürklü zemini *sevaî* bir elbise giyilirdi. Bir kısım elbiselere *tepe başı* denirdi. Bunlar üzeri som sırma işlemeli gayet ağır ipek kumaştan yapılmaktaydı. Altın işlemeli *sevaî*ler daha ziyade tercih edilirdi. *Simsimiye* adı verilen ağır kumaş türü de bu işte kullanılırdı. Bursa ve İstanbul kârhânelerinden gelen kumaşlar saray terzihanelerinde dikilirdi. *Kadın kuşağı* adı verilen bir örtü göbek üzerine bağlanırdı.⁵

Başkadınefendiler diğer harem mensupları gibi vazifeleri veya mevkileri karşılığında belirli miktarda gelire sahiplerdi. Tanzimât'ın

³ Örneğin Sultan Abdülmecîd'in başkadını Servetsezâ Başkadınefendi'nin mühründe ünvanı "*Devletlü Başkadın Servetsezâ Kadınefendi Hazretleri*" olarak belirtilmektedir. Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2015, s.574.

⁴ Serap Yılmaz, "Saraylı Bir Kadının Gardrobu (19.yy)" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, TTK. Basımevi, Ankara, 1998, s.1080; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.148; Pakalın, *a.g.e.*, s.127.

⁵ Yılmaz, *a.g.m.*, s.1076

ilânından sonra bu gelirler maaşa çevrilmişti. Bu tarihlerde devlet tek hazine ve tek bütçe anlayışı doğrultusunda geleneksel çoklu hazine sistemi terkedip tek bir hazine oluşturmuş ve bu merkezi hazineye *Malîye Hazînesi* adı verilmişti. Padişah ve saraya ait harcamaların ödenmesi için ise padişaha maaş bağlanmasına karar verilerek H.1256/M.1840 tarihinden itibaren Malîye Hazînesi'nden Darbhâne'ye 12.500 kese verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu meblağ Darbhâne kanalıyla tamamen padişahın şahsî masraflarını karşılamak üzere ayrılan *Ceyb-i Hümâyûn Hazînesi*'ne aktarılmaya başlanılmıştı. Ceyb-i Hümâyûn Hazînesi 1846 tarihinden itibaren sonra *Hazîne-i Hassa* adıyla anılmaya başlamıştı. Hazine-i Hassa'nın gider kalemlerinden birisi saray görevlileriyle harem mensuplarına tahsis edilen maaşlar idi.⁶

Sultan II. Mahmud'un vefatından önce başlayan merkezî hazine ve maaş uygulaması ile birlikte altı Kadınefendi'si için maaş tahsisine geçilmişti. Ancak kıdem ve mevki olarak diğer padişah eşlerinden ileride olan Başkadınefendi, beş Kadınefendi ile birlikte aynı maaşı almaktaydı. Sultanın altı Kadınefendi'sinin maaşları aylık 4.000 guruş olarak belirlenmişti. Bununla birlikte gelirleri maaşlarıyla sınırlı kalmıyordu. Hepsine çeşitli isimler altında birtakım başka gelirler tahsis edilmişti. Bu tahsisât 16.000 guruş değerinde olup yıllık 64.000 guruşa ulaşmaktaydı.⁷

Başkadınefendi ve diğer Kadınefendi'lere sağlanan imkanlardan biri de sadece saray dahilinde değil, istedikleri yerlerde yaşayabilmeleriydi. Nitekim XVIII. yüzyıldan sonra gerek tahttaki padişahın gerek eski padişahın Kadınefendi'leri tercihlerine göre saray dışında ikâmet edebiliyorlardı. Hali vakti yerinde olmayan eski Kadınefendi'ler ise kabul edilirse haremde veya kendilerine gösterilen yerde iskân ediliyorlardı. Nitekim Hâce Nevfidan Başkadınefendi'de, manevî evladı Âdile Sultan'dan ayrıldıktan sonra Hazîne-i Hassa tarafından satın alınan bir sahilhâneye yerleştirilmişti.⁸

Hâce Nevfidan Başkadınefendi

⁶ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezâreti*, TTK. Yayınları, Ankara, 2000, s.2, 17-18, 124.

⁷ Bu tahsisâtlar Terzi tarafından verilen bir listede "*Sayfiye, Kasımiye, Muharremîye, İdiyye ve İdiyye* olarak görülmektedir. Arzu Tozduman Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s.46

⁸ BOA.TS.MA.e...603/69; Uluçay, *a.g.e.* s.94-95.

Arşiv belgelerinde kendisinden “*Hâce Başkadınefendi-Başkadın Hâce Nevfidan Kadınefendi- El-Hâce Nevfidan Kadınefendi*” gibi farklı ifadelerle bahsedilen⁹ Hâce Nevfidan Başkadınefendi, hayatının bir döneminde Sultan II. Mahmûd’un Başkadınefendi’si olmuştur. Hâce ibadetini yerine getirdikten sonra döndüğü İstanbul’da H.15 R.Ahir 1272/M. 25 Aralık 1855 tarihinde vefat etmiş ve eşi Sultan Mahmud’a ait türbenin bir odasına defnedilmiştir.¹⁰ Padişah’tan aldığı müsaade ile hâce vazifesini yerine getirmesi onu hanedân mensupları arasında ayrı bir yere koymuş ve vefatına kadar Hâce (Hâce-Hâciye) gibi sıfatlarla anılmıştır.

Sultan II. Mahmud’un eşleri arasında Fâtıma ve Âlîcenâb kadınlardan sonra gelen Nevfidan Başkadınefendi, 1793 tarihinde doğmuş, Sultan II. Mahmud’un vefatından 16 yıl sonra 62 yaşında vefat etmiştir. Uluçay, milliyet ve hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Başkadınefendi’nin sevilip sayılan ve itibar sahibi bir şahsiyet olduğunu, bu durumun Sultan Abdülmecîd tarafından hacca gitmesine izin verilmesinden anlaşıldığını belirtmektedir. Aldığı izinle M.1842 tarihinde hacca giden

⁹ BOA. A.MKT.115/15; TS.MA.e...603/69; C..EV..537/27126, vd. Söz konusu isimlerin yanı sıra Öztuna Nevfidan Başkadınefendi’nin aynı zamanda *Pertev Piyâle* isimlerini taşıdığını zikretmektedir. Nitekim Sultan Abdülaziz bir yata Pertev Piyale ismini vererek üvey annesi olan Başkadınefendi’nin hatırasını yad etmiştir. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, C.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.254; Osmanlı hanedânı üzerine bir eser kaleme alan Alderson’un *Nevfidan* ile birlikte zikrettiği *Nevifedâ* isimleri yanlıştır. Sakaoğlu Alderson’dan nakille Başkadınefendi’nin *Nevifedâ* olarak anıldığını bilgisini vererek aynı yanlışı tekrarlamaktadır. A.Dolphin Alderson, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, Birinci Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.277; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s.546.

¹⁰ Sicill-i Osmânî’de Başkadınefendi’den “*Hâce*” ve “*Nevfidan Kadın*” olarak bahsedilmektedir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C-I, Haz. Nuri Akbayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.32; 1839 tarihinde Ohannes ve Bogos Dadyan tarafından yapımı tamamlanan sekizgen planlı ampir üsluplu türbeye sağlı sollu odaları olan bir koridordan girilmektedir. Soldaki oda Hâce Nevfidan Başkadınefendi’nin türbesi olarak adlandırılmaktadır. Civan tarafından hazırlanan eserde Başkadınefendi’nin sandukasının bulunduğu yer “*Nef-i Fida Türbesi*” şeklinde yine yanlış olarak belirtilmiştir. Celil Civan, *İstanbul’un Yüz Türbesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul, 2013, s.71; Hâce Nevfidan Başkadınefendi’nin yanına ilerleyen yıllarda şehzâde Mehmed Selim Efendi defnedilmiştir. “*Geçende vefât idüb cennetmekân Sultan Mahmûd Hân-ı sâni tâbe serahû hazretlerinin ittisâline Hâce Başkadınefendi türbe-i şerîfine defn olunmuş olan şehzâde Mehmed Selim Efendi hazretleri...H.20 Zilhicce-R.1 Nisan 1284/M.13 Nisan 1868*” BOA.TS.MA.e...601/75.

Başkadınefendi, hâcdan dönüşünden sonra on üç sene daha yaşamış ve o devirde valide sultan olan Bezmîalem Valide Sultan'ın vefatını takiben üç yıl sonra hayatını kaybetmiştir. Mühründe “*Sultan Mahmud cennetmekânın devletlû Hâciye Nevfidan Başkadın hazretleri*” ibaresi bulunmaktadır.¹¹

Başkadınefendi Sultan II. Mahmud'a çeşitli tarihlerde dört kız ve bir erkek çocuk doğurmakla birlikte bu çocuklardan hiçbirisi yaşamamıştır. Dört kızından M.1809 ve M.1810'da doğanlar Fâtma, M.1813 ve M.1815 tarihlerinde doğanlar ise yine ortak şekilde Emîne isimlerini taşımaktaydı. Başkadınefendi'nin tek erkek çocuğu olan Şehzâde Osmân ise kızlardan birinci Emîne Sultan'ın doğduğu 1813 tarihinde dünyaya gelmiş, ancak kardeşleri gibi o da küçük yaşta vefat etmiştir. Bununla birlikte Başkadınefendi'nin çocuklarla olan ilişkisi kesilmemiştir. M.1832 tarihinde ileride Osmânlı hanedanının tanınmış şahsiyetlerinden olacak olan Âdile Sultan annesi Zernigâr Kadınefendi'nin vefatıyla öksüz kalması üzerine II. Mahmud tarafından Başkadınefendi'ye teslim edilmiştir.¹² Hanedân mensupları arasında divan sahibi tek sultan olan Âdile Sultan, şiirlerinde Başkadınefendi'nin hali ve ahlakı güzel, takva sahibi bir insan olduğunu, vefatıyla kendisini yetim bıraktığını ifade etmektedir.¹³

Hâce Nevfidan Başkadınefendi eşi Sultan II. Mahmud'un vefatından sonra bir süre haremde yaşamaya devam etmiştir. Nitekim Sultan Abdülmecîd'in cülusundan kısa bir süre sonra H.1255 Cemâziyülevvel ayının başından itibaren (M.13 Temmuz 1839) Başkadınefendi'nin yanı sıra Sultan Mahmud'un ikinci ve altıncı Kadınefendi'leri de çocukları olduğu için haremde kalmaya devam ediyorlardı.¹⁴ Bununla birlikte yukarıda belirtildiği gibi ilerleyen tarihlerde Başkadınefendi için

¹¹ Öztuna, *a.g.e.*,s.254; M.Çağatay Uluçay, *Haremden Mektuplar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s.111,113.

¹² Öztuna, *a.g.e.*, s.254; Sakaoğlu, Başkadınefendi'nin ilk çocuğu olan Fatma Sultan'ın aynı zamanda analığı yani üvey annesi olabileceği bilgisini vermektedir. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s.546.

¹³ Âdile Sultan divanında Başkadınefendi'den “*Sonra oldu Nevfidan Kadın bana/ Kendi evladı gibi sâdık ana /Kimseye çeşmim yaşın sildirmedi/Validem olmadığın bildirmedi*” dizeleriyle bahsetmektedir. Arif Kolay, “Hayırsever, Dindar Nazik ve Şaire Bir Padişah Kızı: Adile Sultan”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.12, S.2, Sakarya, 2017, s.8.

¹⁴ Terzi, *Bezmialem Valide Sultan*, s.46.

Boğaz'da bir sahilhâne satın alınmış ve buraya yerleştirilmiştir. H.10 Şa'bân 1270/M.8 Mayıs 1854 tarihli bir belgeye göre, Beylerbeyi semtindeki sahilhâne vefat eden Nafiz Paşa'nın varislerinden satın alınıp padişahın emriyle tefrîş edilerek düzenlenmiş, ayrıca Başkadınefendi'nin yerleşmesine kadar sahilhâneyi beklemek üzere bir görevli tayin edilmişti.¹⁵

Hâce Başkadınefendi'ye tahsis edilen bu sahilhânedede, yapılan tefrîşten sonra başka yenilemeler de yapılmıştı. H.3 Safer 1271/M.26 Ekim 1854 tarihli bir belgeye göre, Başkadınefendi sahilhânesi ile birlikte diğer bazı sahilhânelerin yazlık döşemeleri (*sayfiyye mefrûşâtı*) yenilenmişti. H.27 Cemâziyülâhir 1271/M.17 Mart 1855 tarihli başka bir belgede sahilhânenin kışlık döşemelerinin (*şitâiyye mefrûşâtı*) yenilediği belirtilmektedir. H.12 Rebiulâhir 1271/M. 2 Ocak 1855 tarihli diğer bir belgede ise sahilhâne ve diğer bazı yerler için Gördes işi (*Gördüskârî*) nihâlîlerin döşenmesi emri verildiği, ancak Topkapı sarayında bulunan nihâlîler bu iş için yeterli olmadığı için yenilerinin alınmasına karar verildiği görülmektedir.¹⁶

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'ye ikâmeti için satın alınan sahilhâne ile birlikte geçimini temin etmesi için kendisine tahsis edilmiş birtakım gelir kaynaklarına dair detaylara arşiv belgelerinde rastlanmaktadır. Başkadınefendi'nin diğer saraylılar gibi esas ve temel gelirini Tanzimât sonrasında yapılan düzenlemelerden sonra kendisine verilen maaş oluşturmaktadır. Bu maaş yılda dört taksitle kendisine verilmekte, "Kasımîye, Muharremîye" vb. isimlerle anılmaktadır. Nitekim H.16 Safer 1271/M.8 Kasım 1854 tarihli bir belgeye göre Başkadınefendi'nin "rûz-ı Kasımîyesi" 5.000 guruş tutarındadır.¹⁷

Düzenli olarak taksitler halinde aldığı maaş ile birlikte, Başkadınefendi'ye ait gelir kaynakları arasında Evkaf-ı Hümâyûn

¹⁵ "Devletlû atfetlû El-Hâce Başkadınefendi hazretlerine mübâyaa olunmuş olan Beylerbeyinde kâin Nafiz Paşa merhûmun sahilhânesi..." BOA.TS.MA.e...603/69

¹⁶ BOA.TS.MA.e...603/76, 603/80, 603/82; H.1270/M.1854 tarihli bir hesap defterinde ise sahilhânedede yapılan yenilemelere dair ayrıntılar mevcuttur. BOA.TS.MA.d...7916/2-4,5, vd.

¹⁷ BOA.TS.MA.e...1114/28. Terzi'nin verdiği listede Sultan II. Mahmûd'un eşlerinin Kasımîyeleri 3.000 guruş olarak görünmektedir. Bir sonraki tahsisât olan Muharremîye ise 5.000 guruştur. Terzi, *a.g.e.*, s.46.

tarafından tahsis edilen bazı meblağlarla, eshâm gibi birtakım kaynaklar mevcuttur. H.1251/M.1835 tarihli bir belgeye göre aynı yılın Muharrem ayı ile (Nisan) Zilhicce (Mart) ayı arasında Evkaf-ı Hümâyûn'a ait Silivri kazâsındaki bir vakıf değirmenin aylık 120 akçeden yıllık 12 guruşluk icaresi Başkadınefendi ile birlikte diğer bazı harem kadınlarına teslim edilmiştir. Yine H.17 Rebiülevvel 1255/31 Mayıs 1839 tarihli bir belgede Başkadınefendi'ye ait bir eshâm kaydına ait dökümler görülmektedir. Toplamda 7.000 guruş tutarındaki eshâm, "*Midilli Nezâreti mukataası fâizinden 5000, İzmir cizyesi eshâmı fâizinden 500, Siroz cizyesi eshâmı fâizinden 1500 guruş*" gibi kalemlere ayrılmaktadır.¹⁸

Hazîne-i Hassa tarafından bir sahilhâne satın alınarak tefrîş ettirilmesi ve döşemelerinin yenilenmesine rağmen Hâce Nevfidan Başkadınefendi burada fazla yaşayamamış ve bir sene sonra vefat etmiştir. Techîz ve tekfîni esnasında ortaya çıkan masraflar yine Hazîne-i Hassa tarafından karşılanmıştır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde yer alan bir *Enderûn Hazînesi Harc-ı Hassa Defteri*'nde bu masrafların kalemleriyle karşılaşılmaktadır. Deftere göre H.15.Rebûlâhîr 1272/M.25 Aralık 1855 günü vefat eden Başkadınefendi'nin techîz ve tekfîninde hazır bulunan selatîn camileri şeyhlerine 1000, imamlarına 750 guruş verilmişti. Cenazede hazır bulunan diğer kişilerden Ayasofya şeyhine 500, Büyük Ağa imamına 120, türbedârlara ise 200 guruş verilmişti. Ayrıca taşçı, hamal, hassa müezzini gibi birtakım kişilerin yanı sıra Bâb-ı Hümâyûn ve Topkapı Sarayı Odun Kapısı hademelerinden üç kişiye 250 guruş, Ebnîye-i Hassa Müdürü hademelerine 200, Hazine-i Hümâyûn Vekîli Ağa'nın hademelerine 150 guruş tutarında paralar verilmişti.¹⁹

Hâce Nevfidan Başkadın Efendi'nin techîz ve tekfîninde yapılan önemli harcamalardan birisi padişahın gönderdiği ihsândır. Sultan Abdülmecîd, vefat dolayısıyla Beylerbeyi semtinin fakir ve gariplerine dağıtılmak üzere 1.000 guruş bağışlamıştır. Diğer masraflar arasında Sertürbedâr-ı Hassa Ahmed Efendi yediyle harcanan 200 guruş, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı tarafından Başkadınefendi'nin merkadı üzerine örtülmek üzere teslim edilen 2.000 guruş değerinde sekiz adet "*fermâyîş şal*"ın bedeli gibi kalemler göze çarpmaktadır. Bu kalemlerin yanı sıra defterde bazı başka meblağlarla da karşılaşılmaktadır. Nitekim

¹⁸ TS.MA.d...5102-1.

¹⁹ BOA.TS.MA.d...521/10.

Hazine Vekîli Ağa tarafından Harem-i Hümayûn'a 10.000 guruş tutarında paranın teslim edildiği belirtilmektedir. Bu meblağın mahiyeti tam olarak anlaşılammakla birlikte Başkadınefendi'ye ait olması mümkündür. Yanı sıra cenaze masrafları arasında "*ince dülbend, siyâh peştemâl çift, farsî ve asûd (asude)*" gibi çeşitli birim ve değerdeki kumaş parçalarının varlığına rastlanmaktadır. Bunlardan bazılarının yanında "*mevcûd*" kaydı bulunmaktadır. Söz konusu kumaş parçaları Başkadınefendi'nin sandukasına örtülmek üzere bağışlanmış veya alınmış olmalıdır. Nitekim "*pul ve kılardan işlemeli canfes parçası ile tefârik parçası*" kayıtlarının yanında görülen "*ez Harem-i Hümayûn*" ibaresi bu kumaşların Başkadınefendi sandukasına örtülmek üzere saraydan gönderildiğini akla gelmektedir. Bütün bu kalemlerle birlikte, Başkadınefendi'nin techîz ve tekfîni için toplamda 16.5321,5 guruş harcanmıştır.²⁰

Başkadınefendi'den sonra kendisi için satın alınan, tefriş edilen ve yenilenen sahilhâne boş kalmamıştır. Vefat sonrasında sahilhânenin eski serasker Rızâ Paşa'ya ihsan edilmesine, içine yapılan döşemelerin bedeli olan 700 kiselik meblağın kendisinden alınması şartıyla karar verilmişti.²¹ Eski serasker Rızâ Paşa'ya yapılan bu ihsan arşiv belgelerinin yanı sıra dönemin devlet adamlarından Abdülhamîd Ferîd Paşa'nın günlüğünde karşımıza çıkmaktadır. Sadaret Mektûbî Kalemî'nde başladığı memurluk kariyerinde müsteşarlık, Meclis-i Vâlâ azalığı, mahkeme reisliği ve nazırlık gibi görevlerde bulunan Abdülhamîd Ferid Paşa günlüğündeki H.18 Rebiülâhir 1272/M.28 Aralık 1855 tarihli notlarında "*Beylerbeyi'nde Nafiz Paşa merhûmun mübâyaa olunan sahilhânesinde mukîme Hâce Başkadın Efendi vefât etmiş ve naâşî Bahçekapısına çıkarılarak cennetmekân türbesine defnolunmuşdur*" bilgisini verdikten sonra, Başkadınefendi'nin Âdile Sultan'ın üvey annesi olduğunu, beraberce saraydan çıktıklarını, bir müddet beraber yaşadıklarını, daha sonra Başkadınefendi'nin sultandan ayrıldığından bahsetmektedir. Abdülhamîd Ferîd Paşa ertesi güne (19 Rebiülâhir) ait

²⁰ BOA.TS.MA.d...521/10.

²¹ BOA.TS.MA.e...608/28,612/31; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Abdülhamid Ferid Paşa'nın Ruznâmesinden" *Bellekten*, XXVII, S.106, Ankara, 1963, s.262.

notlarında sahilhânenin padişah tarafından eski serasker Rıza Paşa'ya ihsan edildiğini belirtmektedir.²²

Yapılan bu ihsanla birlikte Rızâ Paşa'nın Başkadınefendi'den kendisine geçen sahilhâne ikâmet etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Haluk Y. Şehsuvaroğlu, 1950'li yıllarda Akşam Gazetesi'nde yayınlanan *Tarihten Sayfalar* adlı yazı dizisinde Vaniköy semtinde iskeleden Kuleli tarafına doğru olan Sirkâtibi Mustafa Paşa'ya ait bir büyük yalı ile yanında bulunan başka bir yalının serasker Rıza Paşa tarafından satın alındığını, yıktırılarak yerlerine daha büyük bir sahilhâne yaptırıldığını belirtmektedir.²³ Söz konusu yalılardan ismi verilmeyen ikincisinin Başkadınefendi'nin vefatından önce ikâmet ettiği sahilhâne olması mümkündür. Şehsuvaroğlu'nun verdiği satın alındı bilgisi Rızâ Paşa'nın iç döşemelerin masrafı olan 700 kiseyi hazineye ödemesi karşılığı sahilhânenin kendisine verilmesi şartı ile uyuşmaktadır. Ancak bu hususta kesin bir şey söylemek zordur.

Hâce Nevfidan Başkadınefendi ve Hayır Faaliyetleri

Yukarıda vurgulandığı gibi hanedân arasında saygı gören ve itibar sahibi olan Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin çoğu hanedân mensubunun fırsatını bulamadığı hâc ibadetini yerine getirmesi dindarlığının bariz bir kanıtıdır. Bir padişah eşi olması sebebiyle kendisine tahsis edilmiş gelirlerin bir kısmını hayır faaliyetlerine ayırması ise hayırsever yönünü ortaya koymaktadır. Maddi imkânları elverdiği surette çeşitli eserler meydana getiren Başkadınefendi'nin bu faaliyetleri yakınlarını ve hayatının bir kısmını geçirdiği sarayı da kapsamaktadır. Örneğin, H.1264/M.1848 tarihli bir belgeye göre, kendisine tahsis edilen eshâmdan elde ettiği 1000 guruşu manevî kızı Âdile Sultan'ın azatlı cariyelerinden birisine tahsis etmiştir.²⁴ Ömrünün önemli bir bölümünü geçirdiği Topkapı Sarayı için ise bazı vakfiyeler düzenlemiştir. Bu vakfiyeleri içeren kitabelerden birisi sarayın Araba

²² Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.264

²³ TT. 501451- Haluk Y. Şehsuvaroğlu "Tarihten Sayfalar" Akşam Gazetesi, 1949.

²⁴ BOA.TS.MA.e...1206/65. Başkadınefendi'nin sehminden bir kısmını Âdile Sultan'ın azatlı cariyelerinden birisine tahsis ettiği belgede sultanın validesi olduğu vurgulanmaktadır. BOA.A.MKT.155/15; Bu durum diğer arşiv belgelerinde de görülmektedir. Terzi, *a.g.e.*, s.45.

Kapısı'nın yanındaki duvara yerleştirilmiş olup, Sultan II. Mahmud'un vefat ettiği H.1255/M.1839 tarihine aittir. Kitabede Başkadınefendi'nin Teberdarlar Koğuşu'na (Zülüflü Baltacılar Ocağı) beş kese para vakfettiğini, bu paranın koğuş için hazırlanacak aşurenin masraflarına eklenmesi belirtilmektedir. Başkadınefendi'nin saray duvarlarına yerleştirilen ikinci vakfiye kitabesi ise H.1266/M.1850-51 tarihli olmakla birlikte, H.1299/M.1880-81 tarihlerinde tamir edildiği ifadesi mevcuttur. Ancak hangi amaca tahsis edildiği açıkça belirtilmemiştir.²⁵

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin gerçekleştirdiği hayır faaliyetlerinden birisi kutsal topraklara gönderilen surre alaylarına yaptığı katkıdır. Her yıl düzenli olarak kutsal topraklara gönderilen hediye, para, altın ve eşyaları ifade eden surrelerin kaynaklarından birisi Haremeyn vakıfları idi. Hanedân mensupları ve devlet ileri gelenlerine ait vakıf gelirlerinin bir kısmı Haremeyn'e ayrılmıştı. Ayrıca devlet hazinesinden, Hazîne-i Hassa'dan ve bireysel bağışlardan önemli miktarlarda gelir toplanırdı. Bu bağışçılardan birisi olmak isteyen Başkadınefendi Sultan Abdülmecîd'den her sene surreye kendi ismiyle beş kese miktarı para eklenmesi için izin talebinde bulunmuştu.²⁶ Bu talep kabul edilmiş ve Başkadınefendi tarafından ayrılan belli bir miktarda para kutsal topraklara gönderilmişti. H.5 Cemâziyülâhîr 1266/M.19 Mart 1850 tarihli bir belgeye göre Başkadınefendi uhdesindeki sehmlerden birisini Medîne-i Münevvere fukarasına gönderilmek üzere bağışlamıştı. Sehmin fâizinin hac mevsiminde Cidde hazinesinden verilmesi kararlaştırılmıştı. *Haremeyn-i Şerifeyn Evkâf Defterleri*'ndeki kayıtlara göre Başkadınefendi tarafından tahsis edilen para 2.500 guruş tutarındadır. Bu para ihtiyaç sahibi kişilere verilmek üzere Surre-i Hümâyûn ile birlikte yollanıyordu. Defterlerde söz konusu

²⁵ İkinci kitabede Başkadınefendi'den "*Ez-zahîrât esvât'üt-zehrât iffetlû ismetlû Nevfidan Hâce Başkadınefendi hazretleri*" olarak bahsedilmektedir. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s.184.

²⁶ Ş.Tufan Buzpınar, "*Surre*" TDVİA. C.37, İstanbul, (2009) s.567; Öztuna, a.g.e., s.254; Sakaoğlu, a.g.e., s.546; "*Eğer izn-i hümâyûnunuz olur ise Medîne fukâraları için her sene sizin surre kalktığı vakitte bu beş kese akçe benim ismim ile gittiğin istiyorum...*" Uluçay, *Haremden Mektuplar*, s.112

olan oran yukarıda bahsedilen beş keseğe tekabül eden tutar olmalıdır.²⁷

Başkadınefendi'nin hayır faaliyetleri arasında vefatından önce birtakım eserler yaptırarak bu eserlerin bakım ve masrafları için kurduğu vakıflar önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu eserler sarnıç, çeşme, sıbyân mektebi ve cami gibi önemli halkın hizmetine tahsis edilmiş yapılardır. Kaynaklara göre Başkadınefendi Fatih Çarşamba'da bulunan Murad Molla Mesnevîhanesi'ne kitabesi bulunan bir sarnıç, Sarıgazi'de kitabesi bulunan bir çeşme yaptırmıştı.²⁸ Yine Fatih Odun Kapısı semtinde bir mescîdi tamir ettirip masrafları için dükkân vakfetmiş, ayrıca Üsküdar Bülbülderesi Süleyman Ağa mahallesinde ahşap ve fevkani bir sıbyân mektebi yaptırmıştı. Söz konusu yapılardan cami ve sıbyân mektebi Başkadınefendi'nin katkılarından sonra ismiyle anılmaya başlanmıştı.²⁹

Başkadınefendi tarafından yenilettirilen söz konusu mescîd, Odun Kapısı semtinde bulunan Hâdice Hâtûn Camisi'dir. Hâdice Hâtûn Cami' mescîd iken camiye çevrilmiştir. Başkadınefendi ise cami hüviyeti kazanmış yapıyı yenilediği gibi ayrıca vakfiye tanzim etmiştir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hâdice Hâtûn Cami' önceleri bir mescîd sıfatını taşımaktayken bazı hayırsever şahıslarca içine minber konularak cami hüviyeti kazanmıştır. Anca bir süre sonra yanmış, yangın sonrasında ise Başkadınefendi tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve bazı masrafları için vakfiye tanzim edilmiştir. Vakfın idaresi ilerleyen

²⁷BOA.A.MKT.MHM.20/40, "Atıfetlû Başkadınefendi'nni eshâm fâizinden Medîne-i Münnevverede bâ'zı kesâna-2.500 guruş". BOA. EV.d...12420/10

²⁸ Başkadınefendi tarafından Sarıgazi'de bir çeşmenin yaptırıldığı bilgisine rağmen, kaynaklarda bu çeşme ve kitabesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu bakımdan çeşmenin Sarıgazi'de bulunan *Nakşidil Valide Sultan Çeşmesi* ve *Üçüncü Kadın Çeşmesi* ile karıştırılmış olması imkân dahilindedir.

²⁹ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001, s.921; Ş. Pınar Yavuztürk, "Bir Müfettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu-VI Bildiriler*, C.II, Üsküdar Belediye Yayınları, İstanbul, (2007) s.557, 567; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s.32; Öztuna diğer kaynakların aksine mescidin Zindankapı'da olduğunu belirtmektedir. Öztuna, *a.g.e.*, s.254.

tarihlerde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne geçerek, vakıf mazbut kategorisine girmişti.³⁰

Başkadınefendi'nin Hâdîce Hâtûn Cami'i için düzenlediği vakfiye H.1267/M.1850-1851 tarihlidir. Vakfiyesinde yeniden inşa ettirdiği cami için para ve gayrimenkul tahsis etmiş ve paradan hasıl olan nemadan camide hitâbet görevini üstlenenlere aylık 15 guruş vazife verilmesini şart koşmuştur. Vakfiyedeki gayrimenkul ise camiyi yeniletirken altına inşa ettirdiği dükkanlardır. Bu dükkanlardan birisi müzayede usulü ile H.6 Ramazan 1284/M.1 Ocak 1868 tarihinde aynı yılın Şa'ban ayı başından (Kasım 1867) H.1285 senesi Zilhicce ayı (Mart 1869) arasın on dokuz aylığına ayda 280 guruştan toplamda 5.320 guruşa Bârgîr Hamalları Kethüdâsı vekili tarafından kiralanmıştı.³¹

Başkadınefendi'nin yaptırdığı tamir ve düzenlediği vakfiyesiyle birlikte cami yukarıda belirtildiği gibi ilerleyen tarihlerde "*Nevfidan Kadın Cami'i Şerifi*" olarak adlandırılmıştır. Fevkanî yani iki katlı olan cami bir yangın daha geçirmiş, Başkadınefendi'nin vakfettiği ahşap dükkanlar cami ile birlikte yanmıştı. H.24 Zilhicce 1320/M.24 Mart 1903 tarihli bir belgeye göre, yangın sonrası yapılan keşif neticesinde yanan cami ve dükkanların yenilenmesi için 120.552 guruş, 50 santimlik masrafa ihtiyaç vardı. Cami ile birlikte yeniden inşa edilecek beş dükkândan üçü Evkaf Hazînesi, biri Hazîne-i Hassa, biri ise özel bir şahıs uhdesinde bulunacaktı. İnşa için gereken masraflara bir hayırsever tarafından 10.000 guruş iane yapılmıştı.³²

Tahsin Öz, İstanbul camileri hakkında kaleme aldığı eserinde Odunkapısı Mescîdi, Nevfidan Kadın Cami' ve Çürükelma Cami'nin aynı yapı olduğunu, Nevfidan Kadın Cami'nin 1924 tarihinde yeniden ihyâ edildiğini, fevkanî ve ahşap bir yapıya sahip olan caminin metruk halde bulunduğunu belirtmektedir. Öz'ün verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Başkadınefendi tarafından yeniden yaptırılan cami, Çürükelma Cami' ile karıştırılmaktadır. Bu iki eser birbirine yakın olmakla

³⁰ Vakfiyesinde Başkadınefendi'den "*Sahîb'ül-hayrât ismetlû Nevfidan Kadınefendi bint Abdullah*" olarak bahsedilmektedir. BOA.C.EV..537/27126; BOA. ŞD.161/7; BOA. EV.d...20650-3.

³¹ Belgelerde vakıf olarak tahsis edilmiş olan dükkânda içki satılmayacağı, kumar oynatılmayacağı vb. hususlara değinilmiştir. BOA. C.EV..537/27126; EV.d...20650-3.

³² BOA.ŞD. 161/7; Y..A...RES.119/91; BOA. BEO. 2084/156270.

birlikte, Nevfidan Kadın Cami' Çürükelma Cami'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Öz'ün bahsettiği tarihte metruk halde bulunan cami ilerleyen tarihlerde ortadan kaldırılmıştır. Kararlaştırılan İmar planı gereğince yapılan yol genişletme çalışmaları sırasında yıktırılmış, Bakanlar Kurulu'nun 1959 tarihli onayı ile yerinin belediyeye satılması kararlaştırılmıştır.³³

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin diğer bir önemli hayır eseri Üsküdar Bülbülderesi'nde Süleyman Ağa mahallesindeki sıbyân mektebidir. Mimarî olarak yenilettiği cami ile benzer şekilde ahşap ve fevkâni yapıda olan ve kendi adıyla (Nevfian Kadın Mektebi) anılan mektep, sadece kızlara eğitim vermekteydi. Arşiv belgelerinde Atlama Taşı ve Şeyh Cami civarında bulunduğu belirtilen mektep için Başkadınefendi vakfiyesinde mektebin altında bir dükkân inşa ettirerek icâresinden muallimenin maaşı olarak ayda 45 gurus verilmesini şart koşmuştu. İlerleyen tarihlerde dükkândan elde edilen icâre Maârif Nezâreti tarafından alındığından yeniden vakıflara ait olması için Evkaf ve Maârif nezâretleri arasında çeşitli yazışmalar yapılmıştı.³⁴

Başkadınefendi'nin yaptırdığı sıbyan mektebi imparatorluğun son yıllarına kadar hizmet vermiş, cumhuriyetin ilk yıllarında ortadan kalkmıştır. R.12 Nisan 1327/M.21 Nisan 1911 tarihli bir belgede, Üsküdar Bülbülderesi'nde bulunan Tevfikkiye Mektebi'nin muallimi vefat ettiğinden talebelerin eğitimi mümkün olmadığı için Nevfidan Kadın Mektebi'ne nakilleri ve erkek öğrenci varsa başka bir mektebe gönderilmelerinin kararlaştırıldığı belirtilmektedir. Ancak alınan bu karara rağmen, iki yıl sonra, M.27 Mayıs 1913 tarihinde yapılan bir teftişte mektebin boş olduğu ve eğitim verilmediği görülmektedir. Bu şekilde, 1924 tarihine kadar bakımlı bir halde bulunan mektep daha sonraları harap olarak cami gibi ortadan kalkmıştır.³⁵

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin Muhallefâtı

³³ BCA. Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı, 154-68-3; Nurcan Sefer-Zeynep Ahunbay, "Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920-2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar, *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, S.10 İstanbul, (2015), s.110.

³⁴ BOA.MF.İBT.252/11, 295/80; Yavuztürk, *a.g.m.*, s.557, 567.

³⁵ BOA. MF.İBT.295/80; Yavuztürk, *a.g.m.*, s.567.

Vefat eden bir kişinin arkasında bıraktığı malların bütünü *tereke-terike* veya *muhallefât* adı verilmekle birlikte, bu malların kayıtlarının tutulduğu defterlere *Tereke* veya *Muhallefât Defterleri* adı verilmektedir.³⁶ Osmanlı sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamı hakkında detaylı bilgiler içeren bu defterlere dayanarak başta devlet adamları olmak üzere³⁷ resmi görevliler ve Osmanlı toplumunun çeşitli sınıflarına mensup şahıslar hakkında önemli araştırmalar kaleme alınmıştır. Söz konusu çalışmalar arasında kadınlara ait olan çalışmalar hatırı sayılır bir yer tutmaktadır.³⁸

Osmanlı toplumunu oluşturan unsurlardan birisini olmaları hasebiyle, tereke veya muhallefât defterlerine dayanarak haklarında araştırmalar yapılanlar kişiler arasında saraylı kadınlar da bulunmaktadır. Ancak, içerdikleri önem itibarıyla Osmanlı devlet adamlarının muhallefâtlarıyla ilgili birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen, toplum sathında seçkin sınıf mensupları olarak sayılabilecek saray kadınlarının terekeleri daha az sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bununla birlikte son zamanlarda bu husustaki inceleme ve araştırmalarda artış görülmektedir.³⁹ Bu çalışmalarda valide sultan, sultan, hanım sultan, cariyeye, usta, kalfa, gibi çeşitli statülerdeki saray kadınlarının geride bıraktıkları eşya ve mallarının dökümlerini içeren defterler incelenip, elde edilen veriler analize tabi tutularak değerlendirilmekte, bu değerlendirme neticesinde söz konusu muhallefâtın ait olduğu dönem hakkında önemli bilgiler elde edilebilmektedir.⁴⁰

³⁶ M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C.III*, İstanbul, 1993, s.460, 564.

³⁷ Yusuf Sağır, "Valide Turhan Sultan'ın Muhallefâtı" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, S.20, Çanakkale, (2016) s.266.

³⁸ Akademik düzeyde yapılan tereke veya muhallefât çalışmaları hakkında örnekler için, Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.11, S.22, İstanbul, (2013), ss.193-229.

³⁹ Sağır, *a.g.m.*, s.266.

⁴⁰ Saraylı kadınlara konu edinen bazı muhallefât çalışmaları için bkz. Sağır, *a.g.m.*; Özer Küpeli, "Kösem Sultan'a Ait Bir Muhallefât Kaydı" *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.I/2, İzmir, (2015), ss.131-143; İsmet Sarıbal, "Pertevniyal Valide Sultan'ın El Konulan Hazinesine Dair Tutulan Bir Defterin Analizi" *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.IV/1 İzmir, (2018), ss.131-154; Rahmi Tekin, "Osmanlı'da Üç Hanım Sultanın Ziynet Eşyası" *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi"*

Bazıları sarayda yaşarken, bazıları ise ayrıldıktan sonra vefat eden saraylılara ait muhallefât veya terekeleri içeren defterler Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bu kadınlardan birisi Hâce Nevfidan Başkadınefendi'dir. Kendisine tahsis edilen sahilhâne için yapılan yenilemeler ve cenaze masrafları gibi, Başkadınefendi'nin muhallefâtı da detaylarıyla kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve "Müfredât Defteri" başlığını taşıyan iki defterde bulunmaktadır. Yaptığımız araştırmada bu iki defterden başka Başkadınefendi'ye ait bir Muhallefât Defteri'ne rastlanmamıştır. Her iki defter, ciltsiz ve ebrusuz olup birisi boş olmak üzere toplamda dört sayfadan ibarettir. Defterlerden ilki, H.11 Cemâziyülevvel 1272/M.9 Ocak 1856 tarihiyle Başkadınefendi'nin vefatından on üç ay sonrasına ait olup, "Cennet-mekân Hâci Baş kadın hazretlerinin eşyâsından ifrâz olunub Hazîne-i Hümâyûnda muvakkaten muhâfaza olunan" başlığı ile kayda geçirilmiştir. Tespit ettiğimiz ikinci defterde ise herhangi bir tarih bulunmamakla birlikte "Cennetmekân Hâce Baş Kadın hazretlerinin dâirelerinde mevcûd bulunan elbise ve sâir eşyanın defteridir" başlığı görülmektedir. Bu başlıklardan anlaşıldığı kadarıyla birinci defterdeki eşyalar sahilhânededen alınarak satılana kadar Hazine-i Hümâyûn'a muhafaza edilmiştir. İkinci defterdeki eşyalar için ise net bir çıkarım yapmak zordur. Bu eşyalar da sonradan Hazîne-i Hümâyûn'a getirilmiş olabilir.⁴¹

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin geride bıraktığı muhallefât giysiler, mücevher ve takılar, oturduğu sahilhâneye ait döşemeler, sahilhâne de çeşitli ihtiyaçlar için kullanılan eşyalarla, hamam ve mutfakta kullanılan araç, gereç ve eşyalardan ibarettir. Bunlarla birlikte muhallefâtta atların, bir dolap beygirinin, bir buzağı ve bir miktar yakacağıın mevcudiyeti ile karşılaşılmaktadır. Yapılan sayım neticesinde,

C.8, S.15, Bingöl, (2018), ss.297-316; Ş. Pınar Yavuztürk Özyalvaç, "Bir Osmanlı Cariyesinin Şahsi Eşyaları: "Sarayî Emetullah Hatun" Kültür, S.16, İstanbul, (2016), ss.28-31. Bu çalışmalarla birlikte bazı araştırmalarda da saraylı kadınlara ait muhallefât kayıtlarına yer verilmiştir: Bkz. Betül İpşirli Arğıt, *Gülnuş Emetullah Valide Sultan, (1640-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s.211-236; Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.92 vd. Söz konusu örneklerle birlikte konu hakkında çok sayıda makale, kitap, tez ve bildiri gibi çalışmalar mevcuttur.

⁴¹ BOA. TS.MA.d...8124, 8127.

sahilhânenin şitâiyye (kışlık) sayfiyye (yazlık) döşemeleri ile dışarıda bulunan limonluk, matbah takımları ve diğer eşyalardan ibaret olduğu belirlenen muhallefât toplamda 3 yük 50.000 (350.000) guruşa Hazîne-i Hümâyûn tarafından satılmıştır.⁴²

Başkadınefendi'nin muhallefâtını oluşturan mal varlığı arasında ilk olarak elbiselerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu hususta ilk dikkati çeken nokta, deftere kaydedilmiş giysilerin azlığıdır. Başkadınefendi'nin elbiselerinin "*Kılabdanlı al ihram, al şâlâkî üstüne beyaz sırma işlemeli vaşak kürk, tirşe ile kırmızı suyalı derununda vaşak kablı kürk, şâlâkî kaplı kayum (kakum?) kürk, sarı kablı merinoz samur kürk, leylaki şâlâkî üstüne etrafı sarı sırma işlemeli kürk kabı, kılabdan işlemeli mücedded abdest sevbleri ve Düz rehavi(havî?)*"⁴³ *Burusa sevbleri, mor kemhâ bir takım çuka urba, yeni çuka urba*" olduğu görülmektedir. Bunlardan "*Burusa sevbleri*" 24 adet, "*kılabdan işlemeli abdest sevbleri*" ise 9 adet olarak kaydedilmiştir.⁴⁴ Harem-i Hümâyûn'da Valide Sultan'dan sonra ikinci sıraya yükselmiş bir saraylı kadının sahip olduğu giysilerin azlığı dikkat çekmektedir. Ancak Başkadınefendi'nin vefatından önce diğer giysilerini cariyeleri ve hizmetindeki kişilere dağıtmış olması ihtimal dahilindedir.

Başkadınefendi'nin muhallefâtında giysiler gibi mücevher, takı ve değerli eşyaların da fazla sayıda olmadığı söylenebilir. Bu eşyalardan yüksek değere sahip olanların dökümünün yapıldığı kısımda "*Baş Musahîb Râsim Ağa marîfetiyle takdîm-i hâk-i pâ-yi şâhâne kılınan*" başlığı görülmektedir. Böylece, mücevher ve değerli eşyaların padişaha takdim edildikleri anlaşılmaktadır. Bu mücevher ve değerli eşyalar: "*Ortaları penbe kübeli gül resminde iğneler, pırlanta yüzük, altun kutu, el resminde altundan mercan sablı muhâfaza derûnunda bir alet, nişân yerleri incüli altun şemsiyeli ağır tesbih, gümüş kamçılı mercan teşbih, sarı ma'den üstüne laciverd minekârî incüli dürbîn*"dir. Söz konusu mücevherler ve eşyaların sultan tarafından saray kadınları ve harem personeline ihsân edilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu kısımda bulunmamakla birlikte Başkadınefendi'nin değerli eşyaları arasında ayrıca iki aynaya rastlanmaktadır. Aynalardan ilki "*sim kablı ayîne*" olup

⁴² BOA.TS.MA.d...8124, 8127; BOA.TS.MA.e...608/28.

⁴³ (رحاوی دوز) BOA. TS.MA.d...8127-1.

⁴⁴ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127-1/2.

yanına “*an derûn-ı muhâfaza*” ibaresi konulmuştur. Diğer gümüş ayna “*sim sablı gümüş ayine*” olarak kayıtlıdır. Ayrıca “*altun yaldızlı sim zerdeste*” ile elmas kesim aleti olan üç “*elmastraş*”ın varlığına rastlanmaktadır.⁴⁵

Başkadınefendi'nin muhallefâtında bir takım kumaş ve dokuma mamulleri mevcuttur. Bunların muhallefâtın önemli bir kısmını oluşturdukları görülmektedir. Söz konusu kumaş ve dokuma mamulleri olan: “*Hindî telli sivaî (1 tob), çetarî (2 tob), abanî (7'şerden 14 tob); Mütenevvî boğça: Sağîr ve kebîr üstüfe (7 aded)-tomar güvezli maîli (4 aded), üstüfe ağır boğça, ağır işlemeli şâlâkî boğça, ipek kemhâ boğça, ağır sırma işlemeli havî, Burusakârî yatak bağı (5 aded), Bursa'nın canfesi üzerine yatak bağı (5 dane), 1 tob ince kılabdanlı kuşak (10 adet), yün işlemeli kahve örtüsü, Hind kumaş (3 tob), beyaz armalı şâlî (3,5 zirâ' 1 parça), marpuçlu şâlî (4 zirâ' 1 parça), beyaz armalı şâlî (2,5 zirâ' 1 parça), zâr*” çeşitli birim, ölçü ve oranlarla kaydedilmiştir.⁴⁶ Bununla birlikte dokuma mamullerinden bazılarının “*takım*” olarak kaydedildikleri görülmektedir. Örneğin iki adet “*güvez ve mor kemhâdan iki kat kayak takımı*”nın Başkadınefendi'nin kayakla yaptığı seyahatler esnasında kullanıldıkları açıktır. Takım olarak kaydedilen diğer eşyalar ise günlük hayatta kullanılmaktadır. Bunlar: “*İpekli turuncu kemhâdan yasdıkları ve erkân takımı, yeşil atlas üzerine kılabdandan suyali ağır büyük erkân takımı, çiçekli Farskârî iki dane erkân takımı, marinoz üzerine kasnak işi işlemeli tandır takımı, çiçekli merinozdan tandır takımı, al marinoz üzerine çiçekli tandır takımı, sarı harsdan (harç?) yer takımı, etrafı çuka maûn üzerine yaldızlı yatak takımı, Çaşnigîr takımı ağır havî⁴⁷ tırtıllı sofra (9 aded), Çaşnigîr takımı kılabdandan ipek işleme havi (14 aded)*”.⁴⁸ Her ne kadar takım olarak nitelendirilmeseler de “*Yalının yazlık döşemeleri*” ibaresiyle defterlere kaydedilen döşemeleri aynı gruba dahil edebiliriz. 23 boğça halinde toplanan bu döşemeler daha

⁴⁵ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127-2.

⁴⁶ BOA.TS.MA.d...8127-1/2.

⁴⁷ حاوی

⁴⁸ BOA.TS.MA.d...8127-1/2.

önce bahsedildiği üzere sahilhânenin Hazine-i Hassa tarafından yenilenen döşemeleridir.⁴⁹

Sahilhânedeki günlük yaşamda kullanılan benzer nitelikli, yani dokuma mamulü eşyalar arasında seccâdeler sayı ve çeşitleriyle dikkat çekmektedir. Başkadınefendi'nin sahip olduğu seccâdelerin: *“Canfes üzerine beyaz sırma işleme seccade (maa-minder), sûzenî işlemeli al marinoz seccade, yazma seccâde (2 aded), kadife ipekli işleme çuka seccâde, sarı ipek işleme canfes seccâde, kahverengi atlas üzerine sırma işlemeli ve kılardan saçaklı minderleriyle seccâde, siyah merinoz üzerine kılardan işleme seccâde, kılardan işlemeli Burusakârî seccâde, kahverenkli merinoz üzerine kadife sûzenî seccâde, merinoz ve şâlâkî üzerine işleme seccade (4 aded)”* olduğu görülmektedir.⁵⁰

Muhallefâtta mevcut olan dokuma mamulü eşyalar arasında diğerlerini yorgan, yasdık, minder, erkân, çarşaf, şilte vb. gibi oturma, dinlenme, istirahat esnasında kullanılanlar teşkil etmektedir. Bu eşyalar: *“Kılardan suyalı yeşil zeminli erkân, rengâmîz yazmalı yasdık (20 aded), kılardan işlemeli yasdıklar (3 aded), güvezli kemhâdan erkân minderleri ve yasdığı, güvez zemîn üzerine yazma minder (3 aded), küçük erkân minderleri (5 aded), çarşeb, (3 aded), ipekli çarşeb (3 aded), kılardan ve ipek ile işlemeli yorgan (3 aded), kasnak işi işlemeli yorgan (2 aded), birincek (bürümcük) ve yazma yorgan (17 aded), tukma (tıkma) ve basma olarak şilteler (12 aded), canfes şilte, birencik (bürümcük) şilte”* dir.⁵¹ Bunların yanı sıra: *“Beyaz sırma işlemeli abdest havlusu: (2 aded), ağır sırmalı abdest havlusu (4 aded), ayak havlusu? (2 aded), yün işlemeli kahve örtüsü (2 aded), maîli şâlâkî üzerine pul işlemeli kahve örtüsü, gümüş şâlâkî üzerine pul işleme sofrâ, Mardinkârî futa kılardan⁵² Bursakârî yatak bağı (5 aded), Bursa canfesi üzerine yatak bağı (5 aded), yatak bağı (2 aded), kılardanlı sofrâ (2 aded), ağır sırma işlemeli havî, peşkîr (2 aded), kılardan abdest futası (12 aded), futa*

⁴⁹ BOA.TS.MA.d...8127-1; *“Başkadın Efendi hazretlerinin sahilhânesinin dahîlen ve harîcen sayfiyye mefrûşâtı müceddeden fers”* H. 3 Safer 1271/ M. 26 Ekim 1854; BOA: TS.MA.e...603-76.

⁵⁰ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127/1.

⁵¹ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127/1.

⁵² Defterde söz konusu *Mardinkârî futa* ibaresinden sonra (ﻻ ﻗﻪ) kelimesi gelmekle birlikte, bu kelimenin yarım bırakıldığı, doğrusunun *kılardan* olduğu düşünülmüştür.

peşkîr (2 aded), ipek abdest futası (5 aded), çuka perdeler (2 aded)” gibi başka eşyalarla karşılaşılmaktadır.⁵³

Başkadınefendi muhalledâtında giysi, kumaş ve dokuma mamulleriyle birlikte önemli bir yer tutan diğer eşyalar aydınlatma, ısınma, muhâfaza vb. ihtiyaçlar kapsamında kullanılanlardır. Sahilhânede gündelik yaşamda kullanılan bu eşyaların gümüş, maûn, pirinç, ahşap vb. gibi maden ve maddelerden yapıldıkları görülmektedir. Ayrıca bazılarının üzerinde yine dokuma mamulü kumaşlar kullanılmıştır. Bu eşyalar şamdan, gülâbdan, buhûrdân, mangal, tepsi, çekmece, sandık, rahle ve saat gibi eşyalardır. Defterlere göre şamdanlar: “*Yaldızlı kebîr ma’dan şamdan (2 aded)- parça (2 aded), sim ufak şamdan (2 aded) ve tebsi, beyaz ma’dan kebîr şamdan (2 aded), ma’dan şamdan (6 aded), ma’dan tebsi (2 aded), üzerinde iki fanuslu müressem şamdan maa-makras (1 aded), sarı leğen pirinç şamdan parça (2 aded); mangal: “ayaklı pirinç mangal maa-kapak”; gülâbdân ve buhûrdânlıklar: “muhafaza derûnunda sim gülâbdân maa-buhûrdân (hafif ve 1 aded), yeni gümüş iki buhûrdânlık ve iki gülâbdânlık (4 aded); sofralar: “ma’dan sofrâ (2 aded)” sandık çekmece, ve rahleler: “sim sandık, mum anbarı, güvez kadife üzerine sim paftalı sağır çekmece, maûn kablu rahle ve kadife kablu çekmece (2 aded); saatler: “çalgılı saat (3 aded), olarak kayıtlıdır.⁵⁴*

Muhalledât defterlerinde yukarıda bahsedilen eşya ve mamullerden sonra, mutfak ve sofrada kullanılan eşyalarla, hamam ve temizlik ihtiyacının karşılanmasında kullanılan eşyalar ağırlıklı grubu teşkil etmektedir. Başkadınefendi’ye ait sahilhânenin mutfağında kullanılan eşyalardan bazıları defterlerde “*Matbah Takımı*”⁵⁵ başlığıyla kaydedilmiştir. Bu eşyalar: “*Kebîr ve sağîr sahanlar (45 aded), kebîr ve sağîr kuşhâneler (41 aded), kebîr ve sağîr bakır tebsi ve iki kuşhâne (17 aded), kebîr bakır güğüm ve sağîr güğüm (6 aded), hurde bakır tebsi ve kadaif tebsisi (6 aded), nuhâs kebîr kazgan*”dır. Bununla birlikte söz konusu başlık altına kaydedilen eşyaların bunlarla sınırlı olmayıp bazılarının hamamda kullanılanlar olduğu dikkat çekmektedir. Buradan ve diğer belgelerden hareketle, mutfak ve hamamının sahilhâne

⁵³ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127/1/2.

⁵⁴ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127/2.

⁵⁵ BOA.TS.MA.d...8127/1/2.

bahçesinde olduğu sonucuna varabiliriz. Muhallefâtta aynı zamanda çeşitli hizmetlerde kullanılan bazı hayvanlarla, yakacak maddelerin mevcudiyetine rastlanmaktadır. Yakacaklar “*hatab ve kömür haylice mevcuddur*” olarak belirtilmiştir. Hayvanlar “*Altı re’s esb ve bir re’s buzağı, bir re’s dolâb bârgiri*” olarak kayıtlıdır. Bu hayvanlardan atların taşıma ve diğer hizmetlerde kullanıldıkları açıktır. “*Dolâb bârgiri*” ise bahçede bir su kuyusunun varlığını göstermektedir.⁵⁶ Bahçede aynı zamanda Osmanlı halkının çoğunluğu tarafından tercih edilen bazı sebzelerin yetiştirildiği bir bostan ile çeşitli meyve ağaçlarının varlığını düşünebiliriz.⁵⁷

Başkadinefendi’nin sahip olduğu *Saksonya* markalı eşyalar, mutfak ve sofrada kullanılan eşyalar arasında dikkat çekici bir oran teşkil etmektedir. Bilindiği gibi XIX. yüzyılda Avrupa porselenlerinden özellikle Dresden üretimi olanlar Osmanlı sarayında yaygın olarak tercih ediliyordu. Bu porselenler lüks değil günlük kullanım eşyası olarak değerlendiriliyor ve kullanım alanlarına göre isimlendiriliyorlardı.⁵⁸ Eski bir saraylı olan Başkadinefendi de Dresden mamulü olan ve Saksonya olarak adlandırılan eşyalara sahiptir. Defterlerde “*Saksonya ağır taslı ibrik (2 aded), muhâfaza derûnunda Saksonya desti, muhâfaza derûnunda Saksonya sürahi, üzerleri kabarmalı Saksonya üsküreler, sarı Saksonya olarak su maşrabası, Saksonyadan bir çift su testi, düz Saksonya kâseler (30 aded), büyük Saksonya kâse, Lahana resminde Saksonya kâse (3 aded), Saksonya olarak hoşab kâsesi (3 aded), Ma’den kenarlı tebsi üzerinde Saksonya sahanları (10 aded), ma’den kenarlı tebsi üzerinde pulat kalemkârî yaldızlı Saksonya sahanları (7 aded), maîli Saksonya sağır sahan, kebîr Saksonya yemek sahanları (6 aded), Saksonya yemiş tabakları: (maî-6, yeşil-6, elvân-5), Saksonya yaldızlı yemiş tabakları sablı (17 aded), Saksonya tabak (3 aded), Saksonya bardak: Sarı zeminli (2 aded), tirşe (2 aded), laciverd (2 aded), güvez (2 aded), maî (2 aded), beyaz Saksonya bardak (3 aded), rengâmez yaldızlı*

⁵⁶ BOA.TS.MA.d...8127/1/2.

⁵⁷BOA.TS.MA.d...8127/1/2.Osmanlı mutfaklarında kullanılan ve *Kuşhâne* adını taşıyan bu tencereler saray menşeli bir eşyadır. Kuşhâne esasen Topkapı Sarayı’nda padişahlara ait mutfak olup, mutfak sarayın Kuşhâne isimli kısmında bulunduğu için bu isimle adlandırılmıştır. Burada kullanılan küçük tencerelere aynı isim verilmiştir. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*, s.70.

⁵⁸ Terzi, a.g.e., s.178

Saksonya bardaklar (8 aded), Saksonya çekmece” olmak üzere çok sayıda Saksonya ürünüle karşılaşılmaktadır.⁵⁹

Başkadınefendi'nin Beylerbeyi'ndeki sahilhânesinin mutfağında kullanılan eşyalardan bazıları defterlerde “*Matbah Takımı*”⁶⁰ başlığıyla kaydedilmişlerdir. Bu başlık ile kaydedilen eşyalar: “*Kebîr ve sağîr sahanlar (45 aded), kebîr ve sağîr kuşhâneler (41 aded), kebîr ve sağîr bakır tebsi ve iki kuşhâne (17 aded), kebîr bakır güğüm ve sağîr güğüm (6 aded), hurde bakır tebsi ve kadaif tebsisi (6 aded), nuhâs kebîr kazgan*”dır. Bununla birlikte söz konusu başlık altına kaydedilen eşyaların bunlarla sınırlı olmayıp bazılarının hamamda kullanılanlar olduğu dikkat çekmektedir. Buradan ve diğer belgelerden hareketle, mutfak ve hamamının sahilhâne bahçesinde olduğu sonucuna varabiliriz. Aynı zamanda bahçede çeşitli hizmetlerde kullanılan bazı hayvanlarla, odun kömür gibi yakacakların mevcudiyetine rastlanmaktadır. Yakacaklar “*hatab ve kömür haylice mevcuddur*” olarak belirtilmiştir. Hayvanlar “*Altı re's esb ve bir re's buzağı, bir re's dolâb bârgiri*” olarak kayıtlıdır. Bu hayvanlardan atların taşıma ve diğer hizmetlerde kullanıldıkları açıktır. “*Dolâb bârgiri*”, yani dolap beygiri bahçede bir su kuyusunun varlığını göstermektedir.⁶¹ Bahçede aynı zamanda Osmanlı halkının çoğunluğu tarafından tercih edilen bazı sebzelerin yetiştirildiği bir bostan ile çeşitli meyve ağaçlarının varlığını da düşünebiliriz.⁶²

Başkadınefendi muhallefâtında “*Matbah Takımı*” başlığı altında dökümleri yapılan mutfak eşyalarının dışında sofrada kullanılan diğer eşyaların sahilhâne muhafaza edildikleri akla gelmektedir. Nitekim bazılarının gümüş gibi değerli madenlerden yapıldıkları, bazılarının belirli bir tarz içeren işçilikle adlandırıldıkları, ayrıca süsleme, işleme ve resimler içerdikleri görülmektedir. Sofrada kullanılan bu eşyalar sahan, kâse, tepsi, tabak, kavanoz, kahve ve tatlı takımları gibi çeşitlere

⁵⁹ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127-1/2

⁶⁰ BOA.TS.MA.d...8127/1/2.

⁶¹ BOA.TS.MA.d...8127/1/2.

⁶² BOA.TS.MA.d...8127/1/2. Osmanlı mutfaklarında kullanılan ve *Kuşhâne* adını taşıyan bu tencereler saray menşeli bir eşyadır. Kuşhâne esasen Topkapı Sarayı'nda padişahlara ait mutfak olup, mutfak sarayın Kuşhâne isimli kısmında bulunduğu için bu isimle adlandırılmıştır. Burada kullanılan küçük tencerelere aynı isim verilmiştir. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, s.70.

ayrılmaktadır: Bunlardan sahanlar: “*Farskârî sahan maa-kapak (7 aded) ve tas, penbe zeminli Farskârî takfon (fakfon) sahan maa-kapak (10 aded), laciverd zeminli kahve altı sahanları maa-kapak (5 aded), taâm sahanları (6 aded), sağır yemek sahanları (5 aded) lahana resminde sahanlar; kâseler: “Kabartmalı...ufak kase (2 aded), nohudî zeminli (2 aded), Farskârî yaldızlı kapaklı kâse (2 aded) beyaz- mâi- lahana resmi,”; tepsiler: “Tebisi (2 aded), piriç tebsi (2 aded), nuhâs tebsi (2 aded), kebîr tebsi, beyâz ma’den tebsi, kebîrce sarı yemek tebsisi (2 aded)”;* tabaklar: “*Bayağı tabak (6 aded), bayağı kapaklı ve kapaksız tabak (43 aded)”* kahve takımları “*Kahve ibriği, askı, hazne, tas, kahve anbarı, gümüş kahve askısı maa- gümüş bakraç (3 aded) fincan (2 aded)”*; tatlı takımları ise, “*Hoşab ve tatlı kaşıkları (3 deste), beyaz ma’den tatlı hokkası-tebsi ve kaşıkları takım (3 aded), gümüş tatlı hokkası ve beyaz kavanoz (30 aded)”* olarak kayıtlıdır.⁶³

Başkadınefendi muhallefâtında çeşitli kategorilerde değerlendirdiğimiz eşyalar arasında son olarak temizlikte kullanılanlar gelmektedir. Bu eşyaların bazıları yukarıda vurgulandığı gibi “*Matbâh Takımı*” başlığıyla mutfak eşyaları ile birlikte kaydedilmişlerdir. Bu bakımdan sahilhâne bahçesinde bulunduğunu düşündüğümüz mutfakta muhafaza edildikleri akla gelmektedir. Bununla birlikte bazı temizlik eşyaları defterde diğer eşyaların arasında kaydedilmişlerdir. Sahilhânede kullanılan bütün temizlik eşyalarının: “*Ma’den leğen maa-ibrik, ma’den hamam batyası, altun yaldızlı nuhâs el leğeni maa-ibrik, tas (sabun için), dökme sarı abdest leğeni maa-ibrik, sarı abdest leğeni maa-ibrik, Moskov tenekesinden abdest leğeni ve ibrik (3 parça), dökme abdest leğeni maa-ibrik, sarı leğen (2 parça), nuhâs hamam leğeni, nuhâs leğen maa-ibrik, tombak hamam tası (2 aded), beyaz ma’den kebîr leğen, ibrik (2 aded), sabun anbarı, dökme sarı minkal, altun yaldızlı minkal, nuhâs leğen ve ibrik ve çameşuy leğeni ve nuhâs kavanoz (6 parça)”* olduğu görülmektedir.⁶⁴

Sonuç

XVIII. yüzyılın sonlarında dünyaya gelip XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında vefat eden Hâce Nevfidan Başkadınefendi, bir cariyeye olarak

⁶³ BOA.TS.MA.d...8124-1, 8127-1/2; BOA.TSMA.e...608/28.

⁶⁴ BOA.TS.MA.d...8124/1, 8127/2.

girdiği sarayda Sultan II. Mahmud'un eşleri arasına katılarak, Harem-i Hümayun'un Valide Sultan'dan sonra gelen Başkadınlığa yükselmiştir. Çeşitli tarihlerde bir şehzâde ve dört sultan dünyaya getiren Hâce Nevfidan Başkadınefendi'nin hiçbir çocuğu yaşamamıştır. Bu sebeple, bir hanedân geleneği olarak Sultan II. Mahmud kendisine kızı Âdile Sultan'ı teslim ederek yetiştirilme ve terbiyesinden sorumlu kılmıştır. Eşi Sultan II. Mahmud'un vefatından sonra bir süre sarayda kalan Başkadınefendi, Âdile Sultan ile birlikte saraydan ayrılıp bir müddet beraber yaşamıştır. Sultan'dan ayrıldıktan sonra ise kendisine Hazîne-i Hassa tarafından bir sahilhâne alınmıştır. Ancak sahilhânenin alınmasından ve döşetilerek ikâmetine hazır hale getirilmesinden kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Vefatıyla sahilhânesi belli şartlar mukabilinde eski Serasker Rıza Paşa'ya ihsan edilmiştir. II. Mahmud'un Divân yolu'ndaki türbesine defnedilen Başkadınefendi'nin sandukasının bulunduğu kısım kendi ismiyle anılmaktadır. (Nevfidan Kadın Türbesi).

Başkadınefendi karakter olarak dindarlık ve hayırseverliği ile bilinmektedir. Hacca gitmiş olması, onu diğer hanedân üyelerinin arasında farklı bir noktaya getirmiş, bu sebeple yaşamının geri kalan kısmında bu yönünü vurgulayan Hâce unvanıyla anılmıştır. Hayır faaliyetlerine ise sarayda yaşarken başlamıştır. Bu faaliyetler kapsamında kendisine ait bazı gelirleri tahsis etmiştir. Başkadınefendi'nin hayırları arasında, Âdile Sultan'ın azatlı bir cariyesine bağışladığı bir miktar para, Medine halkı için her yıl geleneksel olarak gönderilen surre için ayırdığı kaynak, İstanbul'un çeşitli semtlerinde yaptırdığı çeşme, sarnıç, sıbyân mektebi ve cami gibi eserler ön plana çıkmaktadır. Bunlarla birlikte kayda geçmeyen başka hayırlarının varlığı muhtemeldir. Meydana getirdiği eserler arasında bilhassa sıbyân mektebi ve cami dikkat çekmektedir. Her ikisi de Başkadınefendi'nin ismiyle anılan bu eserler XX. yüzyılın başlarında mevcudiyetlerini sürdürmekle birlikte günümüze ulaşmamışlardır.

M.1855 tarihindeki vefatıyla, Başkadınefendi'nin mal varlığı Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen iki deftere kaydedilmiştir. Tanzimât öncesi saraylı neslin son temsilcilerinden olan Başkadınefendi'nin geride bıraktığı muhallefâtında elbise, mücevher ve değerli eşyaların miktar olarak az olduğu görülmektedir. Halbuki yapılan bir araştırmada kendisinden sonra aynı mevkiye gelen Sultan Abdülmecîd'in

Başkadınefendi'si Servetsezâ Kadınefendi'ye ait 348 pamuklu, 307 ipekli, 112 adet yünlü giysi tespit edilmiştir.⁶⁵ Bununla birlikte Hâce Başkadınefendi'nin kayda geçirilenlerden daha fazla elbisesi ve eşyası olduğu kesindir. Bunları vefatı öncesinde hizmetindeki cariye ve halayıklarla sahilhânesinde görev yapan kişilere dağıtmış olması muhtemeldir. Başkadınefendi Osmanlı yüksek tabakası arasında sayılan saraylı sınıfın diğer mensupları gibi çeşitli mücevher ve değerli madenlerden yapılmış eşyalara sahiptir. Ancak bunların da fazla sayıda olmadığı söylenebilir. Muhallefâtında ayrıca sahilhâne aydınlatma, ısınma, oturma vb. ihtiyaçlar için kullanılanlarla, mutfak, sofraya ve temizlik ihtiyaçlarında kullanılan çeşitli eşyalar tespit edilmiştir. Mal varlığı ile birlikte sahilhânesinde istihdam edilen bir çalışan grubunun varlığı açıktır. Arşiv belgelerinde bu gruba ait net bilgilerle karşılaşmamakla birlikte bunların cariye, hizmetli, kayıkçı, aşçı, bekçi, kahyâ vb. oldukları düşünülebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

TC. Cumhurbaşkanlığı Arşivi Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı

Nr.154-68-3

TC. Cumhurbaşkanlığı Arşivi Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.(Sadâret Mektubî Kalemi)

Nr:115/15, 155/15,

A.MKT. MHM. (Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi)

Nr. 20/40

BEO(Bâb-ı Âlî Evrak Odası)

Nr.2084/156270

C..EV..(Cevdet Evkaf)

Nr.537/27126

EV.d...(Evkaf Defterleri)

Nr.12420, 20650

MF.İBT. (Mâarif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi)

Nr.252/11,295/80

⁶⁵ Yılmaz, *a.g.m.*, s.1079.

ŞD. (Şurâ-yı Devlet)

Nr.161/7

TS.MA.d...(Topkapı Sarayı Arşivi Defterleri)

Nr. 521, 5102, 7916, 8124, 8127

PLK.p...(Plan-Proje-Kroki)

Nr.384

TS.MA.e...(Topkapı Sarayı Arşivi Evrak)

Nr. 601/75, 603/69, 603/76, 603/89, 608/28, 612/31, 1114/28, 1206/65

Y..A...RES.(Yıldız Resmî Marûzât)

Nr.119/91

TT: Taha Toros Arşivi

Nr.501451

Kitap ve Makaleler

Alderson, A. Dolphin, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, Birinci Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.,

Akyıldız, Ali, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Argıt, Betül İpşirli, *Gülnuş Emetullah Valide Sultan, (1640-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Bozkurt, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.11, S.22, İstanbul, (2013), ss.193-229.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Surre" *TDVİA*. C.37, İstanbul, (2009), ss.567-569.

Civan, Celil, *İstanbul'un Yüz Türbesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul, 2013.

Haskan, Mehmed Mermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001.

Kolay, Arif "Hayırsever, Dindar Nazik ve Şaire Bir Padişah Kızı: Adile Sultan", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.12, S.2, Sakarya, (2017), ss.1-33.

Küpeli, Özer, "Kösem Sultan'a Ait Bir Muhallefât Kaydı" *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.1/2, İzmir, (2015), ss.131-143

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C-I, Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C.II*, Birinci Baskı, İstanbul, 1993.

_____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C.III*, İstanbul, 1993.

Sağır, Yusuf, "Valide Turhan Sultan'ın Muhallefâtı" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, S.20, Çanakkale, (2016), ss.265-328.

Sarıbal, İsmet, "Pertevniyal Valide Sultan'ın El Konulan Hazinesine Dair Tutulan Bir Defterin Analizi" *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.IV/1 İzmir, (2018), ss.131-154

Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2015.

Sefer, Nurcan-Ahunbay Zeynep "Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920-2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar, *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, S.10 İstanbul, (2015), ss.78-120.

Şehsuvaroğlu Haluk, Y. "Tarihten Sayfalar" Akşam Gazetesi, 1949.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, C.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

Tekin, Rahmi "Osmanlı'da Üç Hanım Sultanın Ziyet Eşyası" *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*" C.8, S.15, Bingöl, (2018), ss.297-316;

Terzi, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezâreti*, TTK. Yayınları, Ankara, 2000.

_____, *Bezmialem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.

Uluçay, M.Çağatay, *Harem*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.

_____, *Haremden Mektuplar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı" Abdülhamid Ferid Paşa'nın Ruznâmesinden" *Bellekten*, XXVII, S.106, Ankara, (1963) ss.257-288.

_____, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK. Yayınları, Ankara, 1988.

Yavuztürk, Ş. Pınar, "Bir Müfettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu-VI Bildiriler*, C.II, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, (2007), ss.553-568.

_____, "Bir Osmanlı Cariyesinin Şahsi Eşyaları: "Sarayî Emetullah Hatun" *Kültür*, S.16, İstanbul, (2016), ss.28-31.

Yılmaz, Serap "Saraylı Bir Kadının Gardrobu (19.yy)" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, TTK. Basımevi, Ankara, (1998), ss.1073-1083.

EKLER

Ek-I/Belge-I

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'ye ait Muhallefât Defteri

BOA. TS.MA.d...8124/1

Ek-II/Belge-II

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'ye ait Muhallefât Defteri

BOA. TS.MA.d...8127/1-2

Ek-III/Transkript-I

Hâce Nevfidan Başkadınefendi'ye ait Muhallefât Defteri

BOA. TS.MA.d...8124/1

*Cennet-mekân Hâcı Baş kadın hazretlerinin eşyâsından ifrâz olunub Hazîne-i Hümâyûnda
muvakkaten muhâfaza olunan 11 Cemâziyülevvel 1272*

Yaldızlı ma'den şamdan/ Aded: Kebîr-2/ Parça-2
Ma'den leğen maa-ibrik/ Aded-1
Ma'den hamam batyası/Aded-1
Sim kahve altı tepsisi/Aded-1 //Askı-1, Hazne-1, Tas-1, Kahve İbriği-1
Altun yaldızlı sim zerdeste /Aded-1
Muhâfaza derûnunda sim gülâbdân maa-buhûrdân- Haff /Aded-1
Sim ufak şamdan/Aded-2 // Tebsi-Aded-1
Güvez kadife üzerine sim paftalı çekimece- Sağır/ Aded-1
Altun yaldızlı nuhâs el-leğeni ma-ibrik /Aded-1-Tas, sabun için /Aded-1
Sim kablı âyîne/Aded-1 (<i>An derûn-ı muhâfaza</i>)
Farskârî sahan maa-kapak /Aded-7- Tas/ Aded-1 // 8
Penbe zeminli Farskârî takfon sahan maa-kapak /Aded-10
Saksonya ağır taslı ibrik/Aded-2
Muhâfaza derûnunda Saksonya desti /Aded-1
Kabartmalı....ufak kâse /Aded-2- Nohûdî zeminli-Aded-2
Farskârî yaldızlı kapaklı kâse /Aded-2, Beyaz-1, Maî-1, Lahana resmi-1, Tebsi-1, Tebsi diğer-2
Laciverd zeminli kahve altı sahanları maa-kapak/Aded-5
Saksonya bardak-Sarı zeminli-2, Tirşe-2, Laciverd-2, Maî-2, Güvez-2
Saksonya yemiş tabakları/ Maî-6, Yeşil-6, Elvân-5
Tombak hamam taşı /Aded-2
Beyaz Saksonya büyük kâse/Aded-1
Pirinc tebsi-Aded-1
Taâm sahanları /Aded-6
Nuhâs tebsi /Aded-2// Pirinc tebsi/Aded-1
Mütevevî' hoşâb ve tatlı kaşıkları /Deste-3
Ayaklı pirinç mangal maa-kapak-Aded-1
Kılabdanlı al ihrâm/Aded-1
Canfes üstüne beyâz sırma işleme seccâde /Aded-1// Maa-minder-1
Sûzenî işlemeli al marinoz seccâde /Aded-1//Kadife ipekli işleme çuka seccâde/Aded-1//Sarı ipek işleme canfes seccâde/Aded-1
Beyâz sırma işlemeli abdest havlusu/Aded-2 /Ayak (havlusu?) /Aded-2
Hindî telli sivaî/ Tob-1 // Çetarî/ Tob-1
Abanî/Tob-7
Yün işlemeli kahve örtüsü/Aded-2
Mardinkârî futa kıla (kılabdan) /Aded-1//Yatak bağı Bursakârî/Aded-5// Sofra kılabdanlı/Aded-2// Peşkir /Aded-2 //10
Mütenevvi' boğça-Sağır ve kebîr üstüfe-7, Tomar güvezli maîli-4
Çarşeb/Aded-3
Kılabdan suyalı yeşil zeminli erkân/Aded-1

Ek-IV/Transkript-II**Hâce Nevfidan Başkadınefendi'ye ait Muhallefât Defteri****BOA. TS.MA.d...8127/1-2**

Al şâlâkî üstüne beyâz sırma işlemeli vaşak kürk/Aded-1
Tirşe ile kırmızı suyalı derûnunda vaşak kablı kürk /Aded-1

Şâlâkî kaplu kayum (kakum?) kürk ve sarı kablı merinoz samur kürk/Aded-2
Leylâkî şâlâkî üstüne etrafı sarı sırma işlemeli kürk kabı/Aded-1
Kahverengi atlas üzerine sırma işlemeli ve kılâbdan saçaklı minderiyle seccade/Aded-1
Siyah merinoz üzerine kılâbdan işleme seccade/Aded-1
Beyaz armalı şâlfî zirâ' üç buçuk parça/Aded-1
Marpuçlu şâlfî zira dört parça /Aded-1
Beyaz armalı şâlfî zirâ'-iki buçuk, parça/Aded-1
Kılâbdan işlemeli Burusakârî seccâde/Aded-1
Kahverenkli merinoz üzerine kadife süzeni seccâde/Aded-1
Merinoz ve şâlâkî üzerine işleme seccâde/Aded-4
Yazma seccâde /Aded-2//Âbânî tob /Aded-7// ve 1 tob ince kılâbdanlı kuşak /Aded-10
İpekli turuncu kemhâdan yasdıkları ve erkân takımı/Aded-1
Yeşil atlas üzerine kılâbdan suyalı ağır büyük erkân takımı/Aded-1
Burusanın canfesi üzerine yatak bağı beş dâne/ İpekli çarşeb-3//Aded 8
Üstüfe ağır boğça/ Aded-1//Kılâbdan abdest futası/Aded-12
Ağır işlemeli kılâbdanlı şâlâkî boğça/Aded-1
Düz rehâvî? Burusa sevbleri/Aded-24
Kılâbdan işlemeli abdest sevbleri mücedded.../Aded-9
İpek abdest futası- Aded-5//Ağır sırmalı abdest havlusu-Aded-4/ Aded-9
Çiçekli Farskârî iki dâne erkân takımı/ Aded-2
Hind Kumaşî tob-3/ Gümüş şâlâkî üzerine pul işleme sofa/ Aded-1 / Aded-4
Rengâmîz yazmalı yasdıklar/Aded-20
Kılâbdan işlemeli yasdıklar/Aded-3
Kılâbdan ve ipek ile işlemeli yorgan/Aded-3
Kasnak işi işlemeli yorgan/Aded-2
Birincek (bürümcük) ve yazma yorgan/Aded-17
Marinoz üzerine kasnak işi işlemeli tandır takımı/Aded-2
Def'a çiçekli merinozdan tandır takımı/Aded-2
Güvezli kemhâdan erkân minderi ve yasdığı/Aded-2
Sarı harsdan (harç?) yer takımı/Aded-1
Al marinoz üzerine çiçekli tandır takımı/Aded-1
Saksonyadan bir çift su testi-1 /Muhâfaza derûnunda Saksonya sûrahi-1/Aded-1
Rengâmîz yaldızlı Saksonya bardaklar/Aded-8
Beyaz Saksonya bardak-3//Elmas traş-3/ Aded-9
Saksonya yaldızlı yemiş tabakları sablı /Aded-17
Lahana resminde sahanlar ve düz Saksonya kâseler/Aded-30
Büyük Saksonya kâse-1/Tebîsi üzerinde bardak-4/Aded-5
Kebir Saksonya yemek sahanları/Aded-6
Lahana resminde Saksonya kâse-3/Sağır yemek sahanları-5/Aded-8
Maili Saksonya sağır sahan-3/Bayağı tabak-6/Aded-9
Saksonya Tabak/ Aded-3
Bayağı kapaklı ve kapaksız tabak/ Aded-43
Beyaz kavanoz Aded-30/iki fincan /Aded-32
Çâşnîğîr takımı kılâbdan ipek işleme havî/Aded-14
Çâşnîğîr takımı/Ağır havî tırtıllı sofa/Aded-9
Ağır sırma işlemeli havî-1/Futa peşkîr-2/Aded-3
İpek kemhâ boğça-4/Yatak bağı-2/Aded-6

Ek-V/Transkript-III**Hace Nevfidan Başkadınefendi'ye ait Muhallefât Defteri****BOA. TS.MA.d...8127/1-2**

Beyaz ma'den kebîr şamdan-2/ Ma'den sofrâ-2/Aded-4
Beyaz ma'den tebsi-1/Ma'den şamdan-6/Aded-7
Beyaz ma'den tatlı hokkası ve tebsi ve kaşıkları takım/Aded-1
Beyaz ma'den kebîr leğen-1, ibrik-2/Aded-3
Ma'den tebsi-2-Üzerinde iki fanuslu müressem şamdan maa-makras-1/Aded-3
Kebîrce sarı yemek tebsisi/Aded-2 (<i>Biri geldi</i>)
Maûn kablû rahle ve kadife kablû çekmece-1/Aded-2
Maûn üzerine yaldızlı yatak takımı etrafı çuka
Mor kemhâ bir takım çuka urba?-1 ve 1 zâr/ Aded-3
Yeni çuka urba ve zâr-1/Aded-1
Çalgılı sâat/Aded-3// Saksonya Çekmece
Sim sandık-1/Mum anbar-1/Sabun anbar-1/Kahve anbar-1/Aded-3
Yeni gümüş iki buhûrdânlık ve iki gülâbdânlık/Aded-4
Gümüş tatlı hokkası/ Bir gümüş kahve askısı maa-gümüş bakraç/Aded-3
Gümüş sablı âyine Aded-1
Matbah Takımı
Kebîr ve sağîr sahanlar/Aded-45
Kebîr ve sağîr kuşhâneler/Aded-41
Kebîr bakır tebsi/ İki kuşhâne/Aded-17
Dökme sarı minkal/Aded-1
Altun yaldızlı minkal/Aded-1
Dökme sarı abdest leğeni maa-ibrik/Aded-1
Sarı abdest leğeni maa-ibrik Aded-1
Sarı leğen piring şamdan parça-2
Kebîr bakır güğüm ve sağîr güğüm/Aded-6
Hurde bakır tebsi ve kadaif tebsisi/Aded-6
Hamam leğeni nuhâs/Aded-1
Nuhâs kebîr kazan/Aded-1
Nuhâs leğen maa-ibrik
Nuhâs leğen ve ibrik câmeşûy leğeni ve nuhâs kavanoz parça/Aded-6
Altı re's esb ve bir re's buzağı/Aded-7
Bir re's dolâb bârgîri
Hatab ve kömür haylice mevcûddur.
<i>Baş musahîb Râsim ağa marîfetiyle takdîm-i hâk-i pay-i şâhâne kılınan</i>
Ortaları penbe kübeli gül resminde iğneler/Aded-3
Pırlanta yüzük/Aded-1
Altun kutu-Aded-1
El resminde altundan mercan sablı muhâfaza derûnunda bir alet/Aded-1
Nişân yerleri incüli altun şemsiyeli ağır tesbîh ve mercan tesbîh gümüş kamçılı/Aded-2
Sarı ma'den üstüne laciverd minekârî incüli dürbîn

Ek-VI/Transkript-IV

Başkadınefendi'ye Ait Bazı Sehmler ve Verildikleri Tarihler

TS.MA.d...5112-1

Nevfidan Kadınefendi Hazretlerinin Uhdesinde olan Sehâmı

Nezâret-i Midillü Mukataası Eshâmından

Fâiz: Fey-5000 guruş

(Taksît-i evveli Kanûn-ı evvel sânisî Nîsân ibtidâsında)

İzmir Cizyesi Eshâmından

Fâiz: Fey-500 guruş

(Taksît-i evveli Mart sânisî üç mâh mürûrunda Hazîran

ibtidâsında)

Siroz Cizyesi Eshâmından

Fâiz: Fey-1.500 guruş

(Taksît-i evveli Hazîran sânisî Kanûn-ı evvel ibtidâsında)

Ek-VII/Transkript-V

Başkadınefendi'nin Surre İçin Tahsis Ettiği Sehmin Beratı ve İlmuhaberinin Verildiği

BOA.A.MKT.MHM.20/40

Mâliye Nâzırı Hazretlerine

Cennetmekân efendimiz hazretlerinin başkadını devletlû ismetlû Hâce Nevfidan Kadınefendi hazretlerinin uhde-i âliyelerinde bulunub Medîne-i münevvere ahâlî-i kirâmına tevzî' ve taksîm olunmak üzere tahsis buyurdukları sehmin (1) berâtıyla mukaddem virilen ilm u haber kaimesi ve müşarûhileyâ hazretlerinin mührleri leffen su-yi vâlâlarına gönderilmiş ve icabının hin-i icrâsı lâzımeden bulunmuş olmağın hazinece iktizasının sür'at-i tesviyesi husûsuna...

Faîzinin mevsîm-i hâccda Cidde hazinesinden itâ olunması ifâde olunub/

Sâadetlû Kâtib Beg Efendi hazretlerine ifâdesiyle

Tarih H. 4 Cemazîyülâhir 1266/M.17 Nisan 1850

Ek-VIII/Transkript-VI**Nevfidan Kadın Camii Hitâbet Ciheti Tevcîhi****C..EV..537/27126**

Derâliyye'de Bâb-ı Hatab hâricinde Hadîce Hâtûn Cami'-i Şerîfi'nin ber vech-i hasbî hitâbet cihetine Ömer Efendi'nin ba-berât-ı âlî uhdesinde olduğu vâkîf-ı müşarûnileyhânın bin iki yüz altmış yedi senesiyle müverrah mukayyed olan vakfiye-i me'mûl-bahâsında ma'dûd mevkûfesinden hâsıl olan rıbh u nemasına mahmîye-i İstanbul'da Hatab Kapusu haricinde müceddeden binâ' eylediği mumâileyhâ Hadîce Hâtun Cami'-i Şerîf'inde hatîb olanlara şehriye on beş gurus verile deyû şart ve ta'yîn eylediği mestûr ve musarrah olub ve meâl-i istidâ zikr olunan hitâbet ciheti merkûmun mahlûlünden ve oğullarının adem-i ehliyetinden sâhib-i arz-ı hâl merkûma tevcihinden ibâret olub ve kuyûd-ı lâzimesi dahi ihraç kılınmış olmağla bu sûretde meâl-i istidâ ve mücedded derkenârda tezkiren keyfiyeti ilâm olunmağla lüzûmı üzre Evkaf-ı Haremeyn Müfettişi fazîletlû efendiye havâlesi bâbında fermân hazret-i men leh'ül-emrindir.

H.25 Safer 1272/M.6 Kasım 1855

Ek-IX//Resim-I

Sultan II. Mahmud Türbesi Dahilinde Nevfidan Türbesi Olarak Adlandırılan Kısım (www.turkiyenintarihieserleri.com)

Ek-X/Resim-II
Restorasyon Sonrası ve Öncesinde Nevfidan Türbesi'nden İç Görünüm
(www.semerkânttanbosnaya.com)

Ek-XI /Resim-III
Hatab Kapusu' nda Yanan Nevfidan Kadın Cami'nin Yeniden İnşası İçin
Hazırlanan Plan/ BOA.PLK.p...384

Ek-XII/Resim-IV
Nevfidan Cami'nin Konum ve Mevkisi

(Nurcan Sefer- Zeynep Ahunbay. "Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920- 2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar", s.106)

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar

Emine Gümüşsoy*

(ORCID: 0000-0002-1401-8493)

Makale Gönderim Tarihi
22.01.2021

Makale Kabul Tarihi
16.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Gümüşsoy, E., "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 178-206.

APA: Gümüşsoy, E. (2021). Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 178-206.

Öz

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Avrupa kaynaklı olarak öncelikle levantenler ve gayrimüslim tebaa arasında başlayan piyango'nun ilk örneklerinden birisi de mektepler yararına düzenlenenler olmuştur. İstanbul ve taşradaki gayrimüslim mekteplerin ihtiyaçları ve masrafları gerekçe gösterilerek düzenlenen piyangolarla belirlenen şartları taşımak koşuluyla izin verilmiştir. Mektebin resmî ruhsatının bulunması başta olmak üzere piyangoya konulacak eşya miktarı ve kıymeti, ne kadar bilet basılacağı gibi belirlenen hususlara uyulması istenmiştir. Çekilişe devletin bir görevlisinin nezaret etmesi gibi her aşamada bir kontrol söz konusu olmakla birlikte bu piyangolar mektepler için bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Çalışmamızda Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle söz konusu süreç örnekleriyle birlikte ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, piyango, mektep, talebe, çekiliş.

* Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, egumussoy@ogu.edu.tr.

Lotteries Introduced On Behalf of the Non-Muslim Schools in the Late Period of Ottoman Empire

Abstract

The late Ottoman era witnessed the emergence of the lotteries of European origin which were particularly widespread among the non-Muslims and Levantines. One of the first examples of these lotteries was implemented for the benefit of non-Muslim schools. The activities of lotteries held in İstanbul and in the countryside and aimed at meeting the needs and expenses of non-Muslim schools were allowed on condition of providing the necessary rules. The schools were asked to be equipped with an official license and observe other rules concerning the value and volume of the merchandise as well as the amount of the tickets. The process of lottery was checked at any stage. The very moment of drawing, for example, was accompanied by an official representative but the lotteries still became a source of revenue for the schools. In this research, the process of lottery drawing in late Ottoman Empire would be examined according to Ottoman archival sources.

Keywords: Ottoman State, lottery, school, pupil, draw

Giriş

“Piyango” yada “Lotarya” sözcüğünün Osmanlı kaynaklarında ilk olarak Ebubekir Ratip Efendi’nin 1792 tarihli Nemçe Sefaretnamesi’nde geçtiği varsayılmaktadır. ¹ Nitekim Avrupa menşeli bir kelime ve uygulama olan piyango/lotarya; şans, rastlantı ve olasılık gibi anlamlar barındırmaktadır.

“Her ne nam altında olursa olsun, baht ve talih yoluyla bir şey kazanmak ümidi uyandırılmak suretiyle, halka arzedilen muamele” ² anlamına gelen piyango nun eşya, para ve yardım piyangoları olmak üzere pek çok farklı uygulama şekli söz konusudur.

Ebuzziya Tevfik “Piyango” başlıklı yazısında; Paris, Viyana ve Berlin sokaklarının duvarlarında senenin pek çok günü piyango ilânlarından

¹ Ebubekir Ratib Efendi, Cenova usulü piyangoyu detaylarıyla anlatırken Avusturya’nın bu işten ciddi bir gelir elde ettiğini kaydetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Yeşil; *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib Efendi(1750-1799)*, İstanbul, 2010, s.361-362.

² Mete Tunçay, *Türkiye’de Piyango Tarihi ve Millî Piyango İdaresi*, Ankara, 1993, s.11.

başka bir şey görülmediğini, bazı ilânlarda piyango'nun bir mektep, bir hastane veya hayırlı bir iş için olduğuna dair açıklamalar olduğunu belirtir. Ona göre “*piyangoların rulet yani fırlıdak oyunu kadar tehlikeli olduğundan şüphe edilmemelidir. Piyango düzenleneceği vakit ihtiyatı elden bırakmamak, imtiyaz verilecek şahıs veya kurumları incelemek gerekmektedir*”.³

Osmanlı Devleti'nde piyango ile ilgili ilk uygulamalar levantenler ve gayrimüslim tebaa arasında başlamıştır. Örneğin, 1852'de 10 yıl tiyatro oynatma tekeli alan Naum Efendi, tiyatrosunun geliri giderini karşılamadığından, müşteri çekebilmek için 1200 piyango bileti bastırarak kazanan 100 bilete (40 loca ve 60 sandalye) mevsimlik oyun izleme imkânı vadetmiştir.⁴ Benzer şekilde Gedikpaşa Tiyatrosu'na müşteri çekebilmek için de tiyatro biletleri üzerinden bir eşya piyangosu düzenlenmiştir. 1856'da Ermeni Katolik kilisesinin kefaletiyle düzenlenen karma eşya ve para piyangosu da bir başka örnektir.⁵

Gayrimüslim tebaa arasında bir süre sonra mektep, hastane ve yetimhane gibi eğitim, sağlık ve sosyal yardım içerikli piyangolar da düzenlenmeye başlamış ve giderek yaygınlaşmıştır.

1. Gayrimüslim Mekteplerin İşleyişi

Osmanlı Devleti'nde “*azınlık ve yabancı okulları*” olarak da adlandırılan gayrimüslim mekteplerinin sayısı 18. yüzyıldan itibaren artmaya başlamış, 19. yüzyıl ortalarında hemen hemen her bölgeye yayılmıştır. Gayrimüslimlere ve yabancı devletlere tanınan haklar suiistimal edilerek kullanıldığı gibi birbirlerine de örnek teşkil etmişlerdir. Kanuni esneklik ve boşluklardan yararlanarak önce mektebi açıp sonra ihtiyaç duyduklarında ruhsat isteme yoluna gitmişlerdir. Bulgar ahalisinden kimsenin bulunmadığı Kesriye'de bir Bulgar mektebi açılması gibi ihtiyaç olup olmadığına bakmadan siyasi açıdan gerekli gördükleri yerlerde mektepler açmışlardır.⁶

³ Ebuzziya Tefvik, “Piyango”, *Mecmua-yı Ebuzziya*, Gurre-i Safer 1300, c.3, N.27, s.838

⁴ BOA. İ.HR 113/5514 (4 Şaban 1270/6 Kasım 1853)

⁵ Tunçay, *a.g.e.*, s.29-30.

⁶ İknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, s. 16-17.

Bu süreçte yaklaşık 900 mektebin farklı ve kritik bölgelerde açıldığı görülmektedir. Açtıkları veya açtırdıkları mektepler ile yabancı devletler de kendi amaçları doğrultusunda faaliyetlerine devam etmişlerdir. Nitekim mektep yöneticileri ve öğretmenlerin belirlenmesinde de bu devletlerin misyoner teşkilatları etkili olmuştur.⁷

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne kadar bu mekteplerin açılış ve işleyişini düzenleyen hukukî düzenlemelerin bulunmaması nedeniyle büyük ölçüde bir keyfilik söz konusu olup çoğunun ruhsatı bulunmamaktadır. Bu arada Islahat Fermanı ile her cemaatin mektep açma yetkisini alması da pek çok yabancı devleti mektep açmaya sevk etmiştir.⁸ Mekteplerin açılışında dinî faktörler dışında bölgede söz sahibi olma düşüncesi de ön plândadır.

1869 nizamnamesinin 129. maddesinde cemaatler ve yabancı devlet tebaası tarafından ücretli veya ücretsiz olarak açılan mekteplerin masraflarının kurucuları veya bağlı oldukları vakıfları tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Mektep hocalarının diploma sahibi olmaları, okutulacak derslerin de Maarif Nezaretince onaylanmış olması gibi şartlar ileri sürülmüştür.⁹

Öte yandan Nizamname ile mektep açabilmek için ruhsat şartı getirilmiştir. Ruhsat başvurusunun merkezde Maarif Nezaretine, taşrada ise yerel maarif idarelerine yapılması istenmiştir. Başvuruda bulunanların gerekli soruşturma ve incelemeler yapıldıktan sonra uygun görülürse ruhsat işlemi tamamlanmıştır.¹⁰

Osmanlı Devleti bünyesinde açılan gayrimüslim mektepleri kendi ruhani meclisleri ve kiliseleri tarafından desteklenmektedir. Nizamname doğrultusunda ilkökul seviyesinde açılan gayrimüslim mektepleri genellikle kilise müstemilatında, orta ve yüksekokul seviyesinde olanlar ise kilise dışında faaliyetlerine devam etmiştir.¹¹

⁷ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Ankara, 1990, s.75.

⁸ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.69-70.

⁹ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s.28-29.

¹⁰ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s.42-43.

¹¹ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.65.

Söz konusu mekteplerle ilgili yapılan değişiklikler sırasında “Mekâtibi Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği” de ihdas edilmiştir. Görevi; mektep ve öğretmenlerin denetlenmesinin yanı sıra mekteplere zararlı yayınların sokulmasını engellemek ve düzenlenen piyangolara nezaret etmektir.¹²

Gayrimüslim mekteplerin gelir kaynakları; bağlı buldukları devlet ve kurumlardan aldıkları yardımlar, bağışlar, öğrencilerden alınan harçlar ve Osmanlı Devleti’nden alınan ödeneklerdir. Örneğin, II.Mahmud döneminde Rum mekteplerine 20.000, Ermeni mekteplerine 7.500, Yahudi mekteplerine 7.500, ve Katolik mekteplerine 5.000 kuruş ödenek ayrılmıştır.¹³

Mektepler gelir kaynakları yetmediğinde çeşitli ek kaynaklar bulma yoluna gitmişlerdir. Bunlardan birisi balo düzenlemek iken daha sonra talebelerin el işlerinin konulduğu piyango çekilişleri de yaygınlık kazanmıştır.

2. Gayrimüslim Mektepler Yararına Piyango Düzenlenmesi

Gayrimüslim mekteplerinin masrafları ve ihtiyaçları için piyango düzenlenmesi sıklıkla karşılaşılan bir durum olup zamanla sürekli hale gelmiş ve gelir kaynaklarından birisi olarak görülmüştür.

Mektep yararına düzenlenecek piyango için öncelikle izin alınması gerekiyordu. İzin için ruhani lider, müteveli, cemaat mensupları ya da mektep müdür veya idarecilerinden birisinin başvuruda bulunması yeterliydi. Örneğin, Edirne’de Yıldırım isimli mevkii ile Kaleiçi’nde bulunan Rum ve Ermeni mektepleri yararına 50.000 kuruşa kadar bir piyango çekilişi için Rum metropolitliği ve Ermeni murahhaslığı tarafından başvuruda bulunulmuştur¹⁴ Bir başka örnekte ise geliri Beyoğlu Rum kız mektebine kalmak üzere talebenin el işlerinden bir piyango düzenlenmesi için mektep mütevellileri tarafından yapılan başvuru sonucu 7 Mayıs 1893 günü mektep salonunda çekiliş yapılması

¹² Vahapoğlu, *a.g.e*, s. 128-129.

¹³ Haydaroğlu, *a.g.e*, s.76,80.

¹⁴ BOA. MV 76/42 (7 Rebiülevvel 1311/18 Eylül 1893)

kararlaştırılmıştır.¹⁵ Beykoz kazası Arnavud karyesinde bulunan Rum kız ve erkek mekteplerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çekilecek piyango için ise Kadıköy Rum metropolitliği başvuruda bulunmuştur.¹⁶

Söz konusu izin talepleri ile ilgili farklı milletlere ait birçok örnek bulunmaktadır. Rumlar bu konuda ilk sırada yer almaktadır. Örneğin, Tekfurdağı Rum mekteplerinin ihtiyaçları için piyango düzenlenmesi konusunda Tekfurdağı Metropolitliği başvuruda bulunmuştur.¹⁷ Silivri'nin Bigados karyesinde bulunan Rum kız mektebi yararına düzenlenecek piyango için ise Rum metropolidi başvuruda bulunmuştur.¹⁸ Salma Tomruk Rum kilisesine mensup kız ve erkek mektebi yararına bir piyango düzenlenmesi için kilise ileri gelenleri Maarif Nezaretine müracaatta bulunmuşlar ancak piyango çekilişinde kimlerin hazır bulunacağı, biletlerin nerede basılacağı ve gerçekten ihtiyaçlarının bulunup bulunmadığı bilinmediği için izin verilmemiştir.¹⁹

Bir başka örnekte, Hasköy'de bulunan Musevi mektepleri yararına her bir numarası kazanacak şekilde bir piyango çekilişi yapılması için cemaatten Marko ve 2 arkadaşının verdiği dilekçe üzerine bu tür işlere izin verilmekle birlikte piyangoya ne miktar eşya konulacağı, değeri ve diğer şartların belirlenmesi sonucu karar verilebileceği belirtilmiştir.²⁰ Bunun üzerine piyangoya konulacak eşyanın 8.550 parça ve 30.138 kuruş değerinde olduğu, 5'er kuruşluk biletler ile 12.612 kuruş gelir elde edilmesinin hedeflendiği ifade edilmiştir. Bu bilgilendirmeden sonra piyango için izin verilmiştir.²¹ Benzer şekilde İzmir'de bulunan Musevi mektebi yararına bir piyango düzenlenmesi için İzmir hahambaşı kaymakamlığı tarafından bir başvuruda bulunmuştur.²²

¹⁵ BOA. MF.MKT 158/39 (22 Cemaziyelahir 1310/11 Ocak 1893)

¹⁶ BOA. DH.TMIK.M 181/12 (22 Cemaziyelahir 1322/3 Eylül 1904)

¹⁷ BOA. MF.MKT 358/27 (19 Muharem 1315/20 Haziran 1897)

¹⁸ BOA. MF.MKT 1007/60 (5 Cemaziyelahir 1325/16 Temmuz 1907)

¹⁹ BOA. ZB 28/6 (9 Cemaziyelahir 1323/11 Ağustos 1905)

²⁰ BOA. MV 38/27 (8 Rebiülahir 1306/12 Aralık 1888)

²¹ BOA. MV 47/31 (8 Muharrem 1307/4 Eylül 1889)

²² BOA. MV 57/52 (6 Safer 1308/21 Eylül 1890)

Ermeni Katolik cemaati rahibeleri tarafından idare edilen fukara kız mektepleri yararına düzenlenecek piyangoya ruhsat verilmesi için ise Ermeni patrikliği tarafından izin talep edilmiştir.²³

İzin başvurusundan sonra inceleme başlatılarak öncelikle mektebin ruhsatının olup olmadığı araştırılmaktadır. Nitekim İstanbul ve taşrada bulunan gayrimüslim ve yabancı mektepleri yararına düzenlenecek balo, tiyatro ve piyango çekilişleri için resmî ruhsatlarının olması, ruhsatı olmayanlara izin verilmeyeceği ifade edilmiştir. Bu arada “Cemaat-i Milliye ve Müessesat-ı Hayriye” namına düzenlenecek piyangolarda 50.000 kuruşa kadar olanların bağlı buldukları vilayetten aldıkları izin yeterli görülmüştür. Nitekim Kayseri Ermeni kız mektebinin ihtiyaçları için 10’ar kuruşluk 500 adet bilet basılarak düzenlemek istedikleri piyango için yaptıkları başvuruda Ankara vilayetinin yapacağı inceleme sonucu vereceği kararın yeterli olduğu bildirilmiştir.²⁴

Öte yandan 50.000 kuruşu geçen piyangolarda durumun Babalali’ye bildirilerek Sadarettin verilen karar doğrultusunda hareket edilmesi gerekli görülmüştür.²⁵

İzin ile birlikte piyangoya konulacak el işlerinin değerinin piyango miktarının dörtte biri derecesinde olması gerekli görülmüştür. Örneğin, 10.000 kuruşluk bir piyangoya ruhsat verilmesi için piyangoya konulacak eşyaların kıymetinin mutlaka 2.500 kuruş olması gereklidir.²⁶ Bu çerçevede alâ, evsat ve edna olarak derecelendirilerek 4.000 kuruş değer biçilen el işleri ve eşyalar için 16.000 kuruş karşılığında bir piyango düzenlenmesi uygun görülmüştür.²⁷ Hasköy kız Rum mektebinin yararına 49 parça el işlerinden 2.758 kuruşa karşılık olmak üzere alâ, evsat ve edna olmak üzere üçe ayrılan el işlerinin adet ve fiyatlarını gösteren cetvel de bu konuya ayrıntılı bir örnektir.²⁸

²³ BOA. MV 54/1 (26 Ramazan 1307/16 Mayıs 1890)

²⁴ BOA. MF.MKT 115/26 (21 Cemaziyelevvel 1307/13 Ocak 1890)

²⁵ BOA. DH.HMŞ 16/73 (20 Rebiülevvel 1330/9 Mart 1912)

²⁶ BOA. MF.MKT 262/38 (21 Zilkâde 1312/16 Mayıs 1895)

²⁷ BOA. MF.MKT 563/28 (24 Safer 1319/12 Haziran 1901)

²⁸ BOA. MF.MKT 346/50 (30 Receb 1314/4 Ocak 1897)

Tablo 1. Hasköy Rum Mektebi Yararına Düzenlenecek Piyangoya Konulacak El İşlerinin Adet ve Fiyatlarını Gösteren Cetvel²⁹

Eşyanın cinsi	Adet	Değeri (kuruş)	Toplam (kuruş)
Beyaz iplikli yasdık	6	108	648
Gömlek	27	25	675
Daire	2	40	80
Gemi lengeri	2	60	120
Mendil için askı	4	30	120
Yün ipeğinden halı	3	70	210
İpek yasdık	2	110	220
Kandırır bandırası	1	40	40
Dizlik	1	15	15
Çukadan memul köşe	1	30	30
	49		2758

Öte yandan piyangoya konulacak eşyanın cinsi, miktarı ve kıymetini gösteren bir defterin hazırlanması ve eşyalardan birkaç numunenin gönderilmesi gereklidir.³⁰ Örneğin, Muş kasabasında bulunan Ermeni kız mektebi talebelerinin el işlerinin piyangoya konulması için yapılan başvuruda, mektebin resmî ruhsatının bulunduğu anlaşılma ile birlikte piyangoya konulacak eşya miktarı ve mektebin ihtiyaçlarını karşılayıp karşılayamayacağını belirtmesi istenmiştir.³¹ Büyükçekmece'deki Rum kız mektebi talebelerinin yaptığı iskemle, konsol ve yastık örtüleriyle, gömlek, dantela, kaneviçe, terlik, bardak kapakları, dantelalı don ve gömlek gibi el işlerinden 50 tanesinin piyangoya konulması, 5'er kuruşluk 500 biletin basılmasına mektep mütevellileri tarafından izin talep edilmiştir.³²

Bir sonraki aşamada piyango için basılan biletlerin Maarif Nezareti'nce onaylanması gerekmektedir. Maarif Nezareti bu sürecin

²⁹ BOA. MF.MKT 346/50 (9 Receb 1314/14 Aralık 1896)

³⁰ BOA. DH.TMIK.M 159/9 (22 Ramazan 1321/12 Aralık 1903)

³¹ BOA. DH.TMIK.M 138/47 (4 Zilkâde 1320/2 Şubat 1903)

³² BOA. MF.MKT 346/35 (28 Receb 1314/2 Ocak 1897)

takipçisi olduğu gibi satılamayan biletlerin de buraya teslim edilmesi istenmiştir. Piyango çekilişlerine Gayrimüslim Mektepleri ve Ecnebiye Müfettişlik İdaresi'nden bir kişinin nezaret etmesi ve çekilişten sonra hesap cetvelinin gönderilmesi gerekli görülmüştür. Örneğin, Ereğlikapı Rum Mektebi yararına düzenlenecek piyango çekilişinde Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi'nden Nazım Bey'in hazır bulunması ve çekilişten sonra hesap cetvelinin gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³³

Piyango için basılıp satılamayan biletler iade edilecek, iade edilen biletler de uygun bir şekilde imha edilecektir. Nitekim Samatya'da Mirahur mahallesindeki Rum kız mektebi³⁴ ve Langa-i Kebir Rum Mektebi yararına düzenlenen piyangoda satılmayan biletler bu şekilde imha edilmiştir.³⁵

Bazı çekilişlere ait çok daha ayrıntılı talimatlar hazırlanmıştır. İzmir Musevi yetim mektepleri ve hastaneleri yararına düzenlenen talimatname buna bir örnektir.

“İzmir Musevi Yetim Mektebi İle Hastanesi Piyangosunun Talimatı

1. Biletlerin toplamı 6 bin adet olup bunların tamamı kazanacaktır.
2. Piyango 7 kez çekilecektir. Her bir biletin fiyatı 4 mecîdi olup bedeli çekilişten önce ödenecektir. Biletlerin üzerinde ABCDEFGH harflerinden birisi basılı bulunacaktır.
3. 1. veya diğer çekilişlerden sonra bilet almak isteyenler önce çekiliş yapılan kısımların bedelini ödemeye mecbur olacaklardır.
4. Her çekilişte kazanan numaralar imha edilecektir.
5. Biletler kolektörlerin mağazalarında satışa sunulacaktır. (Çuha Bedesteni 32 numara, Servili Han 6 numara, Girit Hanı 4 numara) Bilet satışları burada yapıldığı gibi ikramiyelerin ödenmesi veya her türlü itiraz için de buraya müracaat edilecektir.
6. Bilet hamiline ait olduğunda ve her kimin elinde bulunursa muteberdir. Zayi edilen bilet çekilişten 3 ay sonrasına kadar kolektöre

³³ BOA. ZB 29/71 (28 Receb 1323/28 Eylül 1905)

³⁴ BOA. MF.MKT 928/47 (23 Rebiülevvel 1324/17 Mayıs 1906)

³⁵ BOA. MF.MKT 967/8 (20 Şevval 1324/7 Aralık 1906)

başkası tarafından ibraz olunamadığı takdirde ihbarda bulunan kişiye ikramiye ödenecektir.

7. Kazanan biletlerin ikramiyesinden yüzde 15 düşülerek kalanı mecâdiyeye 20 kuruş hesabıyla sahiplerine verilecek ve ikramiye çekilişten 8 gün sonra ödenecektir.

8. Çekiliş herkese açık olup İzmir Musevi Havra reisi ve bir komisyon huzurunda gerçekleştirilecektir.

9. Bilet alan kişi her çekilişten 3 gün önce biletin bedelini ödemediği takdirde o biletteki hakkını kaybetmiş olacağından bu durumda başkasına satılan biletler için hiçbir itiraz kabul edilmeyecektir.

10. Musevi Yetim Mektebiyle hastanenin mührünü taşımayan biletler geçerli kabul edilmeyecektir.

11. 1'den 6'ya kadar 5 bin kuruşluk ve 7. çekilişin 120 bin kuruşluk mükâfatı en son çıkan numara ve gerek ikramiye olsun ve gerek amorti olsun kazanacaktır."³⁶

Piyango için basılan biletlerin sadece ilgili vilayet dahilinde satışına izin verilmiştir. Örneğin, İzmir Musevi yetim mektepleriyle hastanesi düzenlenen piyango biletlerinin Dersaadet Büyük Acentası (Küçük İsmail Paşa Hanı 8 numarada)nda, İstanbul Balık Pazarı Suşehri Hanı 126 numarada, Galata Havyar Hanı 69 ve 79 numarada ve ayrıca Galata ve İstanbul'da çeşitli sarrafların dükkanlarında satılması plânlanmasına³⁷ rağmen konu değerlendirildiğinde vilayet dışında satılmasının doğru olmadığına karar verilmiştir.³⁸

Kuzguncuk'ta bulunan Musevi erkek ve kız mekteplerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 100.000 kuruşluk bir piyango düzenlenmesi için müracaatta bulunulmuştur.³⁹ Öte yandan Hasköy'de bulunan Musevi mektebi yararına piyangoya konulacak eşyanın 8.550 parça ve değerinin 30.138 kuruş olduğu, 5'er kuruştan satılacak biletler ile 12.112 kuruş gelir elde edileceği belirtilmiştir.⁴⁰

³⁶ BOA. Y.PRK.DH 13/13 (18 Receb 1322/28 Eylül 1904)

³⁷ BOA. Y.PRK.DH 13/13 (18 Receb 1322/28 Eylül 1904)

³⁸ BOA. DH.TMIK.M 162/26 (21 Zilkâde 1321/8 Şubat 1904)

³⁹ BOA. MV 14/1 (12 Safer 1304/10 Kasım 1886)

⁴⁰ BOA. MV 47/31 (18 Muharrem 1307/14 Eylül 1889)

4 Temmuz 1891'de Kuruçeşme'deki Rum kız mektebi yararına piyango düzenlenmesine ruhsat verilmesi Rum mekteb ve kiliseler idaresi tarafından istenmiş, bunun için konulan eşya deftere kaydedilmiş, 5'er kuruşluk 600 bilet basılması kararlaştırılmıştır.⁴¹ Büyükçekmece'de bulunan Rum kız mektebi talebelerinin el işlerinin 5'er kuruşluk 600 adet bilet karşılığında piyango konulması için izin istenmiştir. Bu iznin verilmesi için öncelikle mektebin resmî ruhsatının olması, piyango konulacak eşyanın miktar ve çeşitleriyle değerlerinin bilinmesi, piyango nerede çekileceğinin tayin edilmesi, piyango mektebin ihtiyaçlarına karşılık olmak üzere düzenlenecek ise hasılatın ihtiyaçları karşılayıp karşılamayacağı, piyango zamanı ve çekilişin uygun olup olmadığının belirtilmesi de istenmiştir.⁴²

Heybeliada'daki Rum kız ve erkek sıbyan mektepleri yararına 3.025 kuruş değerinde 59 parçadan ibaret eşya için 5'er kuruşluk 2.000 bilet basılması ve piyango 24 Eylül Pazar günü çekilmesi kararlaştırılmıştır.⁴³ Çengelköy Rum mektepleri yararına 3.810 kuruş değerinde 35 parçanın konulacağı bir piyango düzenlenmesi ve 10.000 kuruşluk bilet basılmasına zabıtaca yapılan tahkikatta izin verilmiştir.⁴⁴ Öte yandan Fener'de Ayayorgi Kilisesi'nin bünyesinde bulunan Rum kız mektebi talebelerinin el işlerinin de piyango konulması kararlaştırılmıştır.⁴⁵

Kiremit mahallesinde bulunan Rum kız ve erkek mekteplerinin 5.560 kuruşa ihtiyaçları olduğundan 10'ar kuruşluk 400 adet bilet basılarak 4.000 kuruş karşılığında piyango düzenlenmesi ve gelecek Haziran'da mekteb salonunda çekiliş yapılması kararlaştırılmış ve gerekli izinler alınmıştır.⁴⁶ Topkapı'da Eli Haralombos adlı Rum mektebi yararına düzenlenecek piyango da uygun görülürken, 15 Ağustos'da 50 parça 21 kalem eşyanın çekilişe konulacağı ifade edilmiştir.⁴⁷

⁴¹ BOA. Y.PRK.MF 2/15 (27 Zilkâde 1308/4 Temmuz 1891)

⁴² BOA. DH.MKT 260/33 (10 Muharrem 1312/14 Temmuz 1894)

⁴³ BOA. MF.MKT 364/30 (7 Rebiülevvel 1315/6 Ağustos 1897)

⁴⁴ BOA. MF.MKT 353/27 (25 Şevval 1314/29 Mart 1897)

⁴⁵ BOA. Y.PRK.ZB 19/97 (24 Rebiülevvel 1315/23 Ağustos 1897)

⁴⁶ BOA. MF.MKT 564/11 (26 Muharrem 1319/14 Haziran 1901); MF.MKT 564/47.

⁴⁷ BOA. DH.EUM.THR 40/41 (28 Cemaziyelahir 1321/24 Eylül 1903)

2.1. Balo Esnasında Yapılan Piyango Çekilişleri

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle büyük kentlerde düzenlenen balolar da piyango çekilişlerine ev sahipliği yapmıştır. Örneğin, Kumkapı'da bulunan Rum mekteplerinin yıllık 38.986 kuruş kadar açığı bulunduğu ve her sene düzenlenen balo ve piyangolar ile bu açıkların kapatıldığı bilinmektedir.⁴⁸ Gayrimüslim mektepler yararına her yıl kış mevsiminde başta Beyoğlu, Üsküdar, Kadıköy, Adalar, Ortaköy, Büyükdere, Fener, Kuzguncuk'ta düzenlenen bu tür balo, tiyatro ve piyangoların öncesinde ve sonrasında teftişine yönelik düzenlemeler yapılarak uygulamaya konulmuştur.⁴⁹ Böylece amacının dışına çıkan balo ve organizasyonlara izin verilemeyeceği açıkça ifade edilmiştir.

Pendik Rum Ortodoks Mektebi yararına 1 Eylül 1901 Cumartesi akşamı bir balo düzenlenmesi ve balo sonunda 300'ü 5'er ve 150'si 10'ar kuruştan 3.000 kuruşluk bir piyango çekilişi yapılması kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Ayvansaray Lonca'da bulunan Rum mekteplerinin ihtiyaçlarının karşılanması için ise Fener'de Kılburnu Gazinosu'nda 23 Şubat'ta düzenlenecek balo sırasında piyango çekilişi yapılması kararlaştırılmıştır.⁵¹ Aynı şekilde Balat'da bulunan Alliance Israelite erkek mektebinde kimsesiz talebeler yararına 16 Şubat 1902'de bir balo düzenlenmesi ve balo sırasında piyango çekilişi yapılması için başvuruda bulunulmuştur.⁵²

Fener'de erkek Rum rüştiye mektebinin bütçe açığını kapatmak için bir balo düzenlenmesi ve balo esnasında 1.400 kuruşluk piyango çekilişi yapılması kararlaştırılmıştır. Balo ve piyango düzenlenmesi sırasında Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişlik İdaresi'nden Niyazi Efendi'nin hazır bulunması, 120.000 kuruşluk bilet basılması ve bütün bunlar için ruhsatname verilmesi kabul edilmiştir.⁵³

Bu arada Bakırköy Rum kız ve erkek mektepleri yararına düzenlenen baloda izinsiz piyango çekilişi yapıldığı yönünde gelen haberler üzerine

⁴⁸ BOA. MF.MKT 211/8 (15 Zilhicce 1311/19 Haziran 1899)

⁴⁹ BOA. Y.PRK.MF 1/67 (16 Cemaziyelahir 1306/17 Şubat 1889)

⁵⁰ BOA. MF.MKT 578/28 (29 Cemaziyevvel 1319/13 Eylül 1901)

⁵¹ BOA. MF.MKT 602/9 (17 Şevval 1319/27 Ocak 1902)

⁵² BOA. MF.MKT 609/49 (12 Zilkâde 1319/20 Şubat 1902)

⁵³ BOA. ZB 29/153 (20 Şevval 1323/18 Aralık 1905)

zaten 4 ay önce 6.000 kuruşluk bir tiyatroya izin verildiğinden bu durumun kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir.⁵⁴

3. Piyangodan Elde Edilen Gelirin Kullanımı

Piyangolardan elde edilen gelir, mekteplerin inşa ve tamirinden muallim ve talebelerin ihtiyaçlarının karşılanmasına kadar pek çok alanda kullanılmıştır. Gelir kaynakları sınırlı olan gayrimüslim mekteplerin işleyişi büyük ölçüde bu şekilde temin edilmiştir.

3.1. Mekteplerin İnşaat ve Tamirat Masraflarının Karşılanması

Gayrimüslim mektepler yararına düzenlenen piyangoların işlevlerinden birisi binalarının inşa ve tamirat masraflarının karşılanmasıdır. Örneğin, Şile kazasında İyos Eftemiyos kilisesine bağlı Rum kız mektebinin inşası ve diğer masrafları için 5'er kuruşluk 1.000 adet bilet basılarak bir piyango düzenlenmesi için kilise mütevellisi başvuruda bulunulurken basılan 1 bilet de numune olarak gönderilmiştir.⁵⁵ Yine Şile'de Aşağı Yeniköyü'nde 200 erkek ve 100 kız talebesi bulunan Rum sıbyan mektebi harap hale geldiğinden yeniden inşası için 5 kuruş kıymetinde 2.000 adet bilet basılarak bir piyango düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁶

Beyoğlu Çeşme Sokağı'nda yanarak harap olan ve tamir edilemeyen Ermeni Katolik cemaati kız mektebinin inşaatının tamamlanması için Ermeni patrikliği tarafından 100.000 kuruşluk bir piyango düzenlenmesi kararlaştırılmış ancak 50.000 kuruşa kadar izin çıkmıştır.⁵⁷

Beyoğlu'nda Hüseyin Ağa Mahallesi'nde Lale Sokağı'nda 11 numarada bulunan Ermeni Hamazkos Kız Mektebi'nin tamiratının yanısıra fakara çocukların ihtiyaçlarını karşılamak üzere talebenin el

⁵⁴ BOA. MF.MKT 352/42 (21 Şevval 1314/25 Mart 1897)

⁵⁵ BOA. DH.MKT 1465/79 (7 Rebiülevvel 1305/23 Kasım 1887)

⁵⁶ BOA. MF.MKT 101/68 (15 Muharrem 1306/21 Eylül 1888)

⁵⁷ BOA. ŞD 212/29 (29 Rebiülahir 1310/20 Kasım 1892; İ.MF 1/35 28 Cemaziyevvel 1310/18 Aralık 1892)

işlerinin konulacağı bir piyango düzenlenmesi ve 10'ar kuruşluk 600 bilet basılması kararlaştırılmıştır.⁵⁸

Eğrikapı'da bulunan Rum kız ve erkek mektebi yararına bir süredir her sene düzenlenen piyango ve tiyatroya rağmen 7 sene önce yaşanan yangınından sonra ahali dağıldığı için mektep de harap bir hale gelmiştir. Mektebin tamirat masraflarını karşılamak üzere talebenin el işlerinden 30 tanesinin piyangoya konularak 5'er kuruşluk 1.200 adet bilet basılması ve 28 Ağustos 1907'de mektep salonunda çekiliş yapılması için izin başvurusunda bulunulmuştur. Ancak mektep çok harap olduğundan çekilişin burada yapılması tehlikeli olduğu düşünülerek zabıtalardan dışında en fazla 20-25 kişinin hazır bulunmasının yeterli olacağı belirtilmiştir.⁵⁹

3.2.Mekteplerin Bütçe Açığının Kapatılması

Gayrimüslim mekteplerin gelir kaynaklarının sınırlı olması sebebi ile masraflarını karşılayamadıkları ve bütçe açıklarını kapatma gerekçesiyle zaman zaman piyango düzenlemek için başvuruda buldukları görülmüştür. Örneğin, Hasköy'de 400 öğrencisi bulunan ve geliri giderlerini karşılamayan Musevi mekteplerinin yararına her bir numarası kazanacak şekilde bir piyango çekilişi yapılmasına izin verilmiştir.⁶⁰ Fener'deki Rum kız mektebi talebelerinin maddî durumu iyi olmadığından ve alınan ücretler masraflarına yetmediğinden yarımşar Osmanlı lirası değerinde 800 adet biletten oluşan bir piyangonun düzenlenmesine de emsallerine verilen izin doğrultusunda onay verilmiştir.⁶¹

Aynı şekilde İzmir'de bulunan Musevi mektebi de yeterli bütçeye sahip olmadıklarını ileri sürerek 100.000 kuruşluk bir piyango düzenlenmek için izin talep etmiştir.⁶² Kuzguncuk'ta 5 yıl önce açılan Musevi kız ve erkek mektebinin ihtiyaçlarını karşılayamadığından Kuzguncuk Cemaatbaşılığı ve Musevi tüccarlar tarafından yapılan

⁵⁸ BOA. DH.TMİK.M 159/9 (22 Ramazan 1321/12 Aralık 1903)

⁵⁹ BOA. ZB 29/71 (28 Receb 1323/28 Eylül 1905)

⁶⁰ BOA. MV 38/27 (8 Rebiülahir 1306/12 Aralık 1888)

⁶¹ BOA. İ.MMS 103/4358 (29 Cemaziyelevvel 1306/31 Ocak 1889); MV 39/49 (25 Cemaziyelevvel 1306/27 Ocak 1889)

⁶² BOA. MV 57/52 (6 Safer 1308/21 Eylül 1890)

müracaat ile 100.000 kuruşluk bir piyango çekilişi yapılması kararlaştırılmıştır.⁶³

Adana'da bulunan Ermeni Katolik kız mektebi de talebelerinin hazırladığı eşyanın piyangoya konularak geliri giderlerine yetmeyen mektebin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır.⁶⁴

Eğrikapı Rum mektebi de aynı gerekçe ile başvuruda bulunurken ayrıntılı bir tablo ile de içinde buldukları durumu ifade etmişlerdir.

Tablo 2. Eğrikapı Rum Mektebi'nin Gelir-Gider Tablosu⁶⁵

Gelirler	Kuruş
Eğrikapı kilisesinin tahsisatı	4200
Lonca ayazmasının tahsisatı	4800
Duhuliye (giriş) ücreti	3200
Kiliselerden gezen talebelerden gelen ücret	3250
Toplam	15.450

Giderler	Kuruş
Erkek mektebinin muallimlerinin maaşı	9000
Kız mektebi muallimatının maaşı	7440
Hademeye verilen maaş	960
Şukkaya	240
Odun, kömür masrafı	1000
Toplam	18.640

Gelir-gider farkı	3190
-------------------	------

Tabloda görüldüğü üzere; 3.190 kuruşluk açığı bulunan Eğrikapı Rum Mektebi yararına 14 Temmuz Pazar günü kız öğrencilerin el işlerinden

⁶³ BOA. ŞD 209/57 (1 Safer 1304/30 Eylül 1886)

⁶⁴ BOA. MF.MKT 144/52 (3 Zilhicce 1309/29 Haziran 1892)

⁶⁵ BOA. MF.MKT 306/58 (17 Ramazan 1313/2 Mart 1896)

40 parçanın konulacağı bir piyango çekilişi yapılması, bunun için 5'er kuruşluk 500 adet bilet basılmasına izin verilmesi talep edilmiştir.

Beşiktaş'ta bulunan Rum mektebi yararına düzenlenecek piyango talebenin el işlerinden 2.000 kuruş değerinde 70 parçanın alâ, evsat ve edna olmak üzere 3 kısma ayrılarak konulması, 8.000 kuruşa ihtiyaçları olduğundan 10'ar kuruştan 800 adet biletin basılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu mektep biri kız biri erkek olmak üzere 2 binadan oluşan ilk ve orta kısımlarından oluşmaktadır. 300 öğrencisi olup her iki tarafta 9 muallim ve muallime bulunmaktadır. Her sene 200 liradan fazla açıkları olduğundan önce bir balo düzenlenmiş ve buradan 80 lira gelir elde edilmiş ise de halen 10.000 kuruşa yakın bir ihtiyaçları olduğu görülmüştür. Bu nedenle 2.000 kuruş değerinde el işlerini piyango koymak üzere numuneler hazırlamışlardır.⁶⁶

Balat'da Aya Istraiti Kilisesi'ne bağlı kız ve erkek mekteplerinin masraflarına karşılık bir piyango düzenlenmesi, 5'er kuruştan 1.200 adet bilet basılması, kız mektebinin salonunda yapılacak piyango çekilişine 2.000 kuruş değerinde 50 parça el işinin konulması kararlaştırılmıştır. İşlenmiş nene gömleği, fistan fistosu, karyola yastığı, sofraya havlusu, iplikli yastık, çukadan işlemeli halı, gazete koymak için iplikli çanta, kart ve vizite koymak için çanta, küçük sofa halısı, çukadan takım örtüsü, saat kesesi, kart ve vizite için küçük kutu, işlemeli saksı içinde çiçek bunlardan bazılarıdır.⁶⁷

Kumkapı Rum mekteplerinin 20.000 kuruşluk açığını kapatmak üzere 6 Eylül Pazar günü talebelerin el işlerinin konulacağı bir piyango düzenlenmesi kararlaştırılırken ayrıntılı bir cetvel de hazırlanmıştır.

Tablo 3. Kumkapı Rum Mektepleri Hasılat Cetveli⁶⁸

Hasılat	Kuruş
Erkek mektebi talebesinden alınan duhuliye ücreti	16.800
Kız mektebi talebesinden alınan duhuliye ücreti	8.300

⁶⁶ BOA. MF.MKT 272/26 (11 Muharrem 1313/4 Temmuz 1895)

⁶⁷ BOA. MF.MKT 322/17 (13 Muharrem 1314/24 Haziran 1896)

⁶⁸ BOA. MF.MKT 512/16 (6 Rebiülevvel 1318/4 Temmuz 1900)

Sıbyan mektebi talebesinden alınan duhuliye ücreti	7.750
Meryem Ana kilisesi tahsisatı	12.000
Ayayorgi kilisesi tahsisatı	12.000
Zafiripulus vasiyeti	5.898
Kutu hasılatı	2.700
İanat-ı müteferrika-i fevkalâde	3.424
Toplam	68.872
Açık	20.000
	88.872

Benzer şekilde Ortaköy kız ve erkek mekteplerinin 155 liralık açığının kapatılması için talebelerin el işlerinin konulacağı bir piyango düzenlenmesi ve bunun için 5'er kuruştan 3.000 adet biletin basılması talep olunmuştur.⁶⁹

Söz konusu isteklerle ilgili arşivde pek çok belge mevcuttur. Nitekim Edirnekapısı civarında Sarmaşık Mahallesi'nde bulunan kız ve erkek mekteplerinin bütçe açığının kapatılması için talebenin el işlerinden 30 adet eşyanın piyangoya koyularak 5'er kuruşluk biletler basılması ve piyanonun 8 Kasım 1906 Perşembe günü mektebin salonunda çekilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰

Beykoz kazası Arnavud karyesinde bulunan Rum kız ve erkek mekteplerinin 3.600 kuruş açığı bulunduğu, ihtiyaçlarını karşılamak üzere kız talebelerin el işlerinin konulacağı ve erkek mektebi salonunda çekilecek piyango için Kadıköy Rum metropolitliği başvuruda bulunmuştur.⁷¹

14 Eylül 1904 tarihinde Burgaz adası Rum mektebinin açığını kapatmak üzere talebenin el işlerinden 80 adetinin konulacağı 10.000 kuruşluk bir piyango çekilişi yapılması ve çekilişe Fuad Efendi'nin nezaret etmesi kararlaştırılmıştır.⁷²

⁶⁹ BOA. MF.MKT 563/28 (24 Safer 1319/12 Haziran 1901)

⁷⁰ BOA. ZB 29/7 (22 Cemaziyelevvel 1322/4 Ağustos 1904)

⁷¹ BOA. DH.TMIK.M 181/12 (22 Cemaziyeleahir 1322/3 Eylül 1904)

⁷² BOA. ZB 380/31 (11 Receb 1322/21 Eylül 1904)

Kadıköy'de Taras Varidi isimli Rum kız mektebi müdiresi tarafından verilen arzuhalde; resmî ruhsatı bulunan mekteplerinin 20.000 kuruşluk bütçe açıkları bulunduğu belirtilerek bütçe ve eşyalarının kıymet ve miktarını gösteren pusula ve defterler takdim edilmiştir. Bütçe açığını kapatmak için talebenin el işlerinden 30 adet eşyanın piyangoya konulması ve piyango'nun 13 Ekim 1907 Pazar günü okulun salonunda çekilmesi kararlaştırılmıştır.⁷³

Kuzguncuk Rum erkek mektebi mütevellisi Dimustufli Yakumberbidi imzasıyla gönderilen arzuhal, İane-i Mekâtib Komisyonu'na havale edildiğinde mektebin resmi ruhsata sahip olduğu ve gelirinin masrafını kapatamadığı anlaşılmıştır. 8.000 kuruş açığı bulunan mektep için talebenin el işlerinden 45 adet eşyanın piyangoya konulması ve bunun için 10.000 kuruşluk bilet basılması ve dağıtılmasıyla piyango'nun 8 Aralık 1907 Pazar günü mektep salonunda çekilmesine izin verilmiştir.⁷⁴

Cibali Rum kız ve erkek mekteplerinin 7.520 kuruşluk açığının kapatılması için kız talebelerin el işlerinden 50 adetinin konulacağı ve 6 Temmuz 1908 günü çekilecek bir piyango düzenlenmesi, tanesi 5 kuruştan 1.500 bilet basılarak 7.500 kuruş toplanması hedeflenmiştir. Nitekim bir önceki sene düzenlenen piyangoda toplanan 4.000 kuruş muallimlerin maaşına sarf edilmiştir.⁷⁵

Boğaziçi'nde Yenimahalle'deki Rum mektebinin 13.000 kuruş açığının kapatılması için talebenin el işlerinden 40 adeti ile bir piyango düzenlenmesi kabul edilmiştir.⁷⁶ Aynı şekilde Darıca'da ki Rum mekteplerinin bütçe açığının kapatılması için 5'er kuruşluk biletler ile 10.000 kuruşluk bir piyango düzenlenmesi, 120 adet el işinin piyangoya konulması kararlaştırılmıştır.⁷⁷

Üsküdar Ortodoks mektebinin gündün güne artan ihtiyaçlarını ve açıklarını kapatmak üzere de talebenin 60 adet el işlerinin konulacağı bir

⁷³ BOA. ZB 29/73 (3 Rebiülahir 1323/7 Haziran 1905)

⁷⁴ BOA. ZB 29/136 (17 Şaban 1323/17 Ekim 1905)

⁷⁵ BOA. MF.MKT 1052/79 (6 Rebiülahir 1326/8 Mayıs 1908); ZB 340/20 (10 Rebiülevvel 1326/ 12 Mayıs 1908)

⁷⁶ BOA. MF.MKT 1053/74 (10 Rebiülahir 1326/12 Mayıs 1908)

⁷⁷ BOA. MF.MKT 1012/70 (11 Recep 1325/20 Ağustos 1907)

piyango düzenlenmesi, beheri 5'er kuruştan 2.000 adet bilet basılması ve 3 Temmuz 1907 günü çekiliş yapılması uygun görülmüştür.⁷⁸

Öte yandan Beykoz'da bulunan Ermeni ibtidai mektebinin bütçe açığını kapatmak üzere mükafat dağıtım töreni sırasında piyango düzenlenmesi için izin talep edilmiştir.⁷⁹

3.3. Mektep Muallimlerinin Maaşlarının Temini

Mekteplerin gider kalemlerinden birisi de muallimler başta olmak üzere görevlilerin maaşlarının karşılanması olup piyango başvurusunda bulunulurken bu da gerekçe olarak sunulmuştur. Örneğin, Heybeliada'da bulunan Rum kız ve erkek sıbyan mektebinin muallimlerinin maaş ve masrafları için 6.000 kuruşa ihtiyaç olduğu, bunun için 5'er kuruşluk 1.200 adet bilet bastırılması için ruhsat talebinde bulunulmuş ancak yanlışlık yapıldığından yalnız 200 adet bilet basımına izin çıkmıştır.⁸⁰

Benzer şekilde Silivri Bigados karyesi Rum kız mektebinin muallim maaşları⁸¹ ile Cibali Rum kız ve erkek mektepleri muallimlerinin maaşına sarf edilmek üzere piyangolar düzenlenmiştir.⁸²

Arnavutköy Rum kız ve erkek mektebinin hiçbir yerden geliri olmadığı ifade edilerek 3.000 kuruşu geçen muallim ve kalfa maaşlarının karşılanması için 5'er kuruştan 600 adet bilet bastırılarak bir piyango düzenlenmesi için başvuruda bulunulmuştur. Bu mümkün olmaz ise mektebin eğitime devam edemeyeceği belirtilirken piyangoya konulacak 731 kuruş değerinde kadife terlik, işleme yastık, gömlek, yün boyun atkısı, tütün mahfazası gibi eşyaların Osmanlıca ve Rumca olmak üzere listesi de sunulmuştur.⁸³

Şile'de kız ve erkek Hıristiyan ibtidai mekteplerinin masrafları o zamana kadar kiliselerinin yardımıyla karşılanmakla birlikte özellikle son

⁷⁸ BOA. MF.MKT 993/62 (16 Rebiülevvel 1325/29 Nisan 1907)

⁷⁹ BOA. MB.İBT 241/8 (11.08.1327/28 Ağustos 1909)

⁸⁰ BOA. DH.TMIK.M 73/7 (9 Rebiülevvel 1317/18 Temmuz 1899)

⁸¹ BOA. DH.TMIK.M 247/16 (8 Cemaziyelevvel 1325/19 Haziran 1907)

⁸² BOA. MF.MKT 1052/79 (6 Rebiülahir 1326/8 Mayıs 1908)

⁸³ BOA. MF.MKT 224/42 (7 Rebiülevvel 1312/8 Eylül 1894)

zamanlarda balık ihracatı ile geçimini sağlayan kazada bu konuda yaşanan sıkıntıların buraya da yansıdığı ifade edilmiştir. 300 civarında talebeyi barındıran mektebin muallim ve muallime maaşlarının ödenebilmesi için 8.000 kuruş kıymetinde 2.000 biletin basılması kararlaştırılmıştır.⁸⁴

Tablo 4. Şile Kız ve Erkek Hıristiyan İbtidai Mektebi'nin Muallim ve Muallime Maaşları⁸⁵

Masraf Kalemi	Aylık maaş (kuruş)	Yıllık maaş (kuruş)
1. Muallimin maaşı	540	6480
2. Muallimin maaşı	270	3240
3. Muallimenin maaşı	400	4800
4. Muallimenin maaşı	200	2400
İki mektebin mefruşat ve mahrukat masrafı	100	1200
Toplam	1.510	18.120

3.4. Talebelerin İhtiyaçlarının Karşlanması

Mektep yararına düzenlenen piyangoların başlıca gayelerinden birisi de özellikle yoksul talebelerin kitap ve kıyafet başta olmak üzere temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Belgelerde bu konuda pek çok örnek mevcuttur.

İzmir Musevileri, İzmir'de bulunan yoksul çocukların eğitimlerine devam etmeleri ve iyi yetişmeleri için Mekteb-i Terakki ismiyle bir mektep açmışlardır. Ancak mektebin masraflarına karşılık olmadığından fukara çocuklarının ücretsiz olarak eğitim almaları için yardıma desteğe ihtiyaç duyulmuştur. Bu yardımlar ile mektebi idare mümkün olmadığından bir taraftan borçlar artmakta bir taraftan da maddî sıkıntılar nedeniyle mektebin kapanması gündeme gelmektedir. Mektebin idare ve eğitimi ile ilgilenen komisyon böyle hayırlı bir işin devam ettirilemeyip birçok fakir çocuğun mektepsiz kalmasına gönüllü razı olmadığından 3 senede sarf edilmek suretiyle 23.997 adet piyango

⁸⁴ BOA. MF.MKT 403/16 (12 Safer 1316/15 Ağustos 1894)

⁸⁵ BOA. MF.MKT 403/16 (12 Safer 1316/15 Ağustos 1894)

bileti bastırıp, senede 7.999'unun arzu edenlere satılarak piyango çekilişi yapılmasını kararlaştırmıştır. Nafia ve Ticaret Nezareti ile görüşülerek mektebin kapatılmaması için bundan başka çare olmadığı ve piyangoyu düzenleyecek heyetin emin olmasıyla beraber heyet-i ruhaniyenin ve hükümetin nezaretinde olması yalnız 100.000 kuruşluk bir piyango için mektebe yetmeyeceğini ifade etmişlerdir. Piyango toplamı 1.900.000 kuruş nispetinde görülmüş ise de buradan 300.000 kuruştan fazla bir şey kalmayacağı, çocukların sokaklarda sefil ve sergerde gezmekten kurtarılması için bu 300.000 kuruşun mektebe kalması kalanın ikramiye olarak verilmesi öngörülmüştür.⁸⁶

Ermeni Katolik cemaati rahibeleri tarafından idare edilen İzmir'deki fukara kız mektepleri için cemaat arasında dağıtılmak ve satılmak üzere 10'ar kuruşluk 3000 adet piyango bileti basılmasına ruhsat verilmesi Ermeni patrikliği tarafından talep olunmuştur. Ermeni milletine mensup leyli ve nehari (gece ve gündüz) 3 mektebin masrafı ileri gelenlerin yardımı ile karşılanmaya çalışılmakta ise de ihtiyaçlara yetmediğinden talebenin işlerinin piyangoya konulması uygun görülmüştür. Piyango çekilişinde Maarif Nezaretinden bir memur bulunmak üzere ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁷ 4 yıl sonra aynı okullar için benzer bir istek de daha bulunulmuştur.⁸⁸

Bilecik Katolik Azaryan Mektebi muallimesi tarafından yapılan başvuruda; mektebe devam edecek yoksul çocuklara yardım gayesiyle 2.000 kuruşluk bir piyango için izin istenmiş, Ertuğrul Mutasarrıflığı'ndan alınan bilgiler doğrultusunda gerekli ruhsat verilmiştir.⁸⁹

Ortaköy kız ve erkek Rum mektebinde eğitim gören 210'dan fazla yoksul talebenin temel ihtiyaçları için 5'er kuruşluk biletler basılarak 155 liranın elde edilmesi amacıyla 50 adet el işleminin konulacağı bir piyango düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁰

⁸⁶ BOA. ŞD 2949/26 (24 Muharrem 1309/30 Ağustos 1891)

⁸⁷ BOA. MV 54/1 (26 Ramazan 1307/16 Mayıs 1890)

⁸⁸ BOA. DH.MKT 246/40 (3 Zilhicce 1311/ 7 Haziran 1894)

⁸⁹ BOA. DH.TMIK.M 41/82 (29 Cemaziyelevvel 1315/ 26 Ekim 1897)

⁹⁰ BOA. MF.MKT 563/28 (24 Safer 1319/12 Haziran 1901)

Beyoğlu'nda Aya Konstantinos kilisesinin bahçesindeki Rum kız mektebine devam eden yoksul ve yetim kızların elbise ve ayakkabı ihtiyaçları için bir piyango düzenlenmesine izin talebinde bulunulmuş ancak mektebin resmi bir ruhsatı olmadığından önce ruhsat alması gerektiği ifade edilmiştir.⁹¹ Benzer şekilde Edirne Rum mektepleri talebelerinin elbise ve ayakkabı ihtiyaçlarını karşılamak üzere de talebenin el işlerinin konulacağı bir piyango düzenlenmiştir.⁹²

4. Piyango Çekilişi İçin Şartların Uygunluğu

Mektep yararına düzenlenen piyango çekilişleri genellikle mektep salonunda yapılmakta ve güvenlik başta olmak üzere gerekli önlemler alınmaktadır. Örneğin, Kumkapı Rum mektepleri yararına 6 Eylül Pazar günü bir piyango düzenlenmesi kararlaştırılırken çekiliş yapılacak mektep salonunun sağlam olup olmadığı Şehremaneti'nce kontrol edilip İstanbul Polis Müdüriyetince bildirilmesi istenmiştir.⁹³ Aynı şekilde Büyükdere'deki Ermeni kız mektebi yararına piyango düzenlenmesi için verilen arzuhal Beşiktaş Polis Müdüriyeti tarafından incelenmiştir.⁹⁴

Bir başka örnekte, Kuruçeşme'deki Rum kız mektebinin talebelerinin bazı el işlerinin konulacağı bir piyango düzenleneceği ve buraya Rum ahalisinden birçok kişi geleceğinden herhangi bir vukuat meydana gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınması ve bunun için görevlilerin istihdamı istenmiştir.⁹⁵

Kumkapı'da Ermeni Patrikhanesi bitişiğinde bulunan Ermeni Milli Mektebi yararına mektep salonunda çekilişine izin verilen piyanganonun, mektebin yakın zamanda meydana gelen depremden zarar gördüğü gerekçesiyle Patrikhane kilisesinin kadınlara mahsus bölümünde düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁶

⁹¹ BOA. MF.MKT 143/12 (15 Zilkâde 1309/11 Haziran 1892; ŞD 212/10)

⁹² BOA. DH.TMIK.M 159/48 (14 Şevval 1321/3 Ocak 1904)

⁹³ BOA. MF.MKT 512/16 (3 Rebiülahir 1318)

⁹⁴ BOA. DH.MKT 1662/10 (5. Safer 1307/1 Ekim 1889)

⁹⁵ BOA. Y.PRK.ŞH 3/91 (7 Muharrem 1309/13 Ağustos 1891)

⁹⁶ BOA. MF.MKT 246/58 (1. Şaban 1312/28 Ocak 1895)

Öte yandan Beşiktaş'ta ki Rum mektebi yararına Leski isimli yerde yapılacak piyango çekilişi mahzurlu olduğundan Köyiçi'ndeki Rum kilisesi bitişiğindeki okulda çekilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁷

4. 1. Piyango Çekilişinin Ertelenmesi veya Yasaklanması

Mektep yararına düzenlenen piyangoların zaman zaman ertelendiği veya yasaklandığı da bilinmektedir. Şartların uygunsuzluğu veya ortaya çıkan bazı gelişmeler bu durumlara sebebiyet vermiştir. Erteleme isteği piyangoyu düzenleyen taraftan gelirken yasaklama devlet eliyle yapılmaktadır. Piyango çekilişlerinin erteleme ve değişiklik isteklerinin öncelikle Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti'ne bildirilmesi gereklidir. Örneğin Kuzguncuk Rum mektebi yararına düzenlenecek piyango'nun biletleri satılmadığından gelecek yıl 29 Aralık Pazar gününe ertelenme isteği Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁹⁸

Piyango çekilişinin ertelenmesinin başlıca sebebi biletlerin yeterince satılmamış olmasıdır. Örneğin Langa-i Kebir Rum mekteplerinin 20.000 kuruluş açığına karşılık düzenlenmesine izin verilen 10.000 kuruluşluk piyango'nun biletleri 12 Ocak 1901 tarihine kadar satılmamış olduğundan 2 Haziran 1901 tarihine ertelenmiştir.⁹⁹ Ancak bu tarihte de hedefe ulaşılmadığından 21 Temmuz 1902'ye ertelenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁰

Kumkapı Rum çocuk mektepleri yararına düzenlenmesine izin verilen piyango'nun 17 Şubat 1901'de düzenlenmesi plânlanmış ise de biletlerin birçoğu satılmamış olduğundan 28 Nisan 1901 tarihine ertelenmiştir.¹⁰¹ Kuzguncuk Rum mektebinin bütçe açığını kapatmak üzere talebelerin el işlerinin piyangoya konularak 8.000 kuruluşluk bilet basılması ve 8 Aralık 1905'de çekiliş yapılması kararlaştırılmış ise de mektep mütevellilerinin başvurusu ile 20 Ocak Pazar gününe ertelenmiştir.¹⁰² 7 Temmuz 1907'de 6.000 kuruluşluk piyangoya ruhsat

⁹⁷ BOA. MF.MKT 272/26 (15 Muharrem 1313/8 Temmuz 1895)

⁹⁸ BOA. MF.MKT 540/27 (18 Şaban 1316/1 Ocak 1899)

⁹⁹ BOA. MF.MKT 551/11 (21 Zilhicce 1318/11 Nisan 1901)

¹⁰⁰ BOA. MF.MKT 566/7 (12 Rebiülevvel 1319/29 Haziran 1901)

¹⁰¹ BOA. MF.MKT 549/30 (9 Zilhicce 1318/30 Mart 1901)

¹⁰² BOA. ZB 29/159 (30 Zilkâde 1323/26 Ocak 1906)

verilmesine rağmen gelecek sene 15 Temmuz'a ertelenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰³ Samatya'da Mirahur mahallesinde bulunan Rum kız mektebi yararına 10 Kasım 1907 Pazar günü mekteb salonunda düzenlenecek piyango biletler satılamadığından (4430 kuruş satılamamıştır) gelecek sene 8 Aralık'a ertelenmiştir.¹⁰⁴

Cibali Rum Mektebi yararına 14 Temmuz 1908'de düzenlenecek piyango da aynı gerekçe ile gelecek sene 14 Eylül'e ertelenmiştir.¹⁰⁵ Aynı şekilde Boğaziçi'nde Kuruçeşme Rum mektebi yararına 30 Ağustos 1908 de çekilişine izin verilen piyango 1 sene sonrasına,¹⁰⁶ Beşiktaş Köyiçi mahallesindeki Rum kız mektebi yararına düzenlenen piyango gelecek sene 13 Temmuz'a¹⁰⁷, Balat'da bulunan Aya Istrati Rum mektebi yararına yapılacak piyango çekilişi de gelecek sene 3 Şubat Pazar gününe ertelenmiştir.¹⁰⁸

Erteleme konusunda başka sebeplerin gerekçe gösterildiği de olmuştur. Örneğin, Üsküdar Rum mektepleri yararına düzenlenen piyango, Üsküdar Ortodoks kiliseleri mütevelli heyetinin istifası nedeniyle yeni heyetin seçilip göreve başlamasından sonra çekilecektir.¹⁰⁹ Kuzguncuk Rum kız mektebi yararına düzenlenen piyango ise çekiliştten birkaç gün önce gerçekleşen deprem nedeniyle ertelenmiştir.¹¹⁰

Piyango çekilişlerinin ertelenmesi dışında zaman zaman yasaklar da söz konusu olmuştur. Örneğin, Adana Ermeni mekteplerinin müdürleri gelirleri masraflarını karşılayamadığından 300 mecdiyelik bir piyango düzenlenmesine izin verilmesini talep etmişler ancak buna izin verilmediği gibi yardımın iane biletleri ile toplanması istenmiştir.¹¹¹

Çorlu kız mektebine yardım amacı ile (Çorlu kazasına bağlı Terkos nahiyesi Istrumca karyesi ondalık memuru Arastutil Efendi tarafından)

¹⁰³ BOA. MF.MKT 1008/51 (11 Cemaziyelahir 1325/22 Temmuz 1907)

¹⁰⁴ BOA. MF.MKT 1009/75 (16 Cemaziyelahir 1325/27 Temmuz 1907)

¹⁰⁵ BOA. MF.MKT 1064/56 (7 Cemaziyelahir 1326/7 Temmuz 1908)

¹⁰⁶ BOA. MF.MKT 1068/35 (5 Receb 1326/3 Ağustos 1908)

¹⁰⁷ BOA. MF.MKT 361/9 (14 Safer 1315/15 Temmuz 1897)

¹⁰⁸ BOA. MF.MKT 602/50 (22 Şevval 1319/1 Şubat 1902)

¹⁰⁹ BOA. ZB 340/32 (8 Cemaziyevvel 1324/30 Haziran 1906)

¹¹⁰ BOA. MF.MKT 229/7 (27 Rebiülevvel 1312/28 Eylül 1894)

¹¹¹ BOA. DH.MKT 267/29 (29 Muharrem 1312 /2 Ağustos 1894)

satılan piyango biletlerinin Ereğli Rum metropolitliği idaresinde bulunan köy ve kasabalardaki kilise ve mektep mütevellileri tarafından tertip edildiği anlaşıldığından biletlerin sattırılmaması için patrikhane vasıtasıyla metropolitliğe tebligat yapılması ve bu hususta gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir.¹¹²

Eskişehir'de Fransız rahibeleri tarafından idare edilen mektep yararına düzenlenen Fransızca ibareli ve sarı kağıtlı piyango biletlerinin 23 adedi tren ile Mabeyn-i Hümayun Başvekâleti'ne gönderilmiş, 3 Mayıs'da çekilişin yapılması düşünülmüş ancak resmi ruhsatı olmadığı ve biletler üzerinde mühür olmadığı için biletlerin satışı engellenmiştir.¹¹³

Sisam'da bulunan Maver Dinios isimli sanayi mektebi menfaatine çıkarılan piyango biletlerinin sadece ada dahilinde satılmasının mümkün olduğu belirtilerek 50.000 kuruşa kadar buna müsaade edileceği de ifade edilmiştir.¹¹⁴ İzmir Karşıyaka'da Ayaanna isimli Rum kilisesinin masrafına karşılık olmak üzere düzenlenen piyango biletlerinin Eskişehir'de satılması ve bir tanesinin gönderilerek ihbarda bulunulması üzerine Zaptiye Nezareti ve Hüdavendigâr vilayetine bilgi verilerek gibi vilayet dışında satılmasına izin verilmemesi istenmiştir.¹¹⁵

Zaman zaman devlet müdahalesiyle bazı değişiklikler de gündeme gelmiştir. Örneğin, İzmir'de sanayi ve Musevi mektepleriyle, Selanik piyangoları devletçe menedilerek yerine Ziraat Bankası tarafından bir piyango tesisi kararlaştırılmıştır.¹¹⁶ İzmir'de bulunan Mekteb-i Sanayi ile Yahudi mektebi namına düzenlenen piyangoların Hicaz demiryolu menfaatine tahvili kararlaştırılmıştır.¹¹⁷ Bu arada gayrimüslim mektepler yararına düzenlenen piyangolar (balo ve tiyatrolar da dahil olmak üzere) için verilen ruhsatnamelere Hamidiye-Hicaz Demiryolu yararına birer kuruşluk ilmühaber yapıştirilmesi istenmiştir.¹¹⁸

¹¹² BOA. DH.TMIK.M 82/51 (26 Zilkâde 1317/28 Mart 1900)

¹¹³ BOA. DH.TMIK.M 141/41 (11 Muharrem 1321/9 Nisan 1903)

¹¹⁴ BOA. A.MTZ.SM 3/136 (16 Cemaziyelevvel 1329/15 Mayıs 1911)

¹¹⁵ BOA. DH.TMIK.M 274/88 (29 Zilhicce 1326/22 Ocak 1909)

¹¹⁶ BOA. İ.TNF 15/14 (16 Safer 1324/20 Ocak 1906)

¹¹⁷ BOA. Y.EE.KP 27/2675 (3 Muharrem 1324/27 Şubat 1906)

¹¹⁸ BOA. MF.MKT 828/49 (22 Zilkâde 1322/28 Ocak 1905)

İzmir’de tesis ve inşa olunan Musevi mektebinin menfaatine olmak üzere 1.900.160 kuruşluk bir piyangoya ruhsat verilmesi için İzmir hahambaşılığında verilen takrir üzerine; İzmir Musevi mektebinin ihtiyaçlarını karşılayacak imkanların olduğundan sadece 100.000 kuruşluk piyango çekilişine izin verildiği görülmüştür.¹¹⁹

Yedikule’de bulunan Ermeni kız ve erkek eytam okulları yararına 20 kuruşluk 2.000 bilet basılması kararlaştırılmış olmakla birlikte resmî ruhsatının olmadığı anlaşıldığından öncelikle bu meselenin halledilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁰

Ankara’da Rum kız mektebi yararına düzenlenen piyangoya Ankara Maarif Müdürlüğü izin vermekle birlikte piyangoğunun nasıl çekildiği, ahaliden nasıl para toplandığı ve hangi eşyaların piyangoya konulup kaç bilet dağıtıldığı bilinmediğinden bu konularda hükümet ve nezarete sorulmadan karar verilmesi mümkün olmadığından ihtarda bulunulmuştur.¹²¹

5. Piyangolarda Yaşanan Suistimler

Mektep yararına düzenlenen piyangolarda kurum veya kişilerin yaptığı çeşitli uygunsuzluk ve suiistimler de yaşanmıştır. Bunlar tespit edildiğinde gerekli müdahalelerde bulunulmuştur. Örneğin, Kuzguncuk Musevi mektebi yararına düzenlenen 100.000 kuruşluk piyangoğunun düzenlenmesinde mektep mütevellilerinin suiistimali üzerine değiştirilmeleri ve yerlerine yenilerinin seçilmesi istenmiştir.¹²²

İzmir’de Musevi mektebi yararına ruhsatsız olarak düzenlenen piyangodan 3.799.000 kuruş gelir elde edildiği anlaşıncı bu miktara el konulmasına karar verilmiştir.¹²³ Ruhsatsız olmasının yanısıra birkaç milyon kuruşluk bir piyango çekilişinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir.¹²⁴

¹¹⁹ BOA. MV 57/52 (6 Safer 1308/21 Eylül 1890)

¹²⁰ BOA. DH.TMIK.M 175/38 (14 Rebiülahir 1322/28 Haziran 1904)

¹²¹ BOA. MF.MKT 329/62 (5 Rebiülevvel 1314/14 Ağustos 1896)

¹²² BOA. MF.MKT 150/25 (22 Safer 1310/15 Eylül 1892)

¹²³ BOA. DH.MKT 1371/47 (12. Muharrem 1374/11 Ekim 1886)

¹²⁴ BOA. DH.MKT 1366/98 (21 Zilhicce 1303/20 Eylül 1886)

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yardım amaçlı piyangoların uygulama alanlarından birisi de gayrimüslim mektepleri olmuştur. Gayrimüslim tebaa içerisinde her millet ve cemaat kendi bünyesindeki mektepler adına bu girişimde bulunmuştur. Öyle ki piyangolar zamanla bu mekteplerin gelir kaynaklarından birisi haline gelmiştir.

Piyango için öncelikle devletten izin alınması gerekiyordu. Ruhani lider, müteveli, cemaat mensupları yada mektep müdür veya idarecilerinden birinin başvurusundan sonra süreç başlamaktaydı. Bundan sonra mektebin ruhsatının olup olmadığı araştırılırdı. Piyangoya konulacak el işlerinin değerinin piyango miktarının dörtte biri derecesinde olması, piyangoya konulacak eşyanın cinsi, miktarı ve kıymetini gösteren bir defterin tutulması ve eşyalardan birkaç numunenin de gönderilmesi istenirdi. Piyango için basılan biletlerin Maarif Nezaretince onaylanması gerekmektedir.

Başvuru ve düzenleme ile ilgili sözkonusu şartları taşıyan mekteplere yapılan incelemeler sonucu izin verilmiştir. "Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği" de çekilişlere nezaret etmiştir. Arşivde konu ile ilgili pek çok belge bulunmakla birlikte Rumların birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Ermeni ve Musevi mektepleri de onları izlemektedir.

Mekteplerin inşa ve tamirat masrafları, bütçe açıklarının kapatılması, muallimlerin maaşlarının ödenmesi ve talebelerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi gerekçelerle düzenlenen piyangolarda kız talebelerin el işleri (işlemeler, küçük eşyalar ve kıyafetler) alâ-evsat-ednâ olarak derecelendirilerek piyangoya konulmuştur. Mektep bünyesindeki salonlarda yapılan çekilişler aynı zamanda kendi içlerindeki birlik ve beraberliğin de bir göstergesi olmuştur.

Osmanlı bünyesinde çok uzun yıllar faaliyetlerini sürdüren gayrimüslim mektepler, büyük devletler ve misyoner teşkilatları tarafından da desteklenmekle birlikte piyango düzenlemekten vazgeçmemişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

- A.MTZ.SM. 3/136
 DH.EUM.THR. 40/41
 DH.HMŞ 16/73
 DH.MKT. 246/40, 260/33, 267/29, 1366/98, 1371/47, 1465/79, 1662/10
 DH.MKT.M. 247/16, 1366/98, 1371/47,
 DH.TMIK.M. 41/82, 73/7, 82/51, 138/47, 141/41, 159/9, 159/48, 162/26,
 175/38, 181/12, 247/16, 274/88
 İ.HR 113/5514
 İ.MMS. 103/4358
 İ.TNF. 15/14
 MB.İBT. 241/8
 MF.MKT. 101/68, 115/26, 143/12, 144/52, 150/25, 158/39, 211/8, 224/42,
 229/7, 246/58, 262/38, 272/26, 306/58, 322/17, 329/62, 346/30, 346/35,
 346/50, 352/42, 353/27, 358/27, 361/9, 364/30, 403/16, 512/16, 540/27,
 549/30, 551/11, 563/28, 564/11, 564/47, 566/7, 578/28, 602/9, 602/49,
 609/50, 828/49, 928/47,967/8, 993/62, 1007/60, 1008/51, 1009/75, 1012/70,
 1052/79, 1053/74, 1064/56, 1068/35,
 MV. 14/1, 38/10, 38/27, 39/49, 47/31, 54/1, 57/52, 76/42
 ŞD. 209/57, 212/10, 212/29, 2949/26
 TS.MA.e. 1385/45
 Y.EE.KP. 27/2675
 Y.PRK.DH. 13/13
 Y.PRK.MF. 1/67, 2/15
 Y.PRK.ŞH. 3/91
 Y.PRK.ZB. 19/97
 ZB. 28/6, 29/7, 29/71, 29/73, 29/136, 29/153, 29/159, 340/20, 340/22,
 340/31, 340/32, 380/31

Kitap ve Makaleler

- Ebuzziya Tevfik, "Piyango", *Mecmua-yı Ebuzziya*, Gurre-i Safer 1300, C.3, N.27.
 Haydaroğlu Polat, İlknur, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, Kültür Bakanlığı Yay.
 Tunçay, Mete, *Türkiye'de Piyango Tarihi ve Millî Piyango İdaresi*, Ankara, 1993.
 Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Ankara, 1990.

Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib Efendi (1750-1799)*, İstanbul, 2010.

“Bağımsız ve Milli” Sendikalaşma: 1947 Sendikalar Kanunu’na Basının Yaklaşımı¹

Göktuğ İpek*

(ORCID: 0000-0001-8467-3410)

Makale Gönderim Tarihi

15.01.2021

Makale Kabul Tarihi

21.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: İpek, G., ““Bağımsız ve Milli” Sendikalaşma: 1947 Sendikalar Kanunu’na Basının Yaklaşımı”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 207-239.

APA: İpek, G. (2021). “Bağımsız ve Milli” Sendikalaşma: 1947 Sendikalar Kanunu’na Basının Yaklaşımı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 207-239.

Öz

5 Haziran 1946’da Cemiyetler Kanunu’nda yapılan değişiklik ile çeşitli sosyalist partilerin yanı sıra işçi teşekküllerinin kurulmasının da önü açılmıştır. Bu değişiklik sonrasında başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere ülkenin farklı illerinde hızla pek çok sendika kurulmuştur.

Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi’nin kanundaki değişiklikten sonra özellikle işçiler arasında hızla örgütlenmesi iktidarı tedbirler almaya yöneltmiştir. Bunun üzerine iki sosyalist parti, çeşitli yayın organları ve işçi örgütleri 16 Aralık 1946’da kapatılmış, ayrıca parti yöneticileri ve üyeleri dahil pek çok kişi tevkif edilmiştir. Daha bu tevkifat gerçekleşmeden bir ay önce ise Çalışma Bakanlığı’nın bir yasa tasarısı hazırladığı duyurulmuş, tasarıya sendikaların siyasi cereyanların etkisi dışında kalmasını sağlayacak hükümler konulduğu belirtilmiştir.

¹ Bu çalışma 9-10 Kasım 2018 tarihlerinde gerçekleşen 11. Mülkiye Genç Sosyal Politikacılar Kongresi’nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türkiye, goktugpek@hotmail.com

Yaşanan gelişmeler devleti işçi haklarının çerçevesini kanunlarla çizmeye ve kendi güdümünde işçi örgütlenmeleri oluşturmaya itmiştir. Bunun sonucunda hazırlanan yasa tasarısı 20 Şubat 1947’de “İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun” adıyla kabul edilmiştir. Bu çalışma ile Kasım 1946’dan Şubat 1947’den sonraki aylara ait gazeteler incelenecek, böylece basın kanuna ne ölçüde yer verdiği ve yaklaşımı ele alınacaktır. Ayrıca yine bu vesileyle basının işçi sınıfına bakış açısı ile sendikalaşma, grev gibi emek süreçleri hakkındaki tutumuna bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Emek Tarihi, Sendikalar Kanunu, İşçi Sınıfı, Basın

“Independent and National” Unionization: Approach of Press to the 1947 Unions Law

Abstract

With the amendment made to the Law of Associations on June 5, 1946, various socialist parties, as well as the establishment of workers' organizations, were opened. Following this change, many unions have been established rapidly in different cities of the country, especially in Istanbul, Ankara and Izmir.

After the change in the law, Turkey Socialist Party and Socialist Workers and Peasants Party of Turkey especially among workers led government to take measures quickly organization. Therewith, two socialist parties, various media and workers' organizations were closed on 16 December 1946. Also, party managers and members withheld. It was announced that the Ministry of Labor prepared a draft law a month before these withholdings completed. It was stated that there were provisions to ensure that the unions excluded from the influence of political ideologies.

The developments have led the state to draw the framework of workers' rights by laws and to form workers' organizations under its command. As a result of this, the draft law was adopted on 20 February 1947 with the title of “Law on Worker and Employer Unions and Union Associations”. This study will examine the periodicals of the period from November 1946 to February 1947. Thus, the extent to which the media has included the law and its approach will discuss. Besides, the perspective of the press to the working class and unionization, strike etc. attitude towards labour processes will look.

Keywords: Labour History, Unions Law, Working Class, Press

Giriş

Tek Parti Dönemi’nde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin iktidarı, siyasal tabanı asker ve sivil bürokrasi ile iktisadî bakımdan egemen sınıflar olan grupların ortaklığı üzerine inşa edilmiştir.² Savaş dönemindeki Varlık Vergisi, Millî Korunma Kanunu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi uygulamalar orta ve büyük ölçekli sermayeyi ve toprak ağalarını, savaş döneminin ekonomik sıkıntıları ise işçi, köylü ve memuru iktidara karşı konuma getirmişti.³

II. Dünya Savaşı’nın son günlerinde Mihver Devletlerine savaş ilan ederek Birleşmiş Milletlerin kurucu ülkelerinden birisi olan Türkiye demokratikleşme adına bazı adımlar atma zorunluluğu hissetmiştir. Zira Birleşmiş Milletlerin kurucu ülkelerinin demokratik sistemle yönetilmesi Türkiye’deki tek parti yönetimine iyi gözle bakılmamasına neden olmakta idi. Her ne kadar Cumhurbaşkanı İsmet İnönü demokrasiye geçişi Amerika Birleşik Devletleri’nden ziyade Türkiye’nin istediğini belirtmişse de, demokratikleşme dış dinamiklerin etkisiyle neredeyse zorunlu hale gelmiştir.⁴ İç ve dış dinamiklerin bir araya gelmesi ile bazı antidemokratik kanunlar değiştirilerek muhalefet partilerinin kurulmasının yolu açılmışsa da bu değişiklikler muhalefet ile iktidar partisini aynı seviyeye getirecek koşulları sağlayamamıştır.⁵ Keza 4 Aralık 1945 tarihinde gerçekleşen Tan Olayı da iktidarın siyasal düzlemde olduğu kadar toplumsal düzlemde de demokrasiye ve muhalefete bakışında soru işaretleri ve güvensizlik yaratmıştır.

1946 yılına gelindiğinde Türk siyasal ve toplumsal hayatında birtakım değişimler hızla gerçekleşmiştir. Bu değişimlerden birincisi Ocak ayında Demokrat Parti (DP)’nin kurulması olmuştur. Mayıs ayında ise CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı’nda “Değişmez Genel Başkanlık” tanımı parti tüzüğünden kaldırılmıştır. Cemil Koçak’a göre, bu tanımın

² Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Metis Kitabevi, Ankara, 2003, Metis Kitabevi, s. 23.

³ Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 448.

⁴ Abdulvahab Akıncı, Sefa Usta, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 29 (2015), s. 47; Çavdar, *a.g.e.*, s. 446.

⁵ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 257.

kaldırılmasının İnönü'nün önerisi ile gerçekleşmesi ilgi çekicidir. Zira bu değişiklik önerisi Batılı devletlerin gözündeki kötü imajı değiştirmek amacıyla yapılmıştır. ⁶ Ancak bu değişiklik dış politikayı yumuşatmak adına yapılan bir zorunluluk olarak da görülebilir.

Yine kurultayda yapılan değişikliklerden birisi de parti tüzüğü'nün 22. maddesinin kaldırılarak sınıf esasına dayalı cemiyetler ve dernekler kurulmasının önünün açılmasıdır. ⁷ 5 Haziran 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik ise sendikalaşma ve sol partilerin kurulmasının önünü açan asıl gelişme olmuştur. Şehmus Güzel'e göre CHP, 1946 Genel Seçimleri'nden önce işçilerin gözüne hoş gözükme, işçi sınıfına II. Dünya Savaşı boyunca çektiği sıkıntıları unutturmak ve çok partili hayata geçişteki tutumunda samimi olduğuna inandırmak için yeni sosyalist partilerin ve örgütlerin kurulmasının önündeki engelleri kaldırmıştır. ⁸ Yani iktidar partisi mensupları bu değişiklikleri çok da gönüllü olarak yapmamış, seçimleri kendisinin kazanacağı saikiyle hareket etmiştir. ⁹

Cemiyetler Kanunu'ndaki yasağın kalkmasıyla çok sayıda işçi teşekkülü vücuda getirilmiş, yine yasağın kalkmasıyla kurulan Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin iki sosyalist parti sendikal örgütlenmede başı çekmiş ve işçiler arasında etkili olmaya başlamıştır. ¹⁰ 1946 Sendikacılığı olarak adlandırılan bu dönemin tahmin edilmeyen şekilde gelişmesi, gittikçe işçilerin oy potansiyelinin farkına varılması ve DP muhalefeti gibi faktörler CHP'yi tedbirler alma mecburiyetinde hissettirmiştir. ¹¹ Aralık ayında iki sosyalist parti ile birlikte çeşitli işçi teşekküllerinin ve yayın organlarının

⁶ Cemil Koçak, *İktidar ve Demokratlar 2. Cilt*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 368.

⁷ Koçak, *a.g.e.*, s. 368.

⁸ M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 147.

⁹ Emin Karakuş, *40 Yıllık Gazeteci Gözü ile İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 153.

¹⁰ Yıldırım Koç, "1947 Sendikalar Yasası", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 121 (1990), s. 11.

¹¹ Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 194.

kapatılmasıyla Çalışma Bakanlığı Sendikalar ile ilgili tasarının hazırlanma çalışmalarına hız vermiştir.¹²

Bu çalışma kapsamında mümkün olduğunca fazla sayıda gazete taranmaya çalışılmıştır. Ancak bazı gazetelerin (Ulus, Son Telgraf, Kuvvet gibi) bütün sayılarına ulaşmak mümkün olamamıştır. Her ne kadar dönemin bütün gazetelerine ya da mevcut gazetelerin bütün sayılarına ulaşmak mümkün olamamışsa da incelenen gazeteler dönemin genel ruhunu, siyasi havasını, emek ve sendikalaşma süreçlerini basın gözünden yansıtmaya bakımından anlamlıdır.

Basının Sendikalar Kanunu¹³ Hakkındaki Düşünceleri

Kanun hakkındaki ilk bilgiyi Çalışma Bakanı Sadi İrmak henüz sosyalist partilerin, sendikaların, dernek ve cemiyetlerin kapatılmadığı bir tarihte, 17 Kasım 1946’da Ankara Radyosu’nda yaptığı bir konuşmasında vermiştir. Başında bulunduğu bakanlığın çalışma esasının rejimin ana ilkelerine dayandığını belirten Bakan, ülkedeki işçinin Türk işçisi olduğunu ve kaderinin Türk milletinden ayrı olmadığını ifade etmiştir. Amaçlarının, giderek geliştiğini iddia ettiği dayanışma zihniyeti içerisinde geniş halk kitlelerinin refah seviyelerini yükseltmek olduğunu belirtmiştir. Mesleki çıkarları dengeleme, işçi ile işveren arasında çıkabilecek olası sorunlara engel olma ve mevcut sorunları çözüme devletin “adil bir nazımlık” görevi üstlenmesini temel aldıklarını öne sürerek kurulmasına izin verilen işçi ve işveren derneklerini bu görevi üstlenecek teşekküller olarak görmediklerini, sadece yardımlaşma ve mesleki gelişimi sağlamaya hizmet etmelerini beklemediklerini söylemiştir. Çalışma yaşamında demokrasi ruhunu kıstas alarak işçi ve işverenin birbirlerini tamamlayan, eşit unsurlar olduğunu, iki tarafın da dileklerini hükümete iletebilmeleri için ilgili kanunlarda ve teşkilat yapısında bazı önlemler alınacağı bilgisini vermiştir. Bakanlık bu hususta yaptığı geniş çaplı anketler ve araştırmalar sonucunda İş Kanunu’nun 40 maddesinde değişikliğe gitme lüzumu duymuştur. Buna

¹² Mesut Gülmez, “Bir İnsan Hakkı Olarak Sendika Konusunda Türkiye’de Yasaklıktan “Yasal Tanıma”ya Geçiş: 1947 Yasası”, *İnsan Hakları Yıllığı*, 3-4 (1982), s. 86.

¹³ Kanunun asıl adı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun olmasına rağmen hem literatürde Sendikalar Kanunu olarak geçtiği için hem de kanun isminin uzunluğu dikkate alınarak pratik olması açısından bundan sonra bu isim kullanılacaktır.

istinaden kısa bir süre sonra Meclis'e yeni bir tasarı sunulması düşünülmüştür. Değiştirilmesi düşünülen hükümlerden biri de İş Kanunu'nun sadece 10 kişi ve üzerinde işçi çalıştırmayı icap ettiren işyerlerinde uygulanması hakkındaki hükümdür. Yapılacak değişiklik ile daha az işçinin çalıştığı yerlerde de kanunun uygulanması öngörülmüştür. Ayrıca hükümete sunulan tasarıya işçi meslek derneklerinin sağlıklı bir şekilde gelişmeleri için bu derneklerin siyasi cereyanlara bulaşmamalarını sağlayacak bazı hükümler eklenmiştir. Bakan bu tasarı haricinde işçi sigortaları ile iş ve işçi bulma kurumu, işçiler için devletin kuracağı sağlık tesislerine de değinerek radyo konuşmasını sonlandırmıştır.¹⁴

Çalışma kapsamında incelenen iki sosyalist gazeteden biri olan Türkiye Sosyalist Partisi (TSP)'nin yayın organı niteliğindeki *Gün* gazetesinde aynı zamanda parti lideri olan Esat Adil'in kaleminden çıkan yazıda; uzun zamandır teşkilatsız, dağınık ve rehbersiz bir vaziyette olan işçi sınıfının son zamanlarda kendine gelmeye, birkaç ihtilalci partide¹⁵ toplanmaya ve kadrolaşmaya başladığı, kendi içinden çıkan bazı rehber kadrolar vasıtasıyla da sendikalaşma yolunda adımlar attığı ifade edilmiştir. Kanunlardaki hükümlere hassasiyetle ve özenle uyan sendikacılığı bir tehlike olarak gören ve gösterenler olmuştur. Ancak yazara göre Çalışma Bakanı'nın "makul" beyanati öyle saçma endişelerin ve yarı resmi çekincelerin artmasını engellemişse de bozgunculuk bu kez de bir başka noktadan zuhur etmiştir. Esat Adil yazısının bu kısmından itibaren açıkça adını geçirmese de Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP)'nin işçi örgütlenme modelini eleştirmiştir. Çünkü politika dışı ve demokratik bir görünüm arz eden ve sadece işçi sınıfının meslek birliklerinden ibaret olarak gördüğü sendikalara düzen verilerek gelişmesini zora sokmak amacıyla dünyada benzeri olmayan bazı işçi teşekkülleri ve dernekleri kurulduğunu öne sürmüştür. Daha sonra uluslararası sendikacılık yönteminin ülkenin milli ve toplumsal özellikleri de dikkate alınarak uygulanma şekline dair

¹⁴"Çalışma Bakanı Radyoda Bir Konuşma Yaptı", *Ulus*, 18 Kasım 1946, s. 1-2; "İş Kanununda Bazı Maddeler Değiştiriliyor", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1946, s. 1, 3; "Çalışma Bakanının Ankara Radyosunda Yaptığı Konuşma", *Tanin*, 18 Kasım 1946, s. 2; "Dört Ayda 2731 İş Kazası Oldu", *Vakit*, 18 Kasım 1946, s. 1, 3; "İşçileri Korumak", *Vatan*, 18 Kasım 1946, s. 1; "Çalışma Bakanı Radyoda Konuştu", *Yeni Sabah*, 18 Kasım 1946, s. 3.

¹⁵ Yazar kendisinin başında bulunduğu TSP ile TSEKP'yi kastetmiştir.

birtakım maddeler sıralamıştır. Yazısını ise işçi sınıfının yüksek çıkarlarının ülke gerçeklerine ve inkılapçı yöntemlere göre düzenlenmesini, teşkilatlanmada cehalet ve kaprislere mahal verilmemesini tavsiye ederek bitirmiştir.¹⁶

Esat Adil sendikalara değindiği ikinci yazısında, Cumhuriyet döneminin çok uzun süren sıkı baskı rejiminden kurtularak serbest teşkilatlanmaya geçişin henüz 5-10 aydır yaşandığını, toplumdaki çeşitli sınıf ve zümrelerden her biri teşkilatlanmaya başlarken işçi sınıfının da sendikalarda bir araya geldiğini belirtmiştir. Ona göre işçi sınıfının teşkilatlanması tüm dünyadakiyle benzer şekilde olmuştur ve bunun korkulacak, yadırganacak ve şaşılacak bir tarafı yoktur. Zaten o güne kadar teşkilatlanmada hep geri kalmış ve bu hakkı elde edememiş tek sınıf işçilerdir. Sayıları bir milyonu geçen işçilerin teşkilatlanmasını yadırgamak gericilik ve yobazlıktır. Çünkü işçi sınıfını mesleki teşekküllerden mahrum bırakmak toplumu bilgili bir üretim cihazından yoksun bırakmak demektir. Bunun yanı sıra ülkede sınıflar uyumlu biçimde gelişemeyecek ve bu yüzden toplumsal adalet hiçe sayılacaktır. Bu da toplumun gerilemesini kaçınılmaz hale getirecektir.¹⁷

Yazar, Türkiye’de işçi sınıfının siyaset dışı teşkilatlanmasının serbest teşkilatlanma olan sendikalar ve yarı resmi teşkilatlanma olmak üzere iki koldan gerçekleştiğini belirtmiştir. Yarı resmi teşkilatlanmanın sendikalara cephe almasının arkasında hükümetin veya CHP’nin yarı resmi bir dayanak olarak gizlendiğini ifade etmiştir. İşçinin birey olarak siyasetle uğraşma hakkı olsa da bir sendika içerisinde siyaset yapmasına karşı çıkan Esat Adil, hükümetin/CHP’nin desteklediği bazı teşekküllerin bu duruma aykırı hareket ettiğini savunmuştur. Hükümetin sendikaları zorlayıcı kimi hareketlerde bulunması diğer partiler üzerinde provokasyon yaparak bu partileri işçi teşekkülleri üzerinde müdahaleye sürüklemek amacını taşıyorsa bunun nedeni işçileri kendi çıkarları için kullanmak istemesidir. Son zamanlardaki bazı gazete haberlerinden hükümetin bu yaklaşımının sebeplerini anlamanın mümkün olduğunu düşünen yazar, bu haberlere göre

¹⁶ Esat Adil, “Sendika Düşmanları ve İşçi Teşkilatlanmasındaki Zorluklar, Yanlışlıklar”, *Gün*, Ekim Ayı İlavesi, s. 3-4.

¹⁷ Esat Adil, “Sendikaların Gelişmesi Mahzurlu Mudur?”, *Gün*, 30 Kasım 1946, s. 3-4.

bakanlığın hazırladığı tasarımı sağ elimizle verdiğimiz sol elimizle almaya çalışmak olarak değerlendirmiştir. Cemiyetler Kanunu'nun teşkilatlanma özgürlüğünü düzenlemiş olmasına rağmen tasarıdaki sınırlamalarla bu kanunu hükümsüz kılmının altında bilmedikleri nedenler olduğunu düşünmüştür. Son olarak ise, işçi meslek teşekküllerinin yaygınlaşması ve gelişmesi, federasyonlar meydana getirmesinin Türk toplumu için şerefli ve medeni bir hareket olduğunu, bunda çeşitli tehlikeler ve mahzurlar görmenin öküze altında buzağı aramaktan farksız olacağını dile getirmiştir.¹⁸

Esat Adil dönemin sol yayın organlarından *Ses* gazetesinde Aziz Nesin ile gerçekleştirdiği bir röportajda sendikalardan bahsederken kanun tasarısına da değinmiştir. Sorulan soru üzerine partisinin sendikalaşma yöntemini savunan Esat Adil, Türkiye'de sendikaların gelişmesini iki koşula bağlamıştır. Birincisi, sendikalaşmanın işçiyi parçalayıcı ve dağıtıcı değil birleştirici olmasıdır. İkincisi, çeşitli siyasi ve içtimai eğilimleri olan işçilerin sendikalarda toplanmasını kolaylaştırmak için sendikaların tamamen siyaset dışı bir kimliğe sahip olmalarıdır. İşçi teşkilatlanmasını zorlaştıran engeller arasında; işçi teşekküllerinin çok yeni olmasını, işçilerin henüz sendikaların yararını ve gerekliliğini kavrayamamış olmasını, işçilerin teşkilat terbiyesi almadığı için kolayca korkutulup aldatılmasını saymıştır. Yeni kanun tasarısı ile ilgili soruya ise, tasarının zannedildiği gibi işçi hukukunu ve teşkilatlanma özgürlüğünü daha da kısıtlayacağını sanmadığı, çünkü bunların yeterince daraltıldığı, her ne kadar tasarıda Cemiyetler Kanunu'na aykırı ve antidemokratik hükümler varsa da bu hükümlerin Meclis tarafından reddedileceğini umduğu cevabını vermiştir.¹⁹

Kasım ayında Meclis'e verilen kanun tasarısı "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun Tasarısı" adını taşımaktaydı.²⁰ Tasarı o tarihe kadar sendika, dernek ya da birlik adı altında kurulmuş olan bütün teşekküllerin faaliyetlerine son verecek biçimde hazırlanmıştır. Var olan teşekküller arasında faaliyetlerini sürdürmek isteyenlerin ise üç ay içerisinde tüzüklerini kanuna uygun

¹⁸ *A.g.m.*, s. 3-4.

¹⁹ "Sendikalar Hakkında, *Ses*, 11 Aralık 1946, s. 1-2; "Türkiye Sosyalist Partisi Genel Sekreteriyle Bir Mülakat", *Gün*, 14 Aralık 1946, s. 4.

²⁰ *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, Cilt: 4, Toplantı: 1, 20 Şubat 1947, s. 295.

hale getirmeleri zorunlu tutulmuştur. *Cumhuriyet* gazetesine göre tasarı; işçi sendikaları, dernekleri ve birliklerinin son zamanlarda sayılarının hızla artması üzerine alınması düşünülen önlemleri barındırmaktadır. Tasarı, mühim bir toplumsal mesele ile ilgili olduğu için hem komisyonlarda hem de Meclis Genel Kurulu’nda hararetli tartışmalara sebebiyet verecektir. Tasarının en önemli maddesi olarak, işçi ve işveren olmayanların söz konusu teşekküllere üye olamayacağına dair olan ikinci maddesi gösterilmiştir.²¹ *Ulus* gazetesine göre ise bu madde sayesinde bu derneklere en geniş faaliyet olanakları açılacaktır.²²

Cumhuriyet gazetesi Aralık ayındaki bir haberde kanunlaşacak tasarı ile mevcut sendika, dernek ve birliklerin kapatılmasının söz konusu olmadığını, bunun yerine mevcut sendika, dernek ve birliklerin kanunun yayınlanmasından sonra üç ay içerisinde tüzüklerini kanuna uyumlu hale getirmeleri gerektiğini belirterek bu çelişkiyi düzeltmiştir. Aynı haberde mevcut teşekküllerin herhangi bir kanuni yetkileri olmamasına karşın yeni teşekküllerin kanun kapsamında temsil yetkisinin olacağı belirtilmiştir. Bu teşekküllerin sahip olacağı yetkiler arasında üyeleri adına genel sözleşmeler yapmak, işçi-işveren arasındaki ihtilafı incelemek ve çözmek, mesleki kurslar açmak, çeşitli hallerde işçi veya ailesine yardım etmek için sigorta sözleşmesi yapmak sayılmıştır.²³

Cumhuriyet devrinin önemli kalemlerinden olan ve önceleri sola yakınen sonradan saf değiştiren Peyami Safa, Çalışma Bakanlığı’nın hazırladığı tasarı üzerine 26 Kasım’da bir köşe yazısı yazmıştır. Dernek isminin sendika mahiyetinde olmayan Türk Basın Derneği, İstanbul Flarmoni Derneği gibi teşekküllerle karıştırılmasının önemli sakıncaları olduğuna değinerek başladığı yazısına, sendikanın tanımını yaparak devam etmiştir. Safa’ya göre sendika, işçi ile işveren arasındaki ekonomik ve sosyal çıkarları temsil etmek ve savunmak için kurulmuş devamlı teşekküllerdir. Sınıf gerçeğini reddetmek ise varlığını ortadan kaldırmayacağından sınıflar arasındaki ayrılıkları yeni bir iktisadi düzenle yok edemeyen bir rejimin sınıfsız toplum iddiası boş bir

²¹ “İşçi Dernekleri İçin Bir Tasarı Hazırlandı”, *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1946, s. 1, 3.

²² “İş Veren ve İşçi Dernekleri”, *Ulus*, 25 Kasım 1946, s. 2.

²³ “Yeni Kurulacak İşçi Sendikaları”, *Cumhuriyet*, 1 Aralık 1946, s. 2.

sözdür. Sendikalizmi “sınıf hareketinin teşkilatlanması” olarak tanımlayan yazar, bunun sınıflar arasındaki anlaşmazlıkları yok etmek yerine arttıracaklarını ve hatta kanlı anlaşmazlıklar doğuracağını ileri sürmüştür. Bakanlığın hazırladığı tasarıdaki sendikalara siyasi etkinlikleri yasaklayan maddenin ise sınıf çatışmasını önleyemeyeceğini, çünkü bu çatışmanın sosyal ve ekonomik olduğunu savunmuştur. İşçilere grev hakkı tanımayan bir sendikalizmin geri kalmış bir kapitalizmin en iğrenç istismar hakkını işverenlere imtiyaz olarak vermek anlamına geleceğini, grev hakkı veren sendikalizmin ise devletin işçi-işveren arasında tarafsız kaldığı sürece grevler nedeniyle artan ücretlerin maliyetin yükselmesine, bunun da hayat pahalılığının artmasına yol açması demek olacağını belirtmiştir. Yazara göre, eğer elde edilen kazanç işçi ve işveren arasında liyakat ve üretim kabiliyetine göre dağıtılmazsa sermaye ile çalışma arasındaki anlaşmazlığı müzakere yöntemiyle çözmek mümkün değildir. Hazırlanan tasarıda ise, bu davanın tarihten aldığı ışığın altında incelenerek doğan bir anlayışın izleri yoktur.²⁴

Dönemin bir diğer önemli sosyalist partisi olan TSEKP'nin yayın organı *Sendika* gazetesinde Sendikacı²⁵ takma adıyla yazılan konuya dair makalede, *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan 25 Kasım'daki haberin büyük puntolarla heyecan uyandırıcı şekilde verilmesindeki maksadın işçiler arasında ve ilgili çevrelerde hoşnutsuzluk ve endişe uyandırmak, karışıklık yaratmak olduğu ileri sürülmüştür.²⁶ Sendikacı'nın bakış açısından bakılacak olursa aynı tarihte *Ulus* gazetesinde çıkan haberin - *Cumhuriyet*'in tersine- ikinci sayfada ve önemsiz bir haber gibi verilmesinin nedeni işçiler arasında endişe uyandırmamak ve karışıklık yaratmamak olsa gerektir.

Ancak Sendikacı'ya göre emekçilerin olgun şuuru sayesinde bu provokasyon sonuçsuz kalmıştır. Kanun tasarısının göz kamaştırıcı sendika hareketini frenlemek ve bir yasanın kontrolü altına almak için

²⁴ Peyami Safa, “Çalışma Bakanlığı ve Sendikalizm”, *Vakit*, 26 Kasım 1946, s. 1.

²⁵ M. Şehmus Güzel bu takma isimle yazılar yazan kişinin muhtemelen Türkiye sol hareketinin önemli isimlerinden ve TSEKP'nin başkanı Şefik Hüsnü Deymer olduğunu belirtmiştir. Bkz. M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (yazılar-belgeler)*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1993, s. 236.

²⁶ Sendikacı, “Sendikaların Resmen Tanınmasına Doğru”, *Sendika*, 30 Kasım 1946, s. 1-2.

hazırlandığı belirten yazar, kanunla sendikaların resmi bir hüviyet kazanmasını ve belli haklar tanınmasını emekçi sınıfın olgun ve bilinçli bir teşebbüs yeteneği sergileyerek kazandığını belirtmiştir. Fakat ona göre bu henüz tatmin edici bir zafer değildir. İşçilerin teşkilatlanma faaliyetlerini daha da arttırarak tasarının ilk haline göre daha ileri ve kendi sınıflarını geliştirecek şekilde Meclis’ten geçmesini sağlayabileceklerini savunan Sendikacı, bazı gerici grupların kanunda sendikaları felce uğratabilecek değişiklikler yapılması için ellerinden geleni yapacağını öne sürmüştür. Bu noktada mevcut sendikalar ile bu sendikaların arkasındaki işçi kitleleri Meclis’teki tartışmaları hazır ve uyanık bir şekilde takip ederek görüşlerini açıkça dile getirdiğinde ve samimi demokrat mebuslar da buna uygun hareket ettiğinde kanunun bağımsız sendikaların gelişmesine engel olacak biçimde yasallaşması engellenebilir.²⁷

Yazar, tasarıyla ilgili ilk etapta göze çarpan ve işçilerin kabul edemeyeceğini düşündüğü noktalara temas etmiştir. İlk olarak tasarının adını ve işverenleri de içermesini yersiz bulmuştur. İşverenlerin tepeden tırnağa teşkilatlı bir sınıf olduğunu belirtmiş, işçilere karşı teşkilatlanmaya ihtiyaçları olmadığını ve Cemiyetler Kanunu dahilinde teşkilatlanmalarının yeterli olduğunu savunmuştur. İkinci olarak, sendikaların sadece kendilerine üye olanlar adına hareket edebileceği ve kolektif sözleşme imzalayabileceklerine dair olan hükmünü tamamıyla yanlış ve milli menfaatlere zararlı bulmuştur. Ona göre sendikalar sadece emekçiler arasında belirli bir zümre için imtiyazlı bir durum yaratan teşekküller değildir. Tam tersine işçiler arasında ekonomik çıkarlarını korumada, en kötü durumda olanlarının insafsızca soyulmasını ve ezilmesini nihayete erdirmeyi asıl görev olarak görürler. Üçüncü olarak, partilerde aktif rol üstlenenler mensup oldukları sendikanın üye çoğunluğunca seçilseler bile sendikada sorumluluk gerektiren bir görev almalarına engel olunmasını vatandaş serbestliğini kısıtlayan, anayasaya aykırı, egemen bir sınıfın gayreti olan büyük bir haksızlık olarak değerlendirmiştir. Bu maddenin tasarıya konma amacının inkılapçı işçi partilerine mensup kişilerin sendikalara yol göstermelerini engellemek olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca Meclis’in, egemen sınıf tarafından hazırlanan kanundaki tek taraflı

²⁷ Sendikacı, *a.g.m.*, s. 1-2.

bakış açısını kaldıracağına inancı olmadığını ilave etmiştir. Son olarak - her ne kadar uygulamada bir mahsur olarak görmese de- bölge sendika birliklerine girebilmek için alınacak kararın sendika genel toplantılarında üçte iki çoğunlukla alınmasını içeren 6. maddesi yazarın aklına küçük azınlıklar elde ederek yüksek derecedeki teşkilatlanmaları önleme çabası olup olmadığı sorusunu getirmiştir.²⁸

Sendikacı, bir sonraki yazısında söz konusu tasarının tamamını nihayet okuyabildiklerini, tasarı sahiplerinin sendikal hareketlere engel olmak ve bağımsız Türk sendikalarının yoluna gizli mayınlar döşemek için büyük çaba sarf ettiklerini belirtmiştir. Ona göre kimi maddeler kasıtlı olarak açık yazılmamış, siyaset gibi sınırları belli olmayan “kaypak” kelimeler kullanılmış, “genel sözleşmeler akdetmek” şeklindeki ifadelerle toplu iş sözleşmelerinin kabul edildiği izlenimi yaratılmaya çalışılmıştır. Hatta İş ve Cemiyetler Kanunu’nda yer alan insan hak ve hürriyetlerine en aykırı hükümlerin daha ağırı, fakat yalnızca rakamlar kullanılarak tasarıya konulmuştur. Tasarıyı hazırlayanlar bu kanunun yabancı dillere çevrilebileceğini düşünerek antidemokratik hükümlerini gizlemek için oldukça çabalamıştır. Tasarının bütün maddeleri üzerinde tek tek duramayacağını ifade eden yazar 4. maddeye değinmeden geçememiştir. İşçi ve işveren derneklerinin siyasi faaliyetlerde bulunmasını yasaklayan bu maddenin iktidarın demokrasiye örnek gösterdiği hiçbir ülkedeki kanunda yer almadığını belirtmiştir. Hem bir siyasi parti üyesi hem de bir sendikanın idare kurulu üyesi olmanın yasaklandığı kanunda bu iki görevi yürüten kişi CHP’li değilse kendisiyle beraber sendikanın da yıkılacağını belirtilerek çifte standarda dikkat çekilmiştir. Yazarın nazarını celbeden bir diğer husus 2. madde doğrultusunda küçük sanat işçilerine sendika kurma hakkı verilmemesi olmuştur.²⁹

Ulus gazetesinde çıkan; Çalışma Bakanlığı’na yardımcı olması için İngiltere’den iki uzmanın geldiği, bu iki uzmanın işçilerin toplu olarak çalıştığı yerlerde incelemelerde bulunarak bir rapor hazırladığı ve bakanlığa sunduğu, Bakanlığın da bu uzmanların tavsiyeleri doğrultusunda hareket ettiği yönündeki bir habere değinen yazar,

²⁸ Sendikacı, *a.g.m.*, s. 1-2.

²⁹ Sendikacı, “Demokrasi Var” Denen Yerde Böyle Kanun Yapılmaz”, *Sendika*, 7 Aralık 1946, s. 1-2.

İngiliz uzmanlara şu soruları yöneltmiştir: *“İncelemeler yaptıktan, yurdumuzu dolaştıktan, Türk işçisini toplu olarak gördükten sonra, Çalışma Bakanlığına böyle bir kanun tasarısı mı tavsiye ettiniz? Milletlerarası İş Konferanslarında müstemlekelerinizdeki insanlara bile tanımayı taahhüt ettiğiniz hak ve hürriyetlere Türk işçisinin layık olmadığını size telkin eden nedir? İncelemeleriniz, dolaşmalarınız neticesinde, Türkiye’nin müstemlekelerden de geri olduğu kanaatine mi vardınız?”*³⁰

Konuya dair üçüncü ve son yazısına Sendikacı, tasarı hazırlama işini üstlenenlerin belki de çok meşgul oldukları için sendika meselesini incelemeye zaman bulamadıklarını ya da zamanları varsa da kendilerinden sadece mevcut sendikaları başıboş bırakmamaları istendiği için buna gerek görmediklerini söyleyerek alaylı bir şekilde başlamıştır. Tasarıda yer alan sendikaların hiç kimseyi üye olmaya veya olmamaya zorlayamayacağına dair olan 7. maddesini kurnazca bir formül olarak görmüş, ilk bakışta normal gibi gözüken bu maddenin konmasındaki asıl amacın sendika nizamnamelerinde faşist eğilimli kişilerin sendikalara üye olmasını engelleyen maddeyi ortadan kaldırmak için konulduğuna dikkati çekmiştir. Tasarıda yer alan Cemiyetler Kanunu aidatının yıllık 120 lirayı geçemeyeceğine dair olan hükmünün sendikalar için uygulanmasını engelleyen 11. madde de yazarı ister istemez şüphelendirmiştir. Ona göre bu maddenin amacı, sendikalara üyelere yılda 120 liradan fazla aidat alma hakkını vermekten ziyade üyeleri ya idaresi Çalışma Bakanlığı’na tabi olan yüksek bir aidata bağlamak ya da serbest aidatı Cemiyetler Kanunu’ndakinden daha aşağı tutmaktır.³¹

Tasarıda yer alan kolektif sözleşme imzalama, üyeleri adına müzakerede bulunma ve dava açma, kulüp ve benzeri oluşumlar kurma gibi haklar yanında sendikaların sahip olması gereken diğer hakları şu şekilde sıralamıştır:

1. Alanları olan sanayi kolunda üretimin çeşitli kısımlarını idaresini ve finansmanını kontrol etmek.

³⁰ Sendikacı, *a.g.m.*, s. 1-2.

³¹ Sendikacı, “İşçiler Kanun Tasarısını Beyenmiyorlar”, *Sendika*, 14 Aralık 1946, s. 1-2.

2. Kolektif sözleşmeler doğrultusunda boşalan yerlere alınacak işçileri bizzat bulmak ve göstermek.
3. İşletme ve fabrika komiteleri ya da işçi temsilcisi seçimlerini düzenlemek ve aday listesi hazırlamak.
4. Anlaşmazlık ve grev ihtimali karşısında kitlelerin oyuna başvurulması gerektiğinde bunu teşkilatlandırmak ve kararları uygulamak.
5. İşçi sigorta kurullarının yönetimine katılmak ve işlemlerini kontrol etmek.
6. İş haklarını koruma kanunlarının ilk tasarılarının hazırlanmasına katılmak ve işçiler adına bizzat kanun tasarısı teklif etmek.
7. Ekonomik kriz zamanlarında devlet ve patronlar tarafından işsizlere yapılacak yardımların dağıtımını üstlenmek.
8. Dünya sendikaları federasyonuna girmek ve maddi-manevi yardımlarından yararlanmak.

Yukarıda sıraladığı görevlerin ileri kapitalist devletlerde yıllardan beri sendikalarca üstlenildiğini belirten yazar, Türkiye'nin her alanda olduğu gibi iş kuvvetinin teşkilatlanmasında da egemen sınıfların çarpık ve dar bakış açıları nedeniyle çok geri bırakıldığını vurgulamıştır. Son olarak ise, grev konusuna değinerek işçilerin haklı taleplerini konuşmaya yanaşmayan ve toptan reddeden işverenlere karşı grevi hak olarak tanıyan ve bütün sorumluluğun patronlara ait olduğunu ortaya koyan maddenin kanunda yer alması gerektiğini ifade etmiştir.³²

İzmir'de çıkan *Anadolu* gazetesinin de konuya değindiği görülmüştür. Avni Karacebe imzasıyla çıkan yazıda; ekonomik bütünlüğü sağlayan iş, işçi ve işveren arasında tam bir uyum sağlanırsa ancak toplum için yararlı olabileceği belirtilmiştir. İçinde bulunulan dönemin sadece Türkiye için değil, tüm dünya için darlığın hüküm sürdüğü bir dönem olduğu, bir süredir Avrupa ve Amerika'da işçi- işveren arasında yaşanan sorunların bütün insanlığa zarar verdiği iddia edilmiştir. İşçilerin üretim için çok çalışmaya mecbur olduğunu öne süren Karacebe, işçilerin çalışmasını arttıracığı için geçimlerinin

³² Sendikacı, *a.g.m.*, s. 1-2.

normal seviyede olması gerektiğini belirtmiştir. Böylece işçilerin hayat şartlarının normalin dahi altında olduğu iktidar yanlısı bir gazete tarafından kabul edilmiştir. Yazar bununla da kalmayarak hükümetin işçilerin gerçek ve yeterli olan ihtiyaçlarını tespit etmesi gerektiğini; oturmaya yetecek bir ev, normal kalorili gıda ve soğuktan koruyan bir elbiseden başka bir hakka işçilerin ihtiyacı olmadığını belirterek günümüzde de varlığını sürdüren sakat bir düşüncenin savunuculuğunu yapmıştır. İşçilerin bunlardan fazlasını istememesinin sağlanmasını savunan yazar, işverenleri ise -doğal olarak- savunmuştur. Ona göre işçisinin daima verimli çalışmasını isteyen işveren bunu sağlamanın yolunu işçilerin rahat ve huzurunda aramaktadır. İşverenin en önemli düşüncesi işçinin gerçek ve yerinde olan gereksinimlerini karşılamak ve işçiyi müesseseye bağlı tutmaktır. İşverenin, işçinin başka bir yerde çalışmaması için normal olan her fedakarlığı yapmaya hazır olduğunu belirterek işveren ile ilgili adeta toz pembe bir tablo çizmiştir. İşçi ve işveren arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi gerektiğini savunan yazar, bakanlığın hazırladığı tasarının müzakere edilmeden önce bu noktaların üzerinde durulması lazım geldiğini, kanunun en basit ve uygulanabilir, iş, işveren ve işçiyi memnun edecek mahiyette olması gerektiğini ifade etmiştir.³³

Bir başka İzmir gazetesi *Yeni Asır*'da ise sendikaların mahiyeti, yetkileri, kuruluş ve dağılışı biçimleri hakkında teknik bilgiler içeren bir yazı çıkmıştır.³⁴ Şevket Bilgin ise DP Nazilli İlçe Kongresi'nde bir işçinin dört başlıkta toplanabilecek işçi sorunlarına değindiğini belirtmiştir. Bu sorunlar;

1. Bir işçi ailesinin asgari geçinme limitinin tespit edilmeden çok düşük gündeliklerle çalışması,
2. Üç günden fazla hasta yatan işçilere gündelik verilmemesi ve ayakta tedavi edilen işçilerin ilaç masraflarının gündeliklerinden kesilmesi,
3. Kol ve kafa işçilerinin bugünü ve yarının düşünülmemesi, çalışamaz duruma geldiklerinde “paçavra gibi” sokağa atılmalarına engel olacak bir emeklilik ya da hayat sigortalarının olmaması,

³³ Avni Karacebe, “İş, İşçi ve İş Veren”, *Anadolu*, 1 Aralık 1946, s. 3.

³⁴ Sadri Aksoy, “Sendikalar Hakkında”, *Yeni Asır*, 8 Aralık 1946, s. 4.

4. Memleketin en verimli işyerlerinde çalışan işçilerin şimdiye kadar mesken sahibi yapılmamasıdır.

Bilgin'e göre yukarıda saydığı bu sorunlar nedeniyle işçi davasını politika oyunlarından ve türlü fantezilerden azade kesin hükümlere bağlamanın zamanı gelmiştir. Hayırlı hizmetler beklediği Çalışma Bakanlığı'nın bu hizmetler için kurulsun da çalışmalarını yeterli bulmayan yazar, yer yer kurulan sendikaların şimdiye kadar sesi kısık olan işçilerin sesinin daha cesur ve ümitli çıkmasını sağlasa da yeni ufuklar açmak için kafi gelmediğini ifade etmiştir. Bunun yolu olarak da işçi davasının milli bir dava olarak ele alınmasını ve işçi gündeliklerinin kazanç vergisi ile diğer mali mükellefiyetlerden muaf tutulmasını göstermiştir. Üretimi ucuzlatmanın yolu işçi gündeliklerini düşürmekten değil tam tersine randımanlı çalışan bir işçi yaratmaktan geçmekte, bu da ancak işçilere insanca yaşama hakkı verilerek olacaktır.³⁵

Çalışma Bakanı Sadi Irmak Ulus gazetesinde yayımlanan bir yazısında II. Dünya Savaşı sonrası işçi, işveren ve devlet arasındaki ilişkilerin yeniden günün siyasi olayları arasında yerini aldığını belirtmiştir. İşçi ve işveren karşısında devletin rolünün ne olması gerektiği, milli ekonomiye zarar veren cebri hareketleri etkisiz kılmanın mümkün olup olmadığı, büyük şehirlerdeki ihtisas işçiliğinin yarattığı sorunların nasıl çözüleceği gibi sorular soran bakan, devletçi bir rejimin hakim olduğu Türkiye'de bu soruların cevaplarının da devletin nizamlayıcı rolünde yattığını öne sürmüştür. Bakana göre Avrupa'daki bir asırlık kanlı patron-işçi çarpışması sonucu elde edilen hakları İş Kanunu devlet eliyle sağlamıştır. Türkiye'nin hürriyeti ana prensip saydığı gibi bir iddia öne sürerek bu hürriyet prensibi nedeniyle devletin sendika kurmadığını ve işletmediğini ifade etmiştir.³⁶

İşverenleri arkalayan, dolayısıyla sermayenin yanında saf tutan bir başka yazar makalesinde, iş yaşamındaki her aksaklığın patrone bilindiğini, fabrika ve tezgah edebiyatının hiçbir satırında işçi ahlakından söz edilmediğini belirtmiştir. İşçilerin vasıflarının neler olduğu, nasıl çalışacağı, tembellik yapıp patronu zarara sokarsa ve çalıp

³⁵ Şevket Bilgin, "İşçilerin İnsanca Yaşamak Hakkı", *Yeni Asır*, 11 Aralık 1946, s. 1-2.

³⁶ Sadi Irmak, "İşçi ve Devlet", *Ulus*, 10 Aralık 1946, s. 1, 5.

çırparsa alacağı cezanın ne olacağını hangi meslek teşekkülünün belirleyeceği gibi sorular sorduktan sonra ülkedeki işçi sendikalarının işçi-işveren arasında hak düzenini sağlamak yerine bir siyaset dolabı olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, işçiler arasında patrona “sağmal inek” gözüyle bakanlar çoktur, çalışmadan bir gün fazla gündelik almayı marifet sayanlar vardır. Ayrıca patronu soymayı silahsız savaşın ganimeti olarak görmektedirler. Bu fenalıkları yapan işçilere bütün kapıların kapanması gerekmektedir.³⁷

Bir gazete haberinde Halk Partisi’nin desteklediği Nuruosmaniye’deki Türkiye İşçileri Derneği’ne son zamanlarda pek çok derneğin katıldığı, bunlardan birinin de İstanbul Matbuat Teknisyenleri Birliği’nin olduğu belirtilmiştir. Aynı haberde sendikalarla ilgili tasarıdaki hükümlerden CHP’nin desteklediği bu derneğin sorumlu tutulmayacağı öne sürülmüştür. Bu haber üzerine Türkiye Basın ve Basım Makinistleri Sendikası kurucularından ve genel sekreteri olan Aziz Uçtay, Cumhuriyet Halk Partisi’nin şimdiden bu tip imtiyazlarla işçileri derneğe üye yapmak için bu haberleri yaydığını belirtmiştir. Tasarının işçi olmayanların sendikalarda yer alamayacağına dair hükmü olmasına rağmen söz konusu derneğe sağlanan ayrıcalıklarla derneğin başında bulunanların yağ tüccarı, şeker tüccarı gibi vasıflara sahip kişiler olacağını öngörmüştür.³⁸

Bir yandan işçiler arasında sendikalaşmanın hızla artması öte yandan Çalışma Bakanlığı’nın bir kanun tasarısı hazırlaması üzerine meseleye İzmir’de çıkan iktidar yanlısı *Türk İşçisi* gazetesi de değinme ihtiyacı hissetmiştir. Nitekim yazının başında, son zamanlarda kurulan işçi sendikaları ve bu isimde bir de gazete çıkarılmasının bu teşekküllerin yanlış ve milli olmayan bir yolda gitmesine engel olmak, başka amaçlara alet olmalarına müsaade etmemek ve bu teşekküllerden ülkenin ne beklediğini ortaya koyma gereksinimi doğurduğu belirtilmiştir. Ardından, sendikaların batıda ortaya çıkışına değinilerek bazı ileri ülkelerde ancak 150 yılda sendikaların bugünkü verimli haline geldiği, bu yüzden de Türkiye’de kurulan işçi teşekküllerinin bu doğal ve tedrici ilerleyişi inceleyerek kendi milli bünyemize uyarlanması gerektiği savunulmuştur. İşçiler sadece

³⁷ Hakkı Süha Gezgin, “İş ve İşçi Ahlakı”, *Vakit*, 26 Aralık 1946, s. 2.

³⁸ Aziz Uçtay, “İşçilere Yeni Bir Tuzak”, *Ses*, 4 Aralık 1946, s. 2.

sanayinin bir parçası değil aynı zamanda “kalbi vatan sevgisiyle çarpan iyi bir vatandaş” olarak görülmüştür. İşçinin sendika veya derneğine yalnızca kişisel sorunları için başvurduğu, bu yüzden de bu teşekküllerin sınai ve iktisadi meselelerin yanı sıra işçilere dair toplumsal meselelerle de ilgilendiği belirtilerek sendikaların siyasetle herhangi bir alakası olmaması gerektiği, bu zararlı ve tehlikeli yola girerlerse işçileri sonu uçurum olan bir yola sokmuş olacakları ileri sürülmüştür.³⁹

17 Aralık'ta başta TSEKP ve TSP olmak üzere bu partilere bağlı işçi teşekkülleri ile pek çok sol yayın organının kapatılması ve birçok kişinin tevkif edilmesinin ardından işçilerin Türklüğüne ve antikomünistliğine yapılan vurgu artmıştır. Örneğin, *Türk İşçisi* gazetesinde Mehmet Usta ve Çıracık Ali isimli iki hayali karakter üzerinden bu vurgunun yapıldığı görülmüştür. Bu hikayelerden birinde Yunanistan'daki iç savaş nedeniyle Yunanlıların tehlikeyi önceden görüp tedbir alamadıklarını belirten Mehmet Usta, bu tehlikenin işçilerin ve emekçilerin gözlerini dört açarak, başkalarının tehditlerine, yalanlarına ve dedikodularına kanmayarak önlenebileceğini söyler. Bunun üzerine Çıracık Ali ise bizim için böyle bir tehlike olmadığını, çünkü Türk işçisinin Türk soyundan geldiğini asla unutmadığını belirterek “Biz önce Türk'üz, ondan sonra işçiyiz. Ve vatansız, milliyetsiz, duygusuz işçilerden değiliz!” demiştir.⁴⁰

Bu iki karaktere ait bir başka hikayede epey aşına olduğumuz, günümüzde de benzer söylemlerin üretildiği bir diyalog yaşanmıştır. Türklerin düşmanı olan bazı kişilerin halkın arasına karıştığını söyleyen Mehmet Usta'ya göre bu kişiler memleketin iç rahatlığına kavuştuğunu görmek istememektedir. Bunu da çeşitli yalanlar ortaya atarak yapmaktadırlar. Mehmet Usta ardından sözü Türk işçisine ve kapatılan sol dergilere getirmiştir. Ona göre Sıkıyönetim Komutanlığı'nın kapattığı “acayıp” isimli dergiler son zamanlarda iyice gemiyi aziya almışlardı. Bu dergileri bıraksalar memleketi Rusya'ya “peşkeş” dahi çekeceklerdi. Fakat bunları kapatmak komünist propagandayı engellemek için yeterli değildir. Çünkü ellerine fırsat geçtiğinde ülkeyi parçalamak için gizlice çalışmaya devam edeceklerdir. Hükümetin aldığı tedbirleri yeterli görmeyen Mehmet Usta, kendilerinin de Türk

³⁹ Nazmi Sevgen, “Dernekler ve Sendikalar”, *Türk İşçisi*, 7 Aralık 1946, s. 3.

⁴⁰ “Biz Türk işçisiyiz!”, *Türk İşçisi*, 21 Aralık 1946, s. 2.

işçisi arasında ikilik yaratmak isteyenlere bunun işe yaramayacağını anlatmaları gerektiğini, bunun da “düşman maşalarına bir tekme indirmekle” mümkün olacağını söylemiştir.⁴¹

İşçilere atfedilen vatansever ve milliyetçi sıfatlar hikayeler vasıtasıyla olduğu kadar işçilerle yapılan röportajlarda da vurgulanma gereği hissedilmiştir. *Tanin* gazetesinin bir muhabiri bazı işçilerle oldukça ilginç bir röportaj gerçekleştirmiştir. Çünkü muhabir Tekel’in kutu fabrikasında çalışan kadın işçilerden birine işlerinden memnun olup olmadıklarını sorduğunda işçi çok memnun oldukları, hatta tatil günlerinde dahi fabrikanın hasretini çektikleri cevabını vermiştir. Aldıkları ücretten de memnun olduklarını ifade eden işçi, amirlerinin onlar istemeden saat ücretini arttırdığını söyleyerek oldukça iyimser bir tablo çizmiştir. Muhabirin bazı gazetelerde işçilerinin adının politikaya karıştırıldığını söylemesi üzerine kendilerinin her şeyden önce Türk, onları düşünen, kayıran ve yaşatan büyüklerine inanmış kişiler oldukları karşılığını vermiştir. Muhabirin konuştuğu bir başka işçi olan Hasan Usta’nın, dört çocuğu ve eşinin geçimini sağlamada yaşadığı zorlukları anlatması o dönemki işçilerin durumunu gözler önüne sermesi bakımdan önemlidir. Ancak Hasan Usta’nın da muhabire aynı şeyleri söylediği görülmüştür. İşçileri ülkenin en sadık adamları olarak tanımlayan Hasan Usta, her şeyden önce Türk ve milliyetçi olduklarını, Cumhuriyet’i ve büyüklerini sevdiklerini, politikadan anlamadıklarını, aralarından üç beş “cahil” ve “sapıtmış” varsa da Türk işçilerinin milliyetçi olduğunu belirtmiştir.⁴²

CHP’nin Eyüp İlçe Kongresi’nde işçi temsilcisi sıfatıyla konuşan Yaşar İyidoğan isimli bir kişi ise, 2500 işçinin temsilcisi olarak Türk işçisine isnat edilen solcu ve komünist sıfatlarını reddederek tek bir yollarının olduğunu, bu yolun da Atatürk’ün yolu olduğunu ve İnönü’nün etrafında birleşmiş bir kütle halinde bulduklarını söylemiştir. Kongredeki bu konuşma üzerinde *Türk İşçisi* gazetesinde kaleme alınan bir yazıda İyidoğan’ın bütün Türk işçisinin duygularına tercüman olduğu iddia edilmiştir. Kimsenin Türk işçisini komünistlik, kıvılcık, sağcılık ve irtica ile itham edemeyeceği belirtilmiştir. “Türk işçisi neden komünist olsun?” sorusunu soran yazar, Türk işçisinin komünizmin

⁴¹ “Sular Uyuyor, Düşmanlar Uyumuyor!”, *Türk İşçisi*, 28 Aralık 1946, s. 2.

⁴² Cevval Gülergün, “İşçilerle Geçen Kısa Yolculuk”, *Tanin*, 25 Şubat 1947, s. 5-6.

hüküm sürdüğü yerlerde işçilerin durumunun kötü olduğunu bildiğinden dem vurmıştır. Doktor, avukat, şair gibi mesleklerle ortaya atılan bazı “avarelerin” komünizm propagandası yaparak elde ettiği menfaatleri herkesin bildiğini öne sürmüş, yabancı ideolojilerin propagandasını yapan bu kişilerin işçilikle, hatta Türklükle alakası olmadığı suçlamasını yapmıştır.⁴³

1947 yılının Ocak ayına gelindiğinde kanun tasarısının Bakanlar Kurulu’nda incelendikten sonra adının “İşçi Sendikaları Kanunu” olarak değiştirildiği görülmüştür. Tasarı ile sendikaların milli bir mahiyete bürünmesi amaçlanmış, “kökü dışarıda olan” cereyanların sendikalardan uzak tutulacağı ve sendikaların uluslararası kurullarla ilişki kurmasının yasaklanacağı belirtilmiştir.⁴⁴ 26 Ocak’ta ise tasarı “İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun” adıyla Meclis’e sunulmuştur.⁴⁵

20 Şubat’ta Çalışma Bakanı Sadi İrmak’ın teklifi üzerine ivedilik kaydıyla müzakere edilen tasarıyla ilgili ilk söz alan CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli, zirai ülkelerde dahi sanayileşmenin bir zorunluluk olduğu ve bunun doğal sonucu olarak bir işçi zümresinin ortaya çıktığını, ülkede de yaklaşık 1.5 milyon işçinin bulunduğunu, bu tasarıdan önce kurulan bazı dernek ve sendikaların başıboş ve zararlı kimi cereyanlara alet olduklarını, ancak bu cereyanların engelleneceğini belirterek tasarıyı savunmuştur.⁴⁶ Ardından söz alan CHP Gaziantep Milletvekili Cemil Sait Barlas, böyle bir tasarı için henüz erken olduğunu, Avrupa’da sendikaların patronlara karşı işçilerin çıkarlarını korumak amacıyla kurulduğunu, bu sendikaların uluslararası bir mahiyet kazandıklarında işçi partilerine dönüştüğünü, bizde ise işçinin hakkını gasp eden patronlar varmışçasına sendikalar kurmanın çok erken faaliyete geçmek olacağını ifade etmiştir. Ona göre tasarıda kooperatif kurulmasıyla ilgili hüküm gibi sendikalarla alakasız mevzular

⁴³ Said Kesler, “Türk İşçisi Konuşuyor” *Türk İşçisi*, 4 Ocak 1947, s. 1.

⁴⁴ “İşçi Sendikaları”, *Akşam*, 17 Ocak 1947, s. 1; “Yeni İşçi Sendikaları Tasarısı”, *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1947, s. 1, 3; “İşçi Sendikaları Kanunu Tasarısı”, *Yeni Sabah*, 18 Ocak 1947, s. 3.

⁴⁵ “İş ve İşveren Sendikaları”, *Akşam*, 27 Ocak 1947, s. 3; “Sendikalar Tasarısı Meclise Sunuldu”, *Ulus*, 26 Ocak 1947, s. 1, 10; “Sendikalar Kanunu”, *Vatan*, 27 Ocak 1947, s. 1, 3.

⁴⁶ “Sendikalar Kanunu Kabul Edildi”, *Tasvir*, 21 Şubat 1947, s. 1, 5.

da yer almıştır. İş saati ve ücretlerinin düzenlenmesinde sendikaların yetkili olabileceği ve sendikaların siyasi faaliyetlerde bulunamayacağına dair hükümleri hatırlatarak yine de sendikalara siyasi hak ve yetkiler verildiğini ileri sürmüş ve tasarıyla ilgili açıklama istemiştir.⁴⁷

DP Sinop Milletvekili Suphi Batur, işçilerin grev hakkı konusuna değinmiştir. Çalışma Bakanlığı'nın yabancı mevzuat hakkında ilgili komisyon üyelerine dağıttığı raporda bazı devletlerde grevin kabul edilmediğini belirtmesine rağmen bunun hangi devletler olduğunun belirtilmemesini dikkat çekici bulmuştur. Almanya, İtalya ve Rusya'da grev hakkının olmadığı bilgisini veren Batur, Türkiye'de sendikaların kurulmasına izin verilmesine karşın grev hakkı tanınmamasının sendikaların güçsüzleşmesine yol açacağını, grev hakkının suiistimal edilmeyecek şekilde tasarıya eklenmesini partisi adına talep etmiştir. Her ne kadar tasarının milliyetçi bir ruh taşımasını ve sendikaları kökü dışarıda olan ideolojilerden uzak tutmasını takdirle karşılasalar da sendikaların umumi ahkam dışında bakanlığın denetiminde olacağına dair maddeyi yanlış bulmuş ve grev ile lokavt hakkı tanınmasını istemiştir.⁴⁸

DP milletvekilinden sonra kürsüye çıkan Sadi İrmak, Cemiyetler Kanunu'na yapılan değişikliğin ardından meslek ve sınıf çıkarlarını korumak için kurulan teşekküllerin bir süre sonra amaçlarından uzaklaşmaları üzerine bu teşekküllere yeni bir düzen vermeye mecbur kaldıklarını öne sürmüştür. Büyük çoğunluğu oluşturduğunu iddia ettiği vatanperver işçiler bakanlığa başvurarak rehberlik etmesini talep etmişler, devletin yardımını istemişlerdir. Bakana göre Türkiye'ye yakışan sendikalar devletle beraber kamu çıkarları içerisinde zümre menfaatlerini savunan sendikalardır ve tasarıya hakim olan ruh da budur. Tasarıya işverenleri de dahil etmelerinin nedenini ise devletin işverenle işçi arasında adaletli ve basiretli bir nazım rolü oynamasının sembolü olarak açıklamıştır. Bakan, sendikaları devletin temsil ettiği

⁴⁷ “Sendikalar Kanun Tasarısı Kabul Edildi”, *Vakit*, 21 Şubat 1947, s. 5; “İşçi Sendikaları Tasarısı Kabul Edildi”, *Ulus*, 21 Şubat 1947, s. 1; *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, Cilt: 4, Toplantı: 1, 20 Şubat 1947, s. 295-297.

⁴⁸ “Mecliste İşçi Sendikaları İçin Tartışmalar”, *Cumhuriyet*, 21 Şubat, 1947, s. 3; *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, s. 299-300.

ana fikirle çatışmayan ve birbirleriyle bağdaşan, uzlaşmacı ve milli menfaatleri her şeyi üzerinde tutan teşekküller olarak gördüklerini belirterek aslında bağımsız değil devlet güdümünde olan sendikalar istediklerini ima etmiştir. Grev meselesiyle ilgili ise, liberal devletlerde grev hakkının olabileceğini, ancak Türkiye’de liberal değil devletçi bir rejim olduğunu ifade etmiş, enternasyonalin şubelerini Türkiye’de açtırmayı asla düşünmediklerini ilave etmiştir.⁴⁹ Bakandan sonra söz alan DP İstanbul Milletvekili Fuad Köprülü tasarının acele ve kısa bir biçimde hazırlandığını, bütün demokratik ülkelerde işçilere grev hakkının tanındığını ifade etmiştir. CHP Zonguldak Emin Erişilgil ise, kendine göre dertleri bulunan Türk işçisinin bu tasarının kabulünden sonra teşkilatlanmasına yardım edilmiş olacağını ve son zamanlardaki sol cereyanlarla Türk işçisinin alakasının bulunmadığını belirtmiştir.⁵⁰ CHP Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars ise, Atatürk’ün “Biz bize benzeriz.” sözüne aykırı hareket edildiğini, Köprülü’nün grev meselesi üzerinde fazla durduğunu, oysaki zamanında İş Kanunu’nda grevin yasaklanması teklifini Meclis’e sunan kişilerin bir kısmının şu an DP’de olduğunu, Avrupa ve Amerika’nın faydalı şeylerini aldıklarını, grev de zararlı olduğundan bunu almayacaklarını belirtmiştir. Son olarak söz alan komisyon sözcüsü CHP Denizli Hulusi Oral, tasarının günün ihtiyaçlarını karşılayacağını ve acilen kabul edilmesi gerektiğini, diğer ülkelerin sendikal tecrübelerinden yararlanarak Türk karakterine, ruh ve tarihine uygun bir tasarının hazırlandığını, grevin demokrasinin bir gereği olarak kabul edilmesine imkan olmadığını ifade etmiştir. Daha sonra maddelerin görüşülmesine geçilmiş, yapılan bazı ufak tefek değişikliklerden sonra tasarı 20 Şubat 1947’de kanunlaşmıştır.⁵¹

Sendikalar Kanunu tasarısının Meclis’teki görüşmeleri vesilesiyle Hikmet Bayur *Kuvvet* gazetesinde bir yazı kaleme almıştır. Her ne kadar bu gazetenin ilgili sayısını bulmak mümkün olamamışsa da *Cumhuriyet*

⁴⁹ “İşçi Sendikaları Tasarısı Kabul Edildi”, *Ulus*, 21 Şubat 1947, s. 2; “Sendika, İş Kazaları Analık Sigorta Kanunları”, *Akşam*, 21 Şubat 1947, s. 1; *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, s. 300-304.

⁵⁰ “Kiralara Yapılacak Zam”, *Tanin*, 21 Şubat 1947, s. 2; “Sendikalar Kanunu Kabul Edildi”, *Vatan*, 21 Şubat 1947, s. 3; *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, s. 305-306, 309-311.

⁵¹ “İşçi Sendikaları Tasarısı Kabul Edildi”, *Ulus*, 21 Şubat 1947, s. 4; “Mecliste İşçi Sendikaları İçin Tartışmalar”, *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1947, s. 3; *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, s. 313, 314-316.

gazetesi bu yazıyı kısaca aktarmıştır. Bayur, kanunun görüşüldüğü sırada yapılan tartışmaların CHP içinde hala devam eden zihniyeti göstermesi bakımından önemli olduğunu belirtmiştir. Ona göre, tartışmalar vesilesiyle hükümet sendikaların hızla gelişmesi ve istemediği kişilerin kontrolüne girmesi karşısında beklemediği bir durumla karşılaşmış ve yeni tedbirler alarak kanunlar çıkarmak mecburiyeti hissetmiştir. Meclis kürsüsünde sendikaların durumu ve grev meselesiyle ilgili bu tarz deliller serdedilmemesini arzu etmiş ve bunun aleni bir zaaf göstergesi olduğunu savunmuştur.⁵²

Meclis’te kanun tasarısının görüşüldüğü sırada işçilere grev hakkı tanınması lehinde bulunulması vesilesiyle kaleme alınan bir yazıda, İngiltere ve ABD’de işçilerin yüksek ücret taleplerini grev yoluyla elde etmelerinin normal olduğu, çünkü bu ülkelerde işverenlerin bir şirket ya da birey olduğu, bu yüzden de bir grev durumunda karşı karşıya gelen iki tarafın da birey olduğu belirtilmiştir. Yazara göre, Türkiye’deki durum ise farklıdır. Türkiye’deki bir grevde işçinin karşısına çıkacak olan devlettir. Ücretlerin arttırılmasının talep edildiği bir grevde izlenen yol devletten zorla hak talep etmektir. Dolayısıyla grev liberal ve devletçi ülkelerde farklılık arz etmektedir. Bu bakımdan devlet asla kimsenin kendisine karşı çıkmasını istemez. Aslında Türkiye gibi ülkeler sanayi bakımından henüz çocuk denilebilecek seviyede olduğu için işçilere grev hakkı verilse dahi sonuç değişmeyecektir. Çünkü işçilerin sayısı sonucu değiştirmek için yeterli değildir. Son olarak yazar, grevin Türk işçisine bir şey kazandırmayacağını, onun refah seviyesini yükseltmeyeceğini savunmuştur.⁵³

İşçilere grev hakkı verilmemesini savunan bir diğer isim ise devrin önemli kalemlerinden Hüseyin Cahid Yalçın’dır. Ona göre, Bolşevikler Türkiye’yi alt üst etmeye ve kanlı bir isyanla boğmaya azmetmişken ve kanun hükümlerimizin gevşekliğinden faydalanarak içimize fesat teşkilatları sokmaları mümkünken işçilere, memurlara, hatta zabıtalara grev hakkı verilemez. Bu hakkı vermemek hürriyet ve demokrasiye aykırı değildir, çünkü grev bir mücadele silahıdır. O dönemki koşullar

⁵² “Sendikalar Kanunu”, *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1947, s. 3.

⁵³ Nâzım Arslanger, “Maksat: İşçinin Refahı”, *Tanin*, 23 Şubat 1947, s. 5.

altında grev hakkını tanımak komünist zehrinin milli hayata karışmasına göz yummak demektir.⁵⁴

Nadir Nadi'ye göre, 20. yüzyılın çözemediği büyük davalardan biri de sendika meselesidir. Sendikalar siyasi birer teşekkül müdür sorusuna hem evet hem hayır cevabını veren Nadi, iktisadi sınıfların resmen ortadan kaldırıldığı ya da devlet kontrolüne alındığı ülkelerde sendikaların siyasi bir mahiyetinin olmadığını, liberal-burjuva rejimlerinde ise doğrudan ya da dolaylı olarak birer siyasi teşekkül olduklarını belirtmiştir. Kendisi grev hakkının sosyal hayatın bütün düzeniyle ilgili ve sendikalara siyasi bir mahiyet kazandıran başlıca unsur olduğunu savunmuştur. Grevin patronlardan ziyade halk çoğunluğuna ve milli varlığa zarar verdiğini ileri sürmüş, komünist propagandasına karşı oldukça hassas davranan DP'lilerin bu propagandaya en çok hizmet edecek grev hakkını savunmalarını anlamanın güç olduğunu dile getirerek devletçi bir ülkede işçi-işveren arasındaki ihtilaflarda meselenin çözümünün grevden beklenmemesi gerektiğini öne sürmüştür.⁵⁵

Meclis'ten kanun tasarılarının geçiriliş şeklinin eleştirildiği bir yazı bu çalışma kapsamında karşılaşılan tek örnektir. Yazıda, son zamanlarda Meclis'ten geçirilen bazı kanun tasarılarının bir iki günde, ivedilik kayıtlıların ise –ki Sendikalar Kanunu bu şekildedir- bir günde çıkarıldığı, bu tasarıların metinlerinin basına ancak tasarı kanunlaştıktan sonra ulaştığından yakınılmıştır. Böyle olunca kanunlar hakkında ya hiç mütalaa yürütülememekte ya da eksik metinler üzerinden yanlış düşünceler ileri sürülmektedir. Yazara göre, ülkedeki en akıllı, en dirayetli ve en tecrübelilerin Meclis'te ve hükümette olduğunu söylemek millete iftira atmak anlamına gelecektir. Şayet kanun tasarıları oldu bitti şeklinde yasalaşmadan basına verilirse mütalaa ve münakaşa edilmesi imkanı doğacağından daha faydalı olacaktır.⁵⁶

Türk işçisinin çalışmasının millet ve ülke için ne kadar gerekli olduğu, böyle çalışarak tıpkı askerlik gibi kutsal bir vazifeyi yerine

⁵⁴ Hüseyin Cahid Yalçın, "Grev Hakkı", *Tanin*, 25 Şubat 1947, s. 1.

⁵⁵ Nadir Nadi, "İşçi Sendikaları ve Grev Hakkı", *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1947, s. 1.

⁵⁶ Sadun G. Savcı, "Kanun Tasarıları Hakkında", *Vatan*, 27 Şubat 1947, s. 2.

getirdiğinin anlatılması gerektiği savunulan bir yazıda, bunun sadece sözle değil işçilere haklar verilerek, kolaylık sağlayarak ve kendilerine güvenildiği belli edilerek yapılabileceği belirtilmiştir. Türk işçisine çalışma şevki vermek için Sendikalar Kanunu ile sendikalar kurmasına izin verildiği ifade edilmiştir. Bu yazıda da önce milliyetin sonra mesleğin geldiği savunularak her Türk işçisinin evvela Türk, sonra işçi olduğu; önce Türklük hakkını sonra işçi hakkını düşündüğü öne sürülmüştür. Türklerdeki eski işçi birliklerinin Ahilik ve ehl-i fütüvete dayandığı, sendika kurabilme yollarını ve kolaylıklarını işçilere yeniden göstererek Ahilerin döneminde olduğu gibi hayırlı ve verimli bir gelişmeye vesile olunduğu ifade edilmiştir.⁵⁷

Kanunun kabulünden sonra *Ulus* gazetesinde bir yazı kaleme alan Sadi İrmak, Türk işçisi için özel bir bakanlık kuran, iş bulmayı kamu hizmeti haline getiren, sosyal sigortaları vücuda getiren Meclis’in iş aleminin yapıcı kuvvetlerine toplanma ve teşkilatlanma hak ve hürriyetini de sağladığını belirtmiştir. Ona göre, tüm bunları geniş bir hürriyet rejimi içerisinde, zengin olmayan bir ülkede ve daha sanayileşmenin ilk aşamasında başaran Meclis, Sendikalar Kanunu’nu özel bir demokrasi anlayışının eseri olarak yaratmıştır. Kanunun gelişmiş bir sendika tipi yarattığını öne sürerek bu savını şu delillere dayandırmıştır:

1. Türk sendikalarını hükümet değil işçiler kuracaktır.
2. Sendikalara girmek ve sendikalardan ayrılmak serbesttir.
3. Sendikaların gelişmesine engel olacak; partilerin sendikaya müdahale etmesi, meslekten olmayanların sendikalara üye olması, sendikaların siyasete bulaşması gibi etmenler bertaraf edilmiştir.
4. Sendikaların; kolektif sözleşme imzalama, hakem kurullarına ve mahkemelere başvurma, kooperatif kurma gibi demokratik yetkileri olacaktır.
5. Bütün gerçek demokrasilerdeki gibi sendikalar milli teşekküller olacaktır.

⁵⁷ “Çalışma Şevkini Arttırmak İçin”, *Ankara*, 21 Şubat 1947, s. 1.

Kanunda grev hakkının olmamasının sendika hürriyetine engel olmadığını savunan bakan, o günün koşulları, ülkenin o günkü çıkarları ve dünyada görülen hukuki eğilimlere göre Sendikalar Kanunu'nun gelişmiş bir demokrasi anlayışı ile milletin ihtiyaçlarına uygun olduğunu ve sosyal bir ilerlemeyi ifade ettiğini ileri sürmüştür, ayrıca milliyetçi ve devletçi bir görüşün ürünü olarak değerlendirmiştir.⁵⁸

Karagöz mecmuası Sendikalar Kanunu'nun çıkması vesilesiyle Türk işçisinin sendika kurma hakkı kazanmasını sevinçle karşılamıştır. Bu milliyetçi siyasi ve mizahi dergi artık sendikaların millileşeceğini ve "Moskof katakullisi" olmayacağını, sendikaları işçilerin yöneteceğini, "cart curtla" efendilik ve akıl hocalığı taslayarak işçilerin dışarıdan sömürülemeyeceğini belirtmiştir. Dışarıdan sömürülmekten kasıt TSP ve TSEKP vasıtasıyla Sovyetler olsa gerektir.

CHP Milletvekili Vedat Dicleli de *Vakit* gazetesinde çıkan yazısında tıpkı Meclis görüşmelerindeki gibi kanunu savunmuştur. Sayısı 300 bini aşan işçi topluluğuna son 10 yılda hızla sanayileşen Türkiye'de sendika kurma hakkının tanınmasını yerinde bulan Dicleli'ye göre Sendikalar Kanunu büyük bir realiteyi müşahade etmekten ve mevcut teşekkülleri bir düzene sokmaktan başka bir şey yapmamıştır. Sınıf esaslı kurulan teşekküllerin içeriğini belirlemiş, bu hakkın başladığı ve bittiği yeri saptamış ve nasıl kullanılacağını tespit etmiştir. Kanunla işveren sendikaları kurulma hakkı da tanınmış olmasını devlet fabrikalarının da bu sendikalara dahil olabileceği anlamına geldiği şeklinde yorumlamış, iktisadi devletçilik siyaseti takip eden bir ülkede bazen devletin işveren olarak ortaya çıkmasını doğal görmüştür. Hatta üretim üzerine işverenlerle mesleki iletişime geçmek, işverenlerin işçiler aleyhine birleşmesine ve karar almasına engel olmak bakımından bunu faydalı bulmuştur. Kanunun dar bir lonca zihniyetinden ziyade geniş bir demokratik zihniyetle hazırlandığını savunmuş, kanunda sendikaları bağlayan tek hükmün gayri siyasi olmaları hakkındaki hüküm olduğunu öne sürmüştür. Akabinde sendika üyelerinin meslek menfaatleri için hareket etmesini, kanunlar çerçevesinde hakkını aramasını yerinde ve doğal gördüklerini, karşı çıktıkları ve iş dünyası açısından zararlı

⁵⁸ Sadi İrmak, "Türk Sendikaları", *Ulus*, 24 Şubat 1947, s. 2; Sadi İrmak, "Türk Sendikaları", *Vakit*, 27 Şubat 1947, s. 2.

gördükleri noktanın herhangi bir siyasi cereyana ve partiye alet olmak olduğunu belirtmiştir.⁵⁹

İşveren ile işçinin arasındaki anlaşmazlığın oldukça eskilere dayandığının belirtildiği bir yazıya göre iki taraf da daima birbirinden şikayet etmektedir. Daha sonra İngiltere’de iş hukukunun nasıl oluştuğu tarihsel süreç içerisinde anlatılmıştır. Ardından Cumhuriyet döneminde işçilerle ilgili çıkarılan kanunlardan bahsedilerek iş hukukuna katılan yeni eserlerden biri olarak Sendikalar Kanunu gösterilmiştir. Kanunun maddelerine kısaca değinildikten sonra Türk sendikası için bütün sosyal hizmetleri ve tesisleri dikkate alarak Türk işçisini korumaya, onun beden ve ruh gelişimi için bütün olanakları hazırlamaya çalıştığı ileri sürülmüştür. Dünyanın geri kalanında olduğu gibi Türkiye’de de sendikalizmin sermayenin işçiyi, işçinin de sermayeyi hırpalamamasını sağlayacağı ifade edilmiştir. Bu yazıda da öncelikle yurtsever ve milliyetperver olarak tanımlanan Türk işçisinin milli Türk sermayesi ile yurdun kalkınması ve imarında önemli bir rol oynayacağı öne sürülmüştür.⁶⁰

Kanunun yürürlüğe girdiği tarih olan 26 Şubat’tan yaklaşık üç ay sonra da konuya dair bir yazının kaleme alındığı görülmüştür. Bu yazıda Sendikalar Kanunu çerçevesinde ülkenin dört bir yanında sendikalar kurulduğu, bu sendikaların hayırlı roller oynayacağına şüphe olmadığı belirtilmiştir. Türkiye’deki sendikaların en çok Amerikan sendikalarına benzediğini ifade eden yazar, Türk sendikalarını milli sendikalar olarak nitelemiş, uluslararası teşekküllerle herhangi bir ilişkisinin olmadığını vurgulamıştır. Savaş sonrasındaki siyasi gelişmelerin yabancı devletlerin bir ülkedeki düşmanca emellerini artık sendikalar yoluyla gerçekleştirmeye çalıştığını gösterdiğini öne sürmüştür. Her ne kadar Türk işçisinin yüksek vatanseverlik duygusu ve şuuru buna engel olsa da sendikaların da işçileri bundan koruması gerekmektedir. Yazara göre işçi-işveren arasındaki ilişkileri düzenlemek için greve başvurmak iyi bir çözüm değildir. Grev, emeğin ve servetin ziyan olmasından ve işçi-işveren ilişkisinin gerginleşmesinden başka bir şeye yaramamaktadır. Esas olarak devletçi olan Türkiye’de ise grevin hiç yeri yoktur. Bu yüzden işçi-işveren ilişkilerinde nazımlık rolünü devlet

⁵⁹ Vedat Dicleli, “İşçi, İşveren Sendikaları”, *Vakit*, 18 Mart 1947, s. 2.

⁶⁰ Hüsnü Hâmit Kopdagel, “Türk Sendikaları”, *Vatan*, 24 Mart 1947, s. 2.

üstlenmiştir. Yazar, memleketi parçalamak ve Boğazlarda üsler kurmak istemekle suçladığı Rusya'nın bu emellerine ulaşmanın yolunu kökü dışarıda olan sendikalar kurulmasında ve grevlerde aradığını ileri sürmüştür. Ancak Türk sendikalarının ülkenin siyasi, iktisadi ve içtimai bünyesine uygun olduğunu ve Türk işçisinin Rus emellerine asla alet olmayacağını ifade etmiştir.⁶¹

Sonuç

II. Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkım savaş sonrasında tüm dünyada büyük bir ekonomik ve toplumsal sorunlar zinciri olarak ülkelerin karşısına çıkmıştır. Bu zincirin en önemli halkalarından biri de işçi sınıfı olmuştur. Dünyadaki bu gelişmeler ve savaş sonrasında siyasi yönelimleri Türkiye'nin Cemiyetler Kanunu'nda bazı değişiklikler yapmasına yol açmıştır. Ancak yapılan değişiklikler sonucunda iktidar tarafından tahmin edilemeyen bir biçimde hızla gelişen işçi teşekkülleri ve iki sosyalist partinin işçi örgütlenmesindeki etkisi hükümeti harekete geçirerek önlemler almaya itmiştir. Bu önlemlerin bir ayağını bu teşekküllerde etkili olması nedeniyle sosyalist partilerin ve onlara bağlı işçi birliklerinin kapatılması, öteki ayağını ise kısaca Sendikalar Kanunu olarak ifade edilen yasa oluşturmuştur. Tabi ki sendikaların yasal olarak tanınması ve bazı haklar elde etmesi önemlidir. Fakat çıkarılan bu kanun ile sözde, sendikalar siyasetten uzak tutularak işçilerin örgütlenmesinin önü açılmıştır. Ancak sonraki süreçte görülmüştür ki iktidarın siyaset dışı sendikadan beklediği müfrit, bozguncu, bölücü olarak gördüğü sol sendikaların değil kendi güdümünde sendikaların varlığıdır. Dolayısıyla gayri siyasi sendikalar değil kendi siyasetine uygun sendikalar meydana getirmek istemiştir.

Çalışmada görülmektedir ki gazetelerin büyük bir çoğunluğu tabiri-caizse aynı telden çalmaktadır. İşçilerin örgütlenme hakkını önemli bulan gazeteler, ancak milliyetçiliğin ön plana çıkarıldığı ve Türklüğün öncelendiği işçi örgütlenmelerini hoş görmüştür. Ayrıca sendikaların varlığına devletin/hükümetin çıkarlarıyla çatışmadığı ölçüde izin verileceği vurgulanmıştır. Nitekim kanunun en önemli çıkarılış

⁶¹ A. Şükrü Esmer, "İşçi sendikaları", *Tanin*, 20 Mayıs 1947, s. 1.

amaçlarından biri de bu anlayıştır. Gazeteler de bu anlayışı savunduğundan dolayısıyla Sendikalar Kanunu’nu da savunmuşlardır.

Bilhassa 17 Aralık tevkifatından sonra gazetelerde milliyetçi, vatanperver ve antikomünist olan bir işçi profiline yapılan vurgu artmıştır. Örneğin *Türk İşçisi* gazetesi gerek yukarıda aktarıldığı gibi hikayeler yayınlarak gerek çeşitli köşe yazılarıyla Türk işçisi üzerinden koyu bir milliyetçi ve antikomünist propaganda yapmıştır. Hatta 17 Aralık tevkifatıyla tutuklanan kişileri Türk olmamakla itham ederek ırkçı bir tavır dahi sergilemiştir. Başta *Türk İşçisi* gazetesi olmak üzere sol gazeteler haricindeki diğer yayınlar meseleyi milliyetçi bakış açısıyla ele alarak sınıf temelli yaklaşımı reddetmişler, gerek işçilerin gerekse sendikaların milliliğine vurgu yapmışlardır. Nitekim Sendikalar Kanunu da bu çerçevede şekillenmiştir. Basında açıkça patronları, sermayeyi ya da burjuvayı savunan yazılar da çıkmış, hatta işçiler bazen işini savsaklayan, çıkarıcı, iş ahlakı olmayan, kurnaz kişiler olarak tasvir edilmiş, bazen de başlarını sokacakları bir ev, karınlarını doyuracak yiyecek ve soğuktan koruyacak kıyafet onlar için yeterli görülmiştir.

Yeni Sabah ve *Son Saat* gibi bazı gazeteler ise ya kanunla alakalı küçük haberler yayınlamış ya da konuya hiç değinmemiştir. Aslında gazetelerin aynı tarihlerde çıkarılan Kira Kanunu hakkında Sendikalar Kanunu’na göre daha fazla haber yapması bu tarzdaki “sakıncalı” bir konuya çok değinmek istemediklerini düşündürmektedir. Basının kamuoyu oluşturma ve halkı yönlendirmedeki en önemli araçlardan biri olduğu düşünüldüğünde o dönemki basın devletin istediği algının yaratılmasına hizmet etmiştir.

Kanuna eleştirel bakan gazeteler ise adı geçen iki sol partinin yayın organları olmuştur. Bu iki gazeteden *Gün* gazetesinin *Sendika* gazetesine nazaran daha ılımlı bir tavır takındığını söylenebilir. Şüphesiz *Gün* gazetesi de kanun tasarısına şüpheyle yaklaşmıştır. Ancak *Sendika* gazetesi tasarımı hazırlayanlara ve tasarıya karşı daha sert eleştiriler getirmiştir. Nitekim Aralık 1946’da pek çok sendikanın yanı sıra iki siyasi parti ve bu iki gazete de kapatılmıştır.

Kaynakça

Gazeteler ve Resmi Yayınlar

- “Biz Türk İşçisiyiz!”, *Türk İşçisi*, 21 Aralık 1946.
- “Çalışma Bakanı Radyoda Bir Konuşma Yaptı”, *Ulus*, 18 Kasım 1946.
- “Çalışma Bakanı Radyoda Konuştu”, *Yeni Sabah*, 18 Kasım 1946.
- “Çalışma Bakanının Ankara Radyosunda Yaptığı Konuşma”, *Tanin*, 18 Kasım 1946.
- “Çalışma şevkini Arttırmak İçin”, *Ankara*, 21 Şubat 1947.
- “Dört Ayda 2731 İş Kazası Oldu”, *Vakit*, 18 Kasım 1946.
- “İş Kanununda Bazı Maddeler Değiştiriliyor”, *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1946.
- “İş ve İşveren Sendikaları”, *Akşam*, 27 Ocak 1947.
- “İş Veren ve İşçi Dernekleri”, *Ulus*, 25 Kasım 1946.
- “İşçi Dernekleri için Bir Tasarı Hazırlandı”, *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1946.
- “İşçi Sendikaları”, *Akşam*, 17 Ocak 1947.
- “İşçi Sendikaları Kanunu Tasarısı”, *Yeni Sabah*, 18 Ocak 1947.
- “İşçi Sendikaları Tasarısı Kabul Edildi”, *Ulus*, 21 Şubat 1947.
- “İşçileri Korumak”, *Vatan*, 18 Kasım 1946.
- “Kiralara Yapılacak Zam”, *Tanin*, 21 Şubat 1947.
- “Mecliste İşçi Sendikaları İçin Tartışmalar”, *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1947.
- “Sendika, İş Kazaları Analık Sigorta Kanunları”, *Akşam*, 21 Şubat 1947.
- “Sendikalar”, *Karagöz*, 27 Şubat 1947.
- “Sendikalar Hakkında”, *Ses*, 11 Aralık 1946.
- “Sendikalar Kanun Tasarısı Kabul Edildi”, *Vakit*, 21 Şubat 1947.
- “Sendikalar Kanunu”, *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1947.
- “Sendikalar Kanunu”, *Vatan*, 27 Ocak 1947.
- “Sendikalar Kanunu Kabul Edildi”, *Tasvir*, 21 Şubat 1947.
- “Sendikalar Kanunu Kabul Edildi”, *Vatan*, 21 Şubat 1947.
- “Sendikalar Tasarısı Meclise Sunuldu”, *Ulus*, 26 Ocak 1947.
- “Sular Uyuyor, Düşmanlar Uyumuyor!”, *Türk İşçisi*, 28 Aralık 1946.
- “Türkiye Sosyalist Partisi Genel Sekreteriyle Bir Mülâkat”, *Gün*, 14 Aralık 1946.
- “Yeni Kurulacak İşçi Sendikaları”, *Cumhuriyet*, 1 Aralık 1946.
- “Yeni İşçi Sendikaları Tasarısı”, *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1947.
- Aksoy, Sadri, “Sendikalar Hakkında”, *Yeni Asır*, 8 Aralık 1946.
- Arslinger, Nâzım, “Maksat: İşçinin Refahı”, *Tanin*, 23 Şubat 1947.
- Şevket Bilgin, “İşçilerin İnsanca Yaşamak Hakkı”, *Yeni Asır*, 11 Aralık 1946.
- Dicleli, Vedat, “İşçi, İşveren Sendikaları”, *Vakit*, 18 Mart 1947.
- Esat Adil, “Sendika Düşmanları Ve İşçi Teşkilatlanmasındaki Zorluklar, Yanlışlıklar”, *Gün*, Ekim ayı ilavesi 1946.
- Esat Adil, “Sendikaların Gelişmesi Mahzurlu Mudur?”, *Gün*, 30 Kasım 1946.
- Esmer, A. Şükrü, “İşçi Sendikaları”, *Tanin*, 20 Mayıs 1947.
- Gezgin, Hakkı Süha, “İş ve İşçi Ahlakı”, *Vakit*, 26 Aralık 1946.

- Gülgün, Cevval, “İşçilerle Geçen Kısa Yolculuk”, *Tanin*, 25 Şubat 1947.
- Irmak, Sadi, “İşçi ve Devlet”, *Ulus*, 10 Aralık 1946.
- Irmak, Sadi, “Türk Sendikaları”, *Ulus*, 24 Şubat 1947.
- Irmak, Sadi, “Türk Sendikaları”, *Vakit*, 27 Şubat 1947.
- Karacebe, Avni, “İş, İşçi ve İş Veren”, *Anadolu*, 1 Aralık 1946.
- Kesler, Said, “Türk İşçisi Konuşuyor” *Türk İşçisi*, 4 Ocak 1947.
- Kopdagel, Hüsnü Hâmit, “Türk Sendikaları”, *Vatan*, 24 Mart 1947.
- Nadi, Nadir, “İşçi Sendikaları ve Grev Hakkı”, *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1947.
- Safa, Peyami, “Çalışma Bakanlığı ve Sendikalizm”, *Vakit*, 26 Kasım 1946.
- Savcı, Sadun G., “Kanun Tasarıları Hakkında”, *Vatan*, 27 Şubat 1947.
- Sendikacı, “Sendikaların Resmen Tanınmasına Doğru”, *Sendika*, 30 Kasım 1946.
- Sendikacı, “İşçiler Kanun Tasarısını Beyenmiyorlar”, *Sendika*, 14 Aralık 1946.
- Sendikacı, “Demokrasi var” Denen Yerde Böyle Kanun Yapılmaz”, *Sendika*, 7 Aralık 1946.
- Sevgen, Nazmi, “Dernekler ve Sendikalar”, *Türk İşçisi*, 7 Aralık 1946.
- T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, Cilt: 4, Toplantı: 1, 20 Şubat 1947, 295-323.
- Uçtay, Aziz, “İşçilere Yeni Bir Tuzak”, *Ses*, 4 Aralık 1946.
- Yalçın, Hüseyin Cahid, “Grev Hakkı”, *Tanin*, 25 Şubat 1947.

Kitap ve Makaleler

- Akinci, A. ve Usta, S. (2015) “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 29, 1-52.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- Çelik, Aziz, *Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gülmez, Mesut, “Bir İnsan Hakkı Olarak Sendika Konusunda Türkiye’de Yasaklılıktan “Yasal Tanıma”ya Geçiş: 1947 Yasası”, *İnsan Hakları Yıllığı*, 3-4 (1982), 76-108.
- Güzel, M. Şehmus, *Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Güzel, M. Şehmus, *Türkiye’de İşçi Hareketi (yazılar-belgeler)*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1993.
- Karakuş, Emin, *40 Yıllık Gazeteci Gözü ile İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

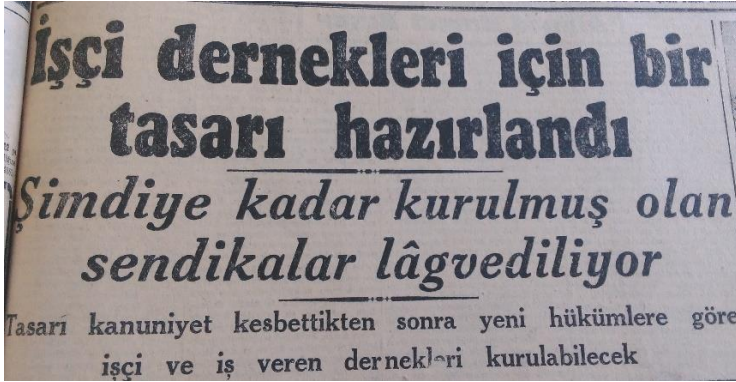
Koç, Yıldırım, "1947 Sendikalar Yasası", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 121 (1990), s. 10-14.

Koçak, Cemil, *İktidar ve Demokratlar 2. Cilt*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, Metis Kitabevi, Ankara, 2003.

Ekler

Ek 1

Kaynak: *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1946, s. 1.

Ek 2

“Demokrasi var,, denen
yerde böyle kanun yapılmaz
....

Kaynak: Sendika, 7 Aralık 1946, s. 1.

Ek 3

Kaynak: Türk İşçisi, 21 Aralık 1946, s. 2.

Ek 4

CUMA 21 ŞUBAT 1947

GRUP OLARAK KURULAN SENDİKALARIN ÇIKIŞI VE KURULUŞU

T.C. İSTANBUL MURU OSANLIYI

ULUS

ADIMIZ ANDIMIZDIR

HALKEVİ Sosyal yardım balosu 22 şubat akşamı Anzaza Palas Salonlarında

Büyük Millet Meclisinde dünkü görüşmeler

İşçi sendikaları tasarısı kabul edildi

Yeni kanunun ana hatları

Kurulacak sendikalar gayri siyasi ve millî karakterde olacak

Kaynak: Ulus, 21 Şubat 1947, s. 1.

Historical Approaches to the Issue of Etymology, Statehood and Identity of Azerbaijan *

Asim Jannatoglu Jannatov *

(ORCID: 0000-0002-8394-3682)

Makale Gönderim Tarihi

27.11.2020

Makale Kabul Tarihi

21.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Jannatoglu Jannatov, A, "Historical Approaches to the Issue of Etymology, Statehood and Identity of Azerbaijan", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 240-259.

APA: Jannatoglu Jannatov, A. (2021). Historical Approaches to the Issue of Etymology, Statehood and Identity of Azerbaijan. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 240-259.

Abstract

Azerbaijan and Iran as neighbouring countries have a very ancient history and rich culture. It is completely wrong approach to equate Azerbaijan and Iran or to consider Azerbaijan an integral part of Iran. Sometimes historians and researchers talk about these two countries separately, and sometimes they consider Azerbaijan as an integral part of Iranian geography. However, if we pay attention to the early days of history, we can see that Azerbaijan and Iran were completely different countries that were not connected. Azerbaijan was formed as geography inhabited by Turks in the early Middle Ages and was not connected to Iran. On the other hand, Iran has a more federal structure and is formed as a multinational geography. If we pay attention to

* The Treaty of Turkmenchay divided the territory of Azerbaijan into Northern and Southern parts between Russia and Iran in 1828. So, the paper studies the general history of Azerbaijan until 1828 and focuses on the statehood of Northern Azerbaijan since 1828.

* PhD student, Institute of Oriental Studies of Azerbaijan National Academy of Sciences, Department of South Azerbaijan, aze.asim93@gmail.com

the etymology of the name of Azerbaijan, the history of statehood and the existing historical approaches to its identity, we can see that this country initially has not been a part of Iran and was formed as an independent state.

Keywords: Azerbaijan, Iran, Azerbaijani history, etymology, statehood, identity.

Azerbaycan'ın Adı, Devletçiliği Ve Kimliği Meselesine Tarihsel Yaklaşımlar

Öz

Azerbaycan ve İran çok eski bir tarihe ve zengin bir kültüre sahiptir. Azerbaycan ve İran'ı eşitlemek veya Azerbaycan'ı İran'ın ayrılmaz bir parçası olarak görmek tamamen yanlış bir yaklaşımdır. Bazen tarihçiler ve araştırmacılar bu iki ülkeden ayrı ayrı bahseder ve bazen Azerbaycan'ı İran coğrafyasının ayrılmaz bir parçası olarak görürler. Ancak tarihin ilk çağlarına dikkat edersek Azerbaycan ve İran'ın birbirine bağlı olmayan tamamen farklı ülkeler olduğunu görebiliriz. Azerbaycan, Orta Çağ'ın başlarında Türklerin yaşadığı bir coğrafya olarak kurulmuş ve İran'a bağlı değildi. İran ise daha federal bir yapıya sahip ve çok uluslu bir coğrafya olarak şekillenmiştir. Azerbaycan isminin etimolojisine, devlet tarihine ve kimliğine yönelik mevcut tarihsel yaklaşımlara dikkat edersek, bu ülkenin İran'ın bir parçası olmadığını ve bağımsız bir devlet olarak kurulduğunu görebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İran, Azerbaycan tarihi, etimoloji, devletçilik, kimlik.

Introduction

The form of government in most of the states and empires existed in the East was almost same. The value that unites these states, which are represented by different peoples, is that they are dynastic states and are mostly mentioned in the sources by the names of dynasties. For this reason, in some cases, the states that existed in the East in the Middle Ages are named after dynasties in modern historiography. With the emergence and spread of Islam, a very large Islamic geography was created, including Azerbaijan. Some of the states that exist in the Islamic East today have also nationalized the names that emerged in the Islamic era. It should be noted that the name of Azerbaijan took a new shape with the emergence of Islam.

It would be appropriate to give a brief introduction about the etymology and history of the name of Iran before talking about the etymology of the name of Azerbaijan and the history of statehood. There are also speculations that the name of Iran appeared during the Sassanid period and was derived from the name "Eran". The fact that the name Iran is derived from Eran is closer to reality. Thus, one of the Turkish researchers, Metin Erendor, draws attention to the term Eran, which is derived from the Iranian name, and notes that the term was found in a written monument next to the emblem depicting the coronation of the Sassanid Shah Ardashir I in Naqsh-e Rostam, Iran.¹ In that historical period, the name of Iran did not officially represent the name of any state and did not have a national meaning. This issue is also reflected in the Western scientific literature, and one of the approaches states that in the time of Ardeshir I, the term Eran meant people living in this region more than the state.² Thus, the Sassanid state, founded in the third century, was a large empire for some time and managed to unite today's Iran and South Azerbaijan, part of Turkestan, Anatolia, Iraq and some areas inhabited by Arabs. However, there was an independent statehood in both the north (in the example of Albania) and the south (in the example of Atropatene) of today's Azerbaijan in the pre-Sassanid historical period.

Persian rule in Iran is characterized by the Achaemenids before Christ and the Sassanids after Christ. The Sassanid state, which emerged in the third century and became a great empire, was occupied by the Arab caliphate in the seventh century. After that, the Persian rule in Iran suspended until 1925. After the weakening of the Abbasid Caliphate from the end of the tenth century, Iran was ruled for a thousand years by Turkic dynasties from Central Asia or Turkestan.³ The people were united on the basis of religious identity, and Iran, as usual, had a geographical meaning during the millennium of Turkic rule in Iran, which began with the Qaznavids.

The independent statehood in the historical lands of Azerbaijan began with the establishment of the Mannea state in the IX century

¹ Metin Erendor, *İranda Türk Kimliği*, Kamer Yayınları, İstanbul 2018, s. 34.

² David Niel Mackenzie, "Eran, Eransahr", *Encyclopedia Iranica*, 1998.

³ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, Zerbamat Basımevi, Ankara 1941, s. 11.

BC. Immediately after the fall of the empire of Alexander the Great, in the late 4th and early 3rd centuries BC, Albania and Atropatene were established in what is now northern Azerbaijan and southern Azerbaijan. To this day, there are biased opinions in the scientific literature about the ethnic composition of these states. After the Arab conquest of Sassanid lands and Albania in the second half of the 7th century and the beginning of the 8th century, the lands of Atropatene and Albania, were united into a single administrative division. After that, these lands were called Azerbaijan, and on the eve of the beginning of a strong people's movement against the Arab occupation in Azerbaijan in the ninth century, the traditions of independent statehood were restored and lasted for hundreds of years.

The common history of the peoples of Azerbaijan and Persia began with the establishment of a new kingdom by Shah Ismail I in Tabriz, the cultural center of Azerbaijan at the beginning of the 16th century. The Iranian throne gradually replaced the throne of Azerbaijan after Shah Abbas came to power. Among the factors influencing this issue were the occupation of Azerbaijan by the Ottomans and involvement of Persian elements in the palace and benefit from their power by Shah Abbas. After that, both Azerbaijan and Persia became two of the four most important provinces of Iran, which have a geographical meaning. The administrative division of Iran remained unchanged during the Safavids, Afshars and Qajars. At the same time, the first attempt to build a state on a national basis in the geography of Iran was made again in Azerbaijan. Therefore, it is completely wrong to confuse the names of Iran and Azerbaijan or to consider Azerbaijan an integral part of Iran. If we look at the different approaches to the roots of the name of Azerbaijan and the history of statehood, we can observe this fact.

Historical approaches to the etymology of the name of Azerbaijan

Historians have not yet expressed a unit opinion about the name of Azerbaijan. Historically, there were tribes, tribal associations and states with different names in the lands of Azerbaijan. Although it is believed that the first state in Azerbaijan was Mannea, sometimes Media is included here. Media consisted of two parts - Greater and Minor Media. The state of Atropatene also included Minor Media.

After the fall of the empire of Alexander the Great, the states called Albania and Atropatene were established in the lands of historical Azerbaijan. Albania covered the territory of present-day Northern Azerbaijan and Atropatene, the territory of Southern Azerbaijan. The geographical map of Azerbaijan was originally created over Atropatene and Albania. Of course, the origin of the name of Azerbaijan is one of the issues of interest in the science of history.

The scientific literature is dominated by the idea that the name of Azerbaijan is derived from Atropatene. The ancient Greek historian Strabo, who gave the first information about Atropatene, said that the name Atropatene was derived from the name of Atropates, the head of the country of Minor Mada/Media.⁴ Atropates (not a personal name, but a religious position - meaning "guardian of fire" and the name of the highest-ranking priest in the fire-worshipping temple) was a well-known commander in the Achaemenid period and later in Alexander's time was appointed as a satrap in the lands of today's Southern Azerbaijan. In the time of both the Achaemenids and Alexander, empires were divided into satrapies. The territory of present-day Southern Azerbaijan was also under the satrapy of Atropates. He became fully independent after the death of Alexander the Great, and the lands he controlled were later renamed Atropatene.

Interestingly, the name of Atropatene was mentioned later as "Azerbaijan" in the works of most historians and maps compiled by travellers, especially in Arabic sources. The fact that the name of Azerbaijan is derived from Atropatene and gradually became the name of a state seems a little contradictory. Therefore, some historians do not consider this approach correct. Various opinions about the origin of the name of Azerbaijan from ancient times to the present day show that some questions remain unsolved.

Thus, Fazlullah Rashid al-Din, a prominent historian and physician, put forward a very interesting opinion about the name of Azerbaijan in his work entitled "Jami al-Tawarikh". The work contains information

⁴ *The Geography of Strabo*, XI.13.1., English translation by Horace Leonard Jones, London 1961, p. 303.

about Oghuz Khan's visits to Azerbaijani lands of Shirvan, Aran and Mughan. In this regard, Rashid al-Din noted that the army collected land and built a large hill, which was named Azerbaijan on the orders of Oghuz Khan.⁵ These views of Rashid al-Din on the derivation of the name of Azerbaijan were a novelty, but these views did not reflect the historical reality. Because, hundreds of years before the arrival of Oghuzs and Seljuks in Azerbaijan, Turks lived in these lands and the name of Azerbaijan was found in the sources. Even the medieval Arab historian Yagut al-Hamawi wrote that the name of Azerbaijan is connected with the name of Azerbaz descended from Noah, derived from the particles "Azer" and "Bijan".⁶ This idea of the origin of the name of Azerbaijan is not so widespread among historians and is not considered as the right approach. Another interesting approach to the derivation of the Azerbaijani name belongs to the prominent Azerbaijani historian Abbasguluagha Bakikhanov. He wrote that the name of Azerbaijan means Babak's fire in his famous work "Gulustani-Iram".⁷ After the occupation of Azerbaijan by the Arab Caliphate, the looting of the local population by the Arabs and the imposition of high taxes caused justified dissatisfaction. At this time, the Khurrami movement began in Azerbaijan, and Babak later became the leader of the movement. The Khurrami movement launched in Azerbaijan under the leadership of Babak was even successful for some time, and Azerbaijan escaped from the Arab invasion. It is a historical fact that the Khurrami movement and its ideological foundations spread in the territory of north-south Azerbaijan and became a symbol of freedom of the Azerbaijani people. Prominent Azerbaijani linguist-scientist Firudin Aghasioglu Jalilov analyzed the writings of ancient and medieval historians and studied the roots and history of the ancient tribes living in Azerbaijan on a linguistic basis. In this regard, F.Aghasioglu tried to prove that the name of Azerbaijan has nothing to do with Atropates and originated in Azerbaijan, which means "Land of

⁵ Zeki Velidi Togan, *Oguz destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 30.

⁶ *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, Çıraq, Bakı 2007, s. 182.

⁷ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstani İram*, Bakı 1991, s. 59.

Azers".⁸ Of course, this approach is also a new idea about the historical roots of the name of Azerbaijan, but like the approach of previous historians, it has not yet found its decisive confirmation. The Turkish researcher Dr. Hajer Göl emphasized that two legends about the name of Azerbaijan are most widespread. According to the Turkish researcher, the name of Azerbaijan is derived from the combination of the words "azer" (fire) and "baygan" (protector) means the protector of fire.⁹ These views on the etymology of the name of Azerbaijan indicate that there is no unequivocal approach to the issue.

The name of this country mentioned in historical sources as Atropatene, Azerbadeqan, Azerbaygan, Azerbijan and Azerbigan is Azerbaijan. This is an unchanging fact. From the above, it can be concluded that the notion of "protector of fire" on the name of Azerbaijan is closer to the reality. The borders of Azerbaijan, which is located at a strategic point in the fight against the enemy and is mostly mountainous, have changed at different times. Neighbouring Albania and Atropatene were separate states before the Arab conquest. The name Albania was used later in historical sources in the form of Agvan, Arran and Shirvan. After the Arab conquest, the territory of Albania and Atropatene remained essentially unchanged. However, after the Arab invasion, Arran, Azerbaijan and Armenia were united into a single administrative unit.¹⁰ Of course, the lands under the Abbasid Caliphate were separated geographically and every geography represented one country at that time. In this sense, Azerbaijan also took a different shape as a geographical name during the Caliphate. Ibn Hawqal compiled a map of those countries based on Istakhri's writings and called it a map of Azerbaijan.¹¹ In the geographical maps compiled by these historians and travellers, the territory of Azerbaijan stretched from Derbent in the north, including Hamadan and Zanja in the

⁸ Firudin Ağasıoğlu, *Azərbaycan Türklərinin İslamaqədərki Tarixi*, III Bitik, Ağrıdağ Nəşriyyatı, Bakı 2014, s. 370.

⁹ Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Bitlis, (2016), s. 154.

¹⁰ Al-Istakhri, *Kitab al-Masalik wa-al-Mamalik*, ed. M.J. de Goeje, Brill, Leiden, 1870, pp. 180-181.

¹¹ Ibn Hawqal, *Şütrat al-ard*, c. I-II, ed. J.H.Kramers, Leiden, 1939, pp. 331-332.

south, and from the coast of Caspian Sea in the east to the present-day Turkish border including Armenia in the west.

Thus, the important ideas listed about the roots and history of the name of Azerbaijan, are of great importance in clarifying the issue. These views put forward by historians on the origin of the name of Azerbaijan differ from each other. These differences in themselves do not allow us to say an unambiguous opinion on the history of the name of Azerbaijan. It should be noted that countries are usually named after people, places and tribe. In this sense, some historians accept the name Atropatene as the initial version. An in-depth analysis of the etymology of the name shows that the names Atropatene and Azerbaijan are very far from each other. However, the existing different approaches do not cast doubt on that Azerbaijan is a Turkic country. The study of the origin and history of the Turkic peoples is also important in the field of Turkology in Turkey. However, since no research has been conducted in the history of Turkish public opinion, a significant number of Turkish historians believe that the name Azerbaijan comes from Atropatene, and at the same time accept that the Turks are an indigenous people in Azerbaijan.

Historical approaches to the issue of Azerbaijani statehood

If we look at the history of Azerbaijan's statehood after the Arab invasion, we can see that Azerbaijan is not part of Iran. Thus, a strong resistance movement against the ruling class and the Arab occupation began in Azerbaijan at the end of the VIII century. This movement called Khurrami, spread to a large part of Azerbaijan in 816 under the leadership of Babak and became a national liberation movement against the Arab occupation. As a result of the movement's victory over the Arab invaders, Azerbaijan became independent in the first half of the ninth century. The history of the first state called Azerbaijan can be attributed to the IX century. Thus, mentioning of Babak, the leader of the Khurramites, as a ruler in the book "History of the Prophets and Kings" by the Arab historian al-Tabari, who spoke about the widespread Khurrami movement in the territory of Azerbaijan, can

confirm that Azerbaijan is an independent state.¹² Undoubtedly, Babak was the ruler of the independent Azerbaijani state. In some cases, they try to show Babak as just a rebel. However, the presence of the seal of the Azerbaijani ruler Babak, his palace (Bazz fortress), regular army, currency, and official correspondence with the rulers of neighbouring countries confirms the existence of Azerbaijan as a state in the 9th century. Accepting this fact, a prominent Azerbaijani historian Acad. Ziya Bunyadov, referring to the Arab historian al-Suyuti, noted that Caliph al-Mutasim captured the king of Azerbaijan in 837.¹³ It is one of the facts confirming that Babak was a king and Azerbaijan was an independent state in the 9th century. Naturally, the Abbasid caliphs wrote distorted information in historical books about Azerbaijan and its ruler Babak fighting against them. The Abbasid Caliphate, which did not give up its intention to invade, re-occupied Azerbaijan in 837, stifling the national movement in Azerbaijan in blood. However, the Arabs could not stay in Azerbaijan for long and reckoned with Azerbaijan's independence. This movement dealt such a blow to the Caliphate that the Arabs were forced to leave the occupied Azerbaijani lands.

In the second half of the ninth century, the traditions of independent statehood were restored in Azerbaijan. The Shirvanshahs dynasty was established in the lands of Azerbaijan joining the Kura River to the Caspian Sea and managed to maintain its existence until the 16th century. From then on, the lands of Northern Azerbaijan between the Kura River and the Caspian Sea were mentioned on the maps as Shirvan.¹⁴ The Shaddadids dynasty, established in the north of Azerbaijan in the 10th century, was able to maintain its existence until the end of the 11th century. In the 9th century, independent statehood was restored in the lands of South Azerbaijan, including Karabakh, and Sajid, Salarid, Ravvadid, Atabegs, Jalairid, Garagoyunlu, Aghgoyunlu and Safavid dynasties replaced each other on the throne of Azerbaijan. In the Middle Ages, states in the East were sometimes

¹² *The History of al-Tabari*, Volume XXXIII, English translation by C.E. Bosworth, State University of New York Press, 1991, p. 74.

¹³ Ziya Bunyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 335.

¹⁴ William A. Haviland, *Kulturel Antropoloji*, Türkçeye çeviren İnac, Hüsamettin; Ciftci, Seda, Kaknus yayınları, İstanbul, 2002, s. 17.

referred to as dynasties. However, these areas are marked on the maps as Azerbaijan. The expression of the Azerbaijani state can also be found in historical books of the XIV century. Thus, the fourteenth-century Azerbaijani historian Abu Bakr al-Qutbi al-Ahari, in his work "Tarikh-i Sheikh Uwais" in Persian, referred to the events of 1304-1359. The work reflects the decline of the Hulagu (Elkhanid) state and the accession of the Jalairid dynasty to the Azerbaijani throne in Azerbaijan. In this regard, the expression "Kingdom of Azerbaijan and Arran" was developed in the work.¹⁵ Even Hasan beg Rumlu's "Ahsan al-Tavarikh", one of the Persian-language sources, mentioned Jahanshah, the ruler of the Garagoyunlu dynasty, considered one of the most powerful dynasties in Azerbaijan, and Hasan padshah (king), the ruler of the Aghgoyunlu dynasty, as the ruler of the Azerbaijani throne.¹⁶ In the Middle Ages, "throne" was used in the East in the sense of statehood. The term "Azerbaijani throne" also means the Azerbaijani state. All of these facts give grounds to say that Azerbaijan is an independent state and it is not part of Iran.

The common history of Azerbaijan and Iran began in the 16th century with the establishment of the Safavid dynasty. Thus, a new kingdom was established in the city of Tabriz by Ismail Safavi I, a descendant of Hatai of Turkish origin, in the city of Ardabil, Azerbaijan in 1501. A new empire was established in the East with the establishment of the Safavid dynasty. After that, Turks, Persians, Kurds and some Arabs living in a large area stretching from the Caucasus Mountains to the Persian Gulf united. Nevertheless, some modern historians try to Persianize the Safavid dynasty and consider the Safavid state to be a Persian state. Even the ethnic roots of Shah Ismail, the founder of the state, are biased in the scientific literature. However, what is mentioned in the sources about Shah Ismail and his dynasty gives grounds to say that he was a Turk. Minorsky, a prominent Russian orientalist who studied the literary work of Shah Ismail Khatai, considered Shah Ismail to be the pir of the Azerbaijani

¹⁵ Abu-Bakr al-Qutbi al-Ahari, *Tarikh-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, An Important Source for the history of Adharbajjan in the XIV century, Edited and translated by J.B.Van Loon, Mouton & Co, 1954, p. 72.

¹⁶ Həsən Rumlu, *Əhsənüt-Təvərix*, Azərbaycan dilinə tərcümə (Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı), Bakı 2017, s. 257, 290.

Turks, based on the phrase “*Khatai became a speaker; he became a pir of Turkestan*”.¹⁷ Undoubtedly, Shah Ismail Khatai belongs to the Turkic population of Azerbaijan, and the Safavid Gizilbash state, which he proclaimed in the center of the Azerbaijani throne in Tabriz, was also the Azerbaijani state. By replacing the Aghgoyunlu dynasty, the Safavids opened a new page in the history of Azerbaijani statehood. It is completely wrong to consider the Safavid state as a Persian state. Public administration, the tribes involved in the establishment of the state and the development of the Turkic language in the palace prove that the Safavid dynasty was an Azerbaijani state. Among the sources proving that the Safavid dynasty was the state of Azerbaijan, the works "Tarikh-i alamara-ye Ismail" and "Tarikh-i alamara-ye Safavi" written by an anonymous author have an important place. Referring to the anonymous author, prominent Azerbaijani historian, Professor Dr. Oqtay Efendiyev notes: “*Shah Ismail summoned Huseyn bey Lala, Muhammad bey Ustajli, Ahdibey Shamli, Khadimbey Khulafa, Grapiribey Qajar, whom he considered the pillars of the state, and asked: do you want Azerbaijani kingdom (throne) or Gulustan fortress? All the gentlemen answered this question by saying Azerbaijan*”.¹⁸ The term kingdom or throne of Azerbaijan is also used in this source. This unequivocally means the state of Azerbaijan, and indirectly, the state established by the Safavids is also the state of Azerbaijan.

However, the Safavid Shahs had to move their capital from Tabriz to Qazvin and then to Isfahan under pressure of the Ottoman Empire. With the transfer of the central government from Azerbaijan to Iran, the Safavid dynasty was also called the kingdom of Iran from time to time, and the Safavid Shahs began to be shown in historical books as the Shahs of Iran. Thus, Iskandar beg Munshi dedicated his book “*Tarikh-i alamara-ye Abbasi*” written in Persian to Shah I Abbas of the Safavid dynasty and showed him as the Shah of Iran. However, the name of Iran does not mean that the state is Persian. The Safavids, Afshars and Qajars who ruled the Iranian kingdom were also Azerbaijani Turks. Among the historians who defended the Safavids of

¹⁷ Vladimir Minorsky, “The Poetry of Shah Ismail I”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 10, No. 4, London 1942, p. 1006a.

¹⁸ Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 52.

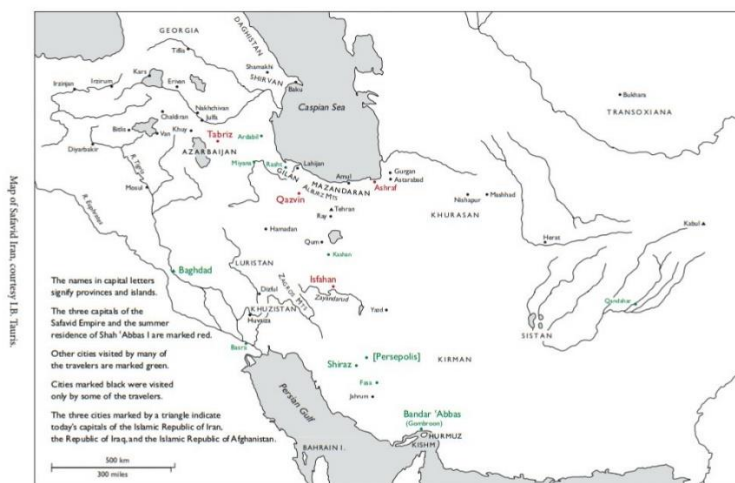
Turkic origin were V.V.Bartold, M.S.Ivanov and I.I.Petrushevsky. All three authors considered the Safavids to be Turks, considering the attributes of statehood, army structure, and the language used in the palace.¹⁹ Obviously, this center of Turkism is unequivocally Azerbaijan. Therefore, today the Safavid state in Azerbaijan is considered the Azerbaijani state. The Safavids established in Azerbaijan and continuing their existence in Iran (Persia), formed a new empire in the East. Azerbaijan, Persia, Khorasan and Kurdistan became the provinces of the Iranian kingdom. As a matter of course, Azerbaijan has always been the central province of Iran after this unification, and the Iranian kingdom was ruled by Azerbaijani Turks. Nevertheless, some Iranian historians consider Azerbaijan to be an integral part of Iran, based on the name Iran. However, Iran has been a common state of Turks and Persians for hundreds of years. Azerbaijan, inhabited by Turks, and Persia, inhabited by Persians were the main provinces in the Iranian kingdom. At the same time, it should be noted that Azerbaijan has always played a central role.

In 1736, Nadir Shah, a descendant of Afshar of Turkic origin, changed the dynasty with the accession to the throne in the congress held in the area called Mughan in Azerbaijan. The Safavid dynasty, which had been a powerful empire in the East for many years, experienced its most powerful period during the reign of Nadir Shah Afshar. Nadir Shah abolished the old principalities and created a single administrative territory under the name of Azerbaijan. The center of Azerbaijan was Tabriz, and the ruler was Nadir Shah's brother Ibrahim. Thus, the Azerbaijani ideology is gaining new momentum. An important event to resolve the issue of the royal throne was held not in Mashhad, Isfahan, but in the territory of Azerbaijan. Most likely, by holding such a serious event in the territory of Azerbaijan, Nadir Shah

¹⁹ Zülfiyyə Veliyeva, "Safevilerin Menşei və Kızılbaşça", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 336.

https://www.academia.edu/9279352/Safevilerin_Men%C5%9Fei_ve_K%C4%B1z%C4%B1ba%C5%9F%C3%A7a_The_Origin_of_Safavids_and_Kizilbash_Language_Kizilbashch_a (Erişim tarihi: 03.11.2020)

wanted to show the one-time return of the South Caucasus or his affiliation to the Azerbaijani Turks.²⁰

Note: The map of the Safavid state was compiled by I.B.Tauris

However, the atrocities committed by Nadir Shah Afshar against Azerbaijan took the first steps to separate Azerbaijan from Iran after his death. After the death of Nadir Shah in 1747, feudal disintegration began in Iran and Azerbaijan was divided into independent khanates. At the end of the 18th century, the Qajars regained power in Iran, including the territory of South Azerbaijan.²¹ In Northern Azerbaijan, the khanates continued their independence. After Agha Mohammad Shah Qajar, the kingdom of Iran began to decline. This process took a long time, and Azerbaijan suffered the most.

At a time when the Qajars were weakening, Tsarist Russia headed for Iran in order to gain control of the Great Silk Road and access to the warm seas. The Qajars were defeated twice in the war with the Russians. The Turkmenchay Treaty of February 10, 1828 was signed

²⁰ Səməd Bayramzadə, "Maykl Aksvörtinin Nadir Şah Kitabı Azərbaycançılıq Baxımından", İngilis Şərqişünası Maykl Aksvörtinin "Nadir şah" Kitabının Azərbaycan Dilinə Tərcüməsinin Təqdimatı. *Elm nəşriyyatı*, Bakı 2018, s. 73-74.

²¹ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, Zerbamat Basımevi, Ankara 1941, s. 54.

between Russia and Iran to end the war, and Azerbaijan was thus divided into two parts. This division laid the foundation for future tragedies and national problems of the Azerbaijani people. After the Turkmenchay Treaty, Northern Azerbaijan was officially occupied by Tsarist Russia. After that, Russia relocated hundreds of thousands of Armenian families from Iran, Turkey and Syria to the Yerevan, Karabakh and Nakhchivan regions of Azerbaijan in order to establish ethnic support in the Caucasus.²² The process of Armenianization of Christian Albanians and the establishment of the Armenian state in the lands of historical Azerbaijan began with the dissolution of the Albanian Church and its unification with the Gregorian Church in 1836. Unfortunately, this migration policy worked against the people and the state of Azerbaijan. After the partition of February 10, 1828, Southern Azerbaijan remains part of Iran until now. In Northern Azerbaijan, victory was achieved in the struggle against the Russian occupation, and finally, in 1918, the independent statehood was restored. Although the Azerbaijan Democratic Republic established in 1918 was occupied by Soviet Russia in April 1920, but it laid the foundation of modern Azerbaijani statehood and identity.

Modern Azerbaijani statehood and formation of Azerbaijani identity

In the Russo-Iranian wars of 1804-1813 and 1826-1828, the Qajars were defeated, and in accordance with the terms of the Turkmenchay peace treaty, "Whole Azerbaijan" was divided into two parts between Russia and Iran.²³ After this division, the Aras River became a border between the divided people of Azerbaijan and became a symbol of parting. At the same time, differences between the population of North and South Azerbaijan began to manifest themselves in many spheres of society.²⁴ It showed itself more clearly in economic and cultural development. Thus, opening of new forms of schools in

²² Səməd Bayramzadə, "Bir Daha Türkmənçay Müqaviləsi Haqqında", *Güney Azərbaycan: Tarix Və Müasirlik*, Bakı (2014), s. 38-39.

²³ Metin Erendor, *İranda Türk Kimliği*, Kamer Yayınları, İstanbul 2018, s. 112.

²⁴ Sonay Ünal, *Yakın dönem İran tarihi: Azerbaycan Milli Hükümeti, 1945-1946*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 9.

Northern Azerbaijan, which had been under the occupation of Tsarist Russia for many years led to the beginning of the enlightenment movement under the leadership of M.F.Akhundzadeh and later the flow of ideas to South Azerbaijan. However, Mirza Hasan Rushdiyye, benefited from the ideas of M.F.Akhundzadeh, was called the father of not only Azerbaijani, but also Iranian education.²⁵ This connection has never allowed the differences between Azerbaijanis to deepen, and even today, the linguistic and cultural unity between the north-south Azerbaijanis is preserved.

The enlightenment that began with Akhundzadeh in the middle of the 19th century led to the awakening of people in northern Azerbaijan. Hasanbey Zardabi's "Akinchi" newspaper, which is considered to be the founder of the Azerbaijani press, played an unprecedented role in the propaganda of enlightenment. As a result, a new page appeared in the history of Azerbaijan. On May 28, 1918, a group of Azerbaijani intellectuals led by M.A.Rasulzadeh declared the Declaration of Independence on the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic.²⁶ After the Russian occupation, the restoration of the traditions of independent statehood in northern Azerbaijan also gave impetus to the formation of the Azerbaijani identity. At the beginning of the last century, Turkism and Azerbaijanism were the main ideological lines of the Azerbaijani state. However, it should be noted that Azerbaijanism was an idea in the national sense, and Turkism was the main ideology. That is, Turkism and Azerbaijanism developed together.²⁷ However, the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) who pursued imperialist policy occupied the Azerbaijan Democratic Republic that recognized *de facto* by the Allies at the Versailles Palace and officially by neighbouring countries such as Ottoman and Iran by violating the norms of international law on April 27, 1920. Nevertheless, the name of Azerbaijan was still alive.

²⁵ Ş.Tağıyeva, Ə.Rəhimli, S.Bayramzadə, *Güney Azərbaycan*, Orxan, Bakı 2000, s. 351-354.

²⁶ Hüseyin Baykara, *Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi*, Kitab Klubu MMC, Bakı 2017, s. 291.

²⁷ Mirzə Bala Məmmədzadə, *Milli Azərbaycan Hərəkatı*, MGT yayınları, Bakı 2018, s. 16.

Since 1828, South Azerbaijan has remained part of Iran. A new identity policy was implemented in Iran with the overthrow of the Qajars and coming to power of the Pahlavi in 1925. The Azerbaijanis also suffered from the greatest damage. Reza Shah Pahlavi, who pursued a sharp nationalist policy against the Turkic peoples, tried to assimilate the Azerbaijanis. Therefore, a wrong policy was pursued about the identity and roots of Azerbaijanis. The person in charge of this case was the Iranian historian Ahmad Kasravi, who was originally from Azerbaijan. Thus, A. Kasravi's work "Azeri ya zaban-e bastan-e Azerbaijan" published in Tehran in 1921 contains the following thoughts about the identity, ancestry and language of the Azerbaijanis: *"Azeri language does not belong to the Turkic language family. Azeri is a language of Iranian origin. Azeris became Turkic after the arrival of the Seljuks in Iran. Northern Azerbaijan has never been called Azerbaijan. M.A.Rasulzadeh gave the name of Azerbaijan to Northern Azerbaijan, which is Caucasian Albania. (South) Azerbaijan, which is part of Iran, has always been called Azerbaijan"*.²⁸ We also claim that we are not Azeris, but Turks, and Azeris are Iranian-speaking! Turkification of Iranian-speaking Azeris is a natural process. This process may not belong to the native Turks, but to the Iranian-speaking Azeris, and we cannot condemn Kasravi for his statements about this process. We must condemn Kasravi because he denied the existence of Turks in this area until the arrival of the Seljuks, and allegedly the local population consisted only of Iranian/Persian speakers, and the flow of Turks from Central Asia in the second half of the 11th century Turkified them! Hundreds of years before the arrival of the Seljuks in Azerbaijan, Turks lived in these lands. Traces of Turks can also be found in Urartu, Byzantine and Arab sources in Azerbaijan. Evidently, it is a historical fact that the name of Azerbaijan was formed in South Azerbaijan. Northern Azerbaijan is mentioned in historical sources as Albania. However, the name Azerbaijan became a common name for both the people of northern and southern Azerbaijan in the 7th century. Residents of both Azerbaijanis, who have the same roots, language and culture, have always considered themselves ethnically Turks and nationally Azerbaijanis. The baseless claim of Kasravi, a

²⁸ Arif Keskin, "Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalğası "İranlılığa" Giden Yol", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, (2005), s. 25.

Persian nationalist, about the language of Azerbaijan and Azerbaijanis does not correspond to reality. A new movement launched in Southern Azerbaijan under the leadership of Pishavari against the national oppression policy of the Pahlavi regime in 1945-1946. This movement, called 21 Azer Movement, played a key role in the national awakening of the Iranian Turks and mainly the South Azerbaijanis. The most important results of this movement were the establishment of national self-awareness among the Turks of South Azerbaijan, the declaration of Azerbaijani autonomy within the protection of Iran's territorial integrity, the restoration of education and press in the mother tongue and the elimination of economic stagnation in South Azerbaijan.²⁹ However, the Pahlavi dynasty, supported by the imperialist powers, drowned this movement in blood and abolished the autonomy of Azerbaijan. Nevertheless, the first embryos of the Azerbaijani identity were put among the Turks of South Azerbaijan.

Independence was soon restored in northern Azerbaijan. On the eve of the collapse of the USSR, on October 18, 1991, Azerbaijan declared its state independence again. After that, Azerbaijanism changed from idea to ideology. The restoration of independent statehood and Azerbaijani national identity in Northern Azerbaijan has also affected South Azerbaijan. As a result, millions of Azerbaijanis living in Iran are demanding that their national identities be recognized as Azerbaijani, not Iranian.³⁰ As can be seen, the Azerbaijani identity includes millions of Azerbaijanis who have undergone a great development since 1918 and today live outside the Republic of Azerbaijan.

Conclusion

Thus, existing approaches to the etymology of the name of Azerbaijan, the history of statehood and identity prove that Azerbaijan has been an independent state for at least the ninth century and is not part of Iran.

²⁹ Ş.Tağıyeva, Ə.Rəhimli, S.Bayramzadə, *Güney Azərbaycan*, Orxan, Bakı 2000, s. 219-224

³⁰ Brenda Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani identity*, Harvard University, Cambridge Massachusetts 2002, p. 212

Naturally, its location on the Great Silk Road played a very important role in the formation of mutual trade relations between Azerbaijan and Iran. These relations were sometimes remembered with bloody clashes. Over time, the constant pressure of large empires on Azerbaijan and Iran and the looting of the local population united them both against a common enemy. It should be noted that this process also resulted in the formation of a new empire in the East. Azerbaijan and Persia, which were different countries until the 16th century, were united in the Safavid Gizilbash state established in 1501 by Shah Ismail Khatai I. From the first half of the 19th century, the failed steps of the Qajar dynasty in domestic and foreign policy and its defeat in the wars with Tsarist Russia disrupted the unity of the Iranian people.

The failure of policy of the Qajars, the aggressive policy of Tsarist Russia and the formation of new trends in the East brought about the establishment of nation-states in Azerbaijan and Iran in the first half of the 20th century. Of course, the first initiative to create a national state in the Turkic and Muslim world was made in Azerbaijan in 1918. However, the occupation of the Azerbaijan Democratic Republic by Soviet Russia in April 1920 and the coming to power of the Pahlavi dynasty in Iran in 1925 put an end to the centuries-old history of statehood of the Azerbaijani people. The Pahlavi dynasty initiated the Persianization of the Iranian state by beginning Persian chauvinism. Thus, an incurable spiritual gap appeared between the peoples of Azerbaijan and Iran. After that, the history of Azerbaijani statehood was falsified in both Azerbaijan (Northern and Southern). Northern Azerbaijan regained its independence in 1991 with the collapse of the Soviet Union. This process also opened a new page in Azerbaijani historiography, and then distorted information about the history of Azerbaijan was involved in the study. These on-going studies confirm that Azerbaijan has been an independent state since the Middle Ages and is not part of Iran.

References

- Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar, Çıraq, Bakı 2007
- Ağaoğlu, Ahmet, *İran ve İnkılabı*, Zerbamat Basımevi, Ankara 1941
- Ağasioğlu, Firudin, *Azərbaycan Türklərinin İslamaqədərkı Tarixi*, III Bitik, Ağrıdağ nəşriyyatı, Bakı 2014
- Al-Istakhri, *Kitab al-Masalikwa-al-Mamalik*, ed. M.J. de Goeje, Brill, Leiden, 1870
- Al-Ahri, Abu-Bakr al-Qutbi, *Tarikh-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, An Important Source for the History of Adharbaijan in the XIV century, Edited and translated by J.B.Van Loon, Mouton & Co, 1954
- Bakixanov, Abbasqulu, *Gülüstani İram*, Bakı 1991
- Baykara, Hüseyin, *Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi*, Kitab Klubu MMC, Bakı 2017
- Bayramzadə, Səməd, “Bir Daha Türkmənçay Müqaviləsi Haqqında”, *Güney Azərbaycan: tarix və müasirlik*, Bakı 2014
- Bayramzadə, Səməd, *Maykl Aksvörtinin Nadir Şah Kitabı Azərbaycançılıq Baxımından*, İngilis Şərqşünası Maykl Aksvörtinin “Nadir Şah” Kitabının Azərbaycan Dilinə Tərcüməsinin Təqdimatı. Elm nəşriyyatı, Bakı 2018
- Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, Şərq-Qərb, Bakı 2007
- Erendor, Metin, *İranda Türk Kimliği*, Kamer yayınları, İstanbul 2018
- Əfəndiyev, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Şərq-Qərb, Bakı 2007
- Göl, Hacer, “Geçmişdən Günümüze Azerbaycan”, Bitlis Eren Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, Bitlis 2016
- Haviland, William A., *Kulturel Antropoloji*, Türkçeye çeviren İnac, Husamettin; Ciftci, Seda, Kaknus yayınları, İstanbul, 2002
- Ibn Hawqal, *Surat al-ard*, c. I-II, ed. J.H.Kramers, Leiden, 1939
- Keskin, Arif, “Fars Milliyətçiliğinin Üç Dalğası “İranlılığa” Giden Yol”, *Güney Azərbaycan Sosial, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, 2005
- Mackenzie, David Niel, “*Eran, Eransahr*”, Encyclopedia Iranica, 1998
- Minorsky, Vladimir, “The Poetry of Shah Ismail I”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 10, Nov. 4, London 1942
- Məmmədzadə, Mirzə Bala, *Milli Azərbaycan Hərəkəti*, MGT yayınları, Bakı 2018
- Rumlu, Həsən, *Əhsənüt-Tavarix*, Azərbaycan dilinə tərcümə (Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı), Bakı 2017
- Shaffer, Brenda, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani identity*, Harvard University, Cambridge Massachusetts 2002
- Tağıyeva, Ş., Rəhimli, Ə., Bayramzadə, S., *Güney Azərbaycan*, Orxan, Bakı 2000

The Geography of Strabo, XI.13.1., English translation by Horace Leonard Jones, London 1961

The History of al-Tabari, Volume XXXIII, English translation by C.E.Bosworth, State University of New York Press, 1991

Togan, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı, Reşideddin oguznamesi, Tercüme ve tahlili*, İstanbul 1982

Ünal, Sonay, *Yakın Dönem İran tarihi: Azerbaycan Milli Hükümeti, 1945-1946*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019

Veliyeva, Zülfiyye, "Safevilerin Menşei və Kızılbaşça", *Journal of Azerbaijani Studies*, [https://www.academia.edu/9279352/Safevilerin Men%C5%9Fei ve K%C4%B1z%C4%B1ba%C5%9F%C3%A7a_The_Origin_of_Safavids_and_Kizilbash_Language_Kizilbashcha](https://www.academia.edu/9279352/Safevilerin_Men%C5%9Fei_ve_K%C4%B1z%C4%B1ba%C5%9F%C3%A7a_The_Origin_of_Safavids_and_Kizilbash_Language_Kizilbashcha) (Erişim tarihi: 03.11.2020)

Sait Halim Paşa'dan Etkilenen Bir İngiliz Yazar ve Düşünür; Marmaduke W. Pickthall

Kemal Kahraman*

(ORCID: 0000-0002-5427-9997)

Makale Gönderim Tarihi

14.01.2021

Makale Kabul Tarihi

25.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kahraman, K., "Sait Halim Paşa'dan Etkilenen Bir İngiliz Yazar ve Düşünür; Marmaduke W. Pickthall", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 260-288.

APA: Kahraman, K. (2021). Sait Halim Paşa'dan Etkilenen Bir İngiliz Yazar ve Düşünür; Marmaduke W. Pickthall. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 260-288.

Öz

Prens Sait Halim Paşa Osmanlı'nın son döneminde önemli görevler almış devlet, düşünce ve kültür adamıdır. Devletin tarihi bir süreçten geçtiği yıllarda belirleyici bir rol aldığı gibi düşünceleri ve yazdıklarıyla ülkemizde ve özellikle İslam dünyasında etkili olmuş, yakından izlenmiştir. Bu çalışma, Sait Halim Paşa'nın fikirlerinden büyük ölçüde etkilenen, Hindistan ve İngiltere'de Müslümanlar arasında tanınmasını sağlayan bir isimde odaklanıyor; Marmaduke W. Pickthall. Sonradan Müslüman olan İngiliz yazar ve edebiyatçı, aile ve düşünce itibarıyla İngiltere'deki muhafazakâr geleneğe dayanıyor. Bizzat görüşme imkânı bulduğu Paşa'nın fikirlerinden çok etkileniyor. Yaptığı konuşmalarda ve yazılarında onları paylaşıyor. Bir kısmını İngilizceye çevirerek yayınlıyor. Sait Halim Paşa ve Pickthall'ın düşünceleri arasında önemli benzerlikler ve paralellikler söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Meşruiyet, İngiltere, Mısır, Hidiv, Sait Halim Paşa, Pickthall, İslamcılık, Hilafet, Osmanlı, Hindistan, Birinci Dünya Savaşı, modernleşme, İttihat ve Terakki.

* Dr., TBMM Milli Saraylar, kekahraman58@gmail.com

A British Author and Intellectual Which is Impressed By Said Halim Pasha; Marmaduke W. Pickthall

Abstract

Prince Sait Halim Pasha was a man of state, idea and culture who had very important roles at the last years of the Ottoman Empire. While he played a decisive role at years in which the State was experiencing historical times, he had also been effective and followed closely in our country and at the Islamic World with his ideas and writings. This work is focusing on a man who was strongly affected by the ideas of Sait Halim Pasha and made them known among the Muslims in India and UK; Marmaduke W. Pickthall. As an English writer and man of literature, concerning his family and ideas, he is coming from the conservatist tradition in UK. He was influenced by the ideas of Pasha whom he had opportunity to meet in person at a young age. And reflected them in his later life in his Works and conferences. He has publishes many of them by translating into English. There are important similarities and parallels between the ideas of Sait Halim Pasha and Pickthall.

Keywords; Monarchy, UK, Egypt, Khedive, Sait Halim Pasha, Pickthall, Islamism, Caliphate, Ottoman, India, First World War, modernization, Union and Progress.

Mısır'lı Bir Paşa

Osmanlı devletinin son yüzyılına yenileşme ve reform çabaları damgasını vurmuştur. Bunun için Batı ülkelerindeki askeri, siyasi ve hukuki sistem yoğun bir şekilde incelenmekte, danışmanlar çağrılmakta, onlara Osmanlı payeleri verilerek ülkelerindeki "gelişmiş" sistemi aktarması beklenmektedir. Hukuk sisteminde doğrudan iktibaslar söz konusudur. Yapılan reformlarda, cephelerde yenilgiler aldıkça artan baskılar önemli rol oynuyordu. Tanzimat, Islahat Fermanları bir bakıma bu baskıların sonucudur.

Aydınlar Avrupa'da gördükleri modellere göre çözüm önerileri getirmeye başlıyordu. Bunlar arasında ilhamını doğrudan pozitivizm ve Fransız ihtilalinden alan Batıcılar olduğu gibi, kendini Batılı olarak gören Türkçüler de vardı. "İslamcı" kapsamındaki aydınlar da Dünya tarafından kabul gören meşru bir zemin arayışı içindeydi. Bu arayış yazımızın anahtar kavramını oluşturuyor; Modern dünyanın ortaya çıkardığı fikirlere İslam dininde karşılık bulma çabası. Hilafet ve saltanat

makamının yetkilerinin sınırlandırılması anlamına gelen anayasa ve meşrutiyet sistemine İslam'da zemin aranıyor ve bulunuyordu. Dönemin önde gelen düşünürlerinden Filibeli Ahmet Hilmi bu anlamda temsili bir özellik taşıyordu; Ona göre Meşrutiyet rejimi, Kur'an ve sünnete dayanmaktadır.¹

"İslamcılık" kapsamına giren aydınlar arasında Sait Halim Paşa'nın ayrı ve özel bir yeri vardır. Birçok aydına göre daha özgün, İslam'a daha yakın bir duruş sergilemiştir. Ona göre "her millet kendi düstur ve ananelerine göre terakki eder". Modern Batı'dan alınan medeniyet unsurları yerli ve milli bünyeye uymayabilir.²

Düşüncelerini daha sonra ele alacağımız Sait Halim Paşa, Hidiv ailesinde bir Prens olarak 1864'te Kahire'de doğdu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. Çocuk yaşta ailesiyle İstanbul'a geldi. Yeniköy'deki ünlü yalı onlara tahsis edildi. İstanbul'dan eğitim için İsviçre'ye gitti. Siyaset bilimi okudu, Batı dillerini öğrendi. Dönüşünde Sultan Hamid, nişanlarla taltif ederek ona Şura-yı Devlet azalığı görevi verdi. Rumeli Beylerbeyliği payesine kadar yükseldi.

Ne var ki Avrupa'ya giden bütün Osmanlı aydınları gibi onun da farklı bir gündemi vardı. Yeniköy'deki yalısı Jön Türklerin, muhalif aydınların toplandığı bir yer haline geldi. O zaman aydınlar arasında farklı görüşler olsa da "İstibdad" adını verdikleri rejime karşı olmak bir ortak payda durumundaydı. Prens, Sultan Hamid'in son zamanlarında "jurnallendi", Yeniköy'deki yalısına polis baskın düzenleyerek arama yaptı. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte görevden uzaklaştırılarak Mısır'a gönderildi.

Mısır'a, oradan Avrupa'ya geçen kardeşler sürgündeki Osmanlı aydınları, yani İttihatçılarla buluşarak onlara destek oldular.³ Ne de olsa ellerinde büyük bir servet vardı. O sırada Ahmet Rıza, Sami Paşazade Sezai, Mustafa Fazıl Paşa, Abdullah Cevdet, Prens Sabahattin, Abdülhak Şinasi Hisar, hatta Yahya Kemal'in Paris'te olduğu düşünülürse, bu desteğin ne kadar önemli olduğu anlaşılır. Meşrutiyet ilanı ve Sultan

¹ *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – İslamcılık*, İletişim Yay., İst. 2014, s.64.

² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay. İstanbul 2015, s.67

³ M. Hanefi Bostan, *DİA*, c.35, s.557-560.

Abdülhamid'in düşürülmesinden önce muhalif aydınların Mısır'daki Hidiv ailesinden destek görmeleri önemlidir. O sırada Mısır İngiliz yönetimindedir.

Sait Halim Paşa birçok aydın gibi Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'a döndü. Yeniköy Belediye Reisliği, Ayan Meclisi azalığı yaptı. 1909'da onu Selanik'te yapılan İttihat ve Terakki kongresinde görüyoruz. 1912'de Şura-yı Devlet Reisi olarak kabineye girdi.⁴ Bu arada "Mehmed" imzasıyla Fransızca olarak yazdığı risaleler halinde eserler vermeye başladı.

1913'te Enver ve Talat Beylerin başını çektiği genç subaylar Babıali Baskını düzenledi. Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürüldü. Sadrazam Kamil Paşa zorla istifa ettirildi. Hükümet askeri darbeyle düşürüldü. Bu Almancı kanadın darbesidir diyebiliriz. Avrupa'daki gelişmeler doğrudan Osmanlı'ya yansımaktadır. Mahmut Şevket Paşa Sadrazam oldu. Muhtemelen dengeleri korumak için Sait Halim Paşa, Hariciye Nazırı olarak hükümette yer aldı.⁵

İşte bu sırada İngiltere'den genç bir yazar İstanbul'a geliyordu. Osmanlı Devleti hayranı olan bu gazeteci yazar, İttihat ve Terakki hükümetine büyük umutlar beslemektedir. 1908 inkılabından bu yana ülkede neler değiştiğini görmek, mümkünse Sait Halim Paşa ile görüşmek istemektedir. Bu, Marmaduke W. Pickthall'dır. Şimdi biraz da onu tanıyalım.

Osmanlı Yanlısı Bir İngiliz

Marmaduke W. Pickthall 1875'te Londra'da muhafazakar bir ailede doğdu. Babası bir rahipti. Kaderin garip bir cilvesi, doğduğu yıl İngiltere, Mısır Hidivinden Süveyş Kanalı hisselerini satın alıyordu. Bu, İngiltere ve Mısır bağlantısının başlangıcıydı. Birkaç yıl sonra 93 harbinin ağır şartları altında İngiltere Mısır ve Kıbrıs'ta yönetimi ele geçirecek, Filistin başta olmak üzere Ortadoğu'ya ağırlığını koyacaktır. Devletin yayılma politikasına paralel olarak birçok İngiliz araştırmacı ve seyyah, Doğu ve Ortadoğu'da gittikleri yerlerde yaptıkları çalışmalarla tanındılar.

⁴ BOA, İ.DUİT.18-79, H.16-02-1331 (1913). (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dosya Usulü), Dosya No: 18, Gömlek No: 79, Hicri Tarih.

⁵ BOA, İ.DUİT 8-80, H-18-02-1331.

Gertrude Bell⁶, Philby, Harris, Maunsell, Sykes... Masrafları Royal Geographical Society tarafından karşılanarak Hicaz seyahati yapan “Hacı” Burton. Müslüman olarak bizzat görüştüğü Sultan Hamid tarafından “İngiltere Şeyhülislami” payesi verilen Liverpool’lu Abdullah Quilliam.⁷

Pickthall’ın hayatını da bu çerçevede düşünmek zorundayız. William Jones gibi bir Doğubilimciyi yetiştiren Harrow School’da eğitim gördü. İlk Ortadoğu gezisine çıktığında daha 19 yaşındadır. Genç bir seyyah olarak iki yıl boyunca Filistin ve çevresinde dolaştı, Arapçayı çok iyi öğrendi. Osmanlı topraklarında hakiki insanlarla karşılaştı, bu toplumu ve inançlarını sevdi. Seyahat ettiği Şam’da Müslümanların samimi ve mütevazı hayat tarzı onu derinden etkiledi.⁸ Dönüşünde İstanbul’a uğradı.

Aslında amacı Ortadoğu ve başta Arapça olmak üzere burada konuşulan dilleri öğrenip İngiliz Dışişlerine girebilmektir. Fakat Mısır Yüksek Komiserliğindeki görev için yapılan seçmeyi T.E. Lawrence kazandı.⁹ Böylece Pickthall’ın hayatının seyri değişmiş oldu. Yine de o bir Ortadoğu aşığıydı. 1907’de ikinci gezisini Mısır’a yaptı ki bu da konumuz açısından önemlidir. Bu defa Mısır’daki İngiliz Yüksek Komiserliği’nin misafiriydi. Bu nedenle orada görevli İngiliz bürokrat, asker ve yazarları yakından gözlemlene imkanı buldu. Aubrey Herbert gibi “serbest” görüşlü olanlarla arkadaşlık kurdu. Fakat George Lloyd, Mark Sykes gibi resmi ve tutucu kanada mensup şahıslarla pek anlaşamadı. Onlar için “istenmeyen adam” oldu.

Evet bu Sykes, Fransız Picot ile Osmanlı devletini paylaşma anlaşmasını yapan İngiliz siyasetçidir. O sırada muhtemel Arap devletlerine bayrak hazırlamakla meşguldür. Hindistan’da itaati, Arap

⁶ Taha Niyazi Karaca, Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell, Kronik, 2018, 432 s.

⁷ BOA, HR.SFR 3-549-12, M-06-02-1905 (BOA, Hariciye, Londra Sefareti); İngiltere Şeyhülislami Abdullah Quilliam’ın padişahla görüşmek üzere davet edilmesine dair belge.

⁸ Kemalettin Yiğiter, *William M. Pickthall’un Yakın Doğu ile İlgili Eserleri ve Türkler*, Aktif Yay., İst. 2007, s.55.

⁹ N. Khdour - M. Harris - D. Weir, The Imperial Legacies of T. E. Lawrence: A study in Political and Organizational Hybridity, *International Business Research* 7 (8), July 2014, s.126.

dünyasında isyanı teşvik ediyorlardı. Pickthall genç bir aydın olarak zamanın Mısır Yüksek Komiseri Cromer'e İngilizlerin Osmanlılara yakınlaşması ve ittifak kurması tavsiyesinde bulundu. Bu Hilafete bağlı olan Mısır halkını memnun edecek fakat Hidiv'in otoritesini zayıflatacağı. Eski bir siyasetçi olan Cromer'in buna cevabı olumsuzdu.¹⁰

Fakat İngiliz yönetimi Mısır'da milliyetçiliği körüklüyordu. İngiliz Doğubilimci Blunt bunun teorisi üzerine çalışıyordu.¹¹ Kısa bir zaman sonra İngiltere'de Liberaller başa geçtiğinde milliyetçi eğilimler umutlandı. Mısır'ın modernleşme serüveniyle Osmanlı arasında paralellik vardır. İngiltere'de Liberallerin başa geçmesi muhalif Türk aydınlarına yeni bir umut olmuştur. Birinci Meşrutiyeti planladığı düşünülen İngiltere'nin ikincisini de desteklemesi beklenmiştir.

Sahip olduğu derin dil yeteneği ve açık yürekle Mısır ve Suriye'de halkla yakından temas kurma imkanı bulan Pickthall, halkın nabzını tutuyor, yabancıların pozisyonunu görüyordu. Bu dönemdeki yazılarında İslam toplumundaki hoşgörü ortamına vurguda bulunuyordu. Çünkü Batı medyasında Osmanlı topraklarındaki azınlıklar tehlikeyeymiş gibi gösteriliyor, esasen müdahale için zemin hazırlanıyordu.

Balkan Savaşları bir dönüm noktası oldu. Batılı güçlerin ve Rusya'nın tam desteğini alan eski Osmanlı teb'ası Balkan ülkeleri, İttihatçıların yönetimindeki Osmanlı topraklarına saldırdı. Yanlış yönetilen Osmanlı Rumeli kuvvetleri yenilgiye uğradı. Yaşanan faciada Balkan Türkleri büyük bir yıkım ve katliam yaşadı. İngiltere dahil Batı medyası tam bir Haçlı ruhuyla Balkan ülkelerine destek verdi. Pickthall işte bu sırada 1912 Kasım ayından itibaren *New Age*'de *Kara Haçlılar* adıyla bir dizi yazı yayınladı. Batı medyasındaki önyargılı tutumu eleştirdi. O günkü atmosferde bir Batılı olarak bunu yapabilmek büyük cesaret işiydi. En azından kariyerini gözden çıkarmak anlamına geliyordu.¹²

Bir başka yazısında Osmanlı devletinde hoşgörünün sağlam bir gelenek olduğunu savunuyordu. Orada Hıristiyan ve Müslümanlar eşit

¹⁰ Pickthall, *New Age*, 17 Nisan 1919, s.389-391.

¹¹ Kemal Kahraman, W. S. Blunt, *DİA C.6*, İst. 1992, s.246-47.

¹² Pickthall, *New Age*, 7 Kasım 1912, s.8.

koşullarda yaşıyordu. Dini konularda bile özgürce konuşabiliyorlardı.¹³ Ona göre Türkler 1908’de yaşanan devrimle bütün İslam Dünyasında Ortaçağ’dan modern çağa adım atan ilk ulus olmuştur. Devrimle birlikte İttihat ve Terakki Partisi başa geçmişti. Ve bu parti için İngiltere’nin desteği çok önemliydi. Esasen geleneksel İngiliz politikalarının gereği de buydu.

Pickthall muhafazakar bir İngiliz olarak yetiştirilmişti ve Müslüman olduktan sonra esasen bu duruşunda değişiklik olmadı.¹⁴ Türk – İngiliz dostluğu bu düşüncenin önemli bir parçasıydı. Buna dostluk yerine Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünden yana olmak da diyebiliriz. Böylece Rusya’nın Güneye inmesi önlenemez ve Hindistan yolu güvende olacaktır. Sebep ne olursa olsun politikada müttefiklik olarak tezahür ediyordu.

Pickthall ölümünden bir süre önce konuyu şöyle özetliyordu;

“Saygı duymak üzere yetiştirildiğim değerler arasında Disraeli’nin dış politikasının önemli bir yeri vardı. Bu politikaya göre İngiltere İslam dünyasını yönetecek, yeniden canlanmasına yardımcı olacak ve bunu yaparken Türkiye, tercüman ve aracı fonksiyonu görecek.”¹⁵

Bu politikalar Kırım Harbi’nde zirveye ulaşmış, Osmanlı ve İngiltere tam bir ittifak içine girmişti. Kırım Harbi sırasında Osmanlı ordusunda Müşavir ve Paşa unvanıyla görev yapan Sir Adolphus Slade burada önemli bir örnek teşkil ediyor. Hatıralarında Osmanlı modernleşmesine ciddi eleştiriler getiriyor. Ona göre bir ulusun ilerleyebilmesi ve yeniden canlanabilmesi için kendi kültürünün esasını teşkil eden kural ve ilkelere bağlı olması şarttır. Bu şekilde atılacak adımlar milletin içgüdülerine ve geleneklerine uygun olacağından halk tarafından daha kolay benimsenecektir. Tabii mevcut dünya şartlarına ve değişen toplumsal ilişkilere uyumlu olması da gerekir.¹⁶

¹³ *The Nineteenth Century and After*, December 1912, s.1147.

¹⁴ Tory Muslim, Conversion of Marmaduke Pickthall, Lawrence M. Stratton, *Koinonia XVI* (2004), s.78-100.

¹⁵ Pickthall, *Journal of the Central Asian Society*, April 1936, s.221.

¹⁶ Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa’nın Kırım Harbi Anıları*, Çev. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Yay., İst. 2012, s.17-18.

Slade'in görüşleri Sait Halim Paşa ve bizdeki muhafazakar düşünce geleneğine ışık tutar mahiyettedir. Palmerston, Disraeli, Salizbury, Kırım Harbindeki "ittifak ruhuna" sadık politikalar yürüttü.¹⁷ Bu politikaları desteklemek amacıyla Davit Urquart öncülüğünde İngiltere'de Dış İşleri Cemiyetleri (Foreign Affairs Committees) kuruldu. 1876'da bu cemiyetin 21 şubesi vardır. Hidiv Hanedanına mensup Mustafa Fazıl Paşa Sultan Aziz'e Paris'ten bir mektup göndererek meşrutiyet, hatta ilk defa olarak Fransa tipi laik sistemi teklif eden bir mektup yazmıştı. Bu mektup Avrupa gazetelerinde yayınlandı. Davit Urquart kurucusu olduğu *Diplomatic Review* adlı dergide Mustafa Fazıl Paşa'nın önerisine oldukça sert bir cevap yazmıştır. Ona göre 'Varlığı din ile kaim ve ancak din sayesinde kanun hakimiyeti sağlayan Müslümanların halifesine laiklik teklifinde bulunmak aptalca bir davranıştır'.¹⁸

Fakat zamanla bu eğilim arka planda kaldı. İngiliz hükümetleri ve politikaları değişti. Sait Halim Paşa Birinci Dünya Savaşı'na doğru ittifak arayışı içindeyken, "Kırım Harbinden bu yana çok şeyin değiştiğini" özellikle vurguluyor.¹⁹ Bu birden değil belli bir süreçte olmuştur. 93 Harbinden sonra Muhafazakar Disraeli'nin imza koyduğu Berlin Anlaşması'nda Osmanlı topraklarının bütünlüğü korunuyordu. Ne de olsa Ruslar Yeşilköy'e dayanmışken geri çekilmişti. Türkiye'nin de azınlıklar konusunda üzerine düşeni yapması bekleniyordu. 1908 inkılabında İngilizlerin etkisi bilinen bir gerçektir.²⁰ Bu sebeplerle Jön Türkler ve İttihat ve Terakki çevrelerinde başlangıçta İngiliz sempatisi had safhadaydı.

Bosna Hersek Avusturya Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edildi. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Fransa Tunus'u, İtalya Trablusgarb'ı işgal etti, nihayet Balkan devletleri Avrupa'daki Türk kentlerini işgal etti. Fakat Batı ülkeleri ciddi bir tepki vermedi. Bu taraflı tutum, Pickthall'ın düşünce ve inanç dünyasını derinden etkiledi. Bütün modern kültür görüntülerine rağmen Ortaçağ'daki Haçlı ruhunun

¹⁷ Denis Richards – J. W. Hunt, *Illustrated History of Modern Britain 1877 – 1964*, Longman, London 1977, s.167-173.

¹⁸ Davit Urquart, "The Comparison of Christendom with the Ottoman Empire", *Diplomatic Review*, April 3 – 1867, s.53.

¹⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.267.

²⁰ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s.138-139.-

varlığını koruduğunu gördü. Avrupa'nın bu taassubuna karşı yazılarıyla, eserleriyle, konferanslarıyla Osmanlı devletini savunma gayreti içine girdi.

Bir modernleşme adımı olan Meşrutiyet aslında İngiltere tarafından bir tehdit olarak görülmüştü. Bunun sebebi, esasen Müslümanların gelişmesini istemiyor olmalarıydı. Başarılı bir Meşrutiyet örneği İslam dünyasında İngiliz hakimiyetindeki halklara "kötü" örnek olabilirdi.²¹ Bu nedenle Osmanlı'nın yeniden toparlanmaması için her şeyi yapmaya hazırıldılar. Pickthall bunların farkındaydı ve öyle bir noktaya gelmişti ki İttihatçılar ve Meşrutiyet hareketini Osmanlı devletinin son umudu olarak görüyordu. Onları yakından tanımak ve mümkünse katkıda bulunmak istiyordu. Elindeki tüm güçleri kullanarak Türkiye'nin parçalanmasını önlemek istiyordu.²²

Pickthall ve Sait Halim Paşa

1913 yılında Pickthall ikinci defa olarak İstanbul'a geldiğinde bu duygularının pekiştiğini görüyoruz. Ona göre 1908'den bu yana beş yıl içinde Türkler oldukça modernleşmiştir. Diktatör adını verdiği Abdülhamid'in casusları yok edilmiş, eşkıyalık ve esaret ortadan kaldırılmıştır. Bayanlar Beyoğlu caddesinde özgürce dolaşabilmektedir. Fanatikler gitmiş onların yerini vatanseverler almıştır. Sistemde Avrupa'daki benzerlerine göre önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Her alanda kalkınma ve yenilikler söz konusudur.²³ Reformcular, fakir Müslümanların kalkınıp "sorumlu ve hür teşebbüs sahibi" vatandaş haline gelmesine yardımcı olacak mahalli idareler kurmuştur.²⁴

İttihat Terakki'nin Parti broşüründen alınmışa benzeyen bu izlenimler Pickthall'ın görüştüğü İttihat çevrelerinin ne kadar etkisinde kaldığını gösteriyordu. Bir siyasi grubun sihirli değneğiyle her şey değişmiştir. Kim bilir belki de ülkesindeki bütün o önyargılardan sonra geldiği İstanbul'da beklediklerini göremeyince bunun son 5 yılın eseri olduğunu düşünmüştür. Oysa muhalif kanadın başını çeken Ahrarcılar,

²¹ Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Aykaç Kitabevi, İst.1967, s. 60-61.

²² Anne Fremantle, *Loyal Enemy*, Hutchinson, London 1938, s.224.

²³ M. W. Pickthall, *Harpte Türklerle Birlikte*, Çev. Kemalettin Yiğiter, Kültür Bak. Yay. Ank. 1990, s.149-150.

²⁴ Pickthall, *Harpte Türklerle Birlikte*, s.164.

Merkeziyet karşıtlığıyla İngiliz tarzına daha yakın görüşlere sahiptir. Daha sivil, daha özgürlükçü olan bu "liberalleri" Pickthall "kozmpolit" buluyor ve güvenmiyordu.²⁵

Balkan Harbi'nin kara bulutları ülkenin üzerinde dolaşıyordu. Bulgarlar Çatalca'ya dayanmıştı. Sait Halim Paşa Hariciye Nazırı olarak Enver ve Talat Paşa ile birlikte yeni iktidara gelen İttihat ve Terakki partisinin üç önemli liderinden birisiydi. İslamcı kanatla Türkçüler arasında gerilim vardı. Sait Halim Paşa "İslamcı" ve Osmanlıcı tutumuyla Türkçü kanadın reformları sekülerleştirme çabalarının önünde engel durumundaydı.²⁶ Enver Paşa Alman yanlısıydı. Sait Halim Paşa, buraya kadar verdiğimiz ipuçları çerçevesinde bir yandan geleneksel Osmanlı değerlerini savunurken, İngiliz ve Fransızlarla ittifak arayışı içindeydi. Muhtemelen bu sebeple Pickthall tarafından gelen görüşme talebini olumlu karşılamıştı.

Pickthall Sait Halim Paşa ile karşılaştığında karşısında Batı'da siyaset eğitimi görmüş, Arapça ve Farsça'nın yanında İngilizce ve Fransızca'yı çok iyi bilen, üstelik aristokrat aileden gelen bir Osmanlı aydını duruyordu. Yabancı elçilerle bizzat diyalog kuran, hatta zamanın İngiliz sefirinin (Sir L. Malet) "dostum" dediği bir devlet adamıydı.²⁷ Yazılarının büyük bir kısmını Fransızca yazmayı tercih ediyordu. Öyle ki Mehmet Akif onun makalelerini Fransızca'dan çevirerek Sebilürreşat'ta yayınladı.²⁸ Osmanlı'nın Paris sefiri kendi Hariciye Nazırı'na raporlarını Fransızca olarak gönderiyordu.²⁹

Dil konusunda Pickthall'ın da özel bir yeteneği vardı. Bir Batılı olarak Batı dillerinin yanında Arapça'ya çok iyi vakıftı. Pickthall, Sait Halim Paşa ile bu anlamda kolay diyalog kurmuş olmalıdır. Arkadaşı Muriel'e yazdığı mektupta Paşa'dan çok etkilendiği anlaşılıyor. O tipik bir Mısırlı değil Hidiv ailesine mensup Kafkas orijinli bir insandır;

²⁵ Yiğiter, *William M. Pickthall'un Yakın Doğu ile İlgili Eserleri*, s.48.

²⁶ *Marmaduke Pickthall – Islam and the Modern World*, Ed. Geoffrey P. Nash, Brill Leiden/Boston 2017, s.122.

²⁷ Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Hazırlayan Kemal Kahraman, Kaknüs Yay. İstanbul 2017, s.47.

²⁸ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.30-31.

²⁹ BOA, HR.SFR.04.279-58, M.23-10-1913 (Hariciye, Paris Sefareti).

“Bir Alman tarafından çizilmiş Nuh’un gemisi insanları gibi; çok mavi gözler, çok kahverengi yanaklar, çok beyaz renk, çok siyah frak ceket, başının bir parçası gibi görünen çok kırmızı bir fes ve amber bir ağızlıkta sigara ağzının bir kenarında devamlı duruyor. Çok düzgün, uyumlu ve otomatik hareketler, bir oyuncak gibi. Çok sevimli ve Rıfat’ın bana tarif ettiği gibi, büyüleyici bir adam. Dürüst ve terbiyeli, hareketlerinde gösterişli değil mütevazı.”³⁰

Görüldüğü gibi Pickhtall Paşa’nın görünüşünden oldukça etkilenmişe benziyor. Yazar ve romancı kimliğiyle iyi bir gözlemci olarak tasvire girişiyor. Karşısındaki, bir asilzade, bir devlet adamı olduğu kadar, entelektüel bir insandı. Okuyor ve yazıyordu. Fakat Pickthall bu ziyaretinde henüz onun eserlerini tanıımıyordu. *Mukallitlerimiz* ve *Meşrutiyet* adlı eserlerini görmemişti. Paşa kendisinden 11 yaş büyüktü. Bu İstanbul ziyaretinde iki kişiden özellikle etkilenmiştir; Birisi kendisine rehberlik eden Türk dostu Misket Hanım. İkincisi Prens Sait Halim Paşa. Bu etkilenme daha sonra eserlerini dikkatle okumasını sağlayacaktır.

Pickthall, Mahmut Şevket Paşa’dan boşalan sadrazamlık makamı için, Parti tarafından önerilen Talat Paşa’ya karşı Prens S. Halim Paşa’ya kuvvetle destekledi. Bunda Osmanlı devletini Almanya kışkırtıcıdan kurtarma gayreti vardır diyebiliriz. Belgeler İngiltere’nin müttefiki olan Rusya’nın da Sadrazamlığa Sait Paşa’ya “daha uygun” bulunduğunu gösteriyor.³¹ 1908 - 1913 arasında yaşanan gerilimler ve tartışmalar, Pickthall’ın *Erken Saatler* adlı romanında canlı bir şekilde ortaya konuyor.³² İstanbul ziyareti anılarından ise *Harpte Türklerle Birlikte* adlı eseri ortaya çıkıyordu.³³

I. Dünya Savaşı’na girerken malum, Sadrazam Prens Halim Paşadır. Bu bile İtilaf cephesiyle uzlaşma arayışı işareti sayılabilir. O *sağduyulu* yaklaşımı temsil ediyordu.³⁴ Fakat İngiltere belli ki Osmanlıyı gözden çıkarmıştır. Almanya’nın kucağına itmeye karardır. Osmanlı için daha Balkan hezimetinin dumanı tüterken büyük devletlere karşı savaşa girmenin mantığı yoktur. Ne var ki Almancı kanat uygun anı kolluyordu.

³⁰ Pickthall, *Islam and the Modern World*, s.121.

³¹ BOA, HR. SFR.1, 169-46, M.14-06-1913.

³² M. W. Pickthall, *The Early Hours*, W. Collins, London 1921, 278 s.

³³ Pickthall, *With the Turks in Wartime*, J.M. Dent, London 1914; Pickthall, *Harpte Türklerle Birlikte*, Çev. K. Yiğiter, Kültür Bakanlığı, Ank. 1990, 177s.

³⁴ Ahmet Dağ (Dr.), *İslam ve Yorum C.III*, Malatya İlahiyat Vakfı Yay., Malatya 2017, s.268.

Yeni bir savaşla kaybedilen Balkan topraklarının kurtulacağını ümit ediyordu. Prens ikna olmasa da, bilindiği gibi bir emrivaki uygulanmıştı.

Sait Halim Paşa esasen İngilizlere ve Fransızlara yakınlığıyla tanınmıştır ve bu doğrudan Mısırlı olmasıyla açıklanabilir. Mısır, 30 yıldır İngiliz hakimiyetindeydi. Ve kendisinin orada önemli boyutta mal varlığı söz konusuydu.³⁵ Öte yandan İtilaf devletleri Osmanlı devletine tamamen tarafsız kaldığı takdirde toprak bütünlüğüne kefil olacakları güvencesini vermiştir. Prens savunmasında soruyor; buna ne ölçüde güvenilebilirdi?³⁶ Peki Almanya tarafında savaşa girmek daha mı güvenliydi? O zaman daha fazla kazanım mı elde edilmiştir? Bu konuda Prensi anlamak zordur.

Paris Sefiri Rifat Paşa Sadrazam'a "Almanların siyasi ve askeri durumunun iyi olmadığını, harbe onların yanında katiyen girilmemesi gerektiğini" telgrafla bildiriyordu.³⁷ Almancı kanat bu sefiri "eski kafalı ve korkak" olmakla suçluyordu. Prens, kendi ifadeleriyle İtilaf cephesiyle anlaşma yollarını çok aradıktan sonra çaresiz kalarak Almanya tarafına katılmıştır.³⁸ Bu süreçte Pickthall Prense "yolları ayırdığını" ifade ediyor. Bunu derin bir görüş ayrılığı olarak değil, belki savaş halinde bir İngiliz vatandaşı olarak meşruiyet zeminini koruma gayreti olarak görebiliriz.

Yine de İngiliz istihbaratı nezdinde "şüpheli" duruma düşmekten kurtulamadı. Londra'da yayınlanan bir gazete "Türklerin her zaman Arapları yok etmek istediğini" iddia eden yazı yayınlamıştı.³⁹ Bu Ermeni iddiaları gibi savaş ortamındaki propaganda faaliyetinin bir parçasıydı. Pickthall gazeteye bir mektup yazarak bunun yalan ve saçma bir haber olduğunu ayrıntılı şekilde anlattı. Gazete bunu da yayınladı. İngiliz istihbaratı hemen harekete geçerek bu mektubun yayımlandığı gazetenin Mısır ve Hindistan'a girişini yasakladı.⁴⁰ Hep Sultan Hamid devri istihbaratından, sansüründen bahsedilir ama aslında kimse İngiliz

³⁵ Mevlanzade Rifat, s. 48 - 49.

³⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 273.

³⁷ BOA, HR.SYS. 2392-3, M.09.08.1914.

³⁸ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.279.

³⁹ *Saturday Review*, Dec.8, 1917.

⁴⁰ FO.Telegram, No: 1178, Dec.11.1917.

istihbaratının eline su dökemez.⁴¹ Sultan bunun farkındaydı ve esasen bir karşı-istihbarat sistemi kurmak istedi. Ne var ki son değerlendirmeyi galip olan taraf yapıyordu. Sir Mark Sykes çalışmalarını izlediği ve mektuplaştığı Pickthall'ı “düşman bir devlete karşı dostça yaklaşımı” nedeniyle uyarıyordu.⁴²

Savaşın sonra Prens Sait Halim Paşa kötü şartlarda o sırada İngiliz adası olan Malta'ya sürüldü. Ülkesine dönmesine izin verilmeyince Roma'ya yerleşti. Milli Mücadele devam ederken, Anadolu yeni bir oluşum içindeyken o hala zamana uyarlanmış bir İslami sistem arayışı içinde bir şeyler yazıyordu. Bu sırada Pickthall Türkiye'den umutları zayıflamışken yayıncı ve yazar olarak çağrıldığı Hindistan'a gitmiştir (1920). Hayderabad Nizamı'nın çıkarttığı *Islamic Culture* adlı derginin editörü oldu.⁴³ Prens Sait Halim Paşa ile ilgili olarak yaptığı bir açıklamada “bundan sonra onunla konuşacak durumda değilim” diyordu. Yine de Prensi gözden çıkarmadığı anlaşılıyor. Bir yazısında, İttihat Terakki'nin umutsuz vaka olduğunu fakat bazı üyelerin bu sonucu hak etmediğini açıklıyordu.⁴⁴ Bu sırada Sait Halim Paşa, Roma'da Ermeni bir tetikçi tarafından öldürülmüştür.

TBMM kararıyla Osmanlı saltanatı kaldırıldığında Pickthall Hindistan'da, Hayderabad Nizamı'nın himayesindeydi. Hind Hilafet Hareketi'nin bir üyesi olarak, Hilafet kurumundan ümidini kesmedi. Hatta bunu büyük bir “canlanma ve reform fırsatı” olarak gördü. İslam hilafeti askeri boyuttan ve “belli bir ülkenin siyasi emellerinden” soyutlanmıştır. Şimdi “Dünya Müslümanlarına” ait bir kurumdur. Olması gerektiği gibi İslam'ın standart bir kurumudur. İnsanlığa “gelişmenin” yegane yolunu göstermeye devam etmektedir.⁴⁵

Görüldüğü gibi saltanattan arındırılmış bir hilafet fikri de olumlu karşılanmıştır. Yeter ki TBMM bunu kabul etsin! Bilindiği üzere Hint Hilafet Hareketi artık Hilafet Makamı olan TBMM için kampanya

⁴¹ Bkz. Mustafa Çabuk, İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Bürosu (1916-1920), *Belgi Dergisi*, C.2, s.17, Pamukkale Ün.Yay., Kış 2019/1, ss.1130-1147.

⁴² Fremantle, *Loyal Enemy*, s.276.

⁴³ İqtidar H. Siddiqui, *Islamic Culture*, DiA C.23, İst.2001, s.71-72.

⁴⁴ *The Muslim Standart*, Dec.22, 1921.

⁴⁵ Pickthall, “The True Khilafat”, *The Islamic Review*, XI, II (Nov.1923), s.391.

düzenleyerek büyük bir yardım toplamış ve göndermiştir. Hilafetin kaldırılması kararıyla Hint kıtasında büyük bir hayal kırıklığı yaşandı. Hemen üç ay sonra, Mayıs 1924'te Merkez Hilafet Komitesi tarafından Ankara'ya TBMM'ye gönderilmesi düşünülen delegelerin arasında Pickthall'ın adı da vardı.⁴⁶ Yeni Türk Meclisi'ne ulema ve ünlü kişilere Hilafet kararının "tekrar düşünülmesini" isteyeceklerdi. Fakat Ankara'dan izin çıkmadı.

1927'ye gelindiğinde Pickthall hala Türkiye'den ümit kesmiş değildir. Aksine modern Türkiye'yi bir devrim olarak algılamaktadır. Evet bu "milli" bir harekettir ve iyice sınırlanmıştır. Ama yine de Türk devrimi, İslam dünyasının her yerinde işaretleri görülen büyük İslam dirilişinin küçük bir başlangıcıdır.⁴⁷

Pickthall Madras'ta verdiği konferanslarda zaman zaman Sait Halim Paşa'ya atıfta bulunuyordu. Duyduğu yakınlığı, ona olan entelektüel borcunu ifade etmekten geri durmuyordu. *Cultural Side of Islam* adlı eserinde toplanan bir konferansında Paşa'nın Batı düşüncesine yabancı olmadığını, aynı zamanda Kurân ve Sünneti çok iyi bildiğini ifade ediyordu. Bu nedenle İslam Dünyasına gelecekle ilgili politikalarda tavsiyelerde bulunmak üzere çok iyi donanıma, birikime sahipti. Ve onun İslam dünyasına tavsiyesi, Batılılaşmak değil, İslamlaşmaktı.⁴⁸

Pickthall'a göre Sait Halim Paşa'nın *İslamlaşmak* adlı eseri olağanüstü ve çağ açıcı bir çalışmadır. Bu eserde şeriat prensipleri modern insanın anlayacağı şekilde günümüz terimleriyle ifade ediliyordu. Bu, farklı sonuçlara götüren geleneksel alimlerin ve sözde temsilcilerin yaklaşımına hiç benzemiyordu. Türk milleti ve İslam dünyasının içinden geçtiği felaketlere rağmen umut doluydu.⁴⁹

Pickthall, *İslam Şehri* adlı eserinde *İslamlaşmak* adlı esere geniş şekilde alıntılarla yer verdi. Prens Sait Halim Paşa'nın fikirlerini Urduca okuyan büyük bir topluma kazandırdı. Sözü ettiğimiz gibi, Haydarabad Nizmanlığı desteğiyle çıkarılan *Islamic Culture*'ın

⁴⁶ Pickthall, *Islam and the Modern World*, s.115; BOA HR.İM. 112-6 M-02-08-1924.

⁴⁷ *Islamic Culture* 101, 1927, s.175.

⁴⁸ M. Pickthall, *Cultural Side of Islam*, Ashraf, Lahore 1958, s.130.

⁴⁹ *Cultural Side of Islam*, s. 37, *Islamic Culture* I, Jan.1927; Yükselişin ve Çöküşün Nedenleri.

editörüydü. Derginin ilk sayısında Sait Halim Paşa'nın yazıları *İslam Toplumunda Reform* başlığıyla İngilizce olarak yayınlandı. Daha sonra Urduca'ya çevrilerek *Darul Ta'leef wa Tarjuma*'da yer aldı.

Bunlar Hint kıtasında Hilafet merkezinden bir mesaj olarak algılanıyordu. Halifenin kendisinden en son Cihat Çağrısı haberi gelmişti o kadar. Bu yüzden Pickthall'ın yayınları ve konuşmaları o kadar etkiliydi ki Prens Sait Halim Paşa Hint Müslümanları arasında bir fenomen oldu. Hint Hilafet Hareketi mensupları için bir rehber, bir rol modeldi. Büyük şair İkbâl, Farsça yazdığı ünlü destansı şiiri *Cavidname*'de Sait Halim Paşa'ya önemli bir yer verdi.⁵⁰

Pickthall 1929'da, hazırladığı Kur'an Tercümesini El Ezher ulemasına inceletmek, görüşlerini almak için Kahire'ye gitti. Bir İngiliz tarafından ilk defa İngilizceye yapılan tercüme 1930'da yayınlandı.⁵¹ 1935'de Hayderabad Nizamı'nın himayesindeki işinden emekli olarak Londra'ya döndü. Bir yıl sonra vefat etti.

Sait Halim Paşa ve Pickthall'ın Düşünceleri

Sait Halim Paşa devlet adamı ve düşünür olarak İslam dünyasında ilgiyle izlense de düşüncelerinin aydın çevrelerde, hatta "İslamcı" diyebileceğimiz düşünce geleneğinde yeterince yankı bulduğunu söyleyemeyiz.⁵² Sebepleri ayrıca ele alınabilir. Burada öncelikle "İslamcı" sözcüğünü ihtiyatla karşılamakta fayda vardır. Çünkü hiçbir Müslüman düşünür veya yazar kendini İslamcı olarak tanımlamaz. O sadece Müslümandır. Düşünceleri, eserleri olsa olsa "İslami"dir. İslamcılık, esasen hariçten bakarak yapılan bir tasniftir. Dikkat edilirse Batı literatüründe İslam'ı referans olarak siyasi, hukuki veya ekonomik alanlara yaklaşanlara 'İslamist'in karşılığı olarak "İslamcı" deme gereği duyuluyor. Yani bir çeşit cüretkarlık olarak görülüyor. Oysa dindar bir yaklaşım içinde yazan Batılı araştırmacılara "Hıristiyanıcı" diye bir söylem

⁵⁰ Muhammed İkbâl, *Cavidname* (Çev. Prof. Anna Maria Schimmel), İz Yay. İst. 2010, 439 s.

⁵¹ Kur'an tercümesinin yayınlanma serüveni için bkz. Kemal Kahraman, *M. M. Pickthall, Bir İngilizin Müslüman Olarak Portresi*, İz yay. İstanbul 1995, s. 195-209.

⁵² Michelangelo Guida, "The Life and Political Ideas of Grand Vezir Said Halim Pasha", *Turkish Journal of Islamic Studies*, 18 (2007), s.103.

söz konusu değildir. Sait Halim Paşa düşünceleri ve duruşuyla, tam da bu alana girmiş oluyor.

Düşüncelerinin ülkesinde yeterince yankı bulmaması Sait Halim Paşa'yı Pickthall'a daha da yaklaştırıyor. Çünkü Pickthall da kendi toplumunda pek popüler değilken Hindistan'da meşhur olmuştu. Pickthall, Prens Sait Halim Paşa dışında Osmanlı aydın geleneğini pek bilmiyordu. Namık Kemal ve Rezaizade Ekrem'in "vatanperver bir şevkle şiirler yazdığından"⁵³ bahsediyor ama bu Genç Türklere duyduğu genel sempatiyle ilgilidir. Sadullah Paşa, Şinasi, Ahmet Rıza gibi radikal pozitivist aydınları tanımamasını anlayabiliriz. Fakat İslamcı kapsamına alınan düşünür ve yazarları tanıdığına, okuduğuna dair de fazla bir işaret yoktur. Bunu belki Türkçeyi pek bilmemesine bağlayabiliriz.

İttihat ve Terakki'yi destekleyen "İslamcı" aydınların yoğun bir şekilde modern düşünce ve kurumlar üzerine çözüm ve uzlaşma arayışı içinde olduğunu görüyoruz. Bu açıdan modern eğitim almış "İslamcı" aydınlarla geleneksel eğitim almış olanlar arasında sanıldığı kadar büyük bir yaklaşım farkı yoktur.⁵⁴ Hilafet merkezinden umut zayıflamıştır. İslamcı sayılanlar dâhil aydınların büyük çoğunluğu Abdülhamid devrine "istibdad" adını veriyordu. Pickthall bunu "diktatörlük" olarak çeviriyordu.⁵⁵ Prens de Pickthall da eserlerinde böyle kullanıyordu. Oysa Hindistan olsun Arap alemi olsun bütün İslam dünyasında Sultan Hamid Halife olarak büyük saygı duyulan bir şahsiyetti. Ülke hangisi olursa olsun, Müslüman halk tarafından büyük ölçüde sevilirdi. Bu sevgiyi günümüzde bile izlemek mümkündür.

Konumuza dönersek, Müslüman aydınlar arasında Terakki adı altında pozitivizmin yaydığı düşüncelerle İslam'ı telif etme gayretleri baskın durumdaydı. İttihat ve Terakki iktidarında Batıcılık, Türkçülük, İslamcılık gibi tasnifler öne çıkmaya başlamıştı. Balkan savaşları, Arap dünyasında palazlanan milliyetçi akımlar İstanbul'da Türkçülük akımını destekleyen gelişmeler olmuştu. Fransız ihtilalinin yaydığı fikirlerden birisinin de ulusçuluk olduğu unutulmamalıdır. Bu fikir Batı Avrupa'da ulusal

⁵³ Kahraman, *M. M. Pickthall*, s. 229.

⁵⁴ İsmail Kara (Hazırlayan), *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, Risale Yay., İst.1994, s.22.

⁵⁵ Pickthall, *Harpte Türklerle Birlikte*, s.149.

birliklere yol açarken Doğu Avrupa'daki imparatorluklarda çözülmeye zemin hazırlıyordu.

Osmanlı entelektüel dünyasında, cephedeki yenilgiler karşısında Batıdan gelen düşünce akımlarının ağırlığı vardır. Herkes bilim ve teknikte geri kaldığını ister istemez kabul ediyordu. Bunun sebepleri araştırılırken çözüm önerilerinde ayrışmalar söz konusudur. Sihirli sözcükler bellidir; İttihat ve Terakki. Buradaki ittihat, Osmanlı milletlerinin birliğidir. Batı dünyasındaki askeri ve teknik gelişmelerle yaldızlanan “terakki”, Osmanlı dünyasında da anahtar kelime olmuştu. Karalardaki ve denizlerdeki gücüyle kendini ispatlamış durumdaydı. Bu nedenle kimse ona karşı duramıyordu. Müslüman düşünürlerin ortak sloganı belliydi; İslam terakkiye mani değildir. Bu daha çok baskı altında verilmiş ifadelere benziyordu. Ne var ki Pickthall da aynı slogana bağlıydı.⁵⁶ Osmanlı toplumunda gelişme yanlısı anlamında “prograsive” aydınları destekliyordu. Bunlar İttihatçılardan başkası değildi.

İşte bu ortamda Sait Halim Paşa adeta aşâğılık kompleksinden kurtulmaya davet eder gibi gür bir seda ile düşüncelerini açıkladı. Bizi Batı tahakkümünden kurtaracak olan şeyin şahsiyet olduğunu vurguladı.⁵⁷ Pickthall, Sait Halim Paşa ile görüştüğünde henüz Müslümanlığını ilan etmiş değildi. Fakat bir etkilenme sürecindeydi. Aile geleneğinden Osmanlı politikalarını, Hint Hilafet hareketinden -bu da İmparatorluk bağlarıyla ilgilidir - İslam anlayışını, Prens Sait Halim Paşa'dan ise İslami kurumlar ve Batı ilişkileriyle ilgili fikirlerini almıştı. Prens sağlam, akılcı ve inançlı üslubu onu fazlasıyla ikna etmişti.

Sait Halim Paşa ile Pickthall'ın düşüncelerine baktığımızda İslam ve modern dünya arasındaki sorunlar ve kavramlar üzerine önemli benzerlikler söz konusudur. Her ikisi, dinin modern zamanla bir problemi olmadığını, Müslümanların onu yanlış veya eksik yorumladığını vurguluyordu. Sait Halim Paşa İslamcı bir düşünür olarak kabul edilse de modern kültürle barışık bir muhtevaya sahiptir. Ona göre zamanın yaygın düşünceleri olan İdealizm ve Pozitivizm zaten İslam'ın içinde mevcuttur.⁵⁸ Batı Medeniyetinin üstünlük sebebi “ilim zihniyeti”

⁵⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.150; Pickthall, *Harpte Türklerle Birlikte*, s.161.

⁵⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.153.

⁵⁸ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.185.

ile “tecrübe usulü”dür. Ona göre “Tecrübe ve fenne” dayanan bilgimiz arttıkça Esmâül Hüsnâ'nın manası daha iyi anlaşılacaktır.⁵⁹

Bu yaklaşım, sistemle ilgili Anayasa ve meşrutiyet tartışmalarında da kendini gösteriyordu. Ona göre devlet başkanını oylarıyla seçmek milletin hem hakkı hem vazifesidir.⁶⁰ İslamcı geleneğe bağlı yazar ve düşünürler de taleplerinin “milli iradeye” uygun olduğunu belirtme gereği duydular.⁶¹ Bunları mevcut dünya konjonktüründe meşru bir zemin arayışı olarak değerlendirebiliriz.

Paşa, Fransız tarzı ihtilale karşıdır fakat onun getirdiği hürriyet, eşitlik, adalet, temsil, anayasa, kuvvetler ayrılığı gibi kavramların zaten din ve kültürümüzde mevcut olduğunu söyler. Ne var ki bizde farklı muhtevalara sahiptir. Batı ülkelerindeki meclislerde yaşanan kargaşayı cazip bulmaz. Ona göre siyasi partiler, gruplar arasında husumete yol açmaktadır. Bizde esas olan rekabet değil dayanışma ve yardımlaşmadır. Bu yaklaşımıyla Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile aynı fikirdedir.⁶² Aslına bakarsanız istibdadından şikayet ettiği Sultan Hamid'le de aynı fikirdedir. Bilindiği gibi Sultan da “siyasi kargaşaya” son vermek için Meclisi tatil etmiştir.

Sait Halim Paşa o sıra çok moda olan “milli hakimiyet” kavramına karşı çıkıyordu. Fakat bu demokrasiye karşı çıkma anlamında değildi.⁶³ Ona göre Müslüman aydınlar Batı ülkelerinde görülen ve gözleri kamaştıran refahın, “milli iradenin hakimiyeti” prensibinin mucizevi sonucu olduğunu sanıyordu. Oysa milli irade kavramı suni olarak ortaya atılan bir şeydir, aslında çoğunluğu temsil etmemektedir.⁶⁴ Batı demokrasisi Batı toplumlarının ve kültürünün eseridir. Burada Paşa üzerinde düşünmeye değer bir görüş ortaya atıyor. Ona göre Osmanlı toplumu kuruluş devrinden beri zaten hakiki bir demokrasi usulüyle yaşamıştır.⁶⁵ Öte yandan, İslam cemiyetinde milli meclis, milletin

⁵⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.187.

⁶⁰ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.255.

⁶¹ *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 131.

⁶² Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, İnsan Yay., İstanbul 2013, 62.

⁶³ M.Hanefi Bostan, Sait Halim Paşa ve Fikirleri, *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 8/22, 2019, s.53-90.

⁶⁴ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.227.

⁶⁵ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.88.

seçkinlerinden meydana gelecektir. Meclis-i Mebusan ve erken Cumhuriyet devri meclislerinin memleketin seçkinlerinden oluştuğu düşünülürse pek de haksız sayılmaz. Mebuslar iktidar tarafından merkez veya taşradaki elitler arasından seçilmiştir.

Osmanlı'nın son dönemi ve erken Cumhuriyet devrinde İslamcı geleneğe yakın duranlar, Fransız tipi laikliği ve jakobenliği eleştirirken, itiraf etseler de etmeseler de kendilerini Anglosakson muhafazakarlığı modeline yakın buldular. O sırada Anglosakson kültürün üstünlüğüne dair -üstelik bir Fransız yazar tarafından- kitap bile yazılmıştır.⁶⁶ Bu yaklaşımın Fransız tipi ceberut modernizme karşı bir argüman sağladığı gerçektir. Bizim için önemli yanı da işte burasıdır; İslamcı gelenek, Sait Halim Paşa ve Pickthall arasında ortak bir payda oluşturmasıdır.

Öte yandan Prens Sait Halim Paşa, İslami kurumların “kemâl” halinde olduğunu vurgular. Ona göre insanın ihtiyaçları değişir ama tabiatı asla değişmez. İslam'ın ortaya koyduğu düstur ve kurallar insan tabiatına tamamen uygundur ve kıyamete kadar geçerlidir.⁶⁷ İslam'ın getirdiği hukuk, insanlığı pek gururlu ve iddialı olan ‘akılcılık’ görüşünün “vehimlerinden ve yanlış nazariyelerinden” kurtarmıştır. İslam din olarak en geniş anlamda bir insanlık hukuku ve yoludur.⁶⁸ . Sonuç olarak “Batıda her yol Roma’ya bizde ise Mekke’ye çıkar”.⁶⁹

Bu ifadeler modern eğitimden geçmiş ve en üst düzeyde görevler üstlenmiş olan Paşa için cesurca kabul edilmelidir ve ihtimal kendisini “İslamcı” düşünür kapsamına aldırılmaktadır. Son dönem Şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi ile aynı şeyleri söylediği bir gerçektir. Sabri Efendi de şöyle diyor; “İslam hukuku her zaman ve mekanda, tüm fert ve devletlerin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeydedir”.⁷⁰

Pickthall ilhamını bu yaklaşımdan alarak katkıda bulunuyor; Ona göre İslam kanunu statik değil dinamiktir. Katı değil fakat her çağın ve

⁶⁶ Edmond Demolins, *À quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons?*, Didot, Paris 1897; *Anglo – Saxon Superiority: To What It Is Due?*, The Leadenhall, London 1899; Anglosaksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?, Araks Matbaası, İst.1914. Le Play ekolü öğrencisi ve Prens Sabahattin'i etkileyen Fransız düşünür.

⁶⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.179.

⁶⁸ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.170.

⁶⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.218.

⁷⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, s.29.

toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek kadar esnektir.⁷¹ Akılcılık konusuna gelince Türkler Hanefi ekolüne bağlıdır. Bu ekol, İslam'da insan aklını hukuki bir rehber ve ölçü olarak kabul eden tek Sünni mezhebidir.⁷² Hindistan'da da Müslümanların çoğu bu ekole mensuptur.

Sait Halim Paşa, taklitçiliğe karşıdır. Ona göre her ülkenin idari sistemi ve kurumları kendi kültürüne ve ihtiyacına göre oluşur. Başka ülkelerin tecrübelerinden “zahmetsizce istifade etmek” belki çekicidir fakat hüsrarla sonuçlanabilir.⁷³ Prens, Batı hayranlığına karşı çıkıyor ve bunu “ruhların vatan değiştirmesi” olarak tanımlıyor. Kurtarıcı formül “Avrupa medeniyetini millileştirmektir”.⁷⁴ Yani içselleştirmektir. Bunun yolu, Batı medeniyetinin üstünlüğünün sebebi olan “ilim zihniyeti ile tecrübe usulünü” birleştirerek hakikatleri ortaya koymaktır. Öte yandan, ahlak, fazilet ve terbiye, ilim ve bilgiden daha üstün tutulması gereken olgulardır.⁷⁵

Sait Halim Paşa'ya göre ilmin, dinin vatanı olmaz, beynelmileldir. Uygulamaya dayanan modern bilimlerdeki gelişmeler, madde ve enerji arasındaki kusursuz ahenkle ilgili yeni bilgiler, Tanrı'nın varlığını daha kuvvetli bir şekilde ispatlayacaktır.⁷⁶ Bu görüşlere baktığımızda mesela Said-i Nursi'yi oldukça etkilediğini veya aynı yaklaşımı paylaştığını söylemek mümkündür. Fakat burada maddi ve manevi ilimler arasındaki uyum önemlidir. Prens'e göre, Ahlak seviyesi fen ve sanayideki seviyeyi bulduğu zaman medeniyet kemalini, dengesini bulmuş olur. İşte o zaman Müslüman aydınlar insanlığın “medeniyet yolundaki ortak hareketine” katılacaktır.⁷⁷

Sait Halim Paşa, Pickthall'a ışık tutacak şekilde modern kurumlar ve kavramlarla ilgili görüşlerini bir bir ortaya koyuyordu.⁷⁸ Ona göre en iyi Müslüman en iyi insandır. Kadın erkek bizde hukuken eşittir. Feminizm ise bir sapmadır. Toplum buna karşı çıkıyorsa, meşru müdafaa hakkını

⁷¹ *Islamic Review VII*, Dec.1919, s.441.

⁷² Pickthall, *Harpte Türklerle Birlikte*, s.163.

⁷³ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 77.

⁷⁴ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.104.

⁷⁵ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.137

⁷⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.187.

⁷⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.264.

⁷⁸ Guida, “Said Halim Paşa”, s.101-118.

kullanmaktadır.⁷⁹ Bu noktada Pickthall'ın farklı bir yaklaşımda olduğunu görüyoruz. O sırada Batı ülkelerinde kadınların eşit haklara sahip olması için tartışmalar ve eylemler yapılmaktaydı. Henüz İngiltere'de seçme ve seçilme hakkına sahip değildiler. Hindistan'da ise kadınların sosyal statüsü pek iç açıcı değildi. Pickthall bu ortamda yazılarında İslam'da kadın haklarının çok ileri düzeyde olduğunu vurguluyordu. Dahası, İslam peygamberinin gerçek anlamda bir "Feminist" olduğunu savunuyordu.⁸⁰

Aristokratik meziyetler / faziletler Prens Halim Paşa'nın çokça başvurduğu bir kavramdır. Seçkinleri sağlıklı toplumun vazgeçilmez unsuru olarak görüyordu. Pickthall'a göre İslam hukuku bir yandan insan kardeşliğini, aristokratik meziyetleri ve demokratik özgürlüğü topluma yerleştirirken öte yandan aynı şeylerin kötülüklerinden koruyordu. *İslam Şehri* adlı eserinde Sait Halim Paşa'nın görüşlerini ayrıntılı olarak özetledikten sonra bütün bu ilkelerin ileri bir yönetim programı olarak bugünkü dünyada herhangi bir modern devlette görülemeyeceğini ifade ediyordu.⁸¹

Pickthall, İngiliz üst sınıf bağlantılarına sahip bir birey olarak modern dünyaya atılmıştı. Victoria çağı kolonici dönem kültürünü almış İngiliz bir aydıdı. Modern ve reformcu bir Müslüman olarak Prens Sait Halim Paşa'nın seçkinci görüşlerini benimsemişti. Paşa'ya göre İslam cemiyeti aynı zamanda hem demokratik hem aristokratikti.⁸² Bu arada Türklere bir özellik tanımaktaydı. Ona göre Türkler, Müslümanlığı kabul eden milletler arasında İslam'ın esaslarını en iyi anlayan ve en güzel şekilde tatbik eden millettir.⁸³ Pickthall, Sait Halim Paşa ile aynı fikirdeydi;

*Türk Milleti bütünüyle aristokrat hatta bütün İslam dünyasının aristokratları olarak kabul edilebilirler. Böyle olduğu için de samimi olarak doğunun refahını ve barış içinde olmasını isteyen her devletin tam anlamıyla desteğine layiktirlar.*⁸⁴

⁷⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.133.

⁸⁰ Pickthall, *Islam and Progress*, The Islamic Book Society, Lahore 1920, s.13.

⁸¹ Pickthall, *İslam Şehri*, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, Çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yay. İst.2018, s.196.

⁸² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.172.

⁸³ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.199.

⁸⁴ Pickthall, *Harpte Türklerle Birlikte*, s. 133.

Pickthall Sait Halim Paşa'nın görüşlerini büyük ölçüde benimsedi ve yazılarında onlardan ilham aldı. Londra'da *İslam ve Modernizm* adlı konferansını verdikten sonra Müslümanlığını ilan etti (1917).⁸⁵ İçinden çıktığı toplum Güneş Batmayan İmparatorluk da olsa sosyal sınıflar arasında derin uçurumlar bulunan, aşırı zengin ve yoksulların yaşadığı bir tezatlar ülkesiydi. Kıyasıya rekabet, kast sistemi, sınıf mücadelesi, sömürü, sonuç olarak mutluluktan uzak insanlar. Pickthall bu ortamdan Ortadoğu'ya Osmanlı topraklarına gittiğinde burada sınıf farkları ve kıyasıya rekabet olmayan, mütevazı, mutlu insanlarla karşılaştı. Kendisi de rekabeti sevmeyen bir insandı.⁸⁶ Ona göre Batı uygarlığının doğurduğu gruplar, ülkeler ve dinler arasındaki çatışmaları İslam'ın geleneksel kurumlarıyla yumuşatmak, uzlaşma zemini oluşturmak mümkündür.⁸⁷

Pickthall, Müslüman toplumların Batı uygarlığını birebir taklit etmeye çalışmalarının bir çeşit intihar olacağını ifade ederek uyarıda bulunuyor. Böyle bir durum, onların Batı kültüründe maddi ve manevi anlamda kötü olarak gördükleri her şeyi kabul ettikleri anlamına gelecektir. Bu durumda kendi medeniyet birikimleri bundan böyle insanlık için "hayır ve huzurun" kaynağı olma iddiasını kaybedecektir. Sorgusuz bir şekilde teslim olmak, İslam'ın getirdiği değerleri kaybetme tehlikesine yol açar. Ne var ki Batı uygarlığı ile bütünüyle ilişkileri koparmak da bir çeşit intihar anlamına gelecektir. Çünkü bu uygarlık, günümüzde geçerli olan bilgi ve bilimleri, teknoloji ve verimli üretim sistemlerini içinde taşımaktadır. Onlarla teması kaybederek, sadece geçmişten gelen birikimle bugün varlığı etkin bir şekilde sürdürmek mümkün değildir. Pickthall burada dengeli bir yaklaşım önerisinde bulunuyor.⁸⁸

Bunlar Sait Halim Paşa'nın da dile getirdiği düşüncelerdir.⁸⁹ Pickthall, "özgürleştirici ve aydınlatıcı" prensiplere sahip olan İslam dinini sınırlı bir alana hapseden, dar görüşlü ulamadan hoşlanmama noktasında da Paşa'nın görüşlerini paylaşıyor.⁹⁰ Ona göre İslam hukuku yeniden elden

⁸⁵ Pickthall, *Islam and the Modern World*, s.57.

⁸⁶ Yiğiter, *William M. Pickthall'un Yakın Doğu ile İlgili Eserleri*, s.52.

⁸⁷ Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.194.

⁸⁸ Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.146.

⁸⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.262.

⁹⁰ Pickthall, *Islam and the Modern World*, s.124, *Buhranlarımız*, s.119,196.

geçirilmelidir. Çağımızın sorunlarına, toplumlarına uygun, geçerli, kalıcı çözümler üretmek üzere araştırmalar yapılmalıdır. Bu noktada bankacılık sisteminden örnek veriyordu. Günümüz ekonomik ilişkilerinde banka kurumunun vazgeçilmez bir rol oynadığından yola çıkarak, bize uygun, faize değil yardımlaşmaya dayanan bir sistem bulunmalı diyordu. Aynı şekilde sömürüye dayanan, kuvvetlinin zayıfı ezdiği mevcut kapitalist sistem yerine insanlık hukukuna ve adalete dayanan bir ekonomik sistem kurulmalıydı. Kötü olanı reddetmek yetmezdi, Müslümanlar onun yerine bir şey koymak zorundaydı.⁹¹

Pickthall'a göre Müslüman toplumlar modern çağın iyi ve kötü yanlarını birbirinden ayırt ederek, iyi yanlarından faydalanmalıdır. Kötü gördüğü şeylerde ise onların yerine daha uygun ne varsa bulup yerleştirmelidir. Bunu yapmakla yükümlüdür. Modern dünyanın olumsuz yönleri varsa bunu giderecek ve yol gösterecek olanlar, Müslümanlardır. Batı dünyasında kurtuluş için ortaya çıkan nice düşünürler, buluşlar, reçeteler insanlığa mutluluk getirmemiştir.

Pickthall geleneksel "cihat" kavramına alışılmışın dışında bir anlam yüklüyordu. Bu da o dönem yaşanan siyasi dönüşümün ilk sonuçları arasında sayılabilir. Kavramı dini anlamından soyutluyordu. Ona göre bir toplulukla sırf inançları yüzünden savaşılmaz. Ceht kavramından gelen cihat, dünyada gördüğümüz yanlışlara karşı iyi şeyler için mücadele etme halidir. Esasen bir medeniyet olarak İslam tarih boyunca hep bunu yapmıştır. Hedef ümmete dayanan siyasi bir otorite kurmak değil Allah'ın adını yüceltmek, O'nun hükümlerine dayanan bir sistem ortaya koymaktır. Her çağın kendine göre bir cihadı vardır. Bu günümüzde gerekli bilgi ve donanıma sahip olmaktır yani çağımıza uygun, iyi bir eğitim almaktır.⁹²

Bu noktada Pickthall'ın Hindistan'da Gandhi'nin başlattığı pasif direniş hareketine destek verdiği hatırlanmalıdır. Mustafa Sabri Efendi konuya değinirken ilginç bir yaklaşımda bulunuyor ve diyor ki, Hint Hilafet Hareketi İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi vermeye çalışırken, Bağlantısızlar Hareketine, yani Gandhi'nin sivil itaatsizlik yöntemine

⁹¹ Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.146.

⁹² Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.147.

doğru sürüklenerek pasifize edilmiştir.⁹³ İngilizlerin istediği zamanda ve zeminde bir anlaşma sağlanmıştır. Bu da günümüze kadar gelen sorunlara yol açmıştır.

Pickthall, *İslam Şehri* adlı eserinde İslam toplumunda hukukun önemini özellikle vurguluyor. Orada hukuk, herkesin kabul etmek zorunda olduğu bir otoritedir.⁹⁴ Modern çağda ortaya çıkan milliyetçilik akımlarını “yerel savunma refleksi” olarak görüyor. Buna karşı evrensel İslam kardeşliğini savunuyor. Avrupa uygarlığı Hıristiyan olmayan herkesi yok etmeyi düşünürken İslam medeniyeti tarih boyunca tam bir hoşgörülle davranmıştır. Farklı din ve kültürler İslam hukukunun koruması altındadır. Mesela Çanakkale savaşlarında Almanlar zehirli gaz kullanmayı önerdiğinde Osmanlı bunu reddetmiştir. Bu İslam hukukunun evrensel değerlere verdiği önemle ilgilidir. Burada Pickthall'ın “evrensel değerler”, hatta “evrensel insan kardeşliği” kavramını kullanması bize Sait Halim Paşa'nın “insanlığın medeniyet yolundaki ortak hareketi” ifadesini hatırlatıyor ki bunlar Müslüman düşünürler için sıradışı ifadelerdir.⁹⁵

Pickthall, Hindistan'da gördüğü sosyal hayata sıkı eleştiriler getirmekten kaçınmıyor. Geleneklerin kıskacındaki Müslümanlar Modern dünyada neyin doğru neyin yanlış olduğunu karıştırmış durumdadır. Birçok kurum birer isimden ibarettir. Bu ortamda kurumların ne ölçüde İslami olduğundan kuşkuludur. Toplumun modern bilime ulaşması, ondan korkmaması gerektiğini vurguluyor. Özellikle kadınların eğitim görmemesine karşı çıkıyor. Müslüman kadın ve erkeklerin bütün “ışıklara” ve bilgilere sahip olmasını sağlamakla yükümlüyüz, diyor. Pratik ve maddi bilgilere “seküler” damgasını vurup olumsuz bakmamalıyız. Pickthall'a göre çağdaş bilimler, İslam medeniyetinin o muazzam günlerinde geliştirdiği bilimsel birikimin devamından ibarettir. İslam'ın getirdiği temel ilkelere ters değildir. Zaten o birikimin içinde mevcut olan şeylerdir. Ve şöyle bir sonuca varıyor; “İslam bilim, sanat ve edebiyatının dirilişi, insanların zihinlerinin özgürleşmesiyle gerçekleşecektir”.⁹⁶

⁹³ Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, s.205.

⁹⁴ Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.192.

⁹⁵ Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.194.

⁹⁶ Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.198.

Bu noktada Sait Halim Paşa'yı hatırlamakta fayda var. Paşa'ya göre bugün "ilim ve fenler" Batı ülkelerindedir. Toplum olarak yapmamız gereken şey açıktır; onları Batı ülkelerinden öğrenmek. Fakat bunu yaparken dikkat etmemiz gereken şey, sadece "maddi ilimleri" almaktır. Manevi dünyada, hukukta, sosyal alanlarda onlardan öğreneceğimiz bir şey yoktur.⁹⁷

Dönemin "İslamcı" şairi Mehmet Akif, Sait Halim Paşa'dan tercüme ettiği eserin giriş kısmında ondan "İslam ümmetinin en önemli mütefekkirlerinden şehid-i mağfur" diye bahsediyor.⁹⁸ Sait Halim Paşa ve Pickthall'ın düşüncelerini mısralarında özetliyor;

*Sırr-ı terakkinizi siz,
Başka yerlerde taharriye (aramaya) heveslenmeyiniz.
Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;
Çünkü her noktada taklid ile sökmez hareket.
Alınız ilmini Garb'ın, alınız sanatını;
Veriniz hem de mesainize son süratini.
Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyeti yok sanatın, ilmin, yalnız...⁹⁹*

Sonuç

Prens Sait Halim Paşa Batılı eğitim görmüş, Fransız ve İngiliz kültür ortamlarında yetişmiş Mısır hanedanına mensup bir Osmanlı devlet adamıdır. "İslamcı" geleneğe rehber olmuş önemli eserlerin sahibi bir düşünür ve yazardır. Döneminde ve kendisinden sonra gelen İslami hassasiyete sahip aydın ve düşünürleri ya etkilemiş, ya da onların birçok görüşünü, yaklaşımını, paylaşmıştır. Bu, Dünyayı etkileyen Batı

⁹⁷ Pickthall, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.239.

⁹⁸ *Sebilürreşad*, c.19, no:493, 26 Şubat 1338 (1922).

⁹⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Hazırlayan Vahap Akbaş, İstanbul 2007, s.376.

kültürüne karşı özgün bir duruş sergileme, yerli inanç ve kültür temellerinde karşılık bulma çabasıdır.

Aynı dönemde yaşayan İngiliz yazar, düşünür ve romancı Marmaduke W. Pickthall, bizzat görüşme imkanı bulduğu Sait Halim Paşa'nın fikirlerinden etkilenmiş, onların Ortadoğu ve Hind kıtasında tanınmasını sağlamıştır. Kendisi Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan geleneksel İngiliz muhafazakar politikalarına bağlıdır. Esasen eğitim ve çevre olarak benzer bir arka plana sahip olan bu iki aydın arasındaki etkileşim o dönemde aydınların düşünce ve yaklaşım sorunlarını da ortaya koyar mahiyettedir. Eserleri ve yaklaşımları, modernizmin ortaya çıkardığı sorunlar, kavramlar ve yeniliklere karşı İslam kültüründen gelebilecek cevaplar üzerine günümüze ışık tutacak ipuçlarını içinde barındırıyor.

Her ne kadar "İslami" bir çizgide eser verseler de dönemin tüm aydınları gibi onlar da esasen pozitivistlere dayanan modern dünyanın ürettiği kavramlar ve düşünce araçlarından faydalanıyor. "Tecrübeye" dayanan bilim zihniyetiyle sosyal bilimlerin ayrı şekilde ele alınabileceği kanaatinden hareket ediyor. Bu üzerinde düşünmeye değer bir konudur. Geldikleri kültür itibarıyla yerel ve ulusal unsurları değil İslam'ın evrensel mesajını ve ümmet bilincini esas alıyorlar. Öte yandan medeniyetin insanlığın ortak mirası olduğu noktasından hareketle insanlığın ortak değerlerini referans alıyorlar.

Kaynakça

Belgeler

BOA, İ.DUİT.18 -79, H.16-02-1331 (1913). (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dosya Usulü), Dosya No: 18, Gömlek No: 79, Hicri Tarih.

BOA, İ.DUİT 8-80, H-18-02-1331.

BOA, HR. SFR. 3, 549-12, M-06-02-1905 (Hariciye, Londra Sefareti).

BOA, HR. SFR. 4, 279-58, M.23-10-1913 (Hariciye, Paris Sefareti).

BOA, HR. SFR.1, 169-46, M.14-06-1913.

BOA, HR. SYS. 2392-3, M.09.08.1914.

FO. Telegram, No: 1178, Dec.11.1917.

BOA HR. İM. 112-6 M-02-08-1924 (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı).

Periyodik Yayınlar

Bostan, M. Hanefi, Sait Halim Paşa ve Fikirleri, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 8/22, 2019,

Çabuk, Mustafa, İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Bürosu (1916-1920), *Belgi Dergisi*, C.2, s.17, Pamukkale Ün.Yay., Kış 2019/1, ss.1130-1147.

Guida, Michelangelo, "The Life and Political Ideas of Grand Vezir Said Halim Pasha", *Turkish Journal of Islamic Studies*, 18 (2007), s.103.

Islamic Culture, 101, 1927, s.175. (3 Kasım 2020)

Kuran, Ercüment, Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam Düşüncesinin Gelişmesi, *Türk Kültürü*, Eylül Ekim 1979, s. 203 – 204.

Muslim, Tory, "Conversion of Marmaduke Pickthall, Lawrence M. Stratton", *Koinonia XVI* (2004), s.78-100.

Pickthall, "The True Khilafat", *The Islamic Review*, XI, II (Nov.1923), s.391. (3 Kasım 2020)

Pickthall, *Journal of the Central Asian Society*, April 1936, s.221. (3 Kasım 2020)

Pickthall, *New Age*, 17 Nisan 1919, s.389 -391. (3 Kasım 2021)

Pickthall, *New Age*, 7 Kasım 1912, s.8. (3 Kasım 2020)

Saturday Review, Dec.8, 1917. (3 Kasım 2020)

Sebilürreşad, c.19, no:493, 26 Şubat 1338 (1922).

The Muslim Standart, Dec.22, 1921. (1 Kasım 2020)

The Nineteenth Century and After, December 1912, s.1147. (5 Kasım 2020)

Urquart, Davit, "The Comparison of Christendom with the Ottoman Empire", *Diplomatic Review*, April 3 – 1867, s.53. (5 Kasım 2021)

Kitaplar

Demolins, Edmond, *À quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons*, Didot, Paris 1897; *Anglo – Saxon Superiority: To What It Is Due?*, The Leadenhall, London 1899; *Anglosaksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?*, Araks Matbaası, İstanbul, 1914.

Fremantle, Anne, *Loyal Enemy*, Hutchinson, London 1938.

İnal, İbnülemin M. Kemal, *Son Sadrazamlar IV 1893-1932*, İst. 1982.

İslam ve Yorum, C.III (Haz.Prof. Dr. Fikret Karaman), Malatya İlahiyat Vakfı Yay., Malatya 2017.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar – Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, İş Bankası Yay. İstanbul, 2018.

Richards, Denis – J. W. Hunt, *Illustrated History of Modern Britain 1877 – 1964*, Longman, London 1977.

Ulubelen, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Aykaç Kitabevi, İst.1967.

Kara, İsmail (Hazırlayan), *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, Risale Yay., İstanbul, 1986.

Kahraman, Kemal, *Muhammed M. Pickthall - Bir İngiliz Yazarın Müslüman Olarak Portresi*, İz Yay. İstanbul, 1995.

Kahraman, Kemal, Marmaduke W. Pickthall, *DİA*, C.34, İst. 2007, s. 270-271.

Kahraman, Kemal, W. S. Blunt, *DİA* C.6, İst. 1992, s.246-47.

Yiğiter, Kemalettin, *William M. Pickthall'un Yakın Doğu ile İlgili Eserleri ve Türkler*, Aktif Yay., İst.2007.

Pickthall, Marmaduke W., *Doğuyla Karşılaşmalar (1894-1896)*, Çev. Yusuf Yazar, Büyüyen Ay Yay., İst. 2017.

Pickthall, Marmaduke W., *Harpte Türklerle Birlikte* (Çev. Kemalettin Yiğiter), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Pickthall, Marmaduke W., *The Cultural Side of Islam (Islamic Culture)*, S.H. Muhammad Ashraf, Lahore 2000.

Pickthall, Marmaduke W., *Islam and Progress*, The Islamic Book Society, Lahore 1920.

Pickthall, Marmaduke W., *Islam and the Modern World*, Ed. Geoffrey P. Nash, Brill Leaiden/Boston 2017.

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Hazırlayan Vahap Akbaş, İstanbul 2007.

Mevlânâzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Hazırlayan Kemal Kahraman, Kaknüs Yay. İstanbul 2017.

Bostan, M. Hanefi, *Bir İslamcı Düşünür: Said Halim Paşa*, İrfan Yay., İst.1992.

Bostan, M. Hanefi, *DİA*, c.35, s.557-560.

Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – İslamcılık, İletişim Yay., İst. 2014.

İkbal, Muhammed, *Cavidname* (Çev. Prof. Anna Maria Schimmel), İz Yay. İst. 2010.

Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, İnsan Yay., İstanbul 2013.

Kıdwai, Müşir Hüseyin, *Paris Sulh Konferansı ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Sadeleştirilen Ahmet Zeki İzgöer, Nehir Yay. İstanbul 1991, 158 s.

Pickthall, Marmaduke W., *İslam Medeniyetinin Dinamikleri* (Çev. Yusuf Kaplan), Külliyyat Yay. İst.2018.

Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay., İstanbul 2015.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

Slade, Sir Adolphus, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, Çev. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Yay., İst. 2012.

Kocabaş, Süleyman, *Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yay., İst. 1985.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yay., İst. 2015.

Karaca, Taha Niyazi, *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik, 2018.

Türkistan'da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: "Punditler"

Meryem Özer*

(ORCID: 0000-0003-3394-8490)

Makale Gönderim Tarihi

01.01.2021

Makale Kabul Tarihi

21.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Özer, M., "Türkistan'da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: "Punditler"", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 289-311.

APA: Özer, M. (2021). Türkistan'da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: "Punditler". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 289-311.

Öz

İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'ın güvenliği, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İç Asya'da Ruslarla girdikleri sömürge rekabeti sırasında daha da önem kazanmıştır. Bu nedenle Hindistan'ın kuzey sınırları hakkında bilgi toplamak ve bu bölgeleri haritalamak İngilizlerin bu yüzyılda öncelikli politikası haline gelmiştir. Ancak bölgedeki topluluk ve devletlerin Batılılara duydukları şüphe, onların buralara girip rahatça araştırma yapmaları önünde önemli bir engel olmuştur. T. D. Montgomerie'nin önerisiyle İngilizler bu engeli aşmak ve başta coğrafi olmak üzere bu bölgelerde ticari, siyasi vd. alanlarda araştırma yapmak için yerli kâşif-casuslar olarak da adlandırılabilen Punditlerden faydalanmışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'ın kuzey ve kuzeybatısındaki bölgeleri keşfetmek, araştırmak ve haritalamak için eğitilmiş olan Punditler, başta Tibet olmak üzere Güney Türkistan (Afganistan'ın kuzeyi) ve Doğu Türkistan'da faaliyet göstermişlerdir.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, mryozer@gmail.com

Bu makalede, daha önce Türkçe yazılmış herhangi bir çalışmaya konu olmayan Punditlerin Türkistan'daki faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: XIX. yüzyıl, Punditler, Türkistan, İngiltere, kâşif-casus.

Asian Explorer-Spies of Britain in Turkestan: "Pundits"

Abstract

The security of India, the most important colony of England, gained even more importance especially in the second half of XIX. century during the colonial rivalry with the Russians in Inner Asia. For this reason, collecting information about the northern borders of India and mapping these regions has become the priority policy of the British in this century. However, the suspicion felt by the communities and states in the region towards the Westerners has been an important obstacle for them to enter these places and make research with ease. Following the proposal of T. D. Montgomerie, in order to overcome this obstacle and to be able to conduct research especially geographical as well as commercial and political fields the British utilised local explorer-spies referred to as "Pundits". In the second half of the XIX. century, to explore, research and map the regions in the North and northwest of India, Pundits have been active in Tibet, South Turkistan (north of Afghanistan) and East Turkestan. In this article, the activities of Pundits in Turkistan, which have not been the subject of any study written in Turkish before, are discussed.

Keywords: XIX. century, Pundits, Turkestan, England, explorer-spy.

Giriş

XIX. yüzyılın başından itibaren dünyanın önde gelen sömürge gücü olan İngilizlerin başta Hindistan olmak üzere Asya'da en güçlü rakibi Ruslar olmuştur. Ancak İngiliz Hindistan'ı ve Rusya arasında XIX. yüzyılın başlarında, Hazar Denizi'nden Ural Dağları ve Türkistan'a kadar oldukça geniş bir alan vardı. Bu alanda İran, Afganistan ve Türkistan hanlıkları bulunuyordu. Bu nedenle iki devlet arasında bir rekabet söz konusu değildi. Bununla birlikte 1853-1856 Kırım Savaşı yenilgisinden sonra Ruslar, başta pamuk olmak üzere ihtiyaç duydukları hammaddeleri karşılamak ve bu savaşın yenilgisini telafi edebilmek için Türkistan'a yönelmiş ve 1860 yılında Bişkek'i, 1864'te Çimkent'i, 1865 yılında Taşkent'i işgal ederek Seyhun Nehri'ni geçmişler, böylece

Türkistan hanlıklarının sınırlarına kadar ulaşmışlardır. İngilizler ise 1839 ve 1840 Sih Savaşlarından sonra Pencap’ı işgal ederek sınırlarını Hindikuş Dağlarına kadar genişletmiştir.¹

Yaklaşık yarım yüzyıl içinde iki devlet arasındaki mesafe iyice azalmış, bu arada İngilizler, İngiliz-Afgan Savaşı ve 1857 yılındaki Hint isyanı nedeniyle bölgede siyasi olarak zor durumda kalmıştır. Buna karşın Rusya, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırım Savaşı’ndan sonra Türkistan’ın batısındaki hanlıklarla ilgilenmeye başlamıştır. İngilizler bu durumu, Hindistan’ın genelde tarihsel olarak kuzey yönünden işgal edildiğini bildikleri için² Rusların bir sonraki adımın Türkistan’daki askerlerinin kuzeybatı Hindistan’ın ovalarına taşınmasının işaretleri olarak görmüştür.³ Bu da İngilizlerin, Rusların Hindistan’a yönelttiğini düşündükleri tehdide karşı Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatısındaki bölgeleri siyasi ilgi alanları içine dâhil etmelerine sebep olmuştur.

Hindistan’ın kuzey sınırlarını güvence altına alma sorunu, İngilizleri Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatısı hakkında bilgi edinmek, bu geniş bölgeyi haritalamak ve stabilize etmek mecburiyetinde bırakmıştır.⁴ Ancak İngilizler XIX. yüzyılın başlarında Himalayaların ötesindeki Afganistan, Türkistan ve Tibet hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değillerdir. Onların bilgileri Marko Polo’nun ya da Cizvit rahiplerinin verdiği kısıtlı bilgilerin derlemelerinden ibaretti. Bu nedenle bölge, haritalarında ya bir boşluktu ya da gezginlerin masallarına ve belirsiz resimli Çin haritalarına dayanıyordu.⁵ Bu da bölgenin, Hindistan’daki İngiliz sömürge yetkilileri tarafından sürekli olarak “bilinmeyen” ve korkunç bir şekilde keşfedilmeye ihtiyaç duyulduğundan söz edilmesine neden oluyordu. Onlara göre keşif yoluyla bu bölgeler

¹ Derek Waller, *The Pundits, British Exploration of Tibet and Central Asia*, Kentucky 1990, s. 55-56

² Waller, *a.g.e.*, s.54.

³ Kapil Raj, *Instruments, Travel and Science: Itineraries of Precision from the Seventeenth to the Twentieth Century*, “When Human Travellers Become Instruments The Indo-British Exploration of Central Asia in the Nineteenth Century”, edit: Marie-Noëlle Bourguet, Christian Licoppe and H. Otto Sibum, London and New York, 2002, s. 159.

⁴ Raj, *a.g.e.*, s.159.

⁵ Indra Singh Rawat, *Indian Explorers of the 19th Century*, New Delhi, 2. Baskı, 2002, s. xv.

“bilinen coğrafya” alanına girecekti.⁶ Ancak hem Batı Türkistan’daki hanlıklar hem de Tibet ve Afganistan’daki topluluk ve devletler Rus ve İngilizlerin bölge üzerindeki rekabetinden dolayı kendilerini korumak amacıyla bu ülkelere kapılarını kapattıkları için⁷ İngilizlerin buralarda araştırma yapması çok zor, hatta imkânsız gibi görünüyordu.

XIX. yüzyılın yarısına gelindiğinde ise Afganistan’ın büyük şehirleri ve yolları, İngilizlerin Kabil’de buldukları sırada ve Birinci Afgan Savaşı esnasında büyük ölçüde haritalanmıştı. Türkistan’ın batısında ise XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusların Türkistan hanlıklarına karşı harekete geçmesi, özellikle de Rusya’nın buradaki niyeti konusunda çok az bilgi edinebilmişlerdi.⁸ Bu nedenle bölgenin ticari ve askeri yolları, nüfus bilgileri ve siyasi gelişmeleri konusunda güvenilir bilgi elde etmek isteyen İngilizler bölgeye elçiler göndermişlerdir. Önce 1820’lerde William Moorcroft⁹ gitmiş, arkasından Alexander

⁶ T. G. Montgomerie, "On the Geographical Position of Yarkund and Other Places in Central Asia," *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, No 4 (1865), s. 165.

⁷ Sven Hedin, *Through Asia I*, London 1898, s. 5.

⁸ Türkistan; tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması, zengin yer altı kaynaklarına sahip olması ve bölgenin merkezi konumunda yer alması nedeniyle Rusların daima ilgi alanı içinde olmuştur. Türkistan’ın verimli topraklarına sahip olmak ve bölgede Hristiyanlığı yaymak için XVII. Yüzyıldan itibaren bölgeye keşif seferleri düzenlemiştir. Önce Kazak sonra Özbek topraklarını ele geçirmek isteyen Rusya müstemele haline getirmek istediği Türkistan coğrafyasına önce elçi ve devlet görevlilerini göndermiş, XVIII. yüzyıldan itibaren keşif seferlerini askeri seferlere dönüştürmüştür. XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise özellikle Kırım Savaşı’nda aldığı yenilgiyi telafi edebilmek için dikkatini Türkistan’a yöneltmiştir. Türkistan’a tamamen hâkim olmak amacıyla olan Rusya bu nedenle bölge hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak ve bölgede karşılaşılabilecekleri her türlü engeli aşmak için gerekli incelemelerin yapılabilmesi amacıyla komisyonlar kurmuş; seyyah ve elçilerden oluşturulan heyetleri Türkistan’a göndermiştir. Murat Özkan, *Türkistan’ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara*, İstanbul 2019, s. 16-17.

⁹ William Moorcroft (1767–1825) Londra’da bir süre veterinerlik yaptıktan sonra 1807 yılında Doğu Hindistan Şirketi’nde veteriner cerrah olarak göreve başlamıştır. 1808 yılında şirketin hara şefi olan Moorcroft uygun damızlık atların aranması ve Hindistan’dan Türkistan’a ticaret yolları açma çabaları, onu güneybatı Himalayalar, Hindukuş ve Buhara’ya keşif gezileri yapmaya teşvik etmiştir. 1819 yılında yolculuğuna başlayan Moorcroft Ladak, Keşmir, Rawalpindi, Peşaver’e, Hayber Geçidi üzerinden Afganistan’a ve Kunduz üzerinden nihai varış noktası olan Buhara’ya ulaşmıştır. 1825 yılında ülkesine geri dönerken Belh şehrinde ateşlenerek vefat etmiştir. Yolculuğu sırasında birçok coğrafi ve biyolojik gözlem yapmasının yanında

Burnes¹⁰ 1831-1833 yıllarında Afganistan üzerinden Buhara'ya geçmiştir. Yine aynı yıllarda İngilizler, Charles Stoddart'ı¹¹ Ruslara karşı ittifak yapmak amacıyla göndermişlerdir. Ancak Stoddart, Buhara Hanı tarafından tutuklanmış, bunun üzerine hem Stoddart'ı kurtarmak hem de Ruslara karşı Hanlıkların bir araya gelmesi konusunda uyarıda bulunmak için Yüzbaşı Arthur Conolly¹² Buhara'ya gönderilmiştir. Fakat her ikisi de Buhara Hanı Nasrullah'ın emriyle öldürülmüşlerdir.¹³

İngiltere ile Rusya arasında Türkistan'da üstünlük kurma mücadelesi olarak da adlandırılabilir "Büyük Oyun" un da ilk oyuncularından biri olmuştur. Geniş bilgi için bkz.: Gary Adler, *Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Veterinary Surgeon, 1767-1825*, London 1985.

¹⁰ Alexander Burnes (1805-1841) İskoçya'nın Montrose kentinde doğmuştur. Montrose Akademisi'nde eğitim gördükten sonra 1821'de Bombay Ordusu'na tayin edilmiştir. Kısa sürede Farsça ve Hintçeyi öğrenen Burnes, 1831'de Kuzeybatı Hindistan ve çevresi hakkında araştırma yapmak ve bölgede Rusların faaliyetleri hakkında bilgi edinmek için Afganistan'a gönderilmiştir. Daha sonra Kabil'den Buhara'ya doğru kılık değiştirerek ünlü seyahatine başlamış, Buhara'ya vardktan sonra karadan Hazar Denizi'ne, ardından da Tahran'a geçerek 1833'te deniz yoluyla Bombay'a geri dönmüştür. 1834'te bu seyahati ile ilgili anılarını üç ciltlik *Travels Into Bukhara* adlı kitabında toplamıştır. Eseri dönemin en çok okunan kitapları arasında yer alan Burnes, Afganistan'da siyasi faaliyetlerine devam ederken 1841 yılında Kabil'de bir çete tarafından öldürülmüştür. "Burnes, Sir Alexander", *Encyclopædia Britannica*, 11, Vol. 4, New York 1911, s.850-851.

¹¹ Ipswich'da doğan Charles Stoddart (1806 –1842) Norwich Okulu'nda eğitim görmüş, daha sonra 1823'te Sandhurst Kraliyet Askeri Koleji'nden Kraliyet Kurmay Kolordusunda görevlendirilmiştir. 1835 yılında İran'da görev yapan Stoddart Buhara Emirini Rus kölelerini serbest bırakmaya ve İngiltere ile bir dostluk anlaşması imzalamaya ikna etme göreviyle görevlendirilmiştir. Ancak 1842 yılında Conolly ile birlikte Buhara Hanı'nın emriyle idam edilmiştir. S. W., "Charles Stoddart (1806 – 1842)", *Dictionary of National Biography*, Vol. 58, London-New York 1885-1900, s. 396- 397.

¹² Londra'da doğan Arthur Conolly (1807–1842?) aynı şehirde eğitimini tamamladıktan sonra 1822 yılında Bengal'deki ordu birliğine katılmıştır. Görevi sırasında Türkistan'da bir birçok keşif hizmetinde yer almıştır. 1841 yılında hem Buhara Hanı tarafından tutuklanan Charles Stoddart'ı kurtarmak hem de Buhara Hanı Nasrullah'ı Ruslara karşı işbirliğine ikna etmek için gönderilmiştir. Ancak Buhara Hanı'n emriyle 1842 yılında Charles Stoddart ile birlikte idam edilmiştir. Türkistan'da İngiltere ve Rusya arasındaki mücadeleyi "Great Game" olarak aklandıran ilk kişi olarak da tarihe geçmiştir. Henry Manners Chichester, "Conolly, Arthur", *Dictionary of National Biography*, Vol. 12, London-New York 1885-1900, s. 24-26

¹³ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. 18, Ankara 2002, s. 101. Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 205.

Türkistan'ın doğusunda ise 1854-57 yılları arasında Adolf, Robert ve Hermann Schlagintweit adlı Alman asıllı üç kardeş ile 1865 yılında H. Johnson İngilizler için Karakurum Dağlarının ötesini kapsayan bölgelerde araştırmalar yapmışlardır. Fakat bu araştırmalar Avrupa'da Türkistan hakkında yapılan haritalardaki büyük boşlukları doldurmaya kâfi gelmemiştir.

Hem stratejik hem de ticari potansiyeliyle önemli bir konumda olan Tibet'te ise İngilizler, bölgeye gitseler ve dağlık bölgeleri araştırma konusunda deneyimli olsalar da; hem görünürde bölgeyi kontrol eden Mançuların bölgedeki varlığı ve bu devletin İngilizlere karşı duyduğu güven sorunu ile hem de Tibetlilerin dini kaygıları ve ülkenin zor coğrafi koşulları İngilizlerin daha ileri gitmelerini neredeyse imkânsız hale getirmiştir.¹⁴

Tibet'in sınırlarının Batılılara kapatılması, aynı zamanda Türkistan'ın batısında ve doğusunda araştırma yapan seyyah ve görevlilerden William Moorcroft'ın 1825'te Buhara'dan ayrıldıktan sonra, Alman kâşif Adolph Schlagintweit'in 1857'de Kaşgar yakınlarında, Stoddart ve Conolly'nin Buhara'da öldürülmeleri ve bunu engelleme konusunda hiçbir şey yapamamaları, hatta bunlara karşılık verememeleri, İngilizlerin uluslararası arenada itibar kaybetmelerine neden olmuştur.¹⁵ Bunların yanında Doğu Türkistan'da Mançulara karşı başlatılan isyanlar ile bölgedeki siyasi belirsizlik ve özellikle İndus Vadisi'nde yaşayan toplulukların Batılılara karşı sert tutumları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz Hindistan Hükümeti'nin bu bölgelerde İngiliz vatandaşlarının araştırma yapmalarını yasaklamasına neden olmuştur. Bunun üzerine İngilizler, T.G. Montgomerie'nin¹⁶

¹⁴ Diana Lange, *An Atlas of the Himalayas by a 19th Century Tibet an Lama A Journey of Discovery*, Brill Academic Pub., 2020, s. 38. Hedin, *a.g.e.*, s. 5. Riaz Dean, *Mapping the Great Game: Explorers, Spies and Maps in 19th-century Asia*, Casemate Publishers 2019, s. 133.

¹⁵ Dean, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁶ Ayr'da doğan Thomas George Montgomerie (1830–1878) 15 yaşında Doğu Hindistan Şirketi'nin Surrey Addiscombe Askeri Akademisi'ne girmiştir. Buradan üstün başarıyla mezun olmuş ve Hindistan'a giderek önce Bengal Mühendisleri Birliği'ne, daha sonra Great Trigonometrical Survey of India'ya katılmıştır. 1855'de başladığı Keşmir araştırmalarını 1864 yılında tamamlamıştır. Yaptığı çalışmalarla 1865 yılında Kraliyet Coğrafya Derneği Kurucuları Altın Madalyası'nı kazanana Montgomerie, Hindistan'ın Kuzeyi'nin araştırılmasında yerli ajanları kullanma fikrinin de ilk adımını atmıştır. Great

önerisiyle 1860'lı yıllardan itibaren bölgedeki araştırma çalışmalarında "Pundit" adı verilen yerli Asyalı kâşifleri kullanma yoluna gitmişlerdir.¹⁷ Böylece 1863 yılında Dehradun'da¹⁸ faaliyete geçen Montgomerie'nin bu projesi ile yetişen Punditler, başta Tibet olmak üzere Güney Türkistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde araştırmalara girişmişlerdir. Bu makalede Pundit projesinin amacı, Punditlerin yetiştirilmeleri ve Türkistan'daki faaliyetleri ele alınmış, çalışma alanımız dolayısıyla Tibet'teki faaliyetlerine yer verilmemiştir.

İngilizler Adına Afganistan ile Doğu ve Batı Türkistan'da Faaliyet Gösteren İlk Yerli Kâşif Casusları

1863 yılında Dehradun'da faaliyete geçse de, aslında İngilizler, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Afganistan ve Türkistan'ın batısındaki Hanlıkların ticari ve siyasi durumları hakkında bilgi edinmek için yerli kâşifleri bu bölgelere göndererek istihbarat toplamışlardır.

İngiliz-Hint Hükümet'i XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan ve Afganistan coğrafyası hakkındaki bilgileri büyük ölçüde Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'ndan önce veya sırasında üretilen ve güncel olmayan raporlardan veya Türkistan'ın batısındaki ve doğusundaki dağları ve vadileri geçerek dolaşan yerli tüccarlar tarafından aktarılan ikinci el bilgilerden elde etmişlerdir. Bu ikinci el bilgileri güvenilir bilgilerle değiştirme arzusu İngilizleri yerli kâşif casusları istihdam etme yoluna itmiş, bu kâşiflerin bazıları yolculukları sırasında önemli önemsiz her türlü istihbaratı, bazıları ise belirli bir şehir ya da bölgedeki jeopolitik olayların durumu hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmişlerdir. Mir İzzetullah, Abdül Mecid, Muhammed Emin, Faiz Bahşi, Mir Munphul Türkistan'da faaliyet gösteren İngiliz-Hindistan Hükümeti'nin istihdam ettiği en önemli kâşiflerdendir. Bazen tek başlarına bazen de Avrupalı bir seyyahla birlikte seyahat eden bu kâşifler genelde Afganistan'ın

Trigonometrical Survey ve Topographical Survey gibi kurumlarda üst düzeyde görevler almış, 1878 yılında vefat etmiştir. Robert Hamilton Vetch, "Montgomerie, Thomas George", *Dictionary of National Biography*, Vol. XVIII, New York 1894, s.311-313.

¹⁷ Robert Johnson, *Spying For Empire The Great Game In Centrl Asia And Sough Asia 1757-1947*, London, 2006, s. 98.

¹⁸ Hindistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Dehradun ülkenin Uttarakhand eyaletinde yer alır.

kuzeyinde ve Türkistan'ın batısında tüccar, din adamı ya da tercüman olarak faaliyet göstermişlerdir.

İngilizler tarafından istihdam edilerek Türkistan'a gönderilen ilk yerli kâşif ise Mir İzzetullah'tır. Babür Devleti'ne hizmet eden tanınmış bir aileden gelen Mir İzzetullah, başlangıçta Delhi'de İngiliz Hükümeti adına münşi olarak çalışmış, daha sonra Multan'da "Kuzey İstihbarat Ofisi"nde görev yapmıştır. Ardından Kabil elçiliğine baş münşi olarak atanmıştır. Türkçenin yanında Farsça da bilen Mir İzzetullah'ı, William Moorcroft daha sonra seyahat etmek istediği Türkistan'a öncü bir sefer için göndermiştir. Moorcroft'un, İzzetullah'ı bu göreve gönderme amacı Türkistan'ı keşfetmek ve Hindistan'la olan ticareti artırmaktır.¹⁹ Mir İzzetullah Delhi, Keşmir, Tibet, Yarkend, Kaşgar, Hokand, Semerkand, Buhara, Belh ve Kulm'a gitmiş, Bamyan yoluyla Hindistan'a geri dönmüştür. Gittiği şehirlerin dini, demografik, sosyal, siyasal, ekonomik, askeri durumları hakkında bilgiler edinmiştir.²⁰ 1825 yılında Peşaver'de vefat etmiştir.²¹

Kabil'de yetişen Abdülmecid ise bir molla ve aynı zamanda Afganistan'a ve Türkistan'a geniş çaplı seyahatler gerçekleştiren bir tüccardır. Abdülmecid'in nasıl işe alındığı belli olmasa da bir mektup ve bazı hediyeler teslim etmek üzere Hindistan Genel Valisi Lord Canning tarafından 1860 yılında Rus sınırında bulunan Hokand Hanlığı'na gönderilmiştir. İngilizlerin Abdülmecid'i Hokand'a göndermelerinin asıl amacı Rusların bu hanlığı işgal haberlerini doğrulama ve buralardaki faaliyetlerini öğrenmektir.²² 28 Eylül 1860 tarihinde yolculuğa başlayan Abdülmecid, altı ay sonra geri dönmüş, bu süre zarfında Peşaver ve Hokand arasındaki bölgelerde coğrafi, politik, ekonomik, demografik

¹⁹ H.H. Wilson-George Trebecki, *Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara, Vol. I*, London 1841, s. xviii.

²⁰ Geniş bilgi için bkz: Meerizzut-Oollah, *Travels In Central Asia*, Çev. Captain Henderson, The Foreign Department Press 1872.

²¹ Xiao Wei Bond, *Guide to India Office Records Relating to Central*, The British Library Asia Pacific Africa Collections 2010, s. 13.

²² Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, London 1875, s. 189. R. H. Phillimore, *Historical Records of the Survey of India, Vol. V*, Order of the Surveyor General of India 1968, s. 480. George N. Curzon, *The Pamirs And The Source Of The Oxus*, London 1896, s. 74.

ve askeri istihbarat toplamıştır.²³ Abdülmecid'in topladığı bilgilerde ve sunduğu raporda Hokand'ın askeri ve siyasi durumu ve Rusların askeri gücünün ayrıntıları yer almıştır. Bunların yanında Pamir Sıradağlarının güney-kuzey yönlü geçişini ilk kez keşfetmiştir.²⁴ "Büyük Oyun" adı da verilen İngiliz-Rus ve rekabetinde kullanılan ilk yerli kâşiflerden biri olan Abdülmecid'e yaptığı çalışmalar nedeniyle Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından altın bir saat hediye edilmiştir.²⁵

1850'lerde Doğu Türkistan'dan Afganistan'a giden ticaret yollarını araştıran Schlagintweit kardeşler için rehberlik yapan Muhammed Emin ise zengin bir tüccar ve aynı zamanda George Hayward'ın²⁶ yakın arkadaşıdır. Muhammed Emin, Hayward'a Pamir sıradağları üzerinde başta kuzey-güney yönlü olmak üzere bazı güzergâhlar hakkında bilgi sağlamıştır. Hayward özellikle Muhammed Emin'in Yarkend ile Kabil arasındaki Pamir ve Hindikuş Sıradağları arasındaki ticaret güzergâhları hakkındaki bilgilerinden yola çıkarak 1860 yılının sonlarına doğru Gilgit²⁷ ve Çitral²⁸ bölgelerini keşfetmek için keşif seferine çıkmıştır. Hayward ayrıca bu ikinci el bilgilerin içinde olduğu on beş sayfalık raporu İngilizceye çevirerek *Journal of the Royal Geographical Society* yayınlamıştır.²⁹

1860'lı yıllarda Türkistan'da faaliyet gösteren İngiliz Hindistan Hükümeti'nin istihdam ettiği önemli kâşiflerden biri de Faiz Bahş'dır.

²³ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 141.

²⁴ Waller, *a.g.e.*, s. 63. Curson, *a.g.e.*, s. 251

²⁵ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 235. Waller, *a.g.e.*, s. 24.

²⁶ 1839 yılında Leeds'de dünyaya gelmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra İngiliz ordusunda görev yapmıştır. 1865 yılında görevinden ayrılmış, 1868 yılında Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından Pamir Dağlarını keşfetmekle görevlendirilmiştir. Kungar Lun, Karakurum ve Yarkend'i keşfetme çabaları nedeniyle Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından kendisine altın madalya verilmiştir. Himalayalara doğru çıktığı yolculuk sırasında 1870 yılında Pamirlere yaklaştığı sırada öldürülmüştür. Tim Hannigan, *Murder in the Hindu Kush: George Hayward and the Great Game*, The History Press 2011.

²⁷ Günümüzde Pakistan sınırları içinde yer alan Gilgit, İpek Yolu üzerinde önemli duraklardan biriydi. Bölge Çin ve Pakistan'la bağlantıyı sağlayan önemli bir kavşakta yer almaktadır.

²⁸ Günümüzde Pakistan'ın Hayber-Pahtunhva eyaleti sınırları içinde yer alır. XIX. yüzyılda İngiliz Rus rekabetinin en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olmuştur.

²⁹ George Hayward, "Route from Jellalabad to Yarkand Through Chitral, Badakhshan, and Pamir Steppe, Given by Mahomed Amin of Yarkand, with Remarks", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s.122-130.

1865 yılında işe alınmıştır. 1869 yılında Pencap Hükümeti tarafından Ceyhun bölgesi hakkında bilgi toplamak için özel olarak gönderilen dört kâşif'ten biri olan Bahşı,³⁰ tüccar kimliğinde Buhara, Semerkand, Taşkent, Hokand ve Hocend'e yolculuk yapmıştır. Bu seyahatin amacı, bölgedeki Rus ordusunun güçlü yönlerini, konuşlandırılması ve Bedahşan³¹, Belh, Buhara ile Hocend'deki yerel siyasetin durumunu tespit etmektir. Bahşı özellikle bu seyahat sırasında Rusların faaliyetleri ilgili oldukça önemli bilgiler edinmiştir.³² 1869 yılında İngiliz Hükümeti adına Afganistan'da faaliyet gösteren Bahşı, 1870 yılında Forsyth'ın Yarkend elçilik heyetinde yer almıştır. Seyahatine Peşaver'den başlamış, Celalabat yoluyla Kabil, Taşkurgan, Belh, Bedahşan, Pamir, Sarıkol Yeni Hisar ve Kaşgar'a devam etmiştir. Yarkend'de elçilik heyetiyle buluşan Bahşı, seyahati boyunca geçtiği bölgelerin güzergâhları; geçtiği şehirlerin nüfusları, siyasi durumları, tarihi bilgileri, dilleri vb. hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca Rusların Batı Türkistan'da ilerlemesi, askeri faaliyetleriyle ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Bu bilgiler 1873 yılında Doğu Türkistan'a seyahat eden ve Yakub Beg'in izniyle Kaşgar Devleti ve sınırlarında araştırma yapan T. Gordon, J. Biddulph, ve H. Trotter'ın çalışmalarına zemin olmuştur. Bahşı, Forsyth'ın ikinci Yarkend seferine de katılarak onun sekreterliğini yapmıştır.³³

Geçmiş hakkında fazla bilgi bulunmayan Munphool, Hindistan'da bilge kişi ya da din adamı anlamına gelen "Pundit" unvanıyla anılmıştır. Munphool, Pencap Hükümeti sekreteryasında çalışırken 1865 yılında Türkistan'ı ziyaret etmek ve Rusların buradaki faaliyetleri hakkında bilgi toplamak için üç arkadaşıyla birlikte gönüllü olmuştur.³⁴ Grup, kılık değiştirerek başladıkları seyahatlerini ertesi yıl tamamlayarak geri dönmüştür.³⁵ Bu seyahatte Munphool ve Muhammed Hüseyin

³⁰ Jonhson, *a.g.e.*, s. 119. H. Yule, Munphool Pundit, Buksh Faiz: "Papers Connected with the Upper Oxus Regions – Munphool Pundit, Faiz Buksh-", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 42 (1872), s. 449.

³¹ Afgan Türkistan'ı olarak da bilinir. Kuzeyinde Amuderya, güneyinde Hindukuş Dağları, doğusunda Doğu Türkistan, batısında ise Kunduz Irmağı bulunur.

³² Jonhson, *a.g.e.*, s. 119.

³³ Geniş bilgi için bkz: Yule, *a.g.m.*, s. 448-481.

³⁴ Waller, *a.g.e.*, s. 63. Faiz Buksh, *a.g.m.*, s. 14-36.

³⁵ Waller, *a.g.e.*, s. 63. Jonhson, *a.g.e.*, s.119.

Bedahşan’ı ziyaret ederken Faiz Bahşı ve Karm Chand Buhara’ya gitmişlerdir.³⁶ Munphool ve arkadaşı daha sonra Kabil ve Doğu Türkistan’a geçmiş, seyahat ettikleri bölgeler hakkında ayrıntılı rapor hazırlamışlardır. Bu raporlardan biri 1867’de Pencap Hükümeti ve Bedahşan hakkında, diğeri 1868’de Çitral ve Gilgit bölgelerinin siyaseti ve tarihi hakkındadır. 1867 yılındaki seyahatin raporu Henry Yule tarafından *Journal of the Royal Geographical Society*’da yayımlanmıştır. Bu raporda Bedahşan ve çevresindeki bölgelerin başta siyasi, ekonomik, coğrafi, demografik durumları hakkında bilgiler verilmiştir.³⁷ Çitral ve Gilgit hakkındaki raporunda ise bölgenin başta coğrafi özellikleri olmak üzere dini, etnik, ekonomik, siyasi, kültürel özellikleri, Doğu Türkistan ve bölge arasındaki ticaret ve ticaret yollarıyla ilgili detaylı bilgiler mevcuttur.³⁸

1860’lı yıllardan itibaren Afganistan’da büyük ölçüde istediğini elde eden İngilizler; Rusların 1865’te Taşkent, 1868’de de Semerkant’ı işgal etmeleri nedeniyle bu bölgeden faydalanmayı bekledikleri ticari imkânlardan mahrum kalmışlardır. Gelişen bu siyasi şartlar İngilizlerin yönlerini daha doğuya, Türkistan’ın doğusuna ve Tibet’e çevirmesine neden olmuştur. Buralardaki istihbarat çalışmaları ise genelde yukarıda da belirtildiği üzere 1863 yılında T.D. Montgomerie tarafından uygulamaya konulan, eğitilmiş ve “Pundit” adı verilen Asyalı kâşif casuslar tarafından sağlanmıştır.

T.D. Montgomerie’nin Asyalı Kâşif Casuslar Projesi “Punditler”

Sanskritçe sözlükte bilgili insan³⁹ anlamına gelen Pundit terimi; *The Encyclopædia Britannica*’da özellikle Hindu hukuku, dini ve felsefesi ile Sanskritçe hakkında uzman olan kişileri ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴⁰ *Oxford Learners Dictionaries*’e göre ise belirli bir konu hakkında çok şey bilen ve bu konu hakkında kamuoyunda sık sık konuşan bir kişi⁴¹ olarak belirtilmektedir. Ancak bu terim XIX. yüzyılın

³⁶ Waller, *a.g.e.*, s. 63.

³⁷ Geniş bilgi için bkz: Yule, *a.g.m.*, s. 438-448.

³⁸ Munphool Meer Moonshee, “On Gilgit and Chitral”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s. 130-133.

³⁹ <http://sanskritdictionary.com/translate.php?q=Pundit>

⁴⁰ “Pundit”, *The Encyclopædia Britannica*, Vol. 22, New York 1911, s. 649.

⁴¹ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/Pundit>

ikinci yarısından itibaren Hindistan literatür araştırmalarında “Sınır Ötesi Kaşıfleri” ifade etmek için de kullanılmıştır.⁴² Bunlar, XIX. yüzyılda Avrupalıların güvenli bir şekilde giremedikleri veya girişinin yasak olduğu Türkistan ve Tibet gibi Hindistan’ın kuzey bölgelerinde, 1865’ten sonra Hindistan Büyük Trigonometrik İncele Kurumu tarafından işe alınan, eğitilen ve yönetilen seçkin bir kitleydi.⁴³ Hem siyasi hem de topografik istihbarat toplayan,⁴⁴ kılık değiştirmiş Asyalı araştırmacılar oluşan bu insanlara ⁴⁵ Hindistan hakkındaki araştırmaların kamuya açık belgelerinde, "Pundit" veya "yerli kâşıfler" adı verilirken; İngiliz gizli dosyalarında casuslar veya gizli ajanlar olarak gerçek isimleri verilmiştir.⁴⁶

Türkistan ve Tibet’te Pundit, “Yerli Asyalı” kullanma projesinin yaratıcısı T. G. Montgomerie’dir. 1863 yılında Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu şefi Albay Walker’la birlikte Montgomerie, Tibet ve Türkistan’ın dağlık bölgelerini keşfedebilecek Hintli kâşıfleri eğitmek üzere yola çıkmıştır.⁴⁷ 2 Nisan 1862’de, üyesi olduğu Bengal Asya Topluluğu’nda verdiği Türkistan coğrafyası üzerine bir konuşma sırasında, Himalayaların ötesindeki bölgeleri incelemek amacıyla ilk kez “yerli ajan istihdam etme” fikrini açıklamıştır.⁴⁸

Keşmir araştırmaları sırasında Keşmir’den kuzeye gidip gelen yerli tüccar ve hacılar olan Asyalı gezginleri gözlemleyen Montgomerie, bunların sınırı serbestçe geçebildiğini fark etmiştir.⁴⁹ Buda onların

⁴² *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under the Command of Sir T.D. Forsyth with Historical and Geographical Information regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund*, Calcutta 1875, s. 233.

⁴³ Waller, *a.g.e.*, s.1. Gregory L. Bondarevsky, *The Great Game A Russian Perspective*, Christie Books 2002, s. 92. Michael Ward, “Mountains of East and South-East. Tibet”, https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1991-92_files/AJ%201991-92%2049-62%20Ward%20E%20Tibet., s. 51 (çevrimiçi: 17.06.20)

⁴⁴ Michael Edwardes, *Playing The Great Game A Victorian Cold War*, London 1975, s. 125.

⁴⁵ Johnson, *Spying for Empire*, s. 31.

⁴⁶ Waller, *a.g.e.*, s.1

⁴⁷ Rawat, *a.g.e.*, s. xv.

⁴⁸ Montgomerie, *a.g.m.*, s.165.

⁴⁹ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 165. T. G. Montgomerie, "Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar.", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 41 (1871), s.132-193.

arasından kendileriyle işbirliği yapacak ve yetenekli olanlar seçilerek eğitilip başta coğrafi bilgiler olmak üzere basit araştırma yapabilecek, eşyaları arasında gizlenmiş gözlem aletlerini kullanabilecek din adamı ya da tüccar kılığında, Hint sınırlarını aşacak bir grup yerli kâşif oluşturma düşüncesini hayata geçirmesine neden olmuştur.⁵⁰ Böylece İngiliz Hindistan’ının sınırları belirlenerek onu çevreleyen bölgeler haritalanmış olacaktır.⁵¹ Montgomerie’nin bu fikri Bengal Asya Topluluğu tarafından kabul görerek desteklenmiştir.⁵² Hindistan Hükümeti de projeyi onaylamış ve açık bir şekilde desteklemeyi kabul etmiştir.⁵³

Hindistan’ın kuzeybatısındaki muazzam dağların üzerindeki güzergâhların araştırılması son derece zor olması ve yapılacak büyük hataları önlemek için büyük beceri, dikkat ve titiz bir özen gerektiriyordu. Bu amaç için yerli kâşifler önce ölçme, haritalama ve güzergâh kaydetme becerileri konusunda eğitilmeliydiler.⁵⁴ Montgomerie’nin bu düşüncesinin hayata geçirilmesinde Hindistan Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu önemli rol oynamıştır. Bu kurum tarafından Dehradun merkezinde özel bir okul kurulmuş, Pundit adı verilen yerli kâşiflere burada hem siyasi hem de topografik incelemelerde bulunmak için yaklaşık iki ya da üç yıl kapsamlı eğitimler verilmiştir.⁵⁵ Punditler burada büyük uçayaklı teodolit, zenit sektörler, sekstantlar, termometreler, astronomik saatler, perambulatörler gibi çeşitli ölçüm aletlerinin ne işe yaradığını, bunların kullanımı ve bakımının nasıl yapılacağı üzerine eğitim görmüşlerdir; ayrıca basit

⁵⁰ Michael Ward, “The Survey of India and the Pundits the Secret Exploration of the Himalayaand Central Asia”, http://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1998_files/AJ%201998%205979%20Ward%20Pundits.pdf#search=%22pundit%22. s.60.

⁵¹ Raj, *a.g.e.*, s.173.

⁵² Vetch, *a.g.m.*, s. 312

⁵³ T. G. Montgomerie, “Report on the Trans-Himalayan Explorations, in Connexion with the Great Trigonometrical Survey of India, During 1865-7: Route-Survey Made by Pundit, from Nepal to Lhasa, and Thence Through the Upper Valley of the Brahmaputra To Its Source”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 12, No. 3 (1867 – 1868), s. 146.

⁵⁴ T.G. Montgomerie, Report of the Trans-Himalayan Exploration During 1867, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 3 (1868 – 1869), s. 196.

⁵⁵ Edwardes, *a.g.e.*, s. 125.

şekilde tıbbi eğitim almışlardır.⁵⁶ Bu eğitimlerde öğrendikleriyle önemli noktaların enlem ve boylamlarını alabilecek, güzergâh araştırması yapabilecek, seyahat edilen yerin her türlü kayda değer coğrafi ve ekonomik bilgilerini not edebilecek, sekstant kullanabilecek, kaynar suyun sıcaklığını ölçerek yüksekliği belirleyecek, mesafeleri ölçebilecek ve astronomik gözlemler yapabilecek hale gelmişlerdir.⁵⁷

Büyük bir gizlilik içinde kimliklerini saklayarak, dikkat çekmeden seyahat edebilen Punditler⁵⁸ yolculukları sırasında genelde yanlarında prizmatik cep pusulası, termometre, gümüş saat, bakır bir sürahi ve termometreleri kaynatmak için bir yağ sobası, bir fener ve gözlemlerini kaydetmek için not defteri gibi dikkat çekmeyen basit aletler taşımışlardır. Bu aletlerden sekstantları taşıdıkları seyahat sandıklarının diplerine koymuşlar, termometreleri asalarında saklamışlardır. Ayrıca adımların sayılmasını kolaylaştırmak için Budist dua tespihleri tasarlamışlardır.⁵⁹

İngiliz-Hindistan Hükümeti tarafından finanse edilen, askeri eğitimi bulunmayan Punditlerin işe alınırken dini kimlikleri oldukça önemli olmuştur. Tibet'e gönderilecek olanların Budist, Türkistan ve Afganistan'a gönderilecek olanların da Müslüman olmalarına dikkat edilmiş, hatta bu yazılı olmasa da bir politika olarak uygulanmıştır. Bunların gerçek isimleri belgelerde yer almamış, onun yerine ya isimlerinin baş harfleri ya da kendilerine verilen kod adları kullanılmıştır. Faaliyet alanlarına göre de Tibet'e Budist hacı, Afganistan'a ve Türkistan'a tüccar olarak gönderilmişlerdir.

Punditlerin çalışmaları Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu'nun resmi raporlarında yer almasının yanında, özellikle bilimsel yayın yapan Kraliyet Coğrafya Toplumu'nun dergilerinde isimleri gizli tutularak yayınlanmıştır. Ancak bunlara ya sadece Pundit denmiş ya da mirza, molla, havildar, münşi vb. kod adları verilmiştir. Punditlerin araştırmalarına yine bu dergilerde en az beş sayfa ayrılmış ve Punditler

⁵⁶ Raj, *a.g.e.*, s. 177.

⁵⁷ "To the Secretary of the Asiatic Society", *The Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 32 (1863), s. 175.

⁵⁸ Rawat, *a.g.e.*, s. xvi.

⁵⁹ Peter Hopkirk, *Trespasses on the Roof of the World the Secret Eploration of Tibet*, Los Angeles 1982, s. 97.

ile aynı yerlere seyahat ederek aynı alanda çalışmalar gerçekleştiren Batılı kâşiflerin çalışmalarıyla karşılaştırılarak çalışmalarının güvenilirliği kanıtlanmaya çalışılmıştır.⁶⁰

Punditler bağımsız olarak istihdam edilmişler, hiyerarşik olarak İngiliz İmparatorluğu’nun haritalanmasında üst sıralarda yer almasalar da, Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu’nu denetleyen İngiliz subaylarına ayrılan bir imtiyaza sahip olmuşlardır.⁶¹ 1890’lı yıllardan sonra Punditlerin istihdamları İngilizlerin Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerine askeri ve siyasi olarak daha fazla nüfuz etmeleri ve başta İngilizler olmak üzere Batılı araştırmacıların bölgeye gitmeye başlamalarıyla giderek azalmıştır.

1863-1894 yılları arasında Türkistan ve özellikle Tibet başta olmak üzere görev yapan yaklaşık yirmi önemli Pundit yetişmiştir. Bunlar da daha önce İngilizler tarafından istihdam edilen yerli kâşif casuslar gibi bazen tek başlarına bazen de İngiliz araştırmacılar ve siyasetçilerle birlikte seyahat etmişlerdir. Montgomerie tarafından yetiştirilen Abdül Hamid ilk Pundit olarak Yarkend’e gönderilmiştir. İkinci yetiştirilen ve en fazla tanınan Pundit Nain Singh’dır. 1850’lerde Türkistan’daki yolculukları sırasında Schlagintweit kardeşlere rehberlik eden Nain Singh “1 Numaralı” Pundit olarak tanınmıştır. 1867 ve 1875 arasında Nepal’den Tibet’e giden ticaret güzergâhını araştırmış, ilk kez Lhasa’nın Tibet’teki yerini ve yüksekliğini belirlemiş ve Brahmaputra Nehri’nin büyük bir bölümünü incelemiştir. Ayrıca 1874 yılında T.D. Forsyth başkanlığında Kaşgar Devleti’ne giden elçilik heyetinde, yine bir Pundit olan yeğeni Krishna Singh ile birlikte yer almıştır. Yaptığı çalışmalar nedeniyle Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından altın madalya verilen tek Pundit Nain Singh’dır. Montgomerie’nin Punditlerinin asıl faaliyet alanı Tibet ve coğrafyası olsa da özellikle 1870’lerden sonra Afganistan’ın kuzeyi (Güney Türkistan) ve Türkistan’ın doğusu da bu faaliyet alanının içine girmiştir. Türkistan’da faaliyet gösteren Punditlerin başında Abdül Hamid (Münşi), Mirza Shuja (Mirza), Abdul Subhan (Aka), Ata Muhammed (Molla) ve Haydar Şah (Havildar) gelmektedir.

⁶⁰ Raj, *a.g.e.*, s. 183-184

⁶¹ Brysac, *a.g.e.*, s. 220.

Montgomerie tarafından seçilen ilk Pundit Abdül Hamid'dir (Münşi). T.D. Forsyth'ın tavsiyesiyle Hindistan'ın kuzey bölgelerinde bilimsel ve stratejik çalışmalar yapmak için Dehradun'da eğitim almıştır. Doğu Türkistan hakkındaki bilgilerin yetersiz olması, Schlagintweit kardeşlerin kısa süre bu bölgeye seyahat etmiş olması ve Abdül Hamid'in verdiği bilgilerle onların verdikleri bilgilerin karşılaştırılabilecek olması ile Abdül Hamid'in Yarkend'e giden güzergâhın bir kısmını biliyor olması⁶² nedeniyle Montgomerie tarafından 1863 yılında Mançu hâkimiyetindeki Doğu Türkistan'a tüccar kimliğinde gönderilmiştir. Abdül Hamid'in görevi İngiliz sınırından Yarkend'e giden güzergâh hakkında araştırma yapmak ve Yarkend'in coğrafi konumunu belirlemektir. Aynı zamanda Doğu Türkistan'ın sosyo politik, etnografik ve coğrafi durumu hakkında da bilgi edinmektir. Abdül Hamid, Yarkend'e giden bir kervana tüccar kılığında katılarak yolculuğuna başlamıştır.⁶³

Altı ay Yarkend'de kalan Abdül Hamid, bu süre içinde coğrafi gözlemler yaparak; Yarkend şehrinin konumunu hesaplamaya çalışmış,⁶⁴ Karakaş Nehri'nin yatağında bir tür yeşim taşı keşfetmiş ve Himalaya Sıradağlarının büyüklüğü hakkında bilgi edinmiştir. Ayrıca bölgedeki Mançu yönetimi ve çeşitli siyasi grupları incelemiş, Doğu Türkistan'da Rus yetkili ve askerlerin faaliyetleri hakkında istihbarat toplamış, bunların yanında bölgenin bir haritasını da çizmiştir.⁶⁵ Mançulu yöneticilerin kendisinden şüphelenmeye başlaması nedeniyle bir kervanla bölgeden ayrılmış, İngiliz sınırına girdikten hemen sonra hastalanarak vefat etmiştir. Abdül Hamid'in yanında getirdiği günlük ve notları ile gözlem yaptığı araçların bir kısmı bölgede görev yapan W. Johnson tarafından Montgomerie'ye teslim edilmiştir.⁶⁶ Abdül Hamid'in başarısından ötürü bu projeyi hayata geçiren Montgomerie

⁶² Waller, *a.g.e.*, s. 33

⁶³ Waller, *a.g.e.*, s. 34

⁶⁴ Abdül Hamid'in gözlemlerine göre Yarkend'in konumu 38°21' kuzey enlemleri, 77°31' doğu meridyenleri arasındaydı. Bu ölçümler bugünkü değerlere oldukça yakındır. Üstelik Schlagintweit'in ölçümlerinden daha doğrudur. Waller, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵ Waller, *a.g.e.*, s. 35.

⁶⁶ Waller, *a.g.e.*, s. 24.

Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir.⁶⁷

Başta Taşkent'in düşmesinden sonra Rusya'nın ilerlemesine ilişkin istihbarat toplamak için görevlendirilen dört Hintli Punditten biri olan Mirza Shuja, elit Hintli casus ve araştırmacıların en önemlilerinden biridir.⁶⁸ Fars kökenli bir anne ile Türk bir tüccarın oğlu olan Mirza, Meşhed'de doğmuştur. Hindistan'da İngiliz subayların nezaretinde çeşitli eğitimler almış,⁶⁹ 1867 yılının sonlarına doğru Çitral üzerinden veya mümkünse başka bir yolla Bedahşan'a gitmesi ve ardından Yukarı Ceyhun, Pamir Bozkır, Hokand ve Kaşgar'a giden güzergâhları tespit etmesi için görevlendirilmiştir.⁷⁰

Yolculuğuna 1868'de başlayan Mirza, Pamir Gölü'ndeki sol kolun kaynağına kadar Yukarı Ceyhun vadisini takip etmiş, daha sonra da Taşkurgan'a geçmiş ve buradan Yeni Hisar'a, ardında da Kaşgar'a kadar tamamen yeni bir güzergâh izlemiştir. Tüccar kılığında Kaşgar'a ulaşan Mirza, Kaşgar'daki Rus faaliyetleri hakkında bilgi toplamış, Kaşgar hükümdarı Yakub Beg ile tanışmış ve onunla birkaç kez görüşme fırsatı yakalamıştır.⁷¹ Seyahati boyunca başta Doğu Türkistan'daki Sarıcollar olmak üzere birçok topluluk hakkında incelemeler yapan Mirza, Yarkend'in coğrafi konumu ile ilgili tespitleri Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafından doğrulanmıştır.⁷² Özellikle o dönemde ulaşılması oldukça zor olan Afgan ordusu hakkındaki açıklamaları oldukça değerli bulunmuştur. Mirza'nın en önemli keşiflerinden biri de Pamir yaylalarının, tahmin edildiği gibi, kuzeydeki Tanrı Dağları ile Himalaya'yı birleştiren enine bir sıra alan olmadığı, aslında Himalaya ekseninin bir uzantısı olduğu tespitidir.⁷³ Ayrıca Pamir adının Türkçe "pa ve mir" eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtmiştir.⁷⁴ Türkçe, Farsça, Peştunca ve orta derece İngilizce bilen Mirza Buhara'ya

⁶⁷ Waller, *a.g.e.*, s. 38 (17. Dipnot).

⁶⁸ Johnson, *a.g.e.*, s. 109

⁶⁹ Montgomerie, "Report of "The Mirzas" Exploration from Caubul to Kashgar", s. 133.

⁷⁰ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 133.

⁷¹ Johnson, *a.g.e.*, s. 109. Waller, *a.g.e.*, s. 82 (47-48. Dipnot), Montgomerie, *a.g.m.*, s. 171.

⁷² Waller, *a.g.e.*, s. 82 (47-48. Dipnot).

⁷³ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 149.

⁷⁴ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 149.

damadıyla bir görev için gönderildiği (1872-1873) sırada rehberleri tarafından öldürülmüştür.⁷⁵

Abdul Subhan, Topografik Araştırmanın Gwalior grubuna bağlı yerli bir araştırmacıydı. T. Forsyth'ın başkanlığında 1873 yılında Kaşgar Devleti'ne yapılan seyahatte Henry Trotter'in asistanı olarak heyet içinde yer almıştır.⁷⁶ Kaşgar Hükümdarı Yakub Beg'in izniyle Doğu Türkistan ve sınır bölgelerini araştırmak için oluşturulan heyetin içinde yer alan Subhan, Trotter'in emriyle Ceyhun Nehri'ni araştırması için görevlendirilmiştir. Abdul Subhan 17 Mart 1874 tarihinde Kaşgar'dan yola çıkmış, Taşkurgan'a oradan da Vahan'a geçmiştir. Daha sonra Pencap'a ulaşan Abdul Subhan, Ceyhun nehrinin seyrini Kulap yönünde incelemiştir. Seyahatine devam eden Abdul Subhan, İşkashim'e; daha sonra da kuzeye doğru dönerek Gharan, Shingnan ve Roshan topraklarından geçen nehir boyunca yolculuğuna yaklaşık yüz mil boyunca devam etmiştir.⁷⁷ Abdul Subhan ayrıca bölge yöneticileriyle bağlantıya geçerek oldukça önemli siyasi bilgiler toplamış, buraların ekonomik durumları, dini inanışları, nüfus bilgileri hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamıştır.⁷⁸ 1876-77 yıllarında Udaipur'un tehlikeli bir bölgesini araştıran Subhan, bu görevinin akabinde Afganistan'ın Batılı kâşifleri istihdam etmenin mümkün olmadığı kısımlarının haritalanmasıyla uğraşmıştır.⁷⁹

İngiliz resmi belgelerinde "Havildar" kod adıyla tanınan Haydar Şah, Peştun Müslüman bir ailenin çocuğu olarak Peşaver'in Kohat köyünde dünyaya gelmiştir. Bengal Ordusu'nda istihkâm eri olarak çalışan Haydar Şah, Peşaver delegesi tarafından Montgomerie'ye tavsiye edilmiştir.⁸⁰ Keşmir'in kuzeybatısındaki Baltistan hakkında bilgi toplama peşinde olan Montgomerie, Haydar Şah'a Swat ve Dir üzerinden Çitral'a doğru kuzeye ilerlemek ve ardından Hindukuş

⁷⁵ Johnson, *a.g.e.*, s. 111 (50.dipnot), T. G. Montgomerie, *a.g.m.*, s. 133.

⁷⁶ Waller, *a.g.e.*, s. 149.

⁷⁷ H. Trotter, "On the Geographical Results of the Mission to Kashgar, under Sir T. Douglas Forsyth in 1873 1874", *The Journal of the Royal Geographical Society*, Vol. 48 (1878), s. 210-217. Rawat, *a.g.e.*, s. 251.

⁷⁸ H. Trotter, *Account of the Survey Operations in Connetion with the Mission to Yarkand and Kashgar in 1873-74*, Calcutta 1875, s. 44 vd.

⁷⁹ Waller, *a.g.e.*, s. 289

⁸⁰ Waller, *a.g.e.*, s.84

yoluyla kuzeybatıya, Bedahşan'a gitmesi yönünde talimat vermiştir.⁸¹ Tüccar kimliğinde 12 Ağustos 1870 tarihinde yardımcısı Ata Muhammed ve uşaklarıyla birlikte başladığı seyahati sırasında Çitral, Faizabat, Peşaver ve diğer yerlerin demografik, coğrafi, ekonomik, sosyal, siyasal durumları hakkında bilgiler toplamıştır.⁸² Ayrıca kuzeydeki Rus faaliyetleri hakkında siyasi bilgiler elde etmiştir. Havildar'ın bu yolculuğu sayesinde İngilizler, Peşaver'den Hindukuş'a kadar 286 millik sürekli bir güzergâh araştırması yapma fırsatı yakalamışlardır.⁸³ Havildar ikinci seyahatini 1872 yılında Kabil'den Buhara'ya kadar güzergâh araştırması yapmak için gönderilmiştir, ancak bu seyahat ile ilgili bir rapor yayımlanmamıştır.⁸⁴

Havildar, üçüncü seyahatini 1873 yılında yine bir tüccar kılığında iki arkadaşıyla birlikte Peşaver'den yola çıkarak Abkhana geçidi yoluyla Celalabat'a daha sonra da Kabil'e gerçekleştirmiştir. Bu yolculuğu sırasında Sarolang geçişinden Bedahşan'a giden Hindukuş Dağları üzerinden (Bedahşan, Darwaz, Kolab ve Kubadian) yaptığı güzergâh incelemesi daha önce hiç araştırılmamıştır.⁸⁵ Haydar Şah bu araştırmalarında Ceyhun nehrinin büyük kuzey kıvrımının coğrafyası, daha önce sadece isimleri bilinen kasabaların yerlerini ve diğer ayrıntılarını vermiştir. Bu bilgiler aynı zamanda daha önce Abdul Mecid tarafından sağlanan bölgenin oldukça belirsiz ayrıntılarını açıklığa kavuşturmuştur.⁸⁶ Haydar Şah araştırmasını bitirdiğinde, bir grup Rus kâşif Havildar'ın ziyaret ettiği iki kasabanın sınırına ulaşmış, böylece Türkistan'da İngiliz ve Rus kâşifleri arasında ilk bağlantı gerçekleştirilmiştir. Haydar Şah, 1879 yılında Celalabad'da koleradan vefat etmiştir.⁸⁷

⁸¹ Obituary: The "Havildar", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. 1, No. 9 (1879), s. 600.

⁸² T. G. Montgomerie, "A Havildar's Journey Through Chitral to Faizabad in 1870", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 42 (1872), s. 180-201.

⁸³ Montgomerie, a.g.m., s. 190.

⁸⁴ Obituary: The "Havildar", s. 600.

⁸⁵ "A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-16: Discussion", *The Geographical Journal*, Vol. 48, No. 3 (1916), s. 229.

⁸⁶ Waller, a.g.e., s. 92-93

⁸⁷ Waller, a.g.e., s. 94. "A Third Journey of Exploration in Central Asia", s. 229

“Molla” kod adıyla bilinen Ata Muhammed’in, Arapça konuşabildiği ve Rampur’da Nawap Kolejinde eğitim gördüğü bilgileri dışında geçmişi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk seyahatine 28 Eylül 1873 tarihinde Havildar’la birlikte çıkan Muhammed’in görevi, Kunar Nehri’nin uzunluğunu haritalamak, Baroghil Geçidi’nde Hindikuş Dağlarını geçmek ve ardından Vahan’a gitmektir. Oradan Küçük Pamir sıradağları üzerinden Taşkurgan’a ardından da Yarkend’de devam eden Ata, Karakurum üzerinden Leh’e geri dönmüştür. Yolculuğu sırasında yaptığı gözlemlerle daha önce Havildar tarafından yapılan bazı yerlerin konumlarını yeniden hesaplayarak düzeltmiştir. Güzergâhın en yararlı kısmı, 380 kilometreyi inceleyen ve Havildar tarafından sağlanan bazı yerlerin konumlarını düzeltten Vahan'a kadar olan ilk bölümü olmuştur.⁸⁸

Sonuç

1863 yılında T.D. Montgomerie tarafından uygulamaya geçirilen "Pundit" projesinin hayata geçirilmesi Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinin araştırılmasında önemli rol oynamıştır. İngilizler, Punditler vasıtasıyla daha önce hiç giremedikleri ya da girmekte zorlandıkları Tibet, Güney Türkistan (Afganistan’ın kuzeyi) ve Doğu Türkistan hakkında önemli bilgiler edinmişlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarında yaklaşık yirmi Pundit görev yapmış bunlardan özellikle beş tanesi Türkistan üzerine odaklanmıştır. Batı Himalayalar ve İç Aya’ya giden güzergâhlar hakkında bilinen şeylerin çoğu ve Tibet’te bilinenlerin neredeyse tamamı bu Punditlerin çalışmalarının bir sonucu olmuştur.

Türkistan’da faaliyet gösteren Punditlerin başında Abdül Hamid, Mirza Shuja, Abdul Subhan, Haydar Şah ve Ata Muhammed gelmektedir. Bunlar daha önce Batılılar tarafından bilinmeyen Hindikuş ve Pamir Dağları ile Doğu Türkistan’da seyahat etmişler, bu seyahatleri sonucunda: bölgedeki önemli geçitleri, güzergâhları tespit etmişler; Yarkend, Kaşgar, Kabil gibi önemli şehirlerin coğrafi konumlarını hesaplamışlar; Seyhun ve Yukarı İndus başta olmak üzere birçok nehrin kaynakları ve seyrini belirlemişlerdir. Ayrıca başta Kaşgar Devleti olmak üzere bölgedeki devletlerin ve toplulukların siyasi

⁸⁸ Rawat, Indian Explorers of the 19th Century, s. 251. Waller, The Pundits, s. 95.

durumları ve buralardaki Rus faaliyetleri hakkında önemli siyasi istihbaratlar toplamışlardır.

Punditlerin sağladıkları bilgiler sayesinde başta Kraliyet Coğrafya Kurumu tarafından Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatısı hakkında önemli bilgilere ulaşımlar, bu sayede bölgeyle ilgili ayrıntılı haritalar çizmişlerdir. Türkistan topraklarındaki Rus faaliyetleri ve ilerleyişi, Türkistan Hanlıklarının durumu ve Afganistan’daki siyasi gelişmelerle ilgili bilgi sahibi olmuşlar ve bu istihbaratlar sayesinde bölgeye yönelik politikalar belirlemişlerdir.

Kaynakça

Adler, Gary, *Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Veterinary Surgeon, 1767-1825*, London 1985.

“A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-16: Discussion”, *The Geographical Journal*, Vol. 48, No. 3 (1916), s. 225-229.

Blair, Brysac Shareen, *Tournament of Shadows*, New York 2006.

Bond, Xiao Wei, *Guide to India Office Records Relating to Central*, London 2010.

Bondarevsky, Gregory L.: *The Great Game a Russian Perspective*, Christie Books, 2002.

"Burnes, Sir Alexander", *Encyclopædia Britannica*, 11, Vol. 4, New York 1911, s. 850-851.

Chichester, Henry Manners, “Conolly, Arthur”, *Dictionary of National Biography*, Vol. 12, London-New York 1885-1900, s.24-26

Curzon, George N., *The Pamirs and the Source Of the Oxus*, London 1896.

Çelik, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.

Dean, Riaz, *Mapping the Great Game: Explorers, Spies and Maps in 19th-Century Asia*, Casemate Publishers 2019.

Edwardes, Michael, *Playing the Great Game a Victorian Cold War*, London 1975.

Hayward, George, “Route from Jellalabad to Yarkand Through Chitral, Badakhshan, and Pamir Steppe, Given by Mahomed Amin of Yarkand, with Remarks”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s. 122-130.

Hedin, Sven, *Through Asia I*, London 1898.

Hopkirk, Peter, *Trespasses on the Roof of the World the Secret Eploration of Tibet*, Los Angeles 1982.

Jonhson, Robert, *Spying for Empire, The Great Game in Central and South Asia, 1757-1947*, London 2006.

Lange, Diana, *An Atlas of the Himalayas by a 19th Century Tibetan Lama a Journey of Discovery*, Brill Academic Pub, 2020.

Meer Izzut-Oollah, *Travels in Central Asia*, Çev. Captain Henderson, The Foreign Department Press, 1872.

Montgomerie, T. G., "On the Geographical Position of Yarkund and Other Places in Central Asia", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, No. 4 (1865– 1866), s. 162-165.

_____, "Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 41 (1871), s.132-193

_____, "Report on the Trans –Himalayan Explorations, in Connexion with the Great Trigonometrical Survey of India, During 1865-7: Route-Survey Made by Pundit -, from Nepal to Lhasa, and Thence Through the Upper Valley of the Brahmaputra to its Source", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 12, No. 3 (1867 – 1868), s. 146-175.

_____, Report of the Trans-Himalayan Exploration During 1867, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 3 (1868 – 1869), s. 183-198.

_____, "A Havildar's Journey Through Chitral to Faizabad in 1870", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 42 (1872), 180-201.

Munphool Meer Moonshee, "On Gilgit and Chitral", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s. 130-133.

Obituary: "The Havildar", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. 1, No. 9 (1879), s. 600-601

Özkan, Murat, *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, İstanbul 2019

Phillimore, R. H., *Historical Records of the Survey of India*, Vol. V, Order of the Surveyor General of India 1968.

Raj, Kapil, *Instruments, Travel and Science: Itineraries of Precision from the Seventeenth to the Twentieth Century*, "When Human Travellers Become Instruments The Indo-British Exploration of Central Asia in the Nineteenth Century", edit: Marie-Noëlle Bourguet, Christian Licoppe and H. Otto Sibum, London and New York 2002, s.159-188.

Rawat, Indra Singh, *Indian Explorers of the 19th Century*, 2. Baskı, New Delhi 2002.

Rawlinson, Henry, *England and Russia in the East*, London 1875.

Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under the Command of Sir T.D. Forsyth with Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Calcutta 1875.

Sabol, Steven, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. 18, Ankara 2002, s. 1018-1034.

Trotter, H., "On the Geographical Results of the Mission to Kashgar, under Sir T. Douglas Forsyth in 1873 1874", *The Journal of the Royal Geographical Society*, Vol. 48 (1878), s. 173- 233.

_____, *Account of the Survey Operations in Connetion with the Mission to Yarkand and Kashgar in 1873-74*, Calcutta 1875.

Vetch, Robert Hamilton, "Montgomerie, Thomas George", *Dictionary of National Biography*, Vol. XVIII, New York 1909, s.311-313.

W., S., "Charles Stoddart (1806 –1842)", *Dictionary of National Biography*, Vol. 58, 1885-1900, s. 396- 397.

Waller, Derek, *The Pundits, British Exploration of Tibet and Central Asia*, Kentucky 1990.

Ward, Michael, "Mountains of East and South-East. Tibet", https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1991-92_files/AJ%201991-92%2049-62%20Ward%20E%20Tibet.

_____, "The Survey of India and the Pundits the Secret Exploration of the Himalaya and Central Asia", https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1998.html. s. 59-79

Wilson, H.H. -George Trebecki, *Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara, Vol. I*, London 1841.

Yule, H.- Munphool Pundit- Faiz Buksh, "Papers Connected with the Upper Oxus Regions", *The Journal of the Royal Geographical Society of London* ,Vol. 42 (1872), s. 438-481.

"Pundit", *The Encyclopædia Britannica*, Vol. 22, New York, 1911, s. 649.

<http://sanskritdictionary.com/translate.php?q=Pundit>

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/Pundit>

Sebîlürreşâd Muharriri S.M. (Seyyid Muhammed) Tevfik Külliyyatına Methal

Ekrem Saltık*

(ORCID: 0000-0001-8087-0986)

Makale Gönderim Tarihi
05.09.2021

Makale Kabul Tarihi
25.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Saltık, E., “Sebîlürreşâd Muharriri S.M. (Seyyid Muhammed) Tevfik Külliyyatına Methal”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 312-348.

APA: Saltık, E. (2021). Sebîlürreşâd Muharriri S.M. (Seyyid Muhammed) Tevfik Külliyyatına Methal. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 312-348.

Öz

Osmanlı matbuat tarihi ve İslamcı dergiler literatürünün en önemli yayınlarından biri olan Sebîlürreşâd dergisi, aynı zamanda dönemin düşünce hayatına yön veren üretken muharrirleriyle de öne çıkan uzun soluklu bir dergidir. Kadrosunda, yaşamı ve entelektüel üretimleri ortada olan ünlü muharrirler olduğu kadar, yaşamı ve yazdıklarına dair herhangi bir çalışma yapılmamış muharrirler de bulunan Sebîlürreşâd'ın, yaşam hikâyesi ve yazını araştırılmamış olan muharrirleri arasında S.M. Tevfik de bulunmaktadır. Literatürde genellikle Sebîlürreşâd dergisinde *Hindistan Mektupları* adıyla yayınladığı makaleleriyle bilinen S.M. Tevfik, aslında hem II. Meşrutiyet Dönemi Türkçe matbuatı hem de eş zamanlı olarak İstanbul merkezli yayın yapan Farsça matbuatı açısından önemli olan aksiyoner bir gazetecidir. Osmanlı matbuatındaki görünürlüğünün ortadan kaybolduğu dönemin üzerinden geçen bir asırdan sonra yapılan yeni araştırmalarda, aslında muharrirlik kariyerinin sadece Sebîlürreşâd ya da ilgili literatürde oldukça sık atıf yapılan Hindistan Mektupları'ndan ibaret olmadığı anlaşılan S.M. Tevfik'in şimdiye kadar

* Dr. Öğr. Üyesi, İstinye Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye, esaltik@istinye.edu.tr.

karanlıkta kalmış yaşamı kadar bu yaşamı adarcasına ortaya koyduğu zengin külliyyat da oldukça önemlidir. Bu makale, çeşitli yazılarında S.M.T. [ت. م. س.] ve S.M. Tefvik [ت. م. س.] imzaları kullanan, tam adıyla Seyyid Muhammed Tefvik Hemedanî'nin II. Meşrutiyet Döneminin çeşitli süreli yayınlarındaki yüzlerce makalesi ve muhtevaları bakımından oldukça ilginç olan özgün kitaplarından oluşan külliyyatına dair müstakil bir bibliyografya oluşturmak üzere kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: S.M.T., Seyyid Muhammed Tefvik, Hindistan Mektupları, Sebîlürreşâd, Şehbâl, Cerîde-i Sûfiyye

An Introduction to the Works of Sebîlürreşâd Reporter S.M. (Sayyid Muhammad) Tawfiq

Abstract

Sebîlürreşâd, one of the most important publications of the Ottoman printing history and Islamist literary magazines, is also a long-standing journal that stands out with its productive writers who shaped the intellectual life of the period. The staff of Sebîlürreşâd consisted not only of reporters whose life and intellectual productions have been studied but also those whose life and literary works have remained unrevealed. S.M. Tawfiq is among the latter. In the literature, S.M. Tawfiq, who is known for his articles published mainly in the Sebîlürreşâd journal under the heading *Letters from India* was actually an active journalist who is important in terms of the II. Constitutional era Turkish press as well as the Farsi press which published simultaneously in Istanbul. In new studies carried out over a century after the period in which the visibility of the Ottoman press disappeared, light has been shed on S.M. Tawfiq's life which has remained in the dark until now to reveal that his career was not limited to Sebîlürreşâd or *Letters from India* which have been frequently cited in the related literature but includes an important rich collection that he has devoted his life to. This article has been prepared to establish an independent bibliography for the various articles of the reporter whose full name was Sayyid Muhammad Tawfiq Hemedanî and who used the signatures of S.M.T. [ت. م. س.] and S.M. Tawfiq [ت. م. س.] to sign his hundreds of articles which were published in various periodicals of the II. Constitutional era and his original books, the contents of which are very interesting.

Keywords: S.M.T., Sayyid Muhammad Tawfiq, Letters of India, Sebîlürreşâd, Şehbâl, Cerîde-i Sûfiyye

Giriş

Osmanlı basın tarihi ve II. Meşrutiyet Döneminin İslamcı matbuat özelinde öne çıkan önemli süreli yayınlarından biri olan *Sebîlürreşâd* dergisinin okuyucu kitlesi, yayın hayatına başlamasından bir süre sonra Anadolu sınırlarını aşarak, Rusya'dan Orta Asya'ya, Güney Asya'dan Uzakdoğu'ya kadar uzayan geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. Derginin kısa sürede böylesine geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış olması, hiç şüphesiz zengin içeriğinin yanı sıra yazar çeşitliliğiyle de ilişkilidir. *“İslâm âleminin uyanması ve yükselmesi için çalışmayı en mukaddes görev kabul eden”* derginin bu misyonuna katkı sağlayan bazı yazarların, birer “fikir işçisi” olarak başka mecralarda ürettikleri literatür pek fazla irdelenmemiştir. Benzer şekilde, dergide özgün imzalarla yer alan bazı yazarların birer “kalem ve kelam erbabı” olmalarının dışında, gerçekte kim oldukları da bilinmemektedir. Bu bağlamda sahayla ilgili çalışmalarda adına sık sık atıf yapılan Sebîlürreşâd yazarlarından olmasına rağmen, gerçekte kim olduğu ve Sebîlürreşâd öncesi ve sonrasında nasıl bir yaşam sürdürdüğü gözden kaçırılmış olan önemli isimlerden birisi de dergide yayınladığı *Hindistan Mektupları*'yla bilinen S.M. Tevfik olmuştur. Tevfik Bey'in bilinmeyen yaşamının bir parçası olan Hindistan Mektupları'na atıf yapılan bazı çalışmalarda, kimliğiyle ilgili kullanılan “meçhul” ifadesi, yaşamının yanı sıra, Hindistan Mektupları dışında kalan yazıları için de geçerlidir. Zira kendisinden birkaç cümleyle bahseden sınırlı sayıdaki çalışmada, bir şekilde peşinen “üretken” bir muharrir olarak tarif edilen Tevfik Bey'in, Sebîlürreşâd dergisindeki Hindistan Mektupları dışında kalan yazınına dair de herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Oysa söz konusu muharririn Osmanlı matbuatındaki görünürlüğünün kayboluşundan bir asır sonra gerçekleştirilen uzun soluklu araştırmaların neticesinde yazılan, *“Sebîlürreşâd'ın Hindistan Muhâbiri S.M. Tevfik'in 'Meçhul' Biyografisine Dair”* ve *“Bir Gazetecinin 'Muhibban-ı Kütüb' Olarak Portresi ve S.M. Tevfik Kütüphanesi”* adlı öncü çalışmaların ortaya koyduğu üzere, S.M. Tevfik, II. Meşrutiyet Döneminin siyasi atmosferinde, Osmanlı Devleti ve İslam dünyasının içinde bulunduğu durumdan çıkabilmesi için fikir üreten, üstelik bu amaçla bizzat sahaya inen bir aksiyoner olmasına rağmen, çeşitli sebeplerle gözden kaçırılmış önemli bir muharrirdir. Üstelik Tevfik

Bey'in gazetecilik faaliyetleri, sadece Türkçe Osmanlı matbuatı açısından değil, 20. yüzyılın başında İran'daki meşrutiyet hareketine yön veren entelektüel hareket bağlamında dönemin Farsça matbuatı, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sınırlarını aşan geniş bir siyasi ve kültürel coğrafya açısından da önemlidir. Dolayısıyla Tevfik Bey'in karanlıkta kalan yaşamının tüm yönleriyle aydınlatılması kadar, bir gazeteci ve muharrir olarak yaşamı boyunca ürettiği yazının ortaya konulması da hem dönemin İslamcı matbuatına dâhil olan isimlerin birbirleriyle kurdukları temaslar ve bu temasların dönemin düşünce akımlarındaki domino etkisinin anlaşılması hem de kolektif amaçlarla ortaya koydukları literatürün tüm yönleriyle anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır. Bu gerekçelerle kaleme alınan bu makale, yapılan araştırmalar neticesinde, yaşamı boyunca II. Meşrutiyet Döneminin çeşitli gazete ve dergilerinde yayınlanan yüzlerce makale ve muhtevaları bakımından oldukça ilginç olan çeşitli kitaplar yazdığı anlaşılan Tevfik Bey'e ait Türkçe külliyyatın bir araya getirdiği müstakil bir bibliyografya oluşturmak üzere kaleme alınmıştır. Bu sayede özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreği boyunca yazdıklarıyla Osmanlı matbuat tarihi açısından önemli bir profil çizen S.M. Tevfik'in Türkçenin yanı sıra Farsça, İngilizce ve Urduca başta olmak üzere –muhtemel – farklı dillerde, dağınık halde bulunan diğer yazılarının fark edilerek gün yüzüne çıkarılması, Türkçe yazılarında kullandığı “mütevazi” imzalarıyla ilişkilendirilebilmesi ve nihayet yaşamının karanlıkta kalan kısımlarının aydınlatılmasına katkı sağlanması hedeflenmektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi Matbuatında Tevfik Bey

İsfahanlı bir baba ve Iraklı bir annenin çocuğu olarak Hindistan'da doğup, İstanbul'da büyüyen ve eğitimini Bağdad Mekteb-i İdadisinde tamamlayan¹ S.M. Tevfik'in tam adı, *Seyyid Muhammed Tevfik Hemedanî*'dir. İranlı bir babanın çocuğu olsa da annesinden dolayı Osmanlı tebaasından olan S.M. Tevfik, Osmanlı matbuat tarihine Sebilürreşâd dergisindeki yazılarıyla dâhil olmuş ve 1912 yılından itibaren yazı işleri heyetinde yer aldığı bu dergide, S.M.T. [ت. م. س.] ve S.M. Tevfik [ت. م. س.] imzalarıyla yayınladığı yazılarını, 1920 yılına kadar sürdürmüştür.

¹ BOA, ZB. 104/36-0

Tevfik Bey, Sebülürreşâd dergisi yazı heyetine dâhil olmasından evvel, sadece II. Meşrutiyet Dönemi Türkçe Osmanlı matbuatı açısından değil, eş zamanlı olarak İran Meşrutiyeti ve matbuat tarihi açısından da önemli bir isim olmasını sağlayacak bir kariyer çizgisi izlemiş, 1900'lerin hemen başında İstanbul'da yayınlanan *Şems* ve *Sûruş* gibi Farsça gazetelerin yazar ve editör kadrosunda yer almıştır.²

İran'daki Meşrutiyet Hareketini yurt dışından destekleyen İstanbul merkezli İran diasporasının mensubu olduğu anlaşılan Tevfik Bey, ayrıca İstanbul merkezli bir başka Farsça gazete olan *Hâver* gazetesini de uzun yıllar yönetmiş, bu gazetede rolü ve yayın politikalarıyla, II. Meşrutiyet Dönemi İran matbuatındaki önemli rolünü pekiştirmiştir. 20. Yüzyılın hemen başında bir nevi tüm Avrupa'daki muhalefete de yön veren İstanbul'daki meşrutiyetçi İranlı entelektüellerin dâhliyle İstanbul'da yayınlanan *Şems* ve *Surûş* gazetelerinden sonra Sebülürreşâd muhabiri olarak yaptığı Hindistan seyahatinin tamamlandığı sıralarda yayınlamaya başladığı *Hâver* gazetesindeki yazılarını, Sebülürreşâd dergisindeki yazılarıyla eş zamanlı olarak sürdürmüş olan Tevfik Bey, aktif olarak yer aldığı bu süreli yayınlar dışında, *Şehbâl*, *Cerîde-i Sûfiyye* ve *el-Hilâl* gibi dönemin diğer gazete ve dergilerinde de çeşitli makaleler yazmıştır.

Tevfik Bey'in Hindistan Mektupları'na atıf yaparken "üretken" bir gazeteci olduğuna işaret ederken hakkında parantez açma gereği duyan nadir isimlerden biri olan S.T. Wasti'nin de işaret ettiği üzere; literatürde yaşamına dair pek fazla bilgi bulunmayan S.M. Tevfik'in³, üretkenliği kabul edilse de şimdiye kadar, bu üretkenliğin dayanağı olarak detaylarıyla ortaya konulmamış olan yazın kariyeri, sadece II. Meşrutiyet Dönemi Türkçe ve Farsça matbuatındaki makalelerinden ibaret kalmamıştır. Tevfik Bey'in farklı içeriklere sahip çeşitli kitaplar da yazmış olmasının yanı sıra, kayıtlarda ayrıca "mütercim" olarak da yer almasını sağlayacak olan bir tercümesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra yayınlanmıştır. Bu zeminde çalışmanın sonraki bölümlerinde, Tevfik Bey'in, yaşamı boyunca yazın alanında muhabirlikten muharrirliğe, editörlükten mütercimliğe uzanan geniş bir yelpazedeki

² Edward Granville Browne, *Press And Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914.

³ Syed Tanvir Wasti, "The Indian Red Crescent Mission to the Balkan Wars", *Middle Eastern Studies*, 45:3 (2009), p.406.

profesyonel kimlikleri ve farklı imzalarıyla yayınlanan çalışmaları sıralanacaktır.

Seyyid Muhammed Tevfik Hemedanî Külliyyatı

Osmanlı ve İnan matbuatındaki görünümleri, yukarıda bahsedilen çeşitli gazetelerde yayınlanan yüzlerce makalesi ve editöryal görevlerinin zenginleştirdiği kimlikleriyle ilişkili olan Seyyid Muhammed Tevfik Hemedani'nin, *S.M. Tevfik* yaygın adıyla Osmanlı matbuat tarihine dâhil olmasını sağlayan Sebîlürreşâd dergisinin çeşitli sayılarında, hazırlığını yaptığı kitaplara dair ipuçlarını ve ardından farklı içeriklerle yayınladığı kitapların haberlerini bulmak mümkündür. Bu bağlamda örneğin, derginin Hindistan muhabiri olarak Kolombo'da bulunduğu sırada yazdığı bir mektubunda, bölgedeki misyonerler hakkında müstakil bir kitap hazırlığı içerisinde olduğunu okuyucularıyla paylaşmış olan Tevfik Bey, İstanbul'a döndükten sonra yayınlacağını söylediği bu kitabın, misyonerlerin faaliyetleri konusunda "*mufasssal ma'lûmâta*" sahip olduğunu defaatle belirtmiştir.⁴

Seyyid Muhammed Tevfik külliyyatına dâir araştırmalar sırasında Hindistan Mektupları'nda bahsini ettiği misyonerlik temalı kitabını tamamlayıp tamamlamadığı henüz anlaşılamamışsa da bu araştırmalarla, nihayet farklı kitaplara ulaşmak mümkün olmuştur. Tevfik Bey'in kitaplarına ulaşmak için yapılan araştırmalar neticesinde keşfedilen kitaplarının, Sebîlürreşâd dergisinde bahsini ettiği misyonerlik konusunda yahut farklı fikri meselelerle ilgili olmasalar da yayımlandıkları dönem ve alfabe açısından öncülerden olabilecek ilginç, dil bilimsel içeriklere sahip olduğu görülmüştür. Tevfik Bey'in çoğunluğu İngilizce öğrenimiyle ilgili olan bu kitaplarının, yaşamı boyunca farklı bir fikri ve entelektüel profil çizmiş olan bu çok yönlü muharririn, yabancı dil hâkimiyeti ve eğitimcilik kariyerinden beslenen bir çabanın sonucu olarak yayımlandığını söylemek mümkündür. Dil eğitimi ve öğrenimiyle ilgili olan ve künye bilgileri aşağıda sıralanan *Kendi Kendine İngilizce Usûl-i Tedris* kitabı gibi, İngilizce öğrenimine dair çeşitli kitaplar hazırlamış olması, Hindistan Mektupları'nda İslam dünyasında kitaplarla teşrik-i mesaisi en fazla olan ulema ve sair kişilerin "*iki satırlık Arapça bir*

⁴ S.M. Tevfik, "Madras Şehri", *Sebîlürreşâd*, 16 Ekim 1913, s.92; S.M. Tevfik, "Seylan Adası", *Sebîlürreşâd*, 20 Kasım 1913: s.171.

kitabı” dâhi “*okuyamayışından*” şikâyet etmiş olan Tevfik Bey’in, bu eleştirilerini, aslında yabancı dil hâkimiyetinin yanı sıra eğitim konusundaki uzmanlığına güvenerek yaptığını da göstermektedir.

Hindistan Mektupları’nda geçen söz konusu eleştirilerinin devamında “*sırf kâğıt yığınlarıyla*” uğraşmanın nafiye olduğuna işaret etmiş olan Tevfik Bey’in, aynı zamanda İstanbul’daki İran diasporasının önemseydiği bir eğitimci olduğu ve ortalamanın üzerindeki çoklu dil hâkimiyeti, çağdaşı olan bir diplomatın hatıralarına da yansımıştır. Bu bağlamda Tevfik Bey’in İstanbul’daki yaşamının bir dönemine şahit olan ve onunla ilgili gözlemlerimi sahip olduğu entelektüel donanımına işaret edecek şekilde dile getiren *Han Melik Sasanî*, İstanbul’daki İran sefaretinde görev yaptığı sırada tanıştığı Tevfik Bey’in, Türkçe ve Farsçanın yanı sıra Arapça, Hintçe ve İngilizce konuşabildiğini nakletmektedir.⁵ Yine Sasanî’nin verdiği bilgilere göre Tevfik Bey, 20. yüzyılın hemen başında İstanbul’da bulunan İran diasporasının eğitim faaliyetleri açısından oldukça önemli olan İran Okulu’nun [*Debistân-ı İraniyân*] idareciliğini de yapmaktadır.⁶ Hindistan Genel Kurmayı tarafından hazırlanan *Who’s Who in Persia* adlı biyografi antolojisinde de Debistân-ı İraniyân idarecisi olduğu belirtilen Tevfik Bey’in⁷ – Sebîlürreşâd dergisi kadrosuna dâhil olmasından önce – sürdürdüğü eğitimle ilgili bu profesyonel deneyimi ve çoklu dil hâkimiyetini, gazetecilik dışındaki yazın faaliyetlerinin formasyonel zemini haline getirerek, Osmanlı kaligrafisiyle İngilizce öğrenimini ele alan yabancı dil öğrenimi kitaplarına dönüştürmesi, eğitim tarihi açısından da önemli ve oldukça ilgi çekicidir.

Tevfik Bey tarafından hazırlanan ve çeşitli nadir eser kataloglarında – muhtemelen – *S.M.T.* şeklindeki “kısaltılmış”, dolayısıyla “tanınması güç” bir imzayla kayıtlı olduğu için şimdiye kadar fark edilememiş olan İngilizce öğrenimine dair kitaplardan ilkinin yayınlanışı, “*Sebîlürreşâd heyet-i tahrîriyyesinden S.M.T. Bey tarafından gayet mükemmel İngilizce bir elif-bâ ile iki cildten ibâret bir usûl-i tadrîs kitabı te’lîf*

⁵ Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul 2006, s.31-32.

⁶ Sasanî, *a.g.e.*, s.81-83.

⁷ “Saiyid Muhammed Tewfik, Chamberlain to Muhammed Ali Mirza”, *Who’s Who in Persia*, II, Simla 1923, p.339.

olunmuştur.” cümlesiyle başlayan bir haberle, derginin Nisan 1919 tarihli nüshasına yansımıştır. Söz konusu kitabın tanıtıldığı bu haberin devamında; “İngilizceyi taallüm etmek isteyenlerin bu usûl sâyesinde kendi kendine muallime hâcet kalmaksızın, İngilizcenin sûret-i telaffuzunu, kavâidini, tasrîfâtını, pek suhûletle öğrenebilecekleri” ifade edilmiş, nihayet iki ciltten oluştuğunu işaret edecek şekilde, “kitabın muhteviyâtı olan İngilizce kelimeleri kolaylıkla ezberleyebilmek için de ikinci cildin sonunda bin kelimeyi mütecâviz bir lügatçe” ilâve edildiği belirtilerek, bu iki ciltlik İngilizce öğrenim “setinin”, “Bâbîâlî Caddesi’nde İkbâl Kütüphanesi’nden temin edilebileceği duyurulmuştur.”⁸

S.M.T. imzasını taşıyan ve “heveskârânın te’min-i istifâdeleri nazarı dikkate alınarak” hazırlandığı ifade edilen iki ciltlik İngilizce Elifbanın arka kapağında, Tefvik Bey’in yine İngilizce öğrenimiyle ilgili olan *Resimli İngilizce Elifbâ* ve *İngilizce – Türkçe Metot Birliği* gibi diğer kitaplarının listesi de verilmiştir. Bu listede *Resimli İngilizce Elifbâ* adıyla bulunan ve aslında 1870’lerden başlayarak Kanada eyaletlerinde okutulan sekiz kitaplık İngilizce alfabe serisinin ilk kitabı olan *The Royal School Primer* adlı kitap,⁹ 1918 yılında gerçekleştirilen yeni illüstrasyonlarla basılmış İngilizce orijinalinin birebir mizanpajı üzerine Tefvik Bey’in Osmanlı kaligrafisiyle yaptığı bir edisyon olarak 1919 yılında ilk baskısını yapmıştır. Tefvik Bey’in Kanada’daki baskısından birkaç ay sonra Osmanlıca kaligrafiyle edite ederek yayınladığı ve okula başlayan çocukların alfabedeki harfleri tanıma ve heceleme yapmalarına yönelik bir içeriğe sahip olan bu kitap, harfleri okuma ve kelime öğrenme dersleri ve harflerden kelime oluşturmaya yönelik derslerden oluşan iki bölümden oluşmaktadır. Osmanlı coğrafyasındaki 1919 tarihli edisyonundan sonra Türkiye’deki ikinci baskısı 1924 yılında yine Tefvik Bey tarafından gerçekleştirilen *The Royal School Primer* adlı kitap da dâhil, Tefvik Bey’in İkbâl Kütüphanesince yayınlanmış *S.M.T.* imzalı İngilizce öğrenimiyle ilgili kitaplarına ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

⁸ “İngilizce Elifbâ ve Usûl-i Tedris”, *Sebilürreşâd*, 17 Nisan 1919, s.160.

⁹ Dorothy Candler Sharp, *Early Childhood Programs: A Study of Provision for Kindergarten and Pre-School Programs in Newfoundland*, Unpublished Masters Thesis, Newfoundland 1976, p.49-50.

Tevfik Bey'in İngilizce Öğretim Kitapları

S.M.T., *English Self-Taught (Kendi Kendine İngilizce Usûl-i Tedris)*, C.1, İstanbul: İkbâl Kütüphanesi, 1919.

S.M.T., *English Self-Taught (Kendi Kendine İngilizce Usûl-i Tedris)*, C.2, İstanbul: İkbâl Kütüphanesi, 1919.

S.M.T., *İngilizce – Türkçe Metot Birliği*, İstanbul: İkbâl Kütüphanesi, 1919.

S.M.T., *The Royal School Primer*, at Sublime Port N.2, Stamboul, (Hussain: Ikbal Library), Constantinople: Soci  t   Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, 1919.

S.M.T., *The Royal School Primer*, at Sublime Port N.2, Stamboul, (Hussain: Ikbal Library), Constantinople: Soci  t   Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, (Second Edition) 1924.

Tevfik Bey'in Pırlanta Mektupları

Hakkındaki araştırmalar sırasında aynı zamanda yaşamını hem içerikleri hem de sanatsal özellikleriyle nitelikli ve nadir olan kitapları toplamaya adanmış bir "kitap muhibbani" olduğu da anlaşılan Tevfik Bey, yabancı dil öğrenimine dair "öncü" kitaplarının dışında, edebi yönlerini ortaya çıkaran *Pırlanta Mektuplar: Bir Sevdalının Muhaberat-ı Âşıkanesi* adlı kısa bir roman da yazmıştır. Söz konusu romanın kapağında bulunan ve – muhtemelen – yayınlandığı dönemde Tevfik Bey'in okuyucuları açısından aşına olursa da sonradan yazarının kim olduğunun anlaşılmasını güçleştiren S.M.T. imzası, tek başına bu kısa romanın Tevfik Bey'le ilişkilendirilmesi için yeterli değildir. Ancak romanın kurgusuna dâhil edilen mekânlar ve bazıları gerçek yaşamdan seçilmiş karakterlerin gerek Tevfik Bey gerekse de II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da yaşayan İranlıların gerçek yaşamlarında karşılığa sahip olması, söz konusu romanın, nihayet diğ er kitapları ve çeşitli makalelerinde S.M.T. imzası kullanmış olan Tevfik Bey'in kaleminden çıkmış olduğunu göstermektedir. Bu zeminde, Tevfik Bey'in yazdığı kitapların bulunması için yapılan araştırmalarda ulaşılan ve bulunduğu nadir eser kataloğunda yazarıyla ilişkilendirilemediği için fark

edilememiş S.M.T [ط. م. س.] imzalı romanın künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M.T., *Pırlanta Mektuplar: Bir Sevdalının Muhaberat-ı Âşıkaneşi*, İstanbul: El-Adl Matbaası, 1925.

Fihrist-i Kütübhâne-i Hususi

Tevfik Bey'in Sebilürreşâd dergisi dışındaki yazın hayatına dair araştırmalarda fark edilen ve üzerinde *S.M. Tevfik* imzası bulunan *Fihrist-i Kütübhâne-i Hususi* adlı kitap her ne kadar bir kütüphane fihristi olsa da içeriğindeki kitaplara dair şimdilerde ulaşılması pek mümkün olmayan önemli detaylar veriyor olduğu için, ayrıca bir kitap antolojisi olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu antolojik fihrist, Tevfik Bey'in yazın kariyeri boyunca ürettiği eserlere dair bibliyografya listesine dâhil edilebilecekse de telif bir eser olmayıp, yazarın sahip olduğu zengin kütüphanesindeki kitapların künyelerini kaydetmek üzere hazırladığı bir liste olduğu için "S.M. Tevfik külliyyatında" ayrı bir kategoride değerlendirilmelidir. Tevfik Bey, Türkçe, Farsça ve İngilizce dillerinde üç ayrı önsöz yazdığı bu kitapta, kütüphanesinde bulunan kitapların özelliklerinden bahsederken, gazetecilik kariyeri sırasında seyahat ettiği Hindistan coğrafyasıyla ilgili derinlikli bilgilerinden beslenen bazı önemli detaylar vermiştir. Bu bağlamda örneğin, kütüphanesinde bulunan ve *Asiatic Society of Bengal* [Bengal Cemiyet-i Asyayesi] tarafından yayınlamış bazı nadir kitapların menşeinden bahsettiği satırları söz konusu cemiyete dair bilgilendirici bir içerik taşımaktadır. Önsözünden başlayarak dönemin dolaşımında olan popüler kitapları kadar nadir bulunan çeşitli kitaplara dair de detaylar barındıran bu kitapta, ayrıca kitaplar konusunda hassasiyet sahibi olan bireyler için anlamlı olabilecek nasihatlerde bulunmuş olan Tevfik Bey, kitaplarını satanın manen çok şey kaybederken maddi olarak hiçbir şey kazanamayacağı uyarısında bulunmuş, "*Saf temizi al, kederden uzak dur!*" demiştir. Nihayet bir yönüyle aslında Tevfik Bey'in yazın hayatını da besleyen kitapların listelendiği bir kaynak olarak da değerlendirilebilecek olan ve sayfalarında sıralanan bazı nadir kitapların künye bilgilerine ulaşma olanağı sağlayan öğretici bir antoloji olan bu kitabın künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, *Fihrist-i Kütüphâne-i Hususi*, İstanbul: Marifet Matbaası, 1927.

Tevfik Okbatan İmzalı Tercüme

Seyyid Muhammed Tevfik, Sebîlürreşâd kadrosuna dâhil olduktan sonra dergide kendi imzasıyla özgün makaleler yazan bir “muharrir” olarak çalışmasının yanı sıra, kökenleri ve uzmanlığı dolayısıyla hâkim olduğu Fars ve Hint coğrafyasında yayınlanan gazetelerde çıkan bazı makaleleri Sebîlürreşâd okurları için tercüme eden bir “mütercim” olarak da görev yapmıştır. Bu zeminde Tevfik Bey’in külliyatına dâhil edilebilecek olan ve mütercim kimliğiyle ilgili olarak ayrı bir kategoride değerlendirilmesi gereken bir başka kitap, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Târîh-i Cihângüşâ* olmuştur. Tevfik Bey’in “mütercim” olarak, *S.M. Tevfik Okbatan* adıyla yer aldığı ve İran tarih yazıcılığındaki seçkin konumuyla İranlı Ata Melik Cüveynî tarafından Moğollar, Hârizmşahlar ve İsmâîlîler’i anlatmak üzere yazılmış *Târîh-i Cihângüşâ* hakkında bilgiler veren Özgüdenli’ye göre, bu kitabın 1938 yılında basılan ilk cildi hatalı bulunduğu için sonraki ciltleri yayınlanmamıştır.¹⁰ Dolayısıyla şaibeli bir hikâyesi de olduğu anlaşılan bu tercümedeki ilginç bir başka detay, diğer kitaplarında kendisini adeta “tanınamaz” kılan *S.M.T.* şeklindeki kısa imzayı tercih etmiş olan Tevfik Bey için, “Okbatan” şeklinde bir soyadı da kullanılmış olmasıdır. Bu soyadı, ilk bakışta nihayet bu üretken muharririn kimliğine dair önemli bir ipucu gibi duruyorsa da *Târîh-i Cihângüşâ*’nın geri çekilen ilk baskısının hikâyesi ve Tevfik Bey’in bu kitaptaki rolüyle ilgili belirsizliği arttırmaktadır. Zira gerek Nüfus İdaresi gerekse Erken Cumhuriyet Dönemi vefat kayıtlarına bakıldığında Türkiye çapında kullanımda olan yahut geçmişte kullanılmış herhangi bir “Okbatan” soyadına rastlanmamıştır. İlk baskısı muhtemelen üç cilt olarak planlanmışsa da sadece ilk cildi yayınlanmış ve bir şekilde yayından çekilmiş olan bu tercümenin künyesi aşağıdaki gibidir;

¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “*Târîh-i Cihângüşâ*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40, Ankara 2011, s.77.

Ata Melik Alaüddîn-i Cüveyni, *Tarihi Cihanküşa*, C.1, Tercüme Eden: S.M. Tevfik Okbatan, Ankara: TTK, 1938.

II. Meşrutiyet Döneminin Farklı Dillerdeki Süreli Yayınlarında Seyyid Muhammed Tevfik

Babasının kökeni nedeniyle Farsça literatürde genellikle Seyyid Muhammed Tevfik Hemedanî olarak anılan Tevfik Bey, yakın çağ İran tarihi açısından da önemli bir gazetecidir. Nitekim Tevfik Bey'in bu yönünün Sebilürreşâd dergisinin kadrosunda yer almasının sebepleri arasında olduğunu söylemek de mümkündür. Sebilürreşâd dergisinin 1912 yılında gerçekleşen yenilenme sürecinde yazı işleri kadrosuna "davet ettiği" Tevfik Bey, o sırada İstanbul'daki İran Okulu'nun yöneticiliğini yapmaktadır. Ancak Tevfik Bey'i İstanbul'daki İran diasporasına mensup şahsiyetler arasında öne çıkaran ve Sebilürreşâd dergisine davet edilmesini sağlayan asıl meziyeti, dönemin İstanbul merkezli Farsça gazetelerindeki rolleriyle ilişkilidir. Zira Tevfik Bey, kariyerindeki bu gelişmeden birkaç yıl önce, İstanbul'da yaşayan meşrutiyet taraftarı İranlıların matbuat faaliyetlerinin bir parçası olarak yayınlanan *Şems* gazetesinin kadrosunda yer almıştır. İranlı bir yazar ve sonradan devlet adamı olan *Seyyid Hasan Tebrizi*'nin öncülüğünde çıkarılan *Şems* gazetesinin S.M. Tevfik'in gazetesinin kadrosuna dâhil olmadan önceki bazı nüshaları, Tevfik Bey'in dönemin bazı meşrutiyet taraftarı İranlılarının düşünce dünyasındaki yerine dair önemli ipuçları da barındırmaktadır. Bu bağlamda Tevfik Bey'le ilgili, üretken olmasının yanı sıra o dönemde kalem ve kelamına itimat edilen bir muharrir olduğunun kanıtı olabilecek çeşitli ifadeler kullanmış olan *Şems* gazetesi, "ulu bilge" olarak takdim ettiği Tevfik Bey'i "emsalsiz bir edip" olarak tarif etmektedir.¹¹ Tevfik Bey'in II. Meşrutiyet'in ilanından sonra editör olarak kadrosuna katıldığı *Şems* gazetesinin yayınları, başlangıçta İran'da entelektüel, modernist ve özgürlükçü düşüncenin yaygınlaşmasını hedefleyen yurtdışındaki İranlı sivil toplum örgütlerinin arasında öne çıkan Encümen-i Sa'âdet'in faaliyetleri ile uyumlu bir seyir izlemiştir.¹²

¹¹ "Basralı Seyyid Muhammed Tevfik Bey", *Şems*, 24 Eylül 1908, s.7; Javad Bashari, *Tevfik: Ruznamenegâr ve Majmoedar-e İranî dar Istanbul*, Tehran, s.22-23.

¹² Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.185.

II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da yayınlanan Farsça gazetelerden biri olan Şems'in bir süre sonra encümenle görüş ayrılığına düşmesi üzerine, Tevfik Bey'in bu defa müdür olarak görev yaptığı ve yine Farsça olarak çıkarılan *Surûş* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. İran sınırları dışındaki muhalefetin önemli isimlerinin dahliyle yayınlanan *Surûş* gazetesi, bir nevi yurt dışındaki İran muhalefetine resmi yayın organı gibi faaliyet göstermiştir.¹³

Temel kuruluş misyonu, İran'ın toprak bütünlüğünü koruyup, istikrar ve düzenini sağlamak olarak tarif edilen Encümen-i Saadet'in¹⁴ bir üyesi olduğu da anlaşılan Tevfik Bey'in Şems ve *Surûş* gazetelerinden önce yayınlanan ve kendinden sonraki Farsça matbuatın ilham kaynağı da olan *Ahter* gazetesinde¹⁵ de yazmış olması muhtemeldir. Tevfik Bey'in *Surûş* gazetesinden sonra İstanbul'daki İran matbuatıyla ilgili bir sonraki girişimi *Direfş* adlı Farsça bir gazeteyle ilgili olmuştur. Tevfik Bey, ruhsat talebi *Şerbetzâde Muhammed Ali* tarafından yapılan¹⁶ ama bir şekilde hayata geçirilemediği anlaşılan bu gazeteyle ilgili girişimlerden birkaç yıl sonra bünyesine dâhil olduğu Sebîlürreşâd'daki kariyeri boyunca da İstanbul'daki Farsça matbuat hareketinden kopmamıştır. Bu bağlamda Tevfik Bey'in aynı zamanda Sebîlürreşâd'ın yazı heyetinde bulunduğu sıralarda dâhil olduğu bir başka Farsça gazete, 1914 yılının eylül ayında yayınlanmaya başlamış olan *Hâver* gazetesi olmuştur. Tevfik Bey'in yazı işleri müdürlüğü yapmakta olduğu bu gazete, – onu, Şems gazetesini yayınlarken de gazetesinin yönetimine getirmiş olan – Seyyid Hasan Tebrizi'ye aittir. Aynı zamanda İstanbul'daki Farsça yayıncılığın önemli merkezlerinden biri olan Şems matbaasının sahibi de olan Seyyid Hasan Tebrizi'nin öncülüğünde kurulan ve ulaşılabilen nüshalarından anlaşıldığı kadarıyla Almanya lehine yayınlar yapmakta olan¹⁷ *Hâver* gazetesinin yayınları çeşitli dönemsel koşullar nedeniyle kesintiye uğramış ve 1927 yılından sonra dergi formatıyla çıkarılmıştır.

Tevfik Bey, 1908-1927 yılları arasında tarihlenen İstanbul merkezli Farsça gazetelerdeki kariyeri boyunca gerek muhabir gerek muharrir ve

¹³ Browne, *a.g.e.*, s.102; Kurtuluş, *a.g.t.*, s.186.

¹⁴ Kurtuluş, *a.g.t.*, s.197.

¹⁵ Rıza Kurtuluş, "Ahter", *TDV İslam Ansiklopedisi*, EK-1 Cilt, Ankara 2016, s.56-57.

¹⁶ BOA, DH. MDK 180/11

¹⁷ Bashari, *a.g.e.*, s.39-41.

gerekse editör ve yazı işleri sorumlusu olarak yüzlerce Farsça makaleye imza atmıştır. Azmi Özcan'ın İngiliz arşiv belgelerine dayanarak naklettiği bilgilere göre Tefvik Bey, Hindistan merkezli Urduca bir gazete olan *el-Hilâl'e*¹⁸ de yazılar yazmıştır.¹⁹ Tefvik Bey'in, ilk sayısından itibaren İngiltere'nin İslâm ve Osmanlı politikasını şiddetle tenkit eden ve bu meseleler için özel bölümler ayıran *el-Hilâl'deki* yazılarını tespit etmek – şimdilik – mümkün olmamışsa da Sebilürreşâd dergisindeki Hindistan Mektupları'ndan söz konusu gazetenin sahibi Ebû'l- Kalam Azad'la tekraren görüştüğü ve Özcan'ın ifadesiyle, "Urdu basınında bir dönüm noktası olan meşhur gazetesini", yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Tefvik Bey'in *Pırlanta Mektuplar* adlı eserini yayınlayan *el-Adl* matbaası sahibi Mehmed Safa Bey'in yönettiği *el-Adl* gazetesinin²⁰ sık sık meşrutiyet taraftarı İran encümenlerince gönderilmiş yazılar yayınlamış olması, Tefvik Bey'in Arapça-Türkçe yayınlar yapan bu gazetede de yazılar yazmış olabileceğini düşündürmektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi Türkçe Basınında Tefvik Bey

Tefvik Bey'in, II. Meşrutiyet Döneminde çoğunlukla "S.M.T." ve "S.M. Tefvik" imzalarıyla yayınladığı Farsça ve diğer yabancı dillerdeki yazılarına ait bibliyografyayı bu çalışmaya dâhil etmek, bir makalenin teknik ve şekilsel sınırlarını aşacağı için, çalışmanın sonraki bölümlerinde sadece, gazetecilik serüveni boyunca ürettiği Türkçe makaleler listelenecektir. Çoğunlukla kronolojik bir sıralamayla listelenecek olan makaleler, Miladi, Rumi ve Hicri takvimlerdeki tarihleriyle birlikte verilecek, bu sayede Tefvik Bey'in dönemin farklı dillerdeki çeşitli süreli yayınlarında farklı takvim kullanımlarıyla karşılaşılacak makalelerinin, buradaki listenin dışında kalanlarının daha kolay fark edilmesi sağlanacaktır. Bu zeminde Seyyid Muhammed Tefvik Hemedanî'nin Hindistan seyahati esnasında ve sonraki yıllarda, Osmanlı basın tarihinin satır aralarında kaybolan, Sebilürreşâd dergisi dışındaki çeşitli Türkçe süreli yayınlarda, S.M.T. ve S.M. Tefvik imzalarını kullanarak yayınlandığı bazı makaleler bulmak mümkündür.

¹⁸ Azmi Özcan, "el-Hilâl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, Ankara 1998, s.20.

¹⁹ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere [1877-1924]*, Ankara 1997, s.215.

²⁰ Ali Birinci, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) V", *Kebikeç Dergisi*, 6 (1998), s.88.

Şehbâl Dergisinde Tevfik Bey

Tevfik Bey'in henüz Sebîlürreşâd kadrosuna dâhil olmasından önce Türkçe makalelerini yayınlamaya başladığı anlaşılan örnek süreli yayınlardan biri, edebi, fikri ve kültürel içeriğini zenginleştiren görseelliğiyle de II. Meşrutiyet Döneminin özgün dergilerinden biri olan *Şehbâl* dergisi²¹ olmuştur. Tevfik Bey'in, söz konusu süreli yayında *S.M.T.* imzasıyla göze çarpan makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M.T., "Atf-ı Nazar: Rusların İran'daki Mezalimine Ait Bir Tarihçe", *Şehbâl*, 14 Temmuz 1911 [1 Temmuz 1327 – 17 Receb 1329], S.56, s.144-145.

S.M.T., "Menâzır-ı Milliyemizden: Bağdat'a Dâir Sezây-ı Dikkat Bazı Müşâhedeler", *Şehbâl*, 14 Şubat 1913 [1 Şubat 1328 – 7 Rebülevvel 1331], S.69, s.408-411.

Cerîde-i Sûfiyye Dergisinde Tevfik Bey

Sebîlürreşâd'ı temsilen yaptığı Hindistan yolculuğundan döndükten sonra, dönemin tasavvuf ağırlıklı yayınları arasında en uzun ömürlüsü olan *Cerîde-i Sûfiyye* dergisinde²² de yazan Tevfik Bey'in, söz konusu süreli yayında *S.M. Tevfik* imzasıyla göze çarpan makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, "Sırp Sefiri ve Şark", *Cerîde-i Sûfiyye*, 6 Kasım 1915 [24 Teşrinievvel 1331 – 28 Zil-Hicce 1333], S.115, s.204.

Seyyid Muhammed Tevfik'in Sebîlürreşâd Dergisi Makaleleri

II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık hareketinin en önemli yayın organı olan ve başyazarlığını Mehmed Âkiî'nin yaptığı Sebîlürreşâd dergisi, yayın hayatına başladığı Ağustos 1908 tarihinden başlayarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış, nihayet Mart 1912'de yazar kadrosunun çeşitlendiği bir yeni yayın dönemine girmiştir.²³ İstanbul'da çıkarılan Farsça gazetelerde oldukça aktif roller almış önemli bir gazeteci olduğu anlaşılan Seyyid Muhammed Tevfik Hemedanî'nin bu süreçte derginin kadrosuna katılması, üretken gazetecilik serüveninin önemli

²¹ Nazım H. Polat, "Şehbâl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, Ankara 2010, s.423-424.

²² Mustafa Kara "Cerîde-i Sûfiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, Ankara 1993, s.410.

²³ Adem Efe, "Sebîlürreşâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36, Ankara 2009, s.251-253.

aşamalarından biri olmuştur. Nitekim bu gelişmenin, “âlem-i İslâm hakkında vukûf-ı küllîleri olan bazı büyük İslâm muharrirlerine” yapılan “müracaatlar neticesinde” gerçekleştiğini duyuran Sebîlürreşâd dergisi,²⁴ yeni yazar kadrosunun nasıl şekillendiğini anlattığı bu cümlelerin devamında, aralarında Tevfik Bey’in de bulunduğu yeni yazarlarının “isimleri bütün milletçe tanınmış olan zevât-ı muhteremeden” olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Sebîlürreşâd kadrosuna, II. Meşrutiyet Döneminde “milletçe tanınan büyük muharrirler”den biri olduğu için davet edildiği aşikâr olan Tevfik Bey’in bu dergideki yazılarının daha en başından derginin misyonuna katkı sağlayacağına dair beklentilerle yayınlandığı anlaşılmaktadır. Sebîlürreşâd dergisindeki çeşitli yazılarında S.M.T. [ت. م. س.] ve S.M. Tevfik [ت. م. س.] imzaları kullanan S.M. Tevfik’in, Sebîlürreşâd’daki ilk makalesi, derginin 28 Mart 1912 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Mevcut kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Mart 1912’den başlayarak, 1920 yılına kadar toplamda sekiz yıl boyunca Sebîlürreşâd’ın yazı işleri kadrosunda yer alan Tevfik Bey, yukarıda da bahsedildiği üzere, genellikle Sebîlürreşâd’a dâhil olduğu ilk yıllarda yazdığı *Hindistan Mektupları* ile anılıyorsa da Sebîlürreşâd sayfalarında yaklaşık yüz elli makale yayınlamıştır.

Tevfik Bey’in bazıları oldukça hacimli, içerik açısından detaylı olan ve II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık, Panislamizm ve Pantürkizm konulu çalışmalarda sık sık atıf yapılan *Hindistan Mektupları* ve bu mektupların öncesinde ve sonrasında yayınladığı makalelerin farklı araştırmalar için kaynaklık edebilecek şekilde, işlevsel olarak ayrıştırılıp sıralanması, bu çalışmanın sunuş metodolojisini oluşturmaktadır. Bu zeminde ilk olarak, Tevfik Bey’in Sebîlürreşâd kadrosuna dâhil olduktan sonraki ilk beş aylık süre zarfında dergide S.M.T. imzasıyla yayınlanan makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M.T., “Osmanlı-İran Hudûdu ve Rusya”, *Sebîlürreşâd*, 28 Mart 1912 [15 Mart 1328 – 9 Rebûlâhir 1330], C.8, S.186, s.68-69.

S.M.T., “Edebiyât Yahud İran Târîh-i İnkılâbından Bir Yaprak”, *Sebîlürreşâd*, 11 Nisan 1912 [29 Mart 1328 – 9 Rebûlâhir 1330], C.8, S.188, s.101-103.

²⁴ “Sebîlürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesi Heyet-i Tahrîriyyesi”, *Sebîlürreşâd*, 8 Mart 1912, s.4.

S.M.T., “Siyâsiyât: Fransa-Fas, Rusya-İran”, *Sebîlürreşâd*, 11 Nisan 1912 [29 Mart 1328 – 9 Rebûlâhîr 1330], C.8, S.188, s.106-108.

S.M.T., “Ruslar ve İranîler: Meşhed Bombardımanı”, *Sebîlürreşâd*, 16 Mayıs 1912 [3 Mayıs 1328 – 29 Cemâziyelevvel 1330], C.8, S.193, s.203-206.

S.M.T., “Zavallı Yefrem Han, İran Meşrutiyetinin Sonuncu Kurbanı”, *Sebîlürreşâd*, 30 Mayıs 1912 [17 Mayıs 1328 – 13 Cemâziyelâhîr 1330], C.8, S.195, s.244-247.

S.M.T., “Afganistan Hükümeti İslamiyesi”, *Sebîlürreşâd*, 30 Mayıs 1912 [17 Mayıs 1328 – 13 Cemâziyelâhîr 1330], C.8, S.195, s.247-248.

S.M.T., “Hilâl ve Salîb Yahud İslâm ve Nasrâniyet”, *Sebîlürreşâd*, 13 Haziran 1912 [31 Mayıs 1328 – 27 Cemâziyelâhîr 1330], C.8, S.197, s.284-285.

S.M.T., “Osmanlı-İran İttifâkı”, *Sebîlürreşâd*, 20 Haziran 1912 [7 Haziran 1328 – 5 Receb 1330], C.8, S.198, s.305-307.

S.M.T., “Hayât-ı Akvâm-ı İslâmiyye: Afganistan Müslümanları: Emîr Habîbullâh Hân’ın Ulviyeti ve Afganistan’da Âsâr-ı Tekâmül ve Terakkî”, *Sebîlürreşâd*, 27 Haziran 1912 [14 Haziran 1328 – 12 Receb 1330], C.8, S.199, s.327-329.

S.M.T., “Osmanlı – İtalya Muhârebesi ve Âlem-i İslâm’da Te’sîrâtı”, *Sebîlürreşâd*, 4 Temmuz 1912 [21 Haziran 1328 – 19 Receb 1330], C.8, S.200, s.351-352.

Tevfik Bey’in Hindistan Seyahati ve Hindistan Mektupları

1912 yılının mart ayından itibaren Sebîlürreşâd bünyesinde yazılar yazmaya başlayan Tevfik Bey’in bu dergideki rolü, yukarıda da sık sık değinildiği üzere, özellikle Hindistan Mektupları başlığını taşıyan makaleleriyle görünür hale gelmiştir. Tevfik Bey’in Hindistan Mektuplarını yazmasını sağlayacak olan süreci, derginin muhtelif sayılarındaki duyuru ve haberlerden takip etmek mümkündür. Bu bağlamda derginin 4 Temmuz 1912 tarihli 200. sayısında bir haber verilmekte, “İslam dünyasının ilerlemesi için çalışmayı kendine vazife kılarak bu uğurda büyük fedakârlıklar yapmış olan” Sebîlürreşâd dergisinin, “İslâm Memleketlerine İ’zâm” ettiği muhabirler arasında

Tevfik Bey'in adı da verilmektedir. Hindistan, Türkistan, Türkmenistan, Buhara, Çin, Romanya ve Bulgaristan gibi memleketlere muhabir gönderme kararı alındığını duyuran dergi, tüm İslam dünyasını ilgilendiren bu yeni projesine “*Şark ve garb lisânlarına vâkıf, ilm ü iktidârı, nâmûs u fa-zîleti bütûn erbâb-ı matbûâtça müselleme*” biri olarak tarif ettiği S.M. Tefvik'i de dâhil etmiştir. Tefvik Bey'in “*Hindistan'a müteveccihen hareket ettiği*” bilgisini veren aynı haberde, “*memleketlerde yaşayan dindaşların ahvâl-i ictimâiyye ve terakkiyât-ı fikriyyelerinden haberdâr olmak, Müslümanlar arasındaki râbıta-i uhuvvet ve dîniyyeyi takviye etmek, hülâsa Müslümanları birbirine tanıttirmek*”la görevlendirilen muhabirlerin, birkaç hafta sonra derginin *Mekâtib* bölümünde yayımlanmak üzere mektup göndermeye başlayacakları bildirilmiştir. Bu haberin ardından Sebîlürreşâd sayfalarında “*Hindistan Muhâbir-i Mahsûsamız*” ifadesiyle takdim edilmeye başlanan S.M. Tefvik'in yeni görevi bağlamındaki ilk mektubu, söz konusu haberden yaklaşık bir ay sonra yayınlanmıştır.

Tevfik Bey, 1912 yılının temmuz ayı ortalarında “*Sebîlürreşâd'ın Hindistan Muhâbiri*” sıfatıyla çıktığı yolculuğunun sonunda 1913 yılı temmuz ayında Hindistan'a ulaşmıştır. Hindistan seyahati sırasında kaleme aldığı makaleler, Sebîlürreşâd'ın *Mekâtib* sayfalarında, “*Hindistan Mektupları*” başlığıyla yayınlanmıştır. Yaklaşık iki yıl sonra, 1914 yılının haziran ayında İstanbul'a dönecek olan Tefvik Bey'in Hindistan Mektupları'nın Sebîlürreşâd'daki yayını, bu süreçte artık Osmanlı matbuatının da meşhur isimlerinden biri haline gelmiş olan bu üretken seyyahın İstanbul'a dönüşünden sonra tamamlanabilmiştir.

Tevfik Bey, İstanbul'dan başlayarak Güney Asya'ya uzanan oldukça geniş bir coğrafi hat üzerinde deniz ve kara yolculukları yaparak gerçekleştirdiği seyahati sırasında yaptığı gözlemler ve bağlantılı konulardaki görüşlerini, İslam dünyasının içinde bulunduğu koşullarla ilgili tespitleriyle harmanlayarak anlatmıştır. Tefvik Bey'in bu süreçteki gözlem ve tespitleri, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Anadolu, Ortadoğu ve Güney Asya'daki sosyokültürel, siyasi ve ekonomik duruma projeksiyon tutan önemli detaylara sahiptir. Ancak Tefvik Bey'in imparatorluklar çağının kapanmakta olduğu bir zaman eşiğinde, kadim imparatorluklara ev sahipliği yapmış coğrafyalardaki bir devrin kapanışına tanıklık eden gözlemlerinin dönemle ilgili siyasi, kültürel ve

ekonomik araştırmalarda işlevsel olarak kullanılmasını sağlayacak içeriksel ve kronolojik bir tasnife ihtiyacı vardır. Bu nedenledir ki çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, Tefvik Bey'in Hindistan seyahati sırasında yazdığı ve Sebîlürreşâd sayfalarında Hindistan Mektupları üst başlığının altında yer alan makalelerin bazıları, ilgili literatürde bulunmayan ama içeriği özetlemek üzere kurgulanmış yeni alt başlıklarla sıralanacaktır.

İstanbul'dan Lübnan'a Seyahat Mektupları

Tefvik Bey'in Hindistan yolculuğu sırasında ziyaret etme fırsatı bulduğu bazı farklı bölge, ülke ve kentlerle ilgili gözlemlerinin farklı alt başlıklar altında sıralanması, bu gözlemlerin yeni araştırmalara kaynaklık edecek şekilde fark edilebilmesi açısından daha işlevsel olacaktır. Bu bağlamda Tefvik Bey, Hindistan Mektupları'nın Sebîlürreşâd'ın *Mekâtib* sayfalarında yayınlanan ilk bölümlerini oluşturuyorsalar da farklı bir başlık altında sıralanması gereken ilk makalelerini, İstanbul'dan denize açılarak Hindistan seyahatine başladığı gemi yolculuğu sırasında ve bu seyahatin Anadolu sınırları dışındaki ilk durağı olan Beyrut'ta yazmıştır. Tefvik Bey'in 1912 yılı temmuzunda İstanbul'dan ayrıldıktan sonra bir kısmını Ege ve Akdeniz'de uğradığı bazı liman kentlerinde bir kısmını da 1912 yılının ağustos ayında ulaştığı Lübnan'da yazdığı makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M.T., "Hind Yolunda", *Sebîlürreşâd*, 1 Ağustos 1912 [19 Temmuz 1328 – 18 Şa'bân 1330], C.8, S.204, s.423-424.

S.M.T., "Hind Yolunda 2", *Sebîlürreşâd*, 8 Ağustos 1912 [26 Temmuz 1328– 25 Şa'bân 1330], C.8, S.205, s.446-448.

S.M.T., "Hind Yolunda 3", *Sebîlürreşâd*, 15 Ağustos 1912 [2 Ağustos 1328 – 02 Ramazan 1330], C.8, S.206, s.465-467.

S.M.T., "Hind Yolunda 4: Nüfûz-ı Ecânib, Beyrut Mektepleri", *Sebîlürreşâd*, 22 Ağustos 1912 [9 Ağustos 1328 – 9 Ramazan 1330], C.8, S.207, s.489-490.

S.M.T., "Hind Yolunda 5: Cebel-i Lübnan Ahvâli", *Sebîlürreşâd*, 29 Ağustos 1912 [16 Ağustos 1328 – 16 Ramazan 1330], C.8, S.208, s.505-507.

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda 6: Beyrut Ahvâl-i Umûmiyyesi”, *Sebilürreşâd*, 5 Eylül 1912 [23 Ağustos 1328 – 23 Ramazan 1330], C.9, S.209, s.13-16.

Suriye ve Irak Mektupları

1912 yılının ağustos ayı sonunda yaptığı bir tren yolculuğu ile Haleb’e ulaşan Tefvik Bey, kısa bir süre burada konakladıktan sonra Irak’a geçmiştir. Seyahatinin bu aşamasında Bağdat, Kerbelâ, Necef ve Amâre gibi kentleri 1913 yılının temmuz ayına kadar dönüşümlü olarak dolaşacak olan Tefvik Bey’in Suriye ve Irak coğrafyasında bulunduğu yaklaşık bir yıllık süre zarfında yazdığı ve Sebilürreşâd’ın *Mekâtîb* sayfalarında yayınlanan makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda 7: Haleb Ahvâl-i Umûmiyyesi”, *Sebilürreşâd*, 12 Eylül 1912 [30 Ağustos 1328 – 30 Ramazan 1330], C.9, S.210, s.35-37.

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda 8: Haleb-Bağdat Yolculuğu”, *Sebilürreşâd*, 26 Eylül 1912 [13 Eylül 1328 – 15 Şevval 1330], C.9, S.212, s.73-74.

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda 9: Bağdat Hükûmetine Dair Ma’lûmât-ı Târihhiyye”, *Sebilürreşâd*, 3 Ekim 1912 [20 Eylül 1328 – 22 Şevval 1330], C.9, S.213, s.94-95.

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda 11: Bağdat Hükûmetine Dâir Ma’lûmât-ı Târihhiyye”, *Sebilürreşâd*, 10 Ekim 1912 [27 Eylül 1328 – 29 Şevval 1330], C.9, S.214, s.112-113

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda 13: Hitta-i Irâkiyye Umâr-ı Zirâiyyesi Nasıl İhyâ ve Islâh Olunur? 1”, *Sebilürreşâd*, 24 Ekim 1912 [11 Teşrînievvel 1328 – 11 Zilka’de 1330], C.9, S.216, s.154-155.

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda 14: Hitta-i Irâkiyye Umâr-ı Zirâiyyesi Nasıl İhyâ ve Islâh Olunur? 2”, *Sebilürreşâd*, 31 Ekim 1912 [18 Teşrînievvel 1328 – 21 Zilka’de 1330], C.9, S.217, s.171-174.

S.M. Tefvik, “Hind Yolunda: Irâk’ın İhyâ ve Islâhı Hakkında 3”, *Sebilürreşâd*, 28 Kasım 1912 [15 Teşrînisânî 1328 – 19 Zilhicce 1330], C.9, S.220, s.222-223.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 15: Kerbelâ ve Necef Ulemâsı”, *Sebîlürreşâd*, 12 Aralık 1912 [29 Teşrînîsânî 1328 – 2 Muharrem 1331], C.9, S.222, s.255-257.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 16: Kerbelâ ve Necef Ulemâsı 2”, *Sebîlürreşâd*, 19 Aralık 1912 [6 Kânunîevvel 1328 – 9 Muharrem 1331], C.9, S.223, s.271-273

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 17: Bağdat Nakîbü’l-Eşrâfî Hazretleri”, *Sebîlürreşâd*, 26 Aralık 1912 [13 Kânunîevvel 1328 – 16 Muharrem 1331], C.9, S.224, s.289-290.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 18: Atebât’da Hissiyât-ı İslâmiyye”, *Sebîlürreşâd*, 2 Ocak 1913 [20 Kânunîevvel 1328 – 23 Muharrem 1331], C.9, S.225, s.304-305.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 19: Hindistan’da Hissiyât-ı İslâmiyye”, *Sebîlürreşâd*, 9 Ocak 1913 [27 Kânunîevvel 1328 – 30 Muharrem 1331], C.9, S.226, s.320-322.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 20: Müessir Bir Konferans”, *Sebîlürreşâd*, 16 Ocak 1913 [3 Kânunîsânî 1328 – 8 Safer 1331], C.9, S.227, s.338-339.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 21: Kerbelâ’da On Günlük Muharrem”, *Sebîlürreşâd*, 6 Şubat 1913 [24 Kânunîsânî 1328 – 29 Safer 1331], C.9, S.230, s.384-386.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 22: Harb-i Hâzırın Hindistan’daki Te’sîrâtı”, *Sebîlürreşâd*, 13 Şubat 1913 [31 Kânunîsânî 1328 – 7 Rebîülevvel 1331], C.9, S.231, s.401-403.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 23: Müdâfaa-i İslâmiyyet Hakkında Mühim Bir Eser”, *Sebîlürreşâd*, 20 Şubat 1913 [7 Şubat 1328 – 14 Rebîülevvel 1331], C.9, S.232, s.418-419.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 24: Irak’da Hissiyât”, *Sebîlürreşâd*, 13 Mart 1913 [28 Şubat 1328 – 5 Rebîülâhir 1331], C.10, S.235, s.13.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 25: Mühim Bir Mülakât”, *Sebîlürreşâd*, 27 Mart 1913 [14 Mart 1329 – 19 Rebîülâhir 1331], C.10, S.237, s.51-52.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 26”, *Sebîlürreşâd*, 10 Nisan 1913 [28 Mart 1329 – 4 Cemâziyelevvel 1331], C.10, S.239, s.82-83.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 27: Irak-Âdem-i Merkeziyyet”, *Sebîlürreşâd*, 17 Nisan 1913 [4 Nisan 1329 – 11 Cemâziyelevvel 1331], C.10, S.240, s.100-102.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 28: Irak’ta Arablık-Türklük”, *Sebîlürreşâd*, 24 Nisan 1913 [11 Nisan 1329 – 18 Cemâziyelevvel 1331], C.10, S.241, s.117-118.

S.M. “Tevfik, “Hind Yolunda 29: Kavmiyet-Nifâk ve Şikâk Tohumları”, *Sebîlürreşâd*, 8 Mayıs 1913 [25 Nisan 1329 – 2 Cemâziyelâhire 1331], C.10, S.243, s.150-151.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 30: İttihâd-ı Ulemâ-i A’lâm ve Cihâd Hakkındaki Fetvâları”, *Sebîlürreşâd*, 15 Mayıs 1913 [2 Mayıs 1329 – 9 Cemâziyelâhire 1331], C.10, S.244, s.166-167.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 31: Hind Müslümanları-İngilizler”, *Sebîlürreşâd*, 22 Mayıs 1913 [9 Mayıs 1329 – 16 Cemâziyelâhir 1331], C.10, S.245, s.185-187.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 32: Bağdat Demiryolu”, *Sebîlürreşâd*, 29 Mayıs 1913 [16 Mayıs 1329 – 23 Cemâziyelâhir 1331], C.10, S.246, s.202-203.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 33”, *Sebîlürreşâd*, 5 Haziran 1913 [23 Mayıs 1329 – 30 Cemâziyelâhire 1331], C.10, S.247, s.218-219.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 34: İran Jandarma Teşkilatı ve Ahvâl-i İnzibâtıyyesi”, *Sebîlürreşâd*, 12 Haziran 1913 [30 Mayıs 1329 – 7 Receb 1331], C.10, S.248, s.232-233.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 35: Mühim Bir Mülakât”, *Sebîlürreşâd*, 19 Haziran 1913 [6 Haziran 1329 – 14 Receb-i Şerîf 1331], C.10, S.249, s.249-250.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 36: Bağdad’dan Amâre’ye”, *Sebîlürreşâd*, 26 Haziran 1913 [13 Haziran 1329 – 21 Receb-i Şerîf 1331], C.10, S.250, s.265-266.

S.M. Tevfik, “Hind Yolunda 37”, *Sebîlürreşâd*, 3 Temmuz 1913 [20 Haziran 1329 – 28 Receb-i Şerîf 1331], C.10, S.251, s.281-282.

Şuûn Sayfalarında Tevfik Bey

Tevfik Bey'in adı, Irak ve çevresindeki gözlemlerini okuyucularına aktardığı Temmuz 1912 – Temmuz 1913 tarihleri arasında kalan döneme ait Sebîlürreşâd nüshalarında *Mekâtîb* sayfalarının dışında kalan ve dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan gelişmeler ve olayların bölge uzmanlarının değerlendirmeleriyle aktarıldığı *Şuûn* sayfalarında da geçmektedir. Sebîlürreşâd'ın genellikle imzasız olarak yayınlanan *Şuûn* sayfalarında kendi uzmanlık alanına giren farklı imzasız yazılar da yazmış olduğu anlaşılan Tevfik Bey'in Irak coğrafyasında bulunduğu sırada, derginin *Şuûn* sayfalarında *S.M. Tevfik* imzasıyla yayınlanan yazılarına ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, “Şuûn: Irak”, *Sebîlürreşâd*, 27 Şubat 1913 [14 Şubat 1328 – 21 Rebûlevvel 1331], C.9, S.233, s.434.

S.M. Tevfik, “Şuûn: Maskat”, *Sebîlürreşâd*, 27 Şubat 1913 [14 Şubat 1328 – 21 Rebûlevvel 1331], C.9, S.233, s.434.

S.M. Tevfik, “Şuûn: Hindistan”, *Sebîlürreşâd*, 27 Şubat 1913 [14 Şubat 1328 – 21 Rebûlevvel 1331], C.9, S.233, s.436.

S.M. Tevfik, “Şuûn: Somal”, *Sebîlürreşâd*, 27 Şubat 1913 [14 Şubat 1328 – 21 Rebûlevvel 1331], C.9, S.233, s. 436.

S.M. Tevfik, “Şuûn: Irak”, *Sebîlürreşâd*, 24 Nisan 1913 [11 Nisan 1329 – 18 Cemâziyelevvel 1331], C.10, S.241, s.119.

S.M. Tevfik, “Şuûn: Basra ve Maskat”, *Sebîlürreşâd*, 22 Mayıs 1913 [9 Mayıs 1329 – 16 Cemâziyelâhir 1331], C.10, S.245, s.188.

Karaçi ve Bombay Mektupları

İstanbul'dan ayrıldıktan yaklaşık bir yıl sonra Karaçi'ye ulaştığında daha evvelden kendisini ve babasını da tanıyan bir aile dostunun yanında konaklayan Tevfik Bey, yaklaşık iki hafta burada kaldıktan sonra “*Küçük Londra*” dediği Bombay'a geçmiştir. Tevfik Bey'in hem o sırada Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı siyasi ve askeri meselelere dair görüşlerini hem de Karaçi ve ardından yaklaşık iki ay kadar dolaştığı Bombay'daki gözlemlerini *S.M. Tevfik* imzasıyla aktardığı makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, “Hindistan’a Muvâsalat”, *Sebilürreşâd*, 10 Temmuz 1913 [27 Haziran 1329 – 5 Şa’bânü’l-Muazzam 1331], C.10, S.252, s.295-297.

S.M. Tevfik, “Hindistan’ın İlk Sahili ve Hudûdu Karaçi Kasabası”, *Sebilürreşâd*, 17 Temmuz 1913 [4 Temmuz 1329 – 12 Şa’bânü’l-Muazzam 1331], C.10, S.253, s.314-316.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Bombay-Küçük Londra”, *Sebilürreşâd*, 24 Temmuz 1913 [11 Temmuz 1329 – 19 Şa’bânü’l-Muazzam 1331], C.10, S.254, s.327-330.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Bombay Şehr-i Şehîri”, *Sebilürreşâd*, 31 Temmuz 1913 [18 Temmuz 1329 – 26 Şa’bânü’l-Muazzam 1331], C.10, S.255, s.342-344.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Bombay Şehr-i Şehîri”, *Sebilürreşâd*, 7 Ağustos 1913 [25 Temmuz 1329 – 4 Ramazân-ı Şerîf 1331], C.10, S.256, s.357-360.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Bombay Şehr-i Şehîri”, *Sebilürreşâd*, 14 Ağustos 1913 [1 Ağustos 1329 – 11 Ramazân-ı Şerîf 1331], C.10, S.257, s.374-375.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Bombay Şehr-i Şehîri”, *Sebilürreşâd*, 21 Ağustos 1913 [8 Ağustos 1329 – 17 Ramazân-ı Şerîf 1331], C.10, S.258, s.392-395.

S.M. Tevfik, “Hindistan Hilâl-i Ahmer Hey’eti”, *Sebilürreşâd*, 28 Ağustos 1913 [15 Ağustos 1329– 25 Ramazân-ı Şerîf 1331], C.10, S.259, s.406-409.

S.M. Tevfik, “Muvaffakiyât-ı Osmâniyye’nin Hindistan’daki İn’ikâsâtı”, *Sebilürreşâd*, 4 Eylül 1913 [22 Ağustos 1329 – 2 Şevval 1331], C.10, S.260, s.418-421.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Edirne’nin Yeniden Fethi ve Hindistan Ahâlî-i İslâmiyyesinin Sevinçleri”, *Sebilürreşâd*, 11 Eylül 1913 [29 Ağustos 1329 – 9 Şevval 1331], C.11, S.261, s.7-8.

S.M. Tevfik, “Hissiyât-ı İslâmiyye: Tebrikler, Donanma, Cünbüşler, Nutuklar, Protestolar”, *Sebilürreşâd*, 18 Eylül 1913 [5 Eylül 1329 – 16 Şevval 1331], C.11, S.262, s.25-28.

S.M. Tevfik, “Edirne-Hissiyât-ı İslâmiyye”, *Sebîlürreşâd*, 25 Eylül 1913 [12 Eylül 1329 – 23 Şevval 1331], C.11, S.263, s.45-47.

S.M. Tevfik, “Hind Eşiği, Kapısı: Bombay”, *Sebîlürreşâd*, 2 Ekim 1913 [19 Eylül 1329 – 1 Zilka’de 1331], C.11, S.264, s.57-60.

S.M. Tevfik, “Hind Demiryolları”, *Sebîlürreşâd*, 9 Ekim 1913 [26 Eylül 1329 – 8 Zilka’de 1331], C.11, S.265, s.72-75.

Madras Mektupları

1913 yılının Ekim ayı ortalarına kadar Bombay’da kalan Tevfik Bey, buradan sonra ülkenin güneydoğusunda bulunan ve mektuplarında “*Hindistan’ın en kadîm ve en müzdahim şehirlerinden biridir. Hindistan’ın cihet-i cenûbîsinde vâki’ olan şehir-i mezkûr, en meşhûr sevâhil-i ticâriyyeden ma’dûddur*” ifadeleriyle tarif ettiği Madras’a geçmiştir. Büyük Hint coğrafyasındaki yüzlerce kilometrelik bir yolculuğun ardından ulaştığı Madras’taki gözlemlerini S.M. Tevfik imzasıyla anlattığı makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, “Madras Şehri”, *Sebîlürreşâd*, 16 Ekim 1913 [3 Teşrînievvel 1329 – 15 Zilka’de 1331], C.11, S.266, s.90-93.

S.M. Tevfik, “Madras Şehri”, *Sebîlürreşâd*, 23 Ekim 1913 [10 Teşrînievvel 1329 – 22 Zilka’de 1331], C.11, S.267, s.107-109.

S.M. Tevfik, “Madras Şehri”, *Sebîlürreşâd*, 30 Ekim 1913 [17 Teşrînievvel 1329 – 29 Zilka’de 1331], C.11, S.268, s.122-124.

S.M. Tevfik, “Madras Şehri”, *Sebîlürreşâd*, 6 Kasım 1913 [24 Teşrînievvel 1329 – 6 Zilhicce 1331], C.11, S.269, s.140-141.

Seylan Mektupları

Madras’tan sonra kendi ifadesiyle, “*yirmi dört sâat şimendüferle, on iki sâat de vapurla*” yolculuk ederek Seylan’a geçecek olan Tevfik Bey, Hindistan’ın güneyindeki küçük bir ada devleti olan ve günümüzde adı *Sri Lanka* olarak bilinen bu egzotik adadaki ziyareti sırasında, okuyucularına oldukça detaylı bilgiler veren makaleler yazmıştır. Adanın coğrafi özellikleri, ekonomisi ve tarihinin ve yanı sıra tıpkı diğer ziyaretlerindeki gibi burada Osmanlı Devleti’ni temsilen bulunan kişilerden de bahsetmiş olan Tevfik Bey’in seyahatinin bu aşamasında

Sebîlürreşâd'ın *Mekâtib* sayfaları için S.M. Tevfik imzasıyla kaleme aldığı makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, "Madrâs'tan Seylan Adasına", *Sebîlürreşâd*, 13 Kasım 1913 [31 Teşrîniyyel 1329 – 13 Zilhicce 1331], C.11, S.270, s.153-155.

S.M. Tevfik, "Seylan Adası", *Sebîlürreşâd*, 20 Kasım 1913 [7 Teşrînisânî 1329 – 20 Zilhicce 1331], C.11, S.271, s.169-171.

S.M. Tevfik, "Seylan Adası Servet-i Tabîyyesi", *Sebîlürreşâd*, 27 Kasım 1913 [14 Teşrînisânî 1329 – 27 Zilhicce 1331], C.11, S.272, s.186-188.

S.M. Tevfik, "Seylan Adası", *Sebîlürreşâd*, 4 Aralık 1913 [21 Teşrînisânî 1329 – 5 Muharrem 1332], C.11, S.273, s.203-205.

S.M. Tevfik, "Seylan Adası", *Sebîlürreşâd*, 11 Aralık 1913 [28 Teşrînisânî 1329 – 11 Muharrem 1332], C.11, S.274, s.217-219.

S.M. Tevfik, "Seylan Adası", *Sebîlürreşâd*, 18 Aralık 1913 [5 Kânunîyyel 1329 – 19 Muharrem 1332], C.11, S.275, s.233-235.

S.M. Tevfik, "Seylan Adası", *Sebîlürreşâd*, 25 Aralık 1913 [12 Kânunîyyel 1329 – 26 Muharrem 1332], C.11, S.276, s.250-253.

Burma Mektupları

Seylan Adasının merkezi olan Kolombo ve çevresindeki çeşitli temaslardan sonra bu defa Doğu'ya yönelerek beş günlük bir vapur yolculuğuyla Seylan'dan Güneydoğu Asya'daki Burma'ya geçen Tevfik Bey'in bu ülkenin merkezi olan Rangoon'dan başlayarak gerçekleştirdiği ziyaretleri sırasında Sebîlürreşâd'ın *Mekâtib* sayfaları için S.M. Tevfik imzasıyla kaleme aldığı makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, "Seylan'dan Burma'ya", *Sebîlürreşâd*, 1 Ocak 1914 [19 Kânunîyyel 1329 – 4 Safer 1332], C.11, S.277, s.267-268.

S.M. Tevfik, "Burma Eyaleti", *Sebîlürreşâd*, 8 Ocak 1914 [26 Kânunîyyel 1329 – 11 Safer 1332], C.11, S.278, s.279-280.

S.M. Tevfik, "Burma Eyaleti", *Sebîlürreşâd*, 15 Ocak 1914 [2 Kânunîsânî 1329 – 18 Safer 1332], C.11, S.279, s.299-300.

S.M. Tevfik, "Burma Eyaleti", *Sebîlürreşâd*, 22 Ocak 1914 [2 Kânunîsânî 1329 – 25 Safer 1332], C.11, S.280, s.316-318.

S.M. Tevfik, “Burma Eyaleti”, *Sebîlürreşâd*, 29 Ocak 1914 [16 Kânunîsânî 1329 – 3 Rebûlevvel 1332], C.11, S.281, s.330-332.

S.M. Tevfik, “Burma Eyaleti”, *Sebîlürreşâd*, 5 Şubat 1914 [23 Kânunîsânî 1329 – 9 Rebûlevvel 1332], C.11, S.282, s.349-350.

S.M. Tevfik, “Burma Eyaleti”, *Sebîlürreşâd*, 12 Şubat 1914 [30 Kânunîsânî 1329 – 16 Rebûlevvel 1332], C.11, S.283, s.367-368.

S.M. Tevfik, “Burma Eyaleti”, *Sebîlürreşâd*, 19 Şubat 1914 [6 Şubat 1329 – 23 Rebûlevvel 1332], C.11, S.284, s.383-384.

S.M. Tevfik, “Burma Eyaleti”, *Sebîlürreşâd*, 26 Şubat 1914 [13 Şubat 1329 – 30 Rebûlevvel 1332], C.11, S.285, s.405-406.

S.M. Tevfik, “Şark-ı Karîb Gazetesi”, *Sebîlürreşâd*, 5 Mart 1914 [20 Şubat 1329 – 7 Rebûlâhir 1332], C.11, S.286, s.422-423.

S.M. Tevfik, “Burma Eyaleti”, *Sebîlürreşâd*, 12 Mart 1914 [27 Şubat 1329 – 14 Rebûlâhir 1332], C.12, S.287, s.13-15.

S.M. Tevfik, “İngilizler Hindistan’da Nasıl Yerleştiler?”, *Sebîlürreşâd*, 19 Mart 1914 [6 Mart 1330 – 21 Rebûlâhir 1332], C.12, S.288, s.33-36

İstanbul’a Dönüş Arifesindeki Hindistan Mektupları

Tevfik Bey’in 1914 yılında ocak ayında ulaştığı Burma’da aynı yılın mart ayı sonlarına kadar kaldığı anlaşılmaktadır. Burma’dan sonra yönünü tekrar Batı’ya doğru çevirecek olan Tevfik Bey, Burma’dan sonra Orta Hindistan’da bulunan Bhopal ve günümüzde Hindistan’ın en büyük ikinci kenti olan Delhi gibi şehirleri ziyaret etmiştir. Tevfik Bey’in artık Hindistan yolculuğunu tamamlamak üzere olduğu bu son aylarda, *Sebîlürreşâd*’ın *Mekâtîb* ve ayrıca bazı *Matbûât* sayfalarında çoğunlukla S.M. Tevfik imzasıyla yayınlanan makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, “Sâbık Hindistan Makarr-ı Hükümeti”, *Sebîlürreşâd*, 26 Mart 1914 [13 Mart 1330 – 28 Rebûlâhir 1332], C.12, S.289, s.52-53.

S.M. Tevfik, “Sâbık Hindistan Makarr-ı Hükümeti”, *Sebîlürreşâd*, 2 Nisan 1914 [20 Mart 1330 – 6 Cumâdelevvel 1332], C.12, S.290, s.71-72.

S.M. Tevfik, “Sâbık Hindistan Makarr-ı Hükümeti”, *Sebîlürreşâd*, 9 Nisan 1914 [27 Mart 1330 – 13 Cumâdelevvel 1332], C.12, S.291, s.89-91.

S.M. Tevfik, “Hind Müslümanlarının İki Büyük Cem’iyeti”, *Sebîlürreşâd*, 16 Nisan 1914 [3 Nisan 1330 – 20 Cumâdelevvel 1332], C.12, S.292, s.105-107.

S.M. Tevfik, “Matbûât: Hindistan Matbûât-ı İslâmiyyesi Ne Hâldedir?”, *Sebîlürreşâd*, 16 Nisan 1914 [3 Nisan 1330 – 20 Cumâdelevvel 1332], C.12, S.292, s.108-110.

S.M. Tevfik, “Hindistan Müslümanlarının İlmî ve Siyasi Cem’iyetleri”, *Sebîlürreşâd*, 30 Nisan 1914 [17 Nisan 1330 – 4 Cumâdelevvel 1332], C.12, S.294, s.140-142.

[İsimsiz], “Matbûât: Hindistan Müslümanları ve Besledikleri Emeller”, *Sebîlürreşâd*, 30 Nisan 1914 [17 Nisan 1330 – 4 Cumâdelevvel 1332], C.12, S.294, s.147.

S.M. Tevfik, “Hakîkî, Târîhî Hindistan”, *Sebîlürreşâd*, 7 Mayıs 1914 [24 Nisan 1330 – 11 Cumâdelâhir 1332], C.12, S.295, s.163-164.

S.M. Tevfik, “Ekber Şah”, *Sebîlürreşâd*, 14 Mayıs 1914 [1 Mayıs 1330 – 18 Cumâdelâhir 1332], C.12, S.296, s.182-184.

S.M. Tevfik, “Hindistan’da Tıbb-ı Kadîm-i Yunanî”, *Sebîlürreşâd*, 21 Mayıs 1914 [8 Mayıs 1330 – 25 Cumâdelâhir 1332], C.12, S.297, s.204-205.

S.M. Tevfik, “Hindistan’da İslam Moğolların Âsarı”, *Sebîlürreşâd*, 28 Mayıs 1914 [15 Mayıs 1330 – 3 Recep1332], C.12, S.298, s.224-225.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Moğol İmparatorlarının Âsar-ı Ber-Güzîdeleri”, *Sebîlünecât*, 18 Haziran 1914 [5 Haziran 1330 – 24 Receb 1332], C.12, S.301/2, s.270-272.

S.M. Tevfik, “Hindistan Mektupları: Moğol İmparatorlarının Âsar-ı Ber-Güzîdeleri: Delhî’deki Müze Muhteviyatı”, *Sebîlürreşâd*, 25 Haziran 1914 [12 Haziran 1330 – 1 Şa’bân 1332], C.12, S.302, s.288-290.

Seyyid Muhammed Tevfik'in Hindistan Seyahati Sonrasındaki Sebîlürreşâd Makaleleri

Seyyid Muhammed Tevfik Hemedanî'nin Sebîlürreşâd dergisinin 1 Ağustos 1912 tarihli 204. sayısından başlayarak 25 Haziran 1914 tarihli 302. sayısına kadar, pek fazla kesintiye uğramadan yayınlanan Hindistan Mektupları, Hindistan'dan ayrılmadan hemen önce, bir zamanların şanlı imparatorluklarına ev sahipliği yapmış olan Hindistan ve dünya Müslümanlarının “uyudukları uykudan ne zaman uyanacakları” sorusuyla bitmektedir. Bu ibretli soruyu dile getirirken, Delhi'deki bir eski zaman sarayında bulunan “yıkık duvarlar içerisinde gayri ihtiyarı gözyaşı” döktüğünü de ifade etmiş olan Tevfik Bey, “Sebîlürreşâd'ın Hindistan Muhâbiri” sıfatıyla çıktığı Hindistan seyahatini tamamlayarak İstanbul'a döndükten sonra da bazıları derginin *Makâlât* adını taşıyan sayfalarında yayınlanan çok sayıda makale kaleme almıştır. Bu süre zarfında derginin yazı işlerindeki idari görevini sürdürdüğü de anlaşılan Tevfik Bey'in Sebîlürreşâd makalelerinin kronolojisinde Kasım 1915 ile Ağustos 1918 tarihleri arasında kalan dönemde aylar süren kesintiler göze çarpmaktadır. Ancak derginin yayın politikaları nedeniyle II. Meşrutiyet Dönemi hükümetinden tepki görerek 1916 sonbaharında kapatılıp 1918 yılı ortalarına kadar kapalı kaldığı düşünüldüğünde, yazılarının tarih aralığındaki boşluğun bir kısmının aslında Sebîlürreşâd'ın kapalı olduğu döneme karşılık geldiği söylenebilir. Bu zeminde Tevfik Bey'in Hindistan seyahatini tamamlayarak İstanbul'a döndüğü 1914 yılının haziran ayından başlayarak 1920 yılına kadar Sebîlürreşâd dergisinde çoğunlukla *S.M. Tevfik* imzasıyla yayınlandığı tespit edilebilen son dönem makalelerine ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir;

S.M. Tevfik, “Kur'ân ve İncil”, *Sebîlürreşâd*, 9 Temmuz 1914 [26 Haziran 1330 – 15 Şa'bân 1332], C.12, S.304, s.323-324.

S.M. Tevfik, “Terbiye ve Ta'lîm: Bhopal Hâkime-i Zî-Şânı Şah Cihan Hazretlerinin Hindistan'da Esâsât-ı İslâmiyye Dâiresinde Kız Mektepleri Küşâdı”, *Sebîlürreşâd*, 30 Temmuz 1914 [17 Temmuz 1330 – 7 Ramazan 1332], C.12, S.307, s.364-365.

S.M. Tevfik, “Harb-i Umûmî ve Âlem-i İslâm: İngilizleri Pek Geç Tanıdık”, *Sebîlürreşâd*, 2 Eylül 1914 [20 Ağustos 1330 – 11 Şevval 1332], C.12, S.309, s.393-395.

S.M. Tefvik, “Âlem-i İslâm: Bütün Müslümanlar İ’tilâf-ı Müselles Aleyhinde Ayaklandılar”, *Sebilürreşâd*, 3 Aralık 1914 [20 Teşrinisânî 1330 – 14 Muharrem 1333], C.13, S.316, s.29-30.

S.M. Tefvik, “İslâm Düşmanları Ne Yüzle Müslümanlardan Sadâkat Bekliyorlar?”, *Sebilürreşâd*, 17 Aralık 1914 [4 Kânûnievvel 1330 – 29 Muharrem 1333], C.13, S.318, s.43-45.

S.M. Tefvik, “Makâlât: İslâm’ın Zafer Günüdür, Sevinmeli”, *Sebilürreşâd*, 31 Aralık 1914 [18 Kânûnievvel 1330 – 13 Safer 1333], C.13, S.320, s.61-63.

S.M. Tefvik, “Makâlât: İslâm’ın Zafer Günüdür, Sevinmeli”, *Sebilürreşâd*, 7 Ocak 1915 [25 Kânûnievvel 1330 – 20 Safer 1333], C.13, S.321, s.69-71.

S.M. Tefvik, “Makâlât: İran’da Cihâdın Te’sîrâtı”, *Sebilürreşâd*, 21 Ocak 1915 [8 Kânûnisânî 1330 – 5 Rebûlevvel 1333], C.13, S.323, s.83-84.

S.M. Tefvik, “Makâlât: Bütün Âlem-i İslâm Hâl-i İntibâh ve Kıyâmdadır”, *Sebilürreşâd*, 11 Şubat 1915 [29 Kânûnisânî 1330 – 26 Rebûlevvel 1333], C.13, S.326, s.109-110.

S.M. Tefvik, “Ahvâl-i Umûmiyyeye Bir Nazar”, *Sebilürreşâd*, 25 Şubat 1915 [12 Şubat 1330 – 10 Rebûlâhir 1333], C.13, S.328, s.125-126.

S.M. Tefvik, “Çanakkale Bombardımanı ve Te’sîrâtı”, *Sebilürreşâd*, 4 Mart 1915 [19 Şubat 1330 – 17 Rebûlâhir 1333], C.13, S.329, s.133.

S.M. Tefvik, “Âlem-i İslâm ve İ’tilâf-ı Müselles”, *Sebilürreşâd*, 25 Mart 1915 [12 Mart 1331 – 9 Cemâziyelevvel 1333], C.13, S.332, s.156-158.

S.M. Tefvik, “Şark İşe Karışıyor”, *Sebilürreşâd*, 8 Nisan 1915 [26 Mart 1331 – 23 Cemâziyelevvel 1333], C.13, S.334, s.172-173.

S.M. Tefvik, “Sulh Gürültüleri”, *Sebilürreşâd*, 15 Nisan 1915 [2 Nisan 1331 – 30 Cemâziyelevvel 1333], C.13, S.335, s.182.

S.M. Tefvik, “Makâlât: Harbin Onuncu Ayı: Zafer Bizde”, *Sebilürreşâd*, 20 Mayıs 1915 [7 Mayıs 1331 – 6 Receb 1333], C.14, S.339, s.6-7.

S.M. Tefvik, “Harb-i Umûmînin Senesi”, *Sebilürreşâd*, 24 Haziran 1915 [11 Haziran 1331 – 11 Şa’bân 1333], C.14, S.343, s.39-40.

S.M. Tevfik, “Makâlât: Fevz ü Zafer Bizimdir”, *Sebîlürreşâd*, 26 Temmuz 1915 [13 Temmuz 1331– 13 Ramazan 1333], C.14, S.345, s.55-56.

S.M. Tevfik, “Makâlât: İntibâh-ı İslâm”, *Sebîlürreşâd*, 16 Eylül 1915 [3 Eylül 1331– 7 Zilka’de 1333], C.14, S.348, s.79-80

S.M. Tevfik, “Makâlât: Sırp Seferi ve Şark”, *Sebîlürreşâd*, 28 Ekim 1915 [15 Teşrînievvel 1331 – 19 Zilhicce 1333], C.14, S.350, s.95-96.

S.M. Tevfik, “Makâlât: İstanbul–Berlin Muvâsalesi: Harb-i Umûmî’yi Şark Seferi Netîcelendirecektir”, *Sebîlürreşâd*, 11 Kasım 1915 [29 Teşrînievvel 1331 – 3 Muharrem 1334], C.14, S.351, s.103-104.

S.M. Tevfik, “İran’ın Fedâkârlığı”, *Sebîlürreşâd*, 22 Ağustos 1918 [22 Ağustos 1334 – 15 Zilka’de 1336], C.15, S.366, s.31-32.

S.M. Tevfik, “Osmanlı İttifâkının Kıymeti”, *Sebîlürreşâd*, 29 Ağustos 1918 [29 Ağustos 1334 – 22 Zilka’de 1336], C.15, S.367, s.54-56.

S.M. Tevfik, “İttihâd-ı İslâm Tarafdârânı”, *Sebîlürreşâd*, 5 Eylül 1918 [5 Eylül 1334 – 29 Zilka’de 1336], C.15, S.368, s.69-71.

S.M. Tevfik, “İslâm Siyâsetine Muhtâcız”, *Sebîlürreşâd*, 31 Ekim 1918 [31 Teşrînievvel 1334 – 24 Muharrem 1337], C.15, S.376, s.228-231.

S.M. Tevfik, “Osmanlı – İtilâf Münâsebât-ı Müstakbelesi”, *Sebîlürreşâd*, 7 Kasım 1918 [7 Teşrînisânî 1334 – 1 Safer 1337], C.15, S.377, s.250-251.

S.M. Tevfik, “İngilizlerin Sırr-ı Muvaffakiyeti ve Almanlar Niçin Mağlûb Oldular”, *Sebîlürreşâd*, 15 Kasım 1918 [15 Teşrînisânî 1334 – 8 Safer 1337], C.15, S.378, s.263-266.

S.M. Tevfik, “İslâmiyet ve Nasrâniyet: Ermenilerin ve Rumların Gürültüleri, İrtikâb Ettikleri Cinayetler”, *Sebîlürreşâd*, 19 Aralık 1918 [19 Kânûnievvel 1334 – 15 Rebûlevvel 1337], C.15, S.383, s.3345-348.

S.M. Tevfik, “Memleketi Kurtaracak Ancak İslâmî Bir Teşkilâttir, İbtidâları Müslümanların Muhabbetini Kazanan İttihâd ve Terakkî Bilâhare Müslümanların Nazarında Neden Düştü?”, *Sebîlürreşâd*, 30 Ocak 1919 [30 Kânûnisânî 1335 – 27 Rebûlâhir 1337], C.15, S.389, s.439-441.

S.M. Tefvik, “Saltanat-ı İslâmiyye İttihâd ve Adâletle Dünyâyâ Hâkim Oldu Nifâk ve Sefâhetle Bugünkü Hâle Geldi!”, *Sebilürreşâd*, 5 Şubat 1919 [5 Şubat 1335 – 4 Cemâziyelevvel 1337], C.15, S.390, s.451-453.

S.M. Tefvik, “Avrupa’da ve Bizde Fırkacılık”, *Sebilürreşâd*, 5 Şubat 1919 [5 Şubat 1335 – 4 Cemâziyelevvel 1337], C.15, S.390, s.456-458.

S.M.T., “Vahdetten Ayrılan Milletlerin Âkıbeti İzmihlâldir”, *Sebilürreşâd*, 13 Şubat 1919 [13 Şubat 1335 – 12 Cemâziyelevvel 1337], C.16, S.391, s.11-12.

S.M.T., “Wilson Prensipleri Revâc Bulabilecekler mi?”, *Sebilürreşâd*, 13 Şubat 1919 [13 Şubat 1335 – 12 Cemâziyelevvel 1337], C.16, S.391, s.14-16.

[İsimsiz], “İslâm Memleketlerine Göz Dikenlerin İhtirâsları?”, *Sebilürreşâd*, 6 Mart 1919 [6 Mart 1335 – 4 Cemâziyelâhir 1337], C.16, S.394-5, s.62-63.

S.M.T., “Arabistan İmparatorluğu”, *Sebilürreşâd*, 13 Mart 1919 [13 Mart 1335 – 10 Cemâziyelâhir 1337], C.16, S.396-7, s.76-78.

[İsimsiz], “Asya-yı Merkez’de İslâm Hükûmât-ı Müttehidesi”, *Sebilürreşâd*, 13 Mart 1919 [13 Mart 1335 – 10 Cemâziyelâhir 1337], C.16, S.396-7, s.78-79.

[İsimsiz], “Rusya’da Hareket-i İslâmiyye”, *Sebilürreşâd*, 13 Mart 1919 [13 Mart 1335 – 10 Cemâziyelâhir 1337], C.16, S.396-7, s.79-80.

S.M.T., “Sulh Konferansı ve Asya Hükûmetleri”, *Sebilürreşâd*, 20 Mart 1919 [20 Mart 1335 – 17 Cemâziyelâhir 1337], C.16, S.398-9, s.94-96.

S.M.T., “Asya Akvâmı ve Sulh Konferansı”, *Sebilürreşâd*, 27 Mart 1919 [27 Mart 1335 – 24 Cemâziyelâhir 1337], C.16, S.401-1, s.109-112.

S.M.T., “Sulh Mes’elesinde Mevkiimiz”, *Sebilürreşâd*, 3 Nisan 1919 [3 Nisan 1335 – 2 Receb 1337], C.16, S.402-3, s.126-128.

S.M. Tefvik, “Hindistan Muhtariyeti”, *Sebilürreşâd*, 15 Ocak 1920 [15 Kânûnisânî 1335 – 23 Rebîülâhir 1338], C.18, S.455, s.156.

Sonuç

Seyyid Muhammed Tefvik Hemedanî'nin, mevcut kayıtlardan hareketle toplamda sekiz yıl sürdürdüğü anlaşılın Sebîlürreşâd kariyeri boyunca yazdığı makaleler arasında ulaşılabilen son yazısı, aynı zamanda birkaç satırı dönemin sansürü tarafından çıkarılmış olan “*Sulh Meselesinde Mevkiimiz*” başlığını taşımaktadır. Sebîlürreşâd'daki bu son yazısını “*Biz Müslümanlar hak-şinas, sadık, cesur ve ahde vefakâr insanlarız*” diyerek bitirecek olan Tefvik Bey'in, Sebîlürreşâd'daki kariyerinin nasıl sona erdiği ve sonraki dönemde derginin kurumsal yapısı ve bu yapının parçası olan idari kadro ve yazarlarla nasıl bir ilişki içerisinde olduğu araştırılması gereken bir başka önemli husustur. Nihayet I. Meşrutiyet Dönemindeki gazetecilik kariyerinin Hindistan Mektupları'ndan ibaret olmadığı, ayrıca İngilizce özelinde yabancı dil öğrenimiyle ilgili olarak, yayımlandıkları dönem ve kullandıkları kaligrafi bağlamında eğitim tarihi açısından da önemli olan kitaplar da hazırlamış bir muharrir olduğu anlaşılın S.M. Tefvik'in, Türkçedeki ulaşılabilen yayınlarının tanıtıldığı bu makaleyle gerçekten üretken bir gazeteci ve muharrir olduğu ortaya konulmuştur. Literatürde adı bazen [Çerkeşizâde] *Mehmed Tefvik*, *Sofîzâde Mehmet Tefvik* [Safoglu], *Süleyman Tefvik* [Özzoroğlu] ve *Mehmet Tefvik* [Biren] gibi, bir kısmı jenerasyon olarak da farklı kuşaklardan kişilerle karıştırılan Seyyid Muhammed Tefvik Hemedanî'nin dönemin süreli yayınlarında kendine has bir imzayla yayınladığı makalelerinin ve kitaplarının asıl kimliğiyle ilişkilendirilmesiyle, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde imza attığı külliyyatın gerçek boyutları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu zeminde, sonraki çalışmalarda Tefvik Bey'in gerek Sebîlürreşâd ve gerekse eş zamanlı olarak yazılar yazdığı II. Meşrutiyet Dönemi matbuatının diğer aktörleriyle ilişkilerinin aydınlatılmasının aynı zamanda bir devrin matbuat evreninin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Külliyyatını oluşturan farklı içeriklerdeki eserlerini, S.M.T. [ت. م. س.] ve S.M. Tefvik [ت. م. س.] imzaları ile neşreden Seyyid Muhammed Tefvik Hemedanî'nin geride aslında adının baş harflerinden oluşan “üç harflik” bir imzaya sığmayacak aksiyoner bir yaşam hikâyesi ve oldukça zengin bir yazın bıraktığı aşikârdır. İran Meşrutiyet hareketi ve Osmanlı Devleti'ndeki İslamcı neşriyatta kendine has önemli bir yeri olduğu anlaşılın Tefvik Bey'in biyografisinin tüm yönleriyle ortaya çıkarılması, Osmanlı Devleti'nin son asrında ortaya çıkan “payitaht merkezli” siyasi

düşünce akımlarının İran, Irak, Afganistan ve Hindistan güzergâhındaki sözcüleri ve bu sözcülerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerdeki kayıp halkaların tamamlanabilmesi için de hayati önem arz etmektedir. Bizzat kendi ömrünü çoklu coğrafyalar ve diller üzerinden politik bir önerme olarak geçirdiği anlaşılan Tefvik Bey'in, Seyyid Muhammed Tefvik Hemedanî olarak kurduğu ilişkiler ve bu makalede künyeleriyle bir araya getirilen külliyyatı, Sasanî'nin "güzelliği ile Zengî, çalışkanlığı ile Türk, huyu ile Rum ve sözü ile Hint" olarak tarif ettiği Seyyid Muhammed Tefvik Hemedanî'nin İslamcı neşriyat literatürüne oldukça büyük bir katkı sağladığına işaret etmektedir.

Kaynakça

- "Basralı Seyyid Muhammed Tefvik Bey", *Şems*, 24 Eylül 1908, s.7-8.
- "İngilizce Elifbâ ve Usûl-i Tedris", *Sebilürreşâd*, 17 Nisan 1919, s.160.
- "Sebilürreşâd Ceride-i İslâmiyyesi Heyet-i Tahrîriyyesi", *Sebilürreşâd*, 8 Mart 1912. s.4.
- "Sebilürreşâd'ın Yeni ve Mühim Bir Teşebbüsü: İslâm Memleketlerine Muhbirler İ'zâmı", *Sebilürreşâd*, 4 Temmuz 1912, s.334-335.
- "Saiyid Muhammad Tewfik, Chamberlain to Muhammed Ali Mirza", *Who's Who in Persia*, II, Sımla 1923, p.339.
- S.M. Tefvik, "Madras Şehri", *Sebilürreşâd*, 16 Ekim 1913, s.90-93.
- S.M. Tefvik, "Seylan Adası", *Sebilürreşâd*, 20 Kasım 1913, s.169-171.
- Bashari, Javad, *Tefvik: Ruznamenegâr ve Majmoedar-e İranî dar Istanbul*, Tehran 2017.
- Birinci, Ali, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) V", *Kebikeç Dergisi*, 6 (1998), s.87-89.
- Browne, Edward Granville, *Press And Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914.
- Efe, Adem, "Sebilürreşâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36, Ankara 2009, s.251-253.
- Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul 2006.
- Kara, Mustafa, "Ceride-i Süfiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, Ankara 1993, s.410.
- Kurtuluş, Rıza, "Ahter", *TDV İslam Ansiklopedisi*, EK-1 Cilt, Ankara 2016, s.56-57.

Kurtuluş, Rıza, 1906-1911 İnan Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere [1877-1924]*, Ankara 1997.

Özcan, Azmi, "el-Hilâl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, Ankara 1998, s.20.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Târîh-i Cihângüşâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40, Ankara 2011, s.77-79.

Polat, Nazım H., "Şehbâl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, Ankara 2010, s.423-424.

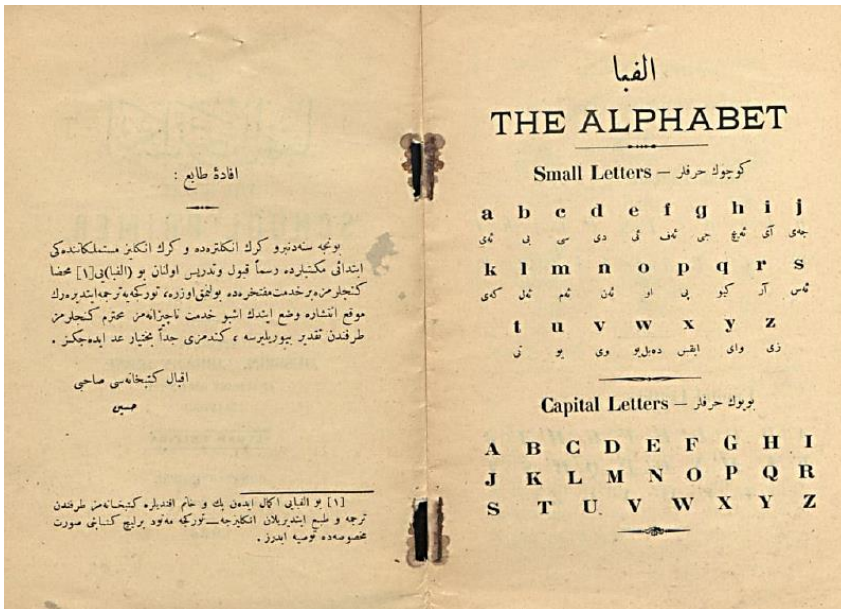
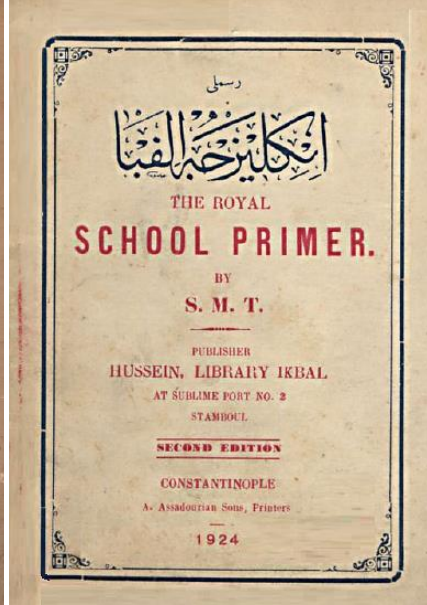
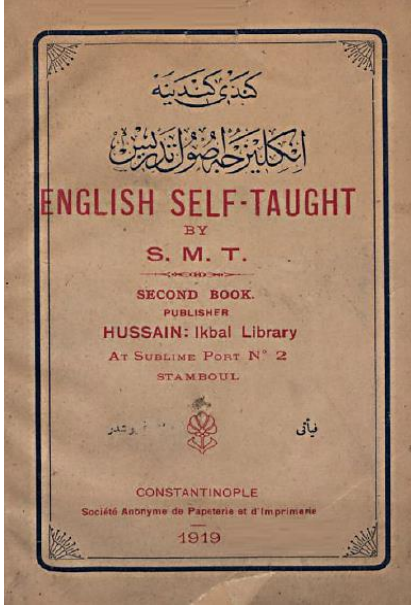
Sharp. Dorothy Candlish, *Early Childhood Programs: A Study of Provision for Kindergarten and Pre-School Programs in Newfoundland*, Unpublished Masters Thesis, Newfoundland 1976.

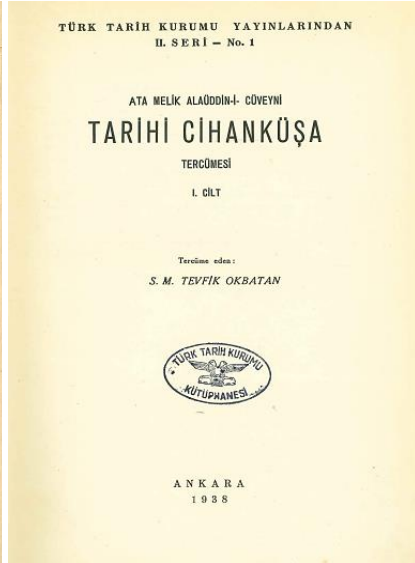
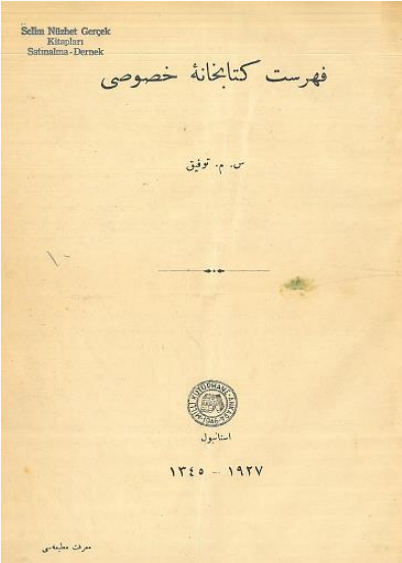
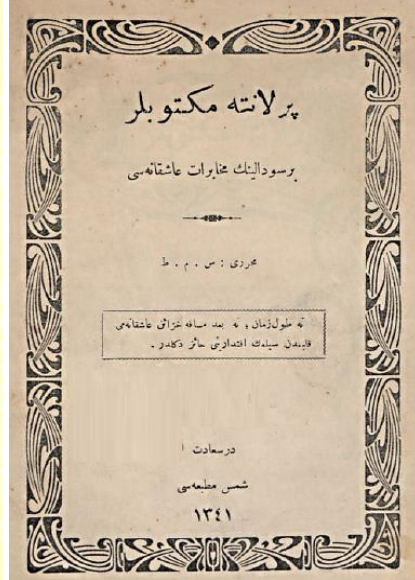
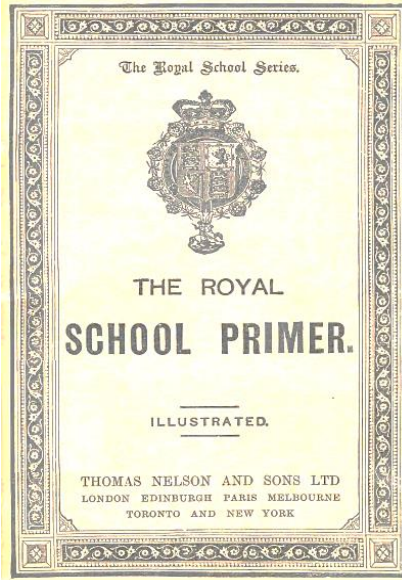
Wasti, Syed Tanvir, "The Indian Red Crescent Mission to the Balkan Wars", *Middle Eastern Studies*, 45:3 (2009), p.393-406.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Nezareti Matbuat-ı Dahiliye Kalemî (DH. MDK). 180/11, 2 Zî'l-Hicce 1328 [5 Aralık 1910]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Zaptiye Nezareti Belgeleri (ZB). 104/36-0 24 Ağustos 1324 [6 Eylül 1908]

EKLER

Birinci Dünya Savaşı'nda Pontusçu Rum Çetelerinin Bafra ve Çevresindeki Faaliyetleri (1914-1918)

Cemal Sezer*

(ORCID ID: 0000-0002-5143-4023)

Makale Gönderim Tarihi

16.10.2020

Makale Kabul Tarihi

03.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sezer, C., "Birinci Dünya Savaşı'nda Pontusçu Rum Çetelerinin Bafra ve Çevresindeki Faaliyetleri (1914-1918)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 349-380.

APA: Sezer, C. (2021). Birinci Dünya Savaşı'nda Pontusçu Rum Çetelerinin Bafra ve Çevresindeki Faaliyetleri (1914-1918). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 349-380.

Öz

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletlerinin yanında yer almasıyla Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak isteyen Ermeni ve Rumların kendilerini gösterdikleri yollardan biri de çetecilik faaliyetleri olmuştur. Ermeni ve Rumlar, çetecilik faaliyetleriyle Osmanlı Devleti'ni cephe gerisinde zor durumda bırakıp İtilaf Devletlerini memnun ederek hedeflerine ulaşabileceklerini düşündüler. Bu amaçla Bafra'daki Rumlar, savaş sırasında vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'nin seferberlik çağırısına uymayarak Rum çetelerine katıldılar. Samsun merkezli Kastamonu'dan Batum'a hatta Erzincan'ın bir kısmını içine alacak şekilde bir Pontus Devleti kurma amacına hizmet eden bu çetelerin yoğun olarak faaliyet yürüttüğü coğrafyalardan birisi de Canik (Samsun) sancağına bağlı Bafra kazası olmuştur. Bafra ve çevresindeki çeteler; Bafra, Alaçam, Kavak ve Samsun bölgeleri arasında kalan Nebyan dağlarını merkez edindiler. Bafra adliye kayıtlarına göre Rum çetelerinin faaliyetleri sonucunda; öldürme, yaralama, gasp, yol kesme, hırsızlık, yağmalama gibi suçlar işlenmiştir. Dolayısıyla amaç ve yöntem açısından

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sezer_c@ibu.edu.tr.

aralarında bir farklılık bulunmayan Ermeni çetelerin yaptıkları katliamların bir benzerini Karadeniz’de Pontusçu Rum çeteleri gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada; Pontusçu Rum çetelerinin Bafra ve çevresindeki faaliyetleri Osmanlı arşiv belgeleri referans verilerek ve bununla ilgili çalışmalar göz önünde bulundurularak incelenecektir. Böylece Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarının diğer yerlerinde olduğu gibi Bafra ve çevresinde Türklere yönelik bir katliamın yaşandığı gerçeği açıklanacaktır. Bafra ve çevresi Pontusçu faaliyetlerde önemli bir merkez olmuştur. Bu çalışmanın amacı Bafra ve çevresindeki Pontusçu faaliyetler hakkında bazı önemli bilgileri ortaya çıkarmak ve literatüre katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Bafra, Rum, Pontus, Çete

Activities of Pontus Greek Gangs in and Around Bafra in the First World War (1914-1918)

Abstract

When the Ottoman Empire stood alongside the Central Powers during the First World War, Armenians and Greeks, who wanted to establish independent states in Anatolia, started ganging activities in the region. Armenians and Greeks believed that they could reach their aim by putting the Ottoman Empire in a difficult position behind-the-lines through ganging and supporting the Allies; for this purpose, the Greeks in Bafra didn’t obey Ottoman’s call for mobilization although they were citizens of the Empire during the War. They instead joined the Greek gangs. The district of Bafra, under Canik (Samsun) Sanjak, was one of the locations where these gangs carried out serious activities for the purpose of establishing a Pontus State; the so-called State would be located in Samsun (as the center), covering an area including Kastamonu, Batum and a part of Erzincan. Nebyan Mountains located among Bafra, Alaçam, Kavak and Samsun regions were centers for gangs in and around Bafra. According to the registrations of the Bafra courthouse, the crimes of murder, injury, extortion, highway robbery, theft, plunder were committed by the Greek gangs. The crimes of Pontus Greek gangs in the Black Sea Region were similar to those of the Armenian gangs in terms of purpose and method. The activities of Pontus Greek gangs in and around Bafra will be analyzed on the basis of the references from Ottoman archive documents and related studies in the literature. The truth that Turks were killed in a cruel way in and around Bafra, similar to the cruel activities in the other areas in the Ottoman Empire during the First World War will be explained in this study. Bafra and the area surrounding Bafra were important centers for Pontus activities. The aim of this

study is to discover some important information about Pontus activities in and around Bafra and to contribute to the literature.

Keywords: The First World War, Bafra, Greek, Pontus, Gang

Giriş

Osmanlı döneminde Canik bölgesi; Vezirköprü, Havza ve Ladik dışında Samsun ile Ordu arasındaki kalan bölgeye verilen isimdir. XV. ve XVI. yüzyıllarda sancağın kazaları Samsun, Bafra, Kavak, Arım (bugünkü Çarşamba'ya yakın yer), Terme, Ünye ve Satılmış (Fatsa, Korgan ve civarı) bölgeleriydi. XVII. yüzyılda sancağın kaza sayısı artmış, örneğin Bafra'ya bağlı Alaçam nahiyesi kaza olmuştur¹. 1830-1831 yıllarında Sivas eyaletine bağlı olan Canik sancağı, 1846-1847'deki idari taksimat ile Trabzon eyaletine, 1871'de kabul edilen İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesiyle 1872'de müstakil hale gelmiştir. 1877 yılında Trabzon vilayetine bağlansa da², Mart 1910 tarihinde tekrar müstakil sancağa dönüşmüştür. Böylece 1910 itibarıyla Canik sancağı, Samsun merkez olmak üzere Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazalarından meydana gelmiştir. Ayrıca merkez Samsun'a Kavak, Bafra'ya Alaçam ve Ünye'ye Karakuş nahiyeleri bağlıdır³.

1890 yılında Canik sancağında 214.135 Müslüman, 77.000 Rum, 269.565 Ermeni, 250 Yahudi ve 150 yabancı yaşamaktadır⁴. 1904'te ise 227.424 Müslüman, 72.653 Rum ve 20.002 Ermeni olmak üzere toplam 320.710 nüfusun %71'i Müslümanlardan, %22,7'si Rumlardan oluşmaktadır⁵. 1914 sayımına göre de Samsun (merkez), Ünye, Bafra, Fatsa, Çarşamba, Terme kazalarından meydana gelen Canik sancağında;

¹ Mehmet Öz, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 86.

² Rıza Karagöz, "Canik'in İdarî Yapısı ve İdarecileri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2011, s. 130-131.

³ Karagöz, a.g.m., s. 133; Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 67, 69.

⁴ M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, s. 30.

⁵ Öz, a.g.m., s. 86.

mevcut 393.340 kişiden oluşan nüfusun 265.950'si Müslüman, 98.739'u Rum, 27.319'u Ermeni olup geriye kalanlar Yahudi, Protestan, Keldani ve yabancıardan meydana gelmektedir. Aynı yılın Bafra'daki nüfus yapısı ise şöyleydi: 48.944 Müslüman, 30.838 Rum, 1.735 Ermeni, 23 yabancı olmak üzere toplam 81.540'tır⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rumlar, Canik sancağında ekonomik olarak güçlenmiş ve kendi burjuvazisini ortaya çıkarmışlardı. Özellikle Rusya ve İran'la sürdürülen ticari ilişkiler Rum burjuvazisinin hâkimiyetinde gerçekleşmiştir. Ayrıca bölgenin en önemli tarım ürünü olan tütün ile fındık üretimi ve kıyı taşımacılığında da Rumlar söz sahibi olmuşlardır. Rum tüccarların ekonomik olarak gelişmesi kendisini yerel düzeyde de göstermiştir. Yedi üyeli Samsun Belediye Meclisi'nin altısı; Samsun Ticaret Odası'nın sekiz üyesinin dördü⁷, Ziraat Meclis üyelerinden altısı Rumlardan ikisi Türklerden oluşmaktaydı⁸.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Fransa'da ortaya çıkan milliyetçiliğin Avrupa'da yayılmaya başlamasıyla, Osmanlı coğrafyası da etkilenmiştir. İlk önce Sırp lar nezdinde başlayan ayaklanmalar ardından Yunanlara sıçramıştır. Başlangıçta bağımsız bir devlet kurmak, ardından Bizans Devleti'ni yeniden oluşturmak için Yunanlar, teşkilatlanmaya başlamışlardır. Kurdukları ilk cemiyet, Filiki Eteryadır⁹. Cemiyetin başlıca amacı Yunanların bağımsızlığını sağladıktan sonra Akdeniz adaları ve İstanbul'u da içine alacak şekilde Megali İdea'yı gerçekleştirmektir. Gerçekleştirilmek istenen hedefler içerisinde bir

⁶ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: I, Haz. Ahmet Tetik, Ankara 2005, s. 643.

⁷ Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1993, s. 92; Bünyamin Kocaoğlu, *Millî Mücadele Yıllarında 15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri (1919-1921)*, Samsun 2012, s. 90.

⁸ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İstanbul 2000, s. 354; Balcıoğlu, a.g.m., s. 92.

⁹ Osmanlı Devleti'ndeki Rumların silahlanması için propaganda faaliyetlerinde bulunan Cemiyet, 1814 yılında Odesa'da kurulmuştur. 1821 yılında başlayan Yunan İsyanı'nın liderliğini yapan Alexandros Ypsilantis, isyan sırasında Cemiyetin başında bulunmaktaydı. Bkz. Yüksel Küçükler, *Tarihî Arka Planıyla Pontus Meselesi ve Yabancı Basına Yansımaları*, Ankara 2019, s. 59.

Pontus¹⁰ Rum Devleti kurmak da bulunmaktaydı¹¹. Merkezi Samsun olacak olan bu devletin sınırları; Batum'un kuzeyinden İnebolu'nun batısına kadar olan Rize, Trabzon, Ordu, Sinop, Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas, Gümüşhane, Karahisar-i Şarki (Şebinkarahisar), Tokat, Amasya, Çorum sancaklarının tamamı ve Erzincan sancağının bir bölümünü kapsıyordu¹².

1904 yılında Amerikalı din görevlisi Klematyos'un girişimleriyle İnebolu'da Pontus Cemiyeti¹³, yine aynı yıl Merzifon Amerikan Koleji'ndeki Rum öğrenciler, "Rum İrfanperver" ve "Pontus" adında iki kulüp kurmuşlar, ardından üçüncüsü olarak "Musiki" kısmını oluşturmuşlardır. Daha sonra kurulan kulüpler "Pontus Cemiyeti" adı

¹⁰ "Pontos" ismi ilk olarak Karadeniz kıyılarında yaşayan ve yabancılara iyi davranmayan vahşi kabilelere verilen bir isimdir. Grekler, bölgede koloniler kurmaya başlayınca pekiyi karşılanmadıkları için Karadeniz'e "Pontos Axeinos veya Axenos (konuk/yabancı sevmeyen deniz)" demişlerdir. Fakat zamanla zenginleşince buranın ismini değiştirerek "Pontos Euxenos (Konuksever Deniz)"; Grek, Latin ve Ermeni yazarlar ise Pontos yani "Deniz" adını kullanmışlardır. Bkz. Mehmet Tezcan, "Pontos Krallığı (M.Ö. III-M.S. IV Yüzyıl)", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Ankara 2007, s. 77-78. MÖ. 298- MÖ. 63 yılları arasında varlık gösteren Pontos Krallığı ile Pontus Rum İmparatorluğu (1204-1261) arasında hiçbir ilişki ve bağlantı bulunmamaktadır. Amaç kurulacak yeni bir Rum devletinin tarihsel bağlantılarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Örneğin Pontos Krallığı'nın merkezi sırasıyla Amasya, Sinop ve geçici bir süre için Bergama olmuştur. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ise adından da anlaşılacağı üzere Trabzon'dur. Daha sonra yeniden kurulmak istenen devletin merkezi ise Samsun olmuştur. Bkz. Mehmet Goloğlu, *Anadolu'nun Millî Devleti Pontos*, Ankara 1973, s. XVI. Bölgede Finikeliler, Asurlular, Kimriler, İskitler, Persler, Araplar, Cenevizliler, Venedikliler, Romalılar, Yunanlar, Moğollar, Selçuklular etkili olmuş ve yerel halkla kaynaşmışlardır. Bkz. Goloğlu, a.g.e., s. XVIII-XIX. Yerel halkın kimliğine bakıldığında ise Yunanlıktan ziyade bazılarının Türk asıllı oldukları görülmektedir. Dolayısıyla arması Ay-yıldız olan ilk Pontos devletinin kralları tarihçilere göre İranlı ya da yerli prenslerden oluşmaktadır. Kesin olan bir şey var ise de, o da Yunan olmamalarıdır. Fakat Pontos kralları gelişmeye açık olduklarından Yunan kültür ve uygarlığına hayran olup temsilcilerini saraylarında ağırlamışlar; hatta Yunan prenseslerle evlenmişlerdir. Yunanların serbest olarak ticaret yapmalarına olanak sağlamışlardır. Böylece Yunan dili, kültürü ve uygarlığı yerli halkla kaynaşmıştır. Doğu Karadeniz bölgesinde Yunanca'nın hâkim dil olmayıp içerisinde Yunanca'nın da olduğu yerli dillerin karışımından çıkması, bu durumun bir göstergesidir. Geniş bilgi için bkz. Goloğlu, a.g.e., s. 78-104.

¹¹ *Pontus Meselesi*, Haz. Yılmaz Kurt, Ankara 1995, s. 31.

¹² *Pontus Meselesi*, s. 61.

¹³ Balcıoğlu, a.g.m., s. 92.

altında birleştirilmiştir. Genişlemeye devam eden Rum teşkilatlanması 1908'de Samsun'da "Rum Teceddüt ve İhya Cemiyeti"den başka silahlı bir cemiyet olarak "Müdafaa-i Meşruta"yı meydana getirmişlerdir. Müdafaa-i Meşruta Cemiyeti'nin Ünye, Fatsa, Kavak, İnebolu, Havza, Çarşamba, Bafra, Sinop, Kayseri, Kırşehir, Ürgüp ve Tokat'ta şubeleri vardı¹⁴. "Samsun Rum Muhacirin Cemiyeti", "Pontus İdman Kulübü", "İrfanperver Kulübü", "Mukaddes Rum Anadolu Cemiyeti", Samsun'da varlıklarını sürdüren diğer cemiyetlerdir¹⁵.

Teşkilatlanmaya başladıkları andan itibaren Batılı Devletlerin himayesinde faaliyetlerini yürüten Pontusçu Rumlar, Birinci Dünya Savaşı'nda¹⁶ özellikle Fener Rum Patrikhanesi ve metropolitlerin

¹⁴ *Pontus Meselesi*, s. 64; Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Trabzon 2001, s. 53-54; Balcıoğlu, a.g.m., s. 92. Misyoner okullarından İstanbul'daki Robert Koleji Bulgar, Suriye Protestan Koleji de Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde etkisi olmuştur. Pontusçuluk faaliyetlerinde ise Merzifon Amerikan Koleji aynı görevi üstlenmiştir. Bkz. Gülbadi Alan, "Anadolu'daki Yabancı Okullar ve Pontusçuluk", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Ankara 2007, s. 182. Merzifon Amerikan Koleji'nde Pontusçuluk faaliyetleri için bkz. Rahmi Çiçek, "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Sorunu", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Ankara 2007, s. 207-210; Nuri Yazıcı, *Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Ankara 2003, s. 59-63.

¹⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 65-68.

¹⁶ Sanayileşen devletlerin hammadde ve pazar ihtiyacını gidermek açısından mevcut sömürgelerini korumak ya da genişletmek çok önemli idi. Birinci Dünya Savaşı öncesi, son 50 yıl içerisinde yapılan anlaşmalar savaşın iki blok arasında gerçekleşmesine yol açmıştır. Bir tarafta İngiltere, Fransa ve Rusya'nın olduğu İtilaf Devletleri; diğerinde ise Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti bulunmaktaydı. İtalya ise nihayet İtilaf bloğunda yer almıştır. Devletler arasındaki anlaşmazlıklar o kadar fazlaydı ki savaşın çıkması bir bahaneye bakmıştır. 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahtı ve eşinin bir Sırp tarafından öldürülmesi savaşı başlatacak olan gelişme olmuştur. 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş açması üzerine devletlerin savaş ilanları peş peşe gelmeye başlamıştır. Almanya 1 Ağustos'ta Rusya'ya ve 3 Ağustos'ta Fransa'ya, 4 Ağustos'ta İngiltere Almanya'ya savaş ilan etmiştir. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiği tarihten bir gün sonra Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak antlaşması imzalamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin savaşta aldığı vaziyeti göstermektedir. Sonuçta meydana gelen gelişmeler doğrultusunda 2 Kasım'da Rusya'nın, 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanlarına 12 Kasım'da Osmanlı Devleti karşılık vermiştir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: II/IV, Ankara 1991, s. 558-593; 614-619; Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Cilt: 1-2, İstanbul (Baskı Yılı Yok), s. 100-110; Enver Ziya Karal,

aracılığıyla İtilaf Devletlerinin her türlü maddi ve manevi desteğini almışlardır¹⁷. Pontusçu Rumların ilk ayaklanmaları Balkan Savaşları sırasında gerçekleşmiştir. Askere gitmeyen ya da askerden kaçan Rumlar, köylerinde veya köyelerine yakın yerlerde ikamet ederek buralarda çeteler kurmuşlardır. Balkan Savaşları esnasında Samsun'daki iki Rum köyüne Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi, Rumların Samsun'a saldırmalarına; hatta bir Rum papazın önderliğinde silahlı gücün Samsun'a girmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Canik Mutasarrıfının yaptığı uyarılar sırasında Papazın değneğiyle Mutasarrıfın elindeki kitaba vurması, kendilerine olan güveni göstermesi bakımından önemlidir. Zira bu olay, ileride gerçekleştirecekleri isyanların adeta habercisi olmuştur¹⁸.

Pontusçu Rum Çetelerinin Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla çıkan seferberlik çağrısına uymayan gayrimüslimlerin¹⁹ içerisinde Osmanlı vatandaşı Rumlar da vardı. Rumların bir kısmı askere gitmedikleri gibi askerlikten muaf olmak için ödemeleri gereken miktarı da vermemişler, ayrıca askere gidenler de belli bir süre sonra firar etmişlerdir²⁰.

Yerli Rumların desteğinde Pontus Rum Devleti kurmak amacıyla olan Rum çetelerinin²¹ yoğun bir şekilde faaliyet gösterdikleri yerlerin başında Orta Karadeniz bölgesi gelmiştir. Çünkü bu bölge, üç yerden

Osmanlı Tarihi, Cilt: IX, Ankara 1999, s. 365-373; 397-399; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul 2000, s. 461-469; J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2010, s. 599-602; Basil Liddell Hart, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yay. Haz. Edip Gölbaşı-Ülke Evrim Uysal, İstanbul 2014, s. 1-36.

¹⁷ Mehmet Okur, "Pontus'çu Faaliyetlerde Batılı Devletlerin Rolü", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun 2009, s. 396-397. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Çapa, a.g.e., s. 76-93.

¹⁸ Balcıoğlu, a.g.m., s. 93. Hatta Balkan Savaşları sırasında Osmanlı vatandaşı Rumların bir kısmı Yunanların yanında savaşmıştır. Bkz. Yerasimos, a.g.e., s. 357.

¹⁹ Yerasimos, a.g.e., s. 358.

²⁰ Önder Duman, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Ankara 2010, s. 45.

²¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 339.

Anadolu'nun iç kısımlarına girilmesine olanak sağlamıştır. Bunlardan biri de Bafra-Kızılırmak deltası-Vezirköprü-Havza-Merzifon güzergâhıdır²².

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra Pontus Cemiyeti de Samsun, Bafra ve Çarşamba'daki Rum köylerinde sakladığı silahları Rum çetelerine dağıtarak, Rum çetelerinin bölgede faaliyete geçmelerine imkân tanımıştır²³. Samsun ve çevresindeki Rum çetelerinin özellikle para ve silah malzemeleri Ruslar tarafından tedarik edilmiştir. Hatta çete elebaşlarının maaşlarını dahi Ruslar vermiştir²⁴. Rusların Tirebolu'ya kadar ilerlediği bir sırada İngiliz ve Fransız yetkilileri (Sir Mark Sykes ve François Georges-Picot) Osmanlı'nın paylaşılması hususunda yaptıkları anlaşmayı Rus makamlarına sunmuşlardır. Rusya, savaştan önce Samsun-Sivas'ı birbirine bağlayacak demiryolu inşasına göz yummuş olsa da, savaş sırasında Rus işgali altında olan yerlerde Fransızların demiryolu yapımını uygun görmemiştir. Fakat daha sonra İngiliz, Fransız ve Rusların aralarında vardıkları sınır anlaşmasında "*Trabzon'un batısında bir nokta*" cümlesine yer verildikten sonra Rus Çarı II. Nikola, ordusu Sinop'a kadar ulaşmayı başarırca, Rus sınırının buradan başlamasını istemiştir. Bu durumda Ruslar, henüz işgal edilmemiş olan Tirebolu ve Sinop arasındaki toprakları da ele geçirmeyi²⁵ ve işgal sürecinde ise Rum çetelerinden faydalanılmasını amaçlamıştır. Bu çetelerin Karadeniz coğrafyasında teşkilatlanmasını Rusya fırsata çevirerek, Rum çetelerini himayesine almışlardır. Böylece Ruslar, Türk askerini hem cephede hem de cephe gerisinde iki ateş arasında bırakarak zayıf düşürmeyi planlamıştır. Trabzon'daki Rus komutan Albay Artatov'un Rum çete elebaşlarıyla 1916 ortalarında Trabzon'da yaptığı görüşmeler sonucunda şu hususlar benimsenmiştir²⁶:

- Rumların Osmanlı birliklerinde askerlik yapmamalarını sağlamak,

²² Diğer güzergahlardan ilki Samsun-Kavak-Havza ile Ladik-Erbaa-Tokat, diğeri de Çarşamba-Yeşilirmak deltası-Erbaa-Tokat-Sivas yoludur. Bkz. Duman, a.g.e., s. 82-83.

²³ Pelin İskender Kılıç, "Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümetin Uygulamaları", *Turkish Studies*, Vol. 6/2, Spring 2011, s. 489.

²⁴ Duman, a.g.e., s. 88-89.

²⁵ Yerasimos, a.g.e., s. 359-360.

²⁶ Duman, a.g.e., s. 85-86.

- Osmanlı toprakları içerisinde Rusya'nın düzenli gücünü teşkil etmek,
- Rus ordusunun ileri harekâtı sırasında telgraf ve telefon hatlarını kesmek,
- İlerleyen Rus ordularıyla birlikte girdikleri köy ve kasabalarda Müslümanları katletmek,
- Çete faaliyetlerini sona erdirmek için Hıristiyanların iç bölgelere sevkleri kararlaştırıldığı takdirde isyan edilerek sevke engel olmaktadır.

Samsun'a dönen çete üyeleri, Rum halkının çetelere katılımı için burada propagandaya²⁷ başladılar. Propaganda faaliyetleri özellikle Bafra'daki Rumlar üzerinde etkisini göstermiştir²⁸. Samsun bölgesindeki Pontusçuların başında Samsun Metropolitisi Germanous bulunmaktadır²⁹. Bafra'da Piskopos Zinan ve Havza'da Piskopos Aristias da Samsun Metropolitisi'nin önemli yardımcılığıdır³⁰.

Diğer yerlere nazaran Rum nüfus yoğunluğunun fazlalığı, arazinin sarp ve dağlık olması Bafra'nın Nebyan bölgesini Karadeniz'de Pontusçu Rum çetelerinin en önemli faaliyet alanlarından biri olmasını sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı başladığında Nebyan bölgesindeki 17 Rum köyünde 1.457 hanede 8.612 kişi yaşıyordu. Yine 1.500'e yakın silahlı çete mensubu vardı. Bunlara karşılık 1.000 kadar Türk bulunmaktaydı.

²⁷ Propaganda faaliyetleri yurt dışında da sürdürülmüştür. Avrupa'nın değişik yerlerinde yaptıkları konferanslar ile uluslararası alanda etkili olmaya çalışmışlardır. Rusya, Fransa, İngiltere, Yunanistan ve ABD'nin destekleriyle "Pontus Meselesi"ne uluslararası bir nitelik kazandırılmaya çalışılmıştır. Bkz. Mehmet Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM)*, Sayı: 14, Yaz 2007, s. 9. 1917 yılında Tiflis'te "Yunanistan Kafkaslar Komitesi", 4 Şubat 1918'de Giresun eski belediye başkanının oğlu Konstantin Konstantinides Marsilya'da konferanslar düzenlemiştir. Ekim 1917'de Paris'te "Pontus Milli Merkezi" ve ABD'de "Pontus Komitesi" kurulmuş, ayrıca Atina, Londra ve Atina'da gazete ve dergilerde makaleler yayınlanmıştır. Bkz. Yusuf Sarınoy, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Ankara 2006, s. 11-13.

²⁸ Duman, a.g.e., s. 86; Ahmet Tetik, "Çeteler, Venizelos ve Patrikhane", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veyysel Usta, Ankara 2007, s. 213.

²⁹ Goloğlu, a.g.e., s. 241.

³⁰ Duman, a.g.e., s. 84.

Savaşın başlamasıyla Bafra ve çevresindeki Rumlar, diğer yerlerde olduğu gibi seferberlik emrine uymayıp, çetecilik faaliyetleri için dağlara çekilmiştir. Rum çetelerinin Bafra'daki ilk faaliyeti Kasnakçımermer köyünde gerçekleşmiştir. Burada 2 Türk sırt sırta gelecek şekilde bağlanarak yakılmıştır³¹. Ekim 1917 ortalarında Dimitri, Kara İlya, Piç Vasil, Yaylalı Kel Sava, Deli Andon ve Vasil'in başında bulunduğu 600'e yakın çete üyesinin Bafra'nın Çağşur köyüne yaptığı saldırı sonucunda köydeki bütün evler yakılmış, 38'i kız çocuğu ve kadın olmak üzere 68 kişi öldürülmüştür. Ölen 68 kişiden 15'i çıkan yangın sonucunda hayatını kaybetmiştir. Çağşur Faciasından sonra geride kalan 498 kişi Bafra'ya sevk edilerek güvenlikleri sağlanmıştır. Bölgeye asker gönderilerek Rum çetelerinin peşine düşülmüş, askeri takipten bunalan çete elebaşları Bafra Kaymakamlığı ve köy muhtarlarına mektup yazarak Çağşur'daki faciadan sorumlu olmadıklarını belirtmiş ve takibin durdurulmasını istemişlerdir. Ayrıca gönderdikleri mektuplarda tehditkâr bir dil kullanmaktan da çekinmemişlerdir³². Aslında Pontusçu Rum çeteleri Çağşur Faciasıyla kötü ve acımasız niyetlerini ortaya koymuşlardır³³. Yine aynı bölgede yer alan Koşaca köyünü de basan Rum çeteleri daha sonra Boyalı, Türkmenler, Kasnakçı, Kuşkayası, Çepniler köylerine saldırmışlardır³⁴.

Bafra-Samsun arasında yer alan Engiz köyü civarında faaliyet yürüten Rum çetelerine mensup 3 kişinin Osmanlı askerleriyle girdiği çatışma sonucunda silahlarıyla sağ olarak yakalandığı Harbiye Nezareti tarafından 20 Ocak 1917 tarihli yazıyla Dâhiliyeye bildirilmiştir³⁵. 20 kişilik bir Rum çetesi, Bafra çevresinde görev yapan Samsun Nokta Komutanlığına bağlı askerlere saldırmış ve askerlerden 1'ini şehit ettikten sonra sahilden kayıklara binip kaçmışlardır. Bafra'da yaşayan Halis Bey oğlu İbrahim isminde biri, Rum çeteleri tarafından katledilmiş, katliamda bulunan çetecilere yardım ve yataklık eden 3 Rum tutuklanmıştır. Bunun üzerine Rum çetelerinin gerçekleştirdikleri

³¹ *Pontus Meselesi*, s. 189.

³² Duman, a.g.e., s. 104, 106-107; Yazıcı, a.g.e., s. 78. Çağşur Faciasında vefat edenlerin listesi için bkz. Duman, a.g.e., s. 105-106.

³³ BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-006; BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-007.

³⁴ *Pontus Meselesi*, s. 189.

³⁵ BOA, DH. EUM. 3.şb., nr. 00019-00064-001-001.

eylemlerle ilgili takibat ve soruşturmaların devam ettiği 30 Temmuz 1917 tarihli yazıda ifade edilmiştir³⁶. 5 kişilik bir Rum çetesi, Bafra'ya bağlı Yertib köyünde yaşayan Kadıasker oğlu Ahmet'in eşini yaralayıp mallarını gasp etmiş, 20 kişilik bir başka Rum çetesi de yaraladıkları Arnavut muhacirlerinden Ahmet'in Haru köyüne saldırmışlardır³⁷. 1918'in 15 Mart gecesi Deli Andon'un başında olduğu 20 süvari ve 30 piyadeden oluşan toplam 50 kişilik çete, Bafra'ya bağlı Engiz köyü civarında yer alan Balık gölünde yaşamını sürdüren kayıkçılara saldırarak 9 kişiyi katletmiş, 3'ünü de yaralamıştır³⁸. Bafra Savcısı, jandarma komutanı ve belediye doktorundan oluşan heyet, soruşturma yapmak üzere olay yerine gitmiş ve incelemede bulunmuşlardır³⁹. Katliam

³⁶ BOA, DH. EUM. 3. Şb., nr. 00023-00007-002-001.

³⁷ Kılıç, a.g.m., s. 491.

³⁸ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00055-00027-002-001; BOA, DH. ŞFR., nr. 00580-0019-001 ve 005 arası.

³⁹ Yapılan inceleme sonucunda katliam şöyle gerçekleşmiştir: Rum çete elebaşı Andon ve 50 kadar adamı saat 20:00 civarında Balık gölü kenarındaki kulübelerde balıkçılık yapan Sürmeneli Osman ile Hüseyin Reis, kardeşleri İsmail, Mustafa Ömer; Oflu Mehmet Ali ve kardeşi Ahmet Ali; Akçaabatlı Çecizoğlu Ali; Değirmencioğlu Muharrem; Samsun'un Hançerli mahallesinden Sarı Mehmet oğlu Mehmet; Reis oğlu Celal; Akçaabatlı İvan oğlu Ömer; Hopalı Tahir Efendi oğlu Şemsettin; Kavaklı Ali ve oğlu Hilmi; Samsunlu Bilal; Kayıkçı Temel; Ahmet; Şükrü; Engiz köyü muhtarının oğlu Şükrü; Samsun Düzköy'den Vasil, Kuzma, Kiregi, Yanko, Paskal, Postbıyık Topal Hacı Şamil; Kızılgöl'den Camus Lazari oğlu Kosti; yine Kızılgöl'den olup isimleri soruşturma sırasında belirlenemeyen 30 kadar kadın; Balık gölünden Balık rüsumu tahsilatıyla görevli Bafra İcra Dairesi'nden Ali Efendi ile hizmetkârı Süleyman ve bu kişileri Bafra'ya getirmek üzere orada bulunan Sürmeli köyünden Arabacı Anayoya isimli kişilerin karşısında yemek yedikten sonra Rumların evlerine gitmelerine izin vermişler. Ardından Hüseyin Reis ve kardeşi İsmail, Oflu Mehmet Ali, Akçaabatlı Hançer oğlu Ali, Değirmencioğlu Muharrem, Kavaklı Ali, Samsunlu Sarı Mehmet oğlu Mehmet ve eniştesi Reis oğlu Celal, Akçaabatlı Ömer, Hopalı Şemsettin, vergi tahsildarı Ali Efendi ve hizmetkârı Süleyman ile Engizli Şükrü'yü kulübelerin birinde toplayıp para ve eşyalarını gasp etmişler. Aldıkları parayı yetersiz bulduklarından Deli Andon ve arkadaşları Ayestil, Kuyrak, Kupar ile 1-2 kişi daha ateş ederek 9'unu katletmişler; Celal, Ömer ve Şemsettin'i ağır yaralamışlardır. Katliamdan sonra kulübede bulunan balık, un, tuz gibi yiyecek maddelerini alarak kaçmışlar. Ayrıca kaçarken Bafra-Samsun güzergahındaki karakollar arasında iletişimi sağlayan telgraf direkleri ve tellerine zarar vermişlerdir. Bkz. BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00055-00027-003-001.

üzerine Dâhiliye Nezareti, Canik mutasarrıflığından Deli Andon ve çetesinin yakalanmasını istemiştir⁴⁰.

10 Mayıs 1918 tarihinde Bafra'nın Muameleli köyü civarında 10 kişilik Rum çetesi ile Yediş Karakolu'nda görevli askerler ve askerleri destekleyen Müslüman köylü arasında meydana gelen çatışma sonucunda çete üyelerinden 1'i öldürülmüş, 2'si yaralanmıştır⁴¹. 27 Mayıs gecesi Bafra'nın İlyaslı köyüne gelerek iki çift büyük baş hayvanı gasp eden bir Rum çetesiyle girişilen çatışma sonucunda eşkıyadan 3 kişi öldürülmüş, gasp edilen hayvanlar geri alınmıştır⁴². 28 Mayıs'ta Bafra'nın bir köyünde, içerisinde kadınların da olduğu 6 kişilik gruba saldıran 20 kişilik bir Rum çetesi, 3 erkeği katletmiş, grubun elindeki zahireleri ve öldürdükleri kişilere ait beygir ve eşeği alarak kaçmışlardır. Daha sonra eşkıya takibi sonucunda gasp edilen hayvanlar geri alınmıştır. Bir gün sonra yani 29 Mayıs'ta Bafra'nın Sarpon köyünde Rum çetelerinin gizlendiği haberinin alınmasıyla köy kuşatılmış, üç saat devam eden çatışma sonucunda 6 çete üyesi öldürülmüş, 2 tüfek ele geçirilmiştir⁴³. 8 Haziran'da Bafra'nın Galebe köyünü basan Rum çetesiyle Müslüman köylü arasında meydana gelen çatışma sonucunda Müslümanların 1'i şehit olmuş, 1'i de yaralanmış iken Rum çete üyelerinden 3'ü yaralanmıştır⁴⁴. 17 Haziran'da Bafra merkezde yaşayan Arnavut Bekir adında birisi Şarlan köyüne giderken Rum eşkıyası tarafından katledilmiştir⁴⁵. Bafralı Salim ve Şevket Efendilere ait Kerte köyündeki çiftlik, Rum çetesi tarafından yakılmıştır⁴⁶. Çiftlikte müstahdem Fahri şehit edilmiş, 1 kadın ile 4 çocuğunun akıbeti hakkında bilgi alınamamıştır⁴⁷.

⁴⁰ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00055-00027-004-001. Yine başka bir şifrede; Deli Andon ve çetesine yönelik takibin arttırılması ve sonucun bildirilmesi istenmektedir. Bkz. BOA, DH. ŞFR., nr. 00085-00251-001-001.

⁴¹ BOA, DH. EUM. 3. Şb., nr. 00025-00060-001-001.

⁴² BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00038-00038-001-001.

⁴³ BOA, DH. EUM. 3. Şb., nr. 00025-00072-001-001.

⁴⁴ BOA, DH. EUM. 3. Şb., nr. 00025-00071-001-001.

⁴⁵ BOA, DH. EUM. 3. Şb., nr. 00025-00073-001-001.

⁴⁶ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00040-00041-001-001.

⁴⁷ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00037-00052-001-001.

Şimdiye kadar verilen örnekler dışında Canik mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgraflarda Pontus Rum çetelerinin gerçekleştirdikleri katliamlara ilişkin toplu bilgiler verilmektedir. 24 Şubat-28 Mart 1918 tarihleri arasında Bafra kazası dahilinde Rum çeteleri tarafından Osmanbeyli'de 1, Düzköy'de 2, ismi okunamayan bir başka köyde 11, Sürmeli köyünde 5, Gazibeyli'de 1, Kırılaca'da 2 hane yakılmış, Çalköy'de 5, Sarmaşık'ta 1 Müslüman katledilmiş⁴⁸, Candar'da 60 hayvan gasp edilmiştir. Bunlara karşılık güvenlik güçlerinin takibi sonucunda 140 çete üyesi öldürülmüş, askerlerden 1'i şehit olmuş, 17'si yaralanmıştır⁴⁹. 4 Mart-23 Mayıs 1918 tarihleri arasında Bafra'daki güvenlik güçleri tarafından gerçekleşen takip sonucunda 219 çete üyesi ölü, 11'i yaralı ve 4'ü sağ yakalanmıştır. Gasp edilen hayvanlardan 178 büyük baş hayvan geri alınmış ve 55 silah ele geçirilmiştir⁵⁰. Bunlara karşılık Müslüman ahalden 5 şehit ve 5 yaralı ile takip müfrezesinden 3 asker yaralanmıştır⁵¹.

23 Nisan 1918 tarihinde Canik mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda; 50'si Ermeni ve diğerleri Rum olmak üzere 420 kişiden oluşan 6 çetenin Bafra'da faaliyet gösterdiği, değişik yerlerden 293 Ermeni'nin Samsun'un bir başka kazası olan Çarşamba'da faal olduğu belirtilmiştir. Merkez sancak ile Terme, Ünye, Fatsa kazalarında çete faaliyetlerinin iki ay öncesine göre katliamlarda bulunmaktan ziyade değirmen basmak, köylünün zahire ve hayvanlarını gasp etmek şeklinde suçlar işlediği ifade edilmiştir. Ayrıca aynı yazıda dikkati çeken hususlardan biri de faaliyetlerin özellikle Bafra'da görülüyor olması ve çete elebaşlarının önemli bir kısmının Bafra'lı olmasıdır⁵².

Rum çetelerinin bölgede yoğun bir şekilde saldırılar düzenlemeleri Osmanlı yetkililerince raporlar hazırlanmasına neden olmuştur. Karadeniz coğrafyasında Rum çetelerinin faaliyetlerini araştırmak için

⁴⁸ BOA, DH. ŞFR., nr. 00578-0082-001-001; BOA, DH. ŞFR., nr. 00578-0082-001-002.

⁴⁹ BOA, DH. ŞFR., nr. 00578-0082-001-003 ve 007 arası.

⁵⁰ BOA, DH. ŞFR., nr. 00585-00031-001-001.

⁵¹ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00037-00052-001-001.

⁵² BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00040-00015-005. Ayrıca bkz. BOA, DH. ŞFR., nr. 00582-0073-001-001 ve 004 arası.

kurulan soruşturma heyetlerinden birinin 23 Ağustos 1916 tarihli raporuna göre; Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Sinop bölgelerindeki çete elebaşlarının kimlikleri belirlenmiştir. Bunlar içerisinde Bafra bölgesinde faaliyet yürüten çete elebaşlarının isimleri şunlardır: Sava, Deli Andon, Kara İlya, Yuvan ve Tutor (Dikran). Fakat Tutor öldükten sonra çetesi aynı köyden Arsuri tarafından idare edilmiştir⁵³. 1917 yılına ait raporların birinde Samsun'da 11, Bafra'da 13, Çarşamba'da 8, Terme ve Ünye'de 3 çete vardı. Canik mutasarrıflığına göre ise Bafra'daki çete sayısı aynı olmakla birlikte Samsun ve Çarşamba'da 15, Terme'de 6, Giresun'da 3 ve Ordu'da 1 çete bulunmaktaydı. Bafra'daki 13 çete elebaşının isimleri ve ikametgâhları ise şöyleydi: Bafra'nın Domuztağlı köyünden Sava, Kurugökçe köyünden Deli Andon ve bacanağı Yanika, yine aynı köyden Abanosun Yorgi, Atılğan köyünden Kara İlya, Bafra köyünden Yuvan ve Yanika, Ladikli köyünden Tutor diğer ismiyle Dikran, Derecik köyünden Sava diğer ismiyle Venizelos, Kızılçök köyünden Yanko, Taflan köyünden Küçük İstil, Ebeşli köyünden Vasil Usta, Kertme köyünden Bayayani oğlu Teofidus⁵⁴.

Her ne kadar önlemler alınıp çete faaliyetleri sona erdirilmek istenmişse de olumsuzluklar yaşanmıyor değildi. 23 Nisan 1918 tarihli Sivas Valisinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazı bu anlamda önemlidir. Yazıda; Vali iki noktaya vurgu yapmıştır. Birincisi; çetelerin zulmü, diğeri ise en büyüğünden küçüğüne kadar askeri rütbelilerin kanunlara uymayıp, keyfi davranışlarda bulunmasıdır. Valinin aktardığına göre Amasya sancağında asayiş o kadar bozuktu ki Makedonya'nın 1900'lü yılların başındaki halini andırmakta⁵⁵, köylülerin

⁵³ Tetik, a.g.m., s. 211.

⁵⁴ Duman, a.g.e., s. 93-95. Metinde ifade edilenlerin dışında Bafra kazasına bağlı köylerden olup çete kuranların isimleri için bkz. Duman, a.g.e., s. 96-102.

⁵⁵ Yüzyıllar boyunca Osmanlı egemenliğinde olan bölgede merkezi otoritenin zayıflamasıyla Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan arasında bir hâkimiyet mücadelesi görülmeye başlanmıştır. Kurdukları komiteler vasıtasıyla insan kaçırma, soygun, tedhiş faaliyetlerinde bulunarak asayişsizliğin kaynağını oluşturmuşlardır. Ayrıca büyük devletlerin özellikle Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın Balkanlardaki rekabeti "Makedonya Sorunu"nun uluslararası bir mesele haline gelmesini sağlamıştır. Rusya ve Avusturya-Macaristan tarafından teklif edilen Mürszteg Programı, İngiltere'nin Makedonya üzerindeki ıslahat projesinin hafifletilmiş hali olup Ekim 1904 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Fakat Makedonya'da "komitacılık"

can, mal ve namus güvenliği sağlanamadığı gibi sancak ve kazalar arasındaki yollar da güvenli değildi. Ayrıca bölgede eşkıyalık hareketlerinde bulunanlar öncelikle Rumlar olsa da Müslümanlardan oluşan çeteler de vardı; hatta bazen Rumlar ile Müslümanlar birlikte hareket etmişlerdir. Çetelerin sayısı 20 ilâ 100 arasında değişmekle beraber birleştiklerinde sayı 300'e varmıştır. Bu çetelerin takip edilip ortadan kaldırılması vazifesi Samsun havalisi komutanı Rıza Paşa'nın sorumluluğunda olmasına rağmen bu kişi eşkiya hareketlerini engellemek için zaman harcayacağına tütün satmakla uğraşmıştır⁵⁶.

Bafra merkez ve bağlı köylerinde faaliyet gösteren Pontusçu Rum çeteleri, ayrıca Bafra'nın komşu çevrelerinde de görülmüştür. Deli Andon'un başında bulunduğu⁵⁷ Rum çetesinin gerçekleştirdiği katliamla ilgili incelemede bulunmak üzere Ekim 1917 tarihinde Sinop'un Boyabat kazasına bağlı aynı zamanda Bafra'ya sınır olan Taşağıl köyüne giden Boyabat Savcısı Kamuran ve Sertabibi İrfan Beylerin incelemeleri sonucunda şu tespitlere varılmıştır: Bafra ve Vezirköprü'den gelen Rum çeteleri Taşağıl'a beş dakika mesafedeki Alpoğan köyünü basarak, köyün zenginlerinden Elmacı Ali Ağa'nın büyük oğlu Emin'i kaçırıp karşılığında 300 lira nakit, 200 lira değerinde de altın talep edilmiştir. Ali Ağa bulabildiği 25 lira nakit parayı, köylülerden Onbaşı Bekir isminde biriyle göndermişse de, para eşkıyalar tarafından yetersiz bulunmuş, ayrıca Ali Ağa'nın bizzat gelmesi istenmiştir. Ancak hayatı tehlikeye gireceğinden Ali Ağa teklifi kabul etmemiş, nitekim parayı da tamamlayamadığı için oğlunu Rum çetelerin elinden kurtaramamıştır⁵⁸. Emin, Sıkapulu yaylasında bir kayalıkta öldürülmüş halde çobanlar tarafından bulunmuş ve bu durum askeri yetkililere bildirilmiştir.

faaliyetleri yine de devam etmiştir. Dolayısıyla Anadolu'da Ermeniler, Karadeniz'de Rum çetelerinin yaptıklarıyla Makedonya'dakiler arasında fark bulunmamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 2003, s. 580-592; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Ankara 1995, s. 146-161. Makedonya'da Yunanlar ile Bulgarlar arasında meydana gelen çatışmaların kıskırtıcıları arasında 1900-1907 yılları arasında Kastoria Metropoliti olan Germanos yer almaktadır. Bu faaliyetlerinden dolayı merkeze alınan Germanos, daha sonra Samsun'a atanarak yıkıcı faaliyetlerine burada da devam etmiştir. Bkz. Küçüker, a.g.e., s. 88.

⁵⁶ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00040-00015-0011.

⁵⁷ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00029-00054-003-001.

⁵⁸ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00029-00054-008-001.

Soruşturma heyetinin raporunda; *“Emin’in vücudunda et namına bir şey kalmadığı gibi her bir kemik dere içerisinde bulunup bir araya getirilmiştir⁵⁹.”* cümlesine yer verilerek katliamın korkunç boyutunu ortaya koymaktadır. Bu korkunç olaydan başka soruşturma neticesinde Rum çetesinin içerisinde doktorların da olduğu belirlenmiştir. Bunların dışında köydeki 100 hayvan, köylüye ait eşyalar Rum çetesince gasp edilmiş, para vermeyenlerin kızları kaçırılmış, hatta kızların ayakları yakılarak işkencede bulunulmuştur. Ayrıca soruşturma sırasında biri Bafra’nın Pelitbükü köyünden Karaosmanoğullarından Hasan oğlu Mustafa ve diğeri Mustafa’nın arkadaşı İbrahim adlarında iki asker kaçağı da yakalanmıştır. Mustafa’nın üzerinden; *“Rum çetelerine hitap, merkur Mustafa’ya tesadüf olduğu takdirde ilişik eylememeleri.”* yazılı bir kâğıt çıkmıştır. Yine bu şahıs, Rum çetelerinin köyleri yağmalayacağını, yağmalamalar karşısında hükümetin Rum çetelerine karşı bir şey yapamayacağını ve köylülerin yerlerini terk etmeleri gerektiğini belirten propagandalar yapmıştır⁶⁰. Dolayısıyla bu durum Rum çeteleriyle iş birliği içerisinde olan yerlilerin de olduğunu göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında alınan birtakım tedbirler sayesinde çete faaliyetleri sınırlı bir şekilde gerçekleşmiş olsa da 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Osmanlı ordusunun terhis edilmesiyle Pontus Rum çetelerinin faaliyetlerini serbest olarak sürdürmelerinde artık hiçbir engel kalmamıştır⁶¹.

⁵⁹ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00029-00054-006-001.

⁶⁰ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00029-00054-008-001.

⁶¹ Trakya ve Batı Anadolu’yu işgal eden Yunanların hedefinde Ankara yer almıştır. Yunanistan Başbakanı Venizelos, Doğu Karadeniz’de sayıları 20-25.000 arasında değişen Rum çetelerine, Samsun’dan çıkartma yapacak 6-7.000 kişiden oluşan Yunan ordusuyla Ankara’ya yürümeyi amaçlamıştır. Venizelos, üç hafta içerisinde Ankara’ya ulaşmayı planlamıştır. Planın işlerlik kazanması amacıyla Pontus Rum çetelerinin Orta Karadeniz’in geçitlerinde düzenledikleri saldırılar, aynı zamanda Türklere yönelik katliamlara dönüşmüştür. TBMM hükümetinin Ermenilere karşı kazandığı başarılarla Doğu’nun güvenliği sağlandıktan sonra Pontus Rum çetelerinin üzerine gidilerek, Yunanların bu planı devreye girmesi engellenmiştir. Yunanlar sadece Samsun, Trabzon ve İnebolu’yu bombalamakla yetinmiştir. Bkz. Sarıay, a.g.m., s. 35-40. Milli Mücadele döneminde Rum çetelerinin Bafra ve çevresindeki mezâlimi için bkz. BOA, DH. EUM.

Pontusçu Rum Çetelerinin Faaliyetlerine Karşı Alınan Tedbirler

Pontus Rum çetelerine karşı güvenliği sağlamakla görevli bulunan jandarma kuvvetlerinin üçte ikisi, 1916 başlarında çıkan düzenlemeyle orduya katılmıştır. Bu durum özellikle çetelerin takibinde önemli bir görev üstlenen süvari jandarma tabur sayısını azaltmıştır. Bu eksiklik, 23 Mart 1916 tarihinde çıkarılan kanunla askerlik görevini yapmayanlarla giderilmeye çalışılmıştır. 20 yaşından büyük ve silah kullanabilen kimseler, maaş karşılığında jandarmaya alınmıştır. Her türlü eğitimden yoksun ve çoğunlukla 45-50 yaşlarında olan bu güçle Rum çetelerine karşı başarı sağlamak zor olduğundan 19 Haziran 1916 tarihinde çıkan talimatnameyle Takip müfrezeleri kurulmuştur. Bu müfrezeler; Bafra, Çarşamba, Erbaa, Havza, Merzifon ve Niksar bölgelerinde Pontusçu Rum çetelerinin üzerine gönderilmiştir. Alınan bir diğer önlem ise halkın kendilerini korumaları için onlara silah dağıtımı olmuştur. Ayrıca Pontusçu Rum çeteleriyle yapılan çarpışmalar sonucunda hayatını kaybedenlerin ailelerine maaş bağlanmış ya da belli bir miktar para verilmiştir. Alınan bu tedbirler sayesinde Orta Karadeniz bölgesi dışında Rum çetelerine karşı önemli başarılar elde edilmiştir. Orta Karadeniz'de başarı sağlanamamasının en önemli nedeni ise Canik ve Sivas bölgelerinde sivil ve askeri makamlar arasındaki yetki karmaşasından kaynaklanmıştır. Şöyle ki ilk başta çete takiplerinde yetkili makam askeriyede iken 1917'de mülkî makama geçmiş, daha sonra 1918 başlarında yeniden askeriyeye verilmiştir. Böylece çete takiplerinde istikrar sağlanamamış, hatta bu durum makamları birbirlerini suçlayıcı bir hale düşürmüştür. Bunların yanı sıra kullanılan silahların Rum çetelerine göre daha düşük seviyede olması, bazı rütbelilerin askerlik görevi dışında ticaretle uğraşması gibi nedenler, Pontus Rum çetelerine karşı mücadeleyi olumsuz etkilemiştir⁶². Rum çeteleriyle olan mücadelede bazen de Takip müfrezelerinin silahları yetersiz kalmıştır. Hatta müfrezenin elindeki Martin tüfekleri pek işe yaramadığı gibi

AYŞ, nr. 00003-00050-001-002; BOA, DH. EUM. 3. Şb., nr. 00027-00060-001-001; BOA, DH. ŞFR., nr. 00627-0014-001-001; BOA, DH. ŞFR., nr. 00627-0014-001-002; BOA, DH. ŞFR., nr. 00639-0123-001-001; BOA, DH. ŞFR., nr. 00639-0123-001-002.

⁶² Duman, a.g.e., s. 135-142.

müfrezelerdeki asker sayısı da, Rum çetelerine göre daha az olabiliyordu. Doğal olarak bu durum Müslüman halkın varlığını tehlikeye sokmuştur⁶³.

Canik sancağındaki çetelerin takip edilmesinde kalıcı bir başarının elde edilememesi üzerine askeri yetkililerin nitelikli kimselerden seçilmesi gerektiği Canik mutasarrıflığının Dâhiliye Nezaretine çekmiş olduğu 4 Eylül 1918 tarihli şifrede belirtilmiştir. Bu amaçla Bafra, Çarşamba ve Ünye'deki jandarma komutanlarının becerikli ve dürüst kimselerden seçilmesi istenmiştir⁶⁴. Sivas vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 1 Mayıs 1918 tarihli yazıya göre de çete faaliyetlerine karşı alınacak tedbirlerden biri de vilayet jandarma alayının seferberlikten önceki durumuna getirmektir. Yani genç ve eğitilmiş askerlerden oluşmasını sağlamaktır. Hâlbuki jandarmaların şimdiki hali bu duruma pek uymuyordu. Her ne kadar asker çok gözüke de bunların çoğu eşkiya takibini gerçekleştirecek eğitimden yoksundu. Daha çok geri hizmet işleri görür vaziyette idi. Eğer belirtilen durum düzeltilmezse vilayet içerisindeki Rum çetelerinin Müslümanları katletmesi kaçınılmazdı⁶⁵.

Bafra Belediye Başkanı Dursun ve eşinin imzalarını içeren 29 Mayıs 1918 tarihli telgraf, çetecilik faaliyetlerinin engellenmesi için ne gerekiyorsa yapılması hakkındaydı⁶⁶. Yine Bafra'da müftülük görevinde bulunan Ahmet Galip ve eşi tarafından Sadarete gönderilen bir dilekçede, Rum çetelerine karşı niçin yeterli karşılığın verilmediği sorulmuştur⁶⁷.

Çetecilik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'ni ekonomik yönden de etkilemiştir. Samsun ve havalisinde güvenliği sağlamakla görevli takip müfrezeleri, çete faaliyetlerini durduramadığı için Amasya sancağında toplanması gereken öşür vergisini köylüler verememiştir. Dolayısıyla 20 Haziran 1918 tarihli yazıyla Sivas Valiliği Dâhiliye Nezaretini uyarmıştır⁶⁸.

⁶³ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00029-00054-007-001.

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR., nr. 00594-0090-001; BOA, DH. ŞFR., nr. 00594-0090-003.

⁶⁵ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00040-00015-013.

⁶⁶ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00040-00041-003-002.

⁶⁷ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00040-00041-001-002.

⁶⁸ BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00040-00015-007.

Rumlar, Pontus Devleti kurmak amacıyla bir taraftan çeteler vasıtasıyla her türlü mezâlimi gerçekleştirirken diğer taraftan Ruslar adına casusluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu nedenle Rum kayıkçılar hakkında soruşturma açılmış, denizlerde seyahat yapmaları yasaklanmıştır. Giresun ve Ordu'daki Rumlara güvenilmediğinden askeri yiyecek nakliyatı Türklere verilmiştir. Fakat alınan önlemler yetersiz kalınca Rumlar sevke tabi tutulmuştur⁶⁹. Trakya, Marmara, Batı Anadolu, Antalya ve çevresindeki Rumlar ile Karadeniz sahillerindeki Rumların bir kısmı sevk edilmiştir⁷⁰. Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e 26 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği tezkire üzerine 27 Mayıs'ta "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" çıkarılmış ve bu kanun 1 Haziran'da Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır. Yürürlüğe giren bu geçici kanuna göre sevk ve iskân işlemi gerçekleşmiştir. Bu kanunun ilk maddesinde; savaş sırasında askeri yetkililerin hükümet emirlerine karşı gelenleri ya da asayişsizlik çıkaranlara karşı gerekli önlemleri almaları gerektiği belirtilmiş, ikinci maddesinde de yine askeri makamlarca gerekli görülürse casusluk faaliyetlerinde ya da ihanet içerisinde bulunanların tek olarak ya da toplu halde başka yerlere sevk ve iskân edileceğine yer verilmiştir. Diğer iki madde de ise, kanunun yayınlandığı tarihten itibaren yürürlüğe gireceği ve kanunların uygulanmasından Başkomutanvekili ve Harbiye Nazırının yetkili olduğu ifade edilmiştir⁷¹.

Kanun maddelerine bakıldığında hiçbir topluluğun ismi geçmemesine rağmen sadece Ermeniler için çıkarılmış bir kanun olduğunu söylemek yanlıştır. Zira Rusların doğuda, İngiliz ve Fransızların batıda saldırıya geçtiği bir sırada casusluk ve çete faaliyetleriyle ülkede huzur ve güvenliği bozan unsurlara karşı Osmanlı hükümeti kayıtsız

⁶⁹ Balcıoğlu, a.g.m., s. 94.

⁷⁰ Duman, a.g.e., s. 143.

⁷¹ Takvim-i Vekayi, nr. 2189, 19 Mayıs 1331, s. 1; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III/ III, Ankara 1991, s. 40; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2007, s. 71; Cemal Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011, s. 24-25. Dâhiliye Nezareti'nin Sadarete gönderdiği tezkire 30 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da kabul edilmiştir. Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III/ III, s. 37-38.

kalmamıştır. Dolayısıyla Ermeniler dışında Rumlar da belirtilen kanuna göre sevk ve iskân edilmiştir⁷².

Pontuşçu faaliyetlerinden dolayı Karadeniz'den ilk sevk, 16 Kasım 1916 tarihinde Tirebolu'dan başlamıştır. Buradaki Rumlar, Giresun ve Şebinkarahisar'a sevk edilmiştir. Daha sonra Samsun ile devam eden sevk işlemi, Kadıköy'den 4.000 kişiyle Havza'dan Çorum'a gerçekleşmiştir⁷³. Bafra'dan sevk edilen Rumlar da Çorum ve Ankara'ya gönderilmiştir⁷⁴. Ayrıca Bolu⁷⁵ ve Çankırı taraflarına sevk edilenler de olmuştur. Kastamonu vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 12 Mayıs 1917 tarihli şifrede, Bafra'dan Çankırı sancağına bağlı Çerkeş kazasına bugün 100'e yakın Rum'un geldiği ve burada daha iskân edilecek yerin olmadığı bildirilmekteydi⁷⁶. 1917 Ocak sonunda Bafra ve çevresinden, Şubat'ta ise Çarşamba ve Ünye'den yaklaşık 30.000 Rum Ankara vilayetine sevk edilmiştir. Daha sonra Ordu ve Sinop'takiler gönderilmiştir⁷⁷.

Rumların güvenli bir şekilde sevk edilmeleri amacıyla kalabalık teşkil edecek sayıda toplu bulunmalarına izin verilmemiştir⁷⁸. Harbiye Nazırı Enver Paşa, gerekli önlemlerin alınmasını yerel makamlara bildirmiştir. 9 Mart 1916 tarihli Trabzon Valiliğinin yazısı bu doğrultuda olmuştur. Yazı; sevkiyat sırasında olumsuzlukların çıkmaması ve sevkiyatın iş bilir askeri görevliler tarafından yapılmasını içeriyordu. Sevke tabi tutulmak istemeyen Rumlar ise, Canik ve Giresun'da başarısızlıkla sonuçlanacak isyan girişimlerinde bulunmuşlardır⁷⁹.

Birleşen Rum çetelerinin büyük kitleler halinde saldırılarını arttırması üzerine III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Bafra kazasında bulunan Rumların istinasız olarak sevk edilmelerini 28 Ekim 1917 tarihli şifreli telgrafla Canik mutasarrıflığından istemiştir⁸⁰. Böylece Bafra'da ikinci

⁷² Duman, a.g.e., s. 143-144.

⁷³ Yerasimos, a.g.e., s. 362-363.

⁷⁴ BOA, DH. ŞFR., nr. 00082-00039-001-001.

⁷⁵ BOA, DH. ŞFR., nr. 00088-00121-001-001.

⁷⁶ BOA, DH. ŞFR., nr. 00554-00002-001-001.

⁷⁷ Yerasimos, a.g.e., s. 363-364.

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR., nr. 00076-00243-001-001.

⁷⁹ Balcıoğlu, a.g.m., s. 95.

⁸⁰ BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-004.

kez sevk işlemleri başlamıştır. 17 Kasım'da Canik mutasarrıflığından Dâhiliyeye gönderilen şifrede ise gerçekleştirilecek sevkle sancakta asayişin sağlanamayacağı, geçen yıl sancakta yapılan sevkîni çete faaliyetlerini arttırdığı ve Vehip Paşa ile bu meselenin yeniden mutasarrıflıkça görüşüleceği aktarılıyordu⁸¹. Daha sevkîni başında kafilelere saldırı düzenleyen 19 Müslümanın gasp ettikleri eşyalarla yakalanması, Mutasarrıf tarafından örnek olarak verilmiş ve sevkîni tabi tutulacak Rumların sayısı 20.000 olarak tahmin edilmiştir⁸². Anlaşıyor ki Vehip Paşa ile Canik Mutasarrıfı arasında sevkîni işlemleri hususunda anlaşmazlık çıkmıştır. Askeri taraf güvenlik anlayışından dolayı sevkîni zorunlu görüyor, yerel makamlar ise bunun bir işe yaramayacağını tam tersine çete saldırılarının artarak devam edeceğini düşünmüşlerdir.

Bafra kazasındaki Rumların sevk işlemlerinin şu şekilde gerçekleşeceği planlanmıştır: Sevkîni uygulanması sırasında Bafra 18 mıntıkaya ayrılacaktı. Sevkîni belli yerlerde toplanan kafilelerin can, mal, namus güvenliklerini korumak için jandarmalar eşliğinde⁸³ olacaktı ve sevkîni edilenler yanlarına istedikleri eşyaları alabileceklerdi. Alınamayacak eşyalar olursa da yerel makamlar tarafından korumaya alınacaklardı. Belirlenen süre içerisinde kafilelere katılacak, aksi bir durumda zorla katılımlar sağlanacaktı. Kaçacak ya da karşı gelinir ise sert tedbirler uygulamaya konulacaktı. Bafra Kaymakamı tarafından bir beyanname ilan edilip hükümet emirleri yayınlanacaktı. Bir beyanname de Müslümanlar için yayınlanarak, sevkîni işlemlerinin güvenlikten kaynaklanan bir zorunluluktan doğduğu ve Rumların can, mal ve namus güvenliklerinin hükümetin koruması altında olduğu belirtilecekti. Eşkiya saldırılarına karşı Müslüman ve sevkîni dışında kalan Rum köylerinin güvenliği için yeterli sayıda asker verilecekti. Sevkîni edilecek Rumlar, 500 kişilik kafileler halinde Samsun-Kavak (Çorum, Ankara taraflarına) yoluyla jandarma müfrezeleri eşliğinde sevkîni edilecekti. Kafilelerden bir jandarma subayı sorumlu olacak, kafileler yolda belirlenecek konaklama yerlerinde kalacak ve iaşeleri Menzil Müfettişliği tarafından karşılanacaktı. Boşaltılacak olan köylerdeki emvâl, eşkiyadan olmamak koşuluyla güvenilir iki Rum tarafından imzalanarak deftere

⁸¹ BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-002.

⁸² BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-001; BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-002.

⁸³ Bu bilgi için ayrıca bkz. BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-007.

kaydedilecekti. Fakat bölge halkının tamamı sevk edilirse o zaman kaza kaymakamı ve jandarma alay komutanvekilinin ortak sorumluluğu altında emvâl toplanarak güvenli bir şekilde merkez kazaya nakledilecekti. Hayvanlar da güvenilir kişilere teslim edilerek bakımları sağlanacak ve telef olmaları önlenecekti. Bundan başka mevcut zahirelerden istedikleri kadarını yanlarına alabileceklerdi, fakat alamadıklarının çeşit ve miktarı mazbatalara yazılarak korumaya alınacak ve mazbataların bir nüshası sahiplerine verilecekti. Henüz tarlada olan mısırlara ise dokunulmayacaktı. Mısır tarlaları daha sonra belirlenen oranda, köyde iskân edilmiş muhacirlere verilerek toplattırılacaktı. Bunun için ayrıca talimat verilecekti. Sahipleri tarafından toplanıp, henüz kurumamış olan mısırların bozulmalarına izin verilmeyecek; kaza kaymakamı, mıntika komutanı ve mal müdüründen oluşan komisyon tarafından tutulacak bir raporla kayıt altına alınacaktı. Bozulabilecek her türlü emvâl yerel makamlar tarafından açık arttırma usulü ile satışa çıkarılacaktı. Ama bütün memurlar, rütbeli ve rütbesiz askerler açık arttırmaya katılamayacaktı. Aksi bir durumda derhal işten el çektirilecekti. Tütün satımı ancak çok katılımlı ve hak ettiği değerden olursa satış işlemi gerçekleşecekti. Sevk ve iskân işlemi medeni ve hukuk kurallarına uygun olarak yapılacak ve bundan hiç kimsenin menfaat temin etmesine izin verilmeyecekti. Bafra Kaymakamı Hakkı ve Canik Jandarma Alay Komutanvekili Zebur Beyler, sevk işleminin gerçekleşmesinden ve sevk sırasında olumsuz hareketleri önlemek için gerekli tedbirleri almak ile sorumlu olacaklardı⁸⁴.

Bafra'da Rumlar sevk edilmeden önce onlara 10 günlük hazırlanma süresi verilmiştir⁸⁵. Hareket edemeyecek durumda olanlar, hamile kadınlar, hasta ve sakat kimseler ile askerlik vazifesi gören Rumların aileleri sevkten muaf tutulmuş ve yerel makamlarca uygun görülen yerlerde iskânları sağlanmıştı⁸⁶. Sevk, 22 Aralık 1917 tarihinde kaymakamlık vasıtasıyla halka duyurulmuş⁸⁷ ve sevkîyatın yapılması için İstanbul'dan 500.000 kuruş gönderilmiştir⁸⁸.

⁸⁴ BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-008 ve 024 arası.

⁸⁵ BOA, DH. ŞFR., nr. 00572-00078-001-001.

⁸⁶ BOA, DH. ŞFR., nr. 00574-00118-001-001 ve 003 arası.

⁸⁷ BOA, DH. ŞFR., nr. 00574-00118-001-004.

⁸⁸ BOA, DH. ŞFR., nr. 00574-00085-001-001.

Pontusçu Rum çeteleri, sevk ve iskân kararını olumsuz karşılamışlar ve tepkilerini hem Müslümanlar hem de Rumlar nezdinde göstermişlerdir. Rum çeteleri eğer Müslümanlar sevki engellemek için yerel makamlara müracaat etmezlerse katliama uğrayacaklarına dair tehditler içeren beyanname hazırlamışlardır. Sevke hazırlanan Köseli köyü Rumlarından biri, mallarını kaydetmek üzere merkeze giderken Rum çeteleri tarafından katledilmiştir. Ayrıca Rum çeteleri, Rumların sevk emirlerine uymamalarını, zahire ve eşyalarını teslim etmemelerini ve çetelere katılmalarını istemişlerdir. Bunun üzerine bazı Rumlar, alabildiği kadar yiyecek, giyecek ve diğer eşyalarla Rum çetelerine katılmış, bazıları ise sevke tabi olmak üzere Bafra merkeze gitmişlerdir⁸⁹.

Rumların sevk işlemi, askeri ve mülki amirlerin sorumluluğunda gerçekleşmiştir⁹⁰. Dâhiliye Nezareti'nin bünyesinde yer alan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti vasıtasıyla sevk ve iskân gerçekleşmiştir. Rum sevkıyatı sırasında güvenliklerinin sağlanması için jandarmalar görevlendirilmiştir. Ayrıca kafilelere saldıranların şiddetle cezalandırılmasını Dâhiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıklardan istemiştir⁹¹.

Sevk edilen Rumların günlük zaruri ihtiyaçlarını gidermeleri amacıyla yevmiyeler verilmiştir⁹². Örneğin Temmuz 1917 tarihinde belirlenen miktara göre büyüklere 3 kuruş, küçüklere 60 para verilecekti⁹³. Ayrıca sevk ve iskân bölgelerindeki vilayet ve mutasarrıflıklara masraflar için İstanbul'dan farklı miktarda paralar gönderilmiştir⁹⁴. Bafra'dan Bolu'ya

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR., nr. 00574-00118-001-004 ve 007 arası. Bafra'nın Kovanlık ve çevresindeki köylerde yaşayan Rumlar, aileleriyle birlikte köylerini terk ederek Rum çetelerine katılmış, Kolay köyündeki Türkler de Rum çeteleri tarafından tehdit edilmişlerdir. Bkz. BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-0085-001-004; BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-0085-001-006.

⁹⁰ Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasındaki Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, Cilt: VI/14, İzmir Bahar 2007, s. 30-31.

⁹¹ Duman, a.g.e., s. 149; Özdemir, a.g.m., s. 32.

⁹² BOA, DH. ŞFR., nr. 00555-00067-001-001.

⁹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara 2007, s. 388-389; Duman, a.g.e., s. 149.

⁹⁴ Duman, a.g.e., s. 149. Ermeni, Rum, Arap ve mülteci durumundaki Müslümanlar için 22 Mart 1917 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara toplam 6.640.000 kuruş

sevk edilen 210 Rum ailesi için Harbiye Tahsisatı'ndan 1.000 lira havale edildiğini Bolu'dan Dâhiliye Nezaretine çekilen 6 Haziran 1917 tarihli şifrede belirtilmiştir⁹⁵. Bafra ve Giresun'dan sevk edilen Rumların iâşe masrafları için Haziran 1918 tarihinde Seferberlik Tahsisatı'ndan 50.000 kuruş gönderilmiştir⁹⁶.

Sevk ve iskân sırasında sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bu sorunların başında ise savaş ortamında doğaldır ki görülen nakit sıkıntısıdır. 25 Eylül 1917 tarihinde Bolu mutasarrıflığından Dâhiliyeye gönderilen şifrede; Bafra'dan sevk edilen Rumların gelecek haftadan itibaren iâşelerini sağlayacak paranın kalmadığı, üç aydır Birinci Kolordu Ahz-ı Asker Heyeti ile gerçekleştirilen yazışmalardan sonuç alınmadığından ekim ayının başından itibaren yevmiyelerin verilemeyeceği belirtilmiştir⁹⁷. Diğer bir sorun ise salgın hastalıkların görülmesiydi. Bolu'ya sevk edilen Rumlar arasında tifo hastalığına yakalananlar bulunmaktaydı. Bunların mağdur olmaması ve tedavilerinin sağlanması için gerekli olan para Mülteciler Tahsisatı'ndan karşılanmıştır⁹⁸.

Sevk edilen Rumların geride bıraktıkları malların korunması ya da gerekirse işletilmesi için vilayet merkezlerinde "*Emvâl-i Metrûke Komisyonu*" adıyla komisyonlar kurulmuştur⁹⁹. Gayrimenkul dışındaki her türlü eşya depolara taşınmıştır. Zamanla zarar görebilecek olanlar varsa, bunlar da bedeli karşılığında açık arttırma usulüyle satılarak, geliri sahipleri adına mal sandıklarına verilmiştir. Eğer satışlarda suiistimal olduğu anlaşılırsa satışlar iptal edilmiş, görevli memurlar hakkında hukuki süreç başlatılmıştır¹⁰⁰.

Birinci Dünya Savaşı boyunca 213.483 Rum sevk edilmiş, bunların 62.000'i Canik bölgesinden olmuştur. Bafra'dan sevk edilen Rum sayısını

gönderilmiştir. Bu miktarın 80.000 kuruşu Canik mutasarrıflığına ayrılmıştır. Bkz. Özdemir, a.g.m., s. 34-35; Sezer, a.g.t., s. 54. 8 Ekim 1917 tarihinde Canik mutasarrıflığına 1.000 lira olmak üzere vilayet ve mutasarrıflıklara toplam 96.750 lira havale edilmiştir. Bkz. Sezer, a.g.t., s. 55-56.

⁹⁵ BOA, DH. ŞFR., nr. 00556-00047-001-001.

⁹⁶ BOA, DH. ŞFR., nr. 00088-00121-001-001.

⁹⁷ BOA, DH. ŞFR., nr. 00567-00021-001-001.

⁹⁸ BOA, DH. ŞFR., nr. 00555-00067-001-001.

⁹⁹ Özdemir, a.g.m., s. 31-32.

¹⁰⁰ Duman, a.g.e., s. 150-153.

tam olarak vermek mümkün değilse de 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda Canik sancağından sevk edilen Rumların üçte biri Bafra kazasından gerçekleşmiştir¹⁰¹. Sevk edilen Rumlar, 1918 yılından itibaren geri dönmeye başlamıştır¹⁰².

Pontusçu Rum çetelerinin Bafra ve çevresindeki faaliyetlerinden dolayı Ekim 1914'ten 1920 yılının sonuna kadar resmi makamlarca adli kayıtlara geçirilen soruşturma sayısı 110'dur. Fakat kayıtlara geçmemiş olanların da bulunduğu varsayılırsa sayının artacağı kesindir. Jandarma ve askeri kuvvetlerin gerçekleştirdikleri soruşturma sayısı ise 83'tür. 1920'nin sonuna kadar sadece soruşturmalar sonucunda belirlenenlere göre 534 Türk katledilmiştir. Dolayısıyla belirlenemeyenler eklendiğinde Bafra ve çevresinde katledilenlerin sayısı 600'den fazladır¹⁰³.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rumların bir kısmı çetecilik faaliyetleriyle Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakarak İtilaf Devletlerine yardımcı olmayı amaçlamıştır. Karadeniz bölgesinde Pontus Rum çetelerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri yerlerin başında Canik sancağı gelmektedir. Zira diğer yerlere nazaran burada ciddi bir Rum nüfus yoğunluğu vardı ve hedeflenen Rum devletinin merkezi Samsun olacağından önemi büyüktü. Ayrıca liman kenti olması bakımından gelişmiş bir şehir olan Canik, aynı zamanda iç kısımlarla bağlantıyı sağlayan geçiş yollarına da sahip olup, ayrıca Rusların işgal etmeyi düşündüğü yerlerden biriydi. Dolayısıyla Pontus Rum çetelerinin himaye edilmesinde ve özellikle para ve silah yardımlarının yapılmasında Rusya'nın ciddi boyutta desteği söz konusudur.

Bafra ve çevresi, Rum çetelerinin sancaktaki faaliyet alanları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Dağlık ve ormanlık alanlarla kaplı olması ve Türklere göre Rum nüfusunun fazla olmasından dolayı Nebyan dağları Rum çetelerinin merkez karargâhı durumundaydı. Buradaki

¹⁰¹ BOA, DH. ŞFR., nr. 00571-00085-001-001; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: I, 643.

¹⁰² Yerasimos, a.g.e., s. 365. Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 23 Ekim 1918 tarihli şifre, sevk edilenlerin memleketlerine güvenli bir şekilde dönmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasını içermektedir. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 397-398.

¹⁰³ *Pontus Meselesi*, s. 191; Yazıcı, a.g.e., s. 78-79.

Türklere yönelik Pontusçu eylemler; öldürme, yaralama, tecavüz, kaçırma, fidye isteme, gasp olarak sıralanabilir. Gerçekleştirdikleri katliamlarla Müslüman halkı korkutarak bölgeden göç etmelerini sağlayarak Rum nüfusun çoğunluğu sağlanması amaçlanmıştır. Böylece kurulacak bir Pontus Rum devletinin önündeki en önemli engel kaldırılmış olacaktır.

Zalim ve acımasız Pontusçu Rum çetelerine karşı Osmanlı yönetimi, Türklere katliamdan korumak için birtakım tedbirler almak zorunda kalmıştır. Hatta bazen devlet ile halk dayanışma içerisinde hareket ederek, Rum çetelerine karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Alınan tedbirler arasında Bafra'daki Rumların bir kısmının Ankara, Çorum, Bolu ve Çankırı taraflarına sevk edilmeleri vardı. Tamamen güvenlik nedenlerinden dolayı çıkarılan sevk ve iskân kararı, ilk olarak Kasım 1916 tarihinde uygulanmıştır. Ancak çeteler durdurulamayınca ve Rum halkının çetelere olan destekleri devam edince, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa yeniden bir sevkiyatın yapılmasını Canik mutasarrıflığından 1917 Ekim sonunda talep etmiştir. Mutasarrıflık, sevkin gereksiz olduğunu ve çete faaliyetlerini sona erdirmeyeceğini Vehip Paşa'ya bildirmiş ve aralarında anlaşmazlık çıkmasına rağmen, Rum sevki gerçekleşmiştir. Fakat Rum çeteleri, sevki engellemek için tehdit edici ifadelerle Rumları uyarmış, uyarılarını dinlemeyenleri öldürmekten çekinmemişlerdir. Türklere de tehdit ederek, sevki durdurmaları için eylem yapmalarını istemişlerdir. Netice de sevk ve iskân işlemi devletin gücü nispetinde savaşın getirdiği zorlukları da içinde barındırmasına rağmen gerçekleşmiştir. Sevk edilen Rumların güvenli bir şekilde belirlenen yerlere gitmesi için devlet, tüm imkânlarını sonuna kadar kullanmıştır.

Rus Albayın Rum çete elebaşlarıyla gerçekleştirdiği görüşme sonucunda alınan karar gereği; eğer Osmanlı hükümeti sevk kararı alır ise buna uyulmayacak ve birlikte karşı konulacaktı. Bu görüşme sırasında Ermenilerin ve batıdaki Rumların bir kısmı sevk edilmişti. Burada dikkati çeken husus Rum çetelerinin Karadeniz'deki Rumlar için aynı akıbeti beklemeleriydi. Bu doğrultuda Osmanlı yetkililerinin aldığı sevk kararının ne kadar yerinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Rumların bölgeden çıkarılmasıyla her türlü destekten yoksun kalınacağı ve

faaliyetlerinin derinden etkileneceğini Pontusçu çete elebaşları çok iyi biliyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Bafra ve çevresindeki Pontusçu Rum çetelerinin faaliyetleri, Osmanlı Devleti'ni ister istemez zor durumda bırakmıştır. Devlet bir yandan cephelerin ihtiyaçlarını karşılarken diğer yandan da cephe gerisini düşünmek zorunda kalmıştır. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı yıllarında hiçbir devlet, Osmanlı kadar cephe gerisinde mücadele etmemiştir. Tam da bu noktada şu soruyu sormak gerekir: Savaşın kaybedilmesinde cephe gerisinde Pontusçu Rumların faaliyetlerinin ne ölçüde rolü vardır? Bafra, belki küçük bir bölge olabilir ama Karadeniz'in diğer yerlerini de kapsadığında üzerinde düşünölmeye değer gözükmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla savaştan yenik ayrılmasının ardından Pontusçulara gün doğmuşsa da Karadeniz'deki Türk halkı, tüm varlığı ile bu bölücü harekete karşı olağanüstü bir mücadele vermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Türklere yönelik başlayan ayrılıkçı Pontusçu hareket, Milli Mücadelenin kazanılmasıyla Anadolu topraklarında son bulmuştur. Fakat günümüzde Yunanistan, Batılı Devletlerin de desteğiyle sözde "Pontus Soykırımını Anma Günü" gerçekleştirerek Pontusçu propaganda faaliyetlerine devam etmektedir. Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın (ATATÜRK) Samsun'a çıkıp Milli Mücadeleyi başlattığı tarih olan 19 Mayıs 1919 tarihine atfen, sözde soykırım tarihini "19 Mayıs" olarak belirlemeleri manidardır ve Milli Mücadeleye olan menfi bakışlarını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA)****

Dahiliye Nezareti Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH. EUM.
3. Şb.)

** Arşiv belge numaraları metinde verilmiştir.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube (DH. EUM. 6. Şb.)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Takvim-i Vekayi

Kitap, Makale ve Tezler

Alan, Gülbadi, "Anadolu'daki Yabancı Okullar ve Pontuşçuluk", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 175-198.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2003.

-----, *20 Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Cilt: 1-2, Alkim Yayınları, 12. Baskı, İstanbul (Baskı Yılı Yok).

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: I, Haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Balcıoğlu, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 91-97.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II/IV, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991.

-----, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III/ III, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991.

Çapa, Mesut, *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon 2001.

Çiçek, Rahmi, "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Sorunu", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 199-210.

Duman, Önder, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

Goloğlu, Mehmet, *Anadolu'nun Millî Devleti Pontos*, Kalite Matbaası, Ankara 1973.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul 2007.

Hart, Basil Liddell, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Yay. Haz. Edip Gölbaşı-Ülke Evrim Uysal, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

Karagöz, Rıza "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun

Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı Yayınları, Samsun 2006, s. 65-81.

-----, "Canik'in İdarî Yapısı ve İdarecileri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Ed: Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, Samsun 2011, s. 119-162.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1995.

-----, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.

Kılıç, Pelin İskender, "Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümetin Uygulamaları", *Turkish Studies*, Vol. 6/2, Spring 2011, s. 485-502.

Kocaoğlu, Bünyamin, *Millî Mücadele Yıllarında 15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri (1919-1921)*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 7, 2. Baskı, Samsun 2012.

Küçükler, Yüksel, *Tarihî Arka Planıyla Pontus Meselesi ve Yabancı Basına Yansımaları*, TTK Yayınları, Ankara 2019.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 1998.

Okur, Mehmet, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM)*, Sayı: 14, Yaz 2007, s. 1-28.

-----, "Pontus'çu Faaliyetlerde Batılı Devletlerin Rolü", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, Samsun 2009, s. 383-397.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 91, Ankara 2007.

Öz, Mehmet, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2009, s. 83-88.

Özdemir, Mustafa, "I. Dünya Savaşı Sırasındaki Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, Cilt: VI/14, İzmir Bahar 2007, s. 27-40.

Pontus Meselesi, Haz. Yılmaz Kurt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 68, TBMM Basımevi, Ankara 1995.

Roberts, J. M., *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2010.

Sarınay, Yusuf, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Yay. Haz. Berna Türkdöğän, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 1-77.

Sezer, Cemal, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011.

Tetik, Ahmet, "Çeteler, Venizelos ve Patrikhane", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 211-223.

Tezcan, Mehmet, "Pontos Krallığı (M.Ö. III-M.S. IV Yüzyıl)", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 77-107.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul 2000.

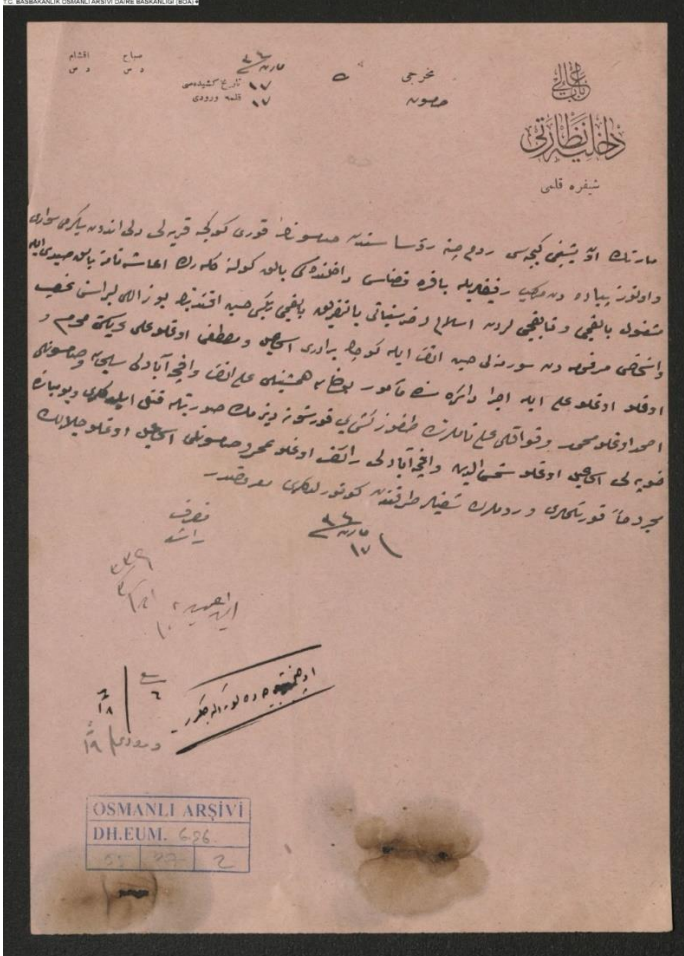
Yazıcı, Nuri, *Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Çizgi Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2003.

Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2000.

Yolalıcı, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

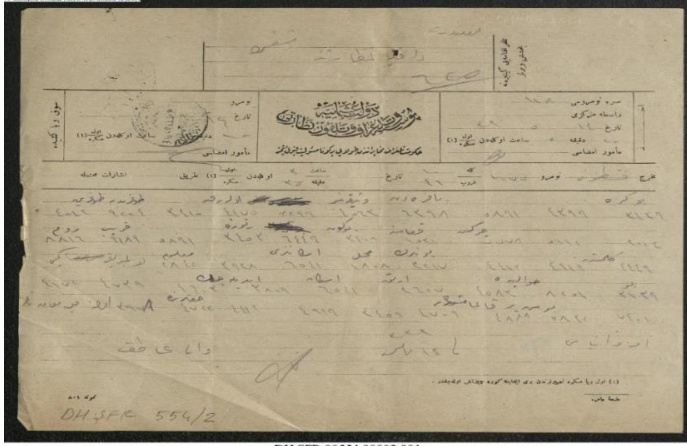
EKLER

Ek 1: Deli Andon'un başında olduğu çetenin Bafra'ya bağlı Engiz köyü civarında Balık gölünde gerçekleştirdikleri katliam hakkında. Bkz. BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00055-00027-002-001.

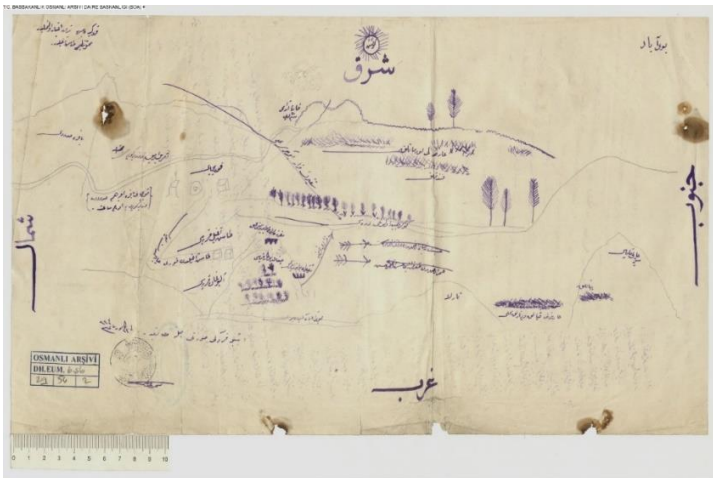

DHEUM.6.Şb.00055.00027.002

Ek 2: Bafra'dan Kastamonu'nun Çankırı sancağına bağlı Çerkeş kazasına sevk edilen Rumlar hakkında. Bkz. Bkz. BOA, DH. ŞFR., nr. 00554-00002-001-001.

Ek 3: Sinop'un Boyabat kazasına bağlı aynı zamanda Bafra'ya sınır olan Taşağıl köyü ve çevresinde yer alan Pontusçu Rum çetelerinin yerlerini gösteren kroki. Bkz. BOA, DH. EUM. 6. Şb., nr. 00029-00054-002-001.

Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması

Mert Demir* - Mustafa Şahin**

(ORCID: 0000-0472-3993-4584 –0000-0002-4897-4053)

Makale Gönderim Tarihi

31.08.2020

Makale Kabul Tarihi

29.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Demir, M. – Şahin, M., “Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 381-406.

APA: Demir, M. – Şahin, M. (2021). Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 381-406.

Özet

Cengiz Han'ın ölümünden kısa bir süre sonra Moğol İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde dört büyük devlet açığa çıktı. Bu devletlerden biri de merkezi Tebriz olmak üzere Hülagü Han'ın kurduğu İlhanlılardır.

Hülagü, Mengü Han tarafından imparatorluğun batı kısmına görevlendirildi. O da kendisine verilen görevi yerine getirmek için yola çıktı. 1256 yılında İsmâîlîlere, 1258 yılında Abbâsî Halîfeliği'ne son verdi. Daha sonra üçüncü görevi olan Suriye ve Mısır'ı almak için Azerbaycan'dan harekete geçti. Bağdad kuşatması sırasında Abbâsî Halîfeliği'ne destek olmak amacıyla asker gönderen ve Moğollara tâbi olmayı reddeden Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn hâkimi el-Kâmil'in itaat altına alınması için oğlu Yaşmut'u görevlendirdi. Moğol ordusunda Bedreddîn Lü'lü gibi Müslüman müttefiklerin yanı sıra Ermeni ve Gürcü birlikler de bulunuyordu. Yaşmut, teslim olması için el-Kâmil'e elçi gönderdi. Teklifi reddeden el-Kâmil, sağlam surlara sahip Meyyâfârikîn şehrini, halkıyla yekvücut olup savunmaya başladı. Yaklaşık iki yıl boyunca kuşatma altına alınan Meyyâfârikîn açlık ve susuzluğa mahkûm edildikten sonra teslim olmak zorunda

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, barış-demir@hotmail.com.

** Doç. Dr. Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafa.sahin@amasya.edu.tr.

kaldı. Şehir teslim alındıktan sonra burada kalan insanlar Moğollar tarafından katledildi. Hülagü'nün emriyle, el-Kâmil'in vücudundan koparılan et parçaları ağzına verilerek yapılan işkence ile öldürüldü. El-Kâmil'in kesilen başı Suriye'nin büyük şehirlerinde Moğollar ve onların destekçileri tarafından zafer nişânesi olarak dolaştırıldıktan sonra bir mızrağın ucuna takılarak uzun bir müddet teşhir edildi. Ayn-ı Calut Savaşı'nı kazanan Memlûkler onun kesik başını Şam'da defnettiler. Kuşatma ile harap olan Meyyâfârikîn ise uzun bir müddet kendini toparlayamayarak küçük bir şehir halinde kaldı.

Bu çalışmanın amacı; Meyyâfârikîn halkının Moğollara karşı direnişin sembolü haline gelmelerini ilim âlemine ayrıntılı şekilde tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Eyyübîler, Meyyâfârikîn, el-Kâmil, Yaşmut.

Mongol Siege of Mayyafariqin

Abstract

Shortly after Genghis Khan's death, four big states were founded on the lands Mongolian Empire's. One of them was the Ilkhanid State founded by Hülagü, with Tabriz its capital.

Hülagü was assigned to the western part of the Empire by Mangu Han. He set out in 1253 to fulfill his mission. Putting an end to the rule of the Ismailis in 1256 and the Abbasid Caliphate in 1258, He later moved from Azerbaijan to conquer Syria and Egypt as his third mission. He commissioned his son Yaşmut to subjugate Ayyubid Ruler of Mayyafariqin, al-Kamil, who had sent troops to support the Abbasid Caliphate during the siege of Baghdad and refused to obey the Mongols. The Mongol army included Armenian and Georgian troops as well as Muslim allies like Bedreddin Lulu. Yaşmut sent ambassador to al-Kamil to demand his surrender. Al-Kamil, who rejected the offer, started to defend the city of Mayyafariqin which had strong walls with his people. The city had to surrender due to hunger and thirst upon a siege that lasted about two years. After the city was takenover, itsdwellers wereslaughtered by the Mongols. With Hülagü's order, al-Kamil was killed by torture, in which pieces of flesh torn from his body was forced into his mouth. After the severed head of al-Kamil was passed arround in big cities of Syria by the Mongols and their supporters as asign of victory, it was attached to the end of spear and displayed for a long time. Winning the Battle of Ain Jalut, the Mamluks buried his severed head in Damascus. Mayyafariqin, destroyed with the siege, could not pull itself together for a long time and remaining as a small city.

The article aims to introduce how for the world of science Mayyafaqirin became the symbol of resistance against the Mongols.

Keywords: Mongols, Ayyubids, Mayyafariqin, al-Kamil, Yaşmut.

Giriş

Meyyâfârikîn, Orta Çağ'ın önemli yerleşim merkezlerinden birisidir. Güneydoğu Toros Dağları'nın eteklerinde ve Dicle Nehri'nin sol tarafında uzanan ve yaklaşık 5-6 bin hektarlık alanı kaplayan Silvan Ovası'nda yer alır. Bugün Silvan adıyla bilinen şehir, el-Cezîre bölgesinin¹ önemli bir kısmını oluşturmaktadır.² Çok elverişli bir iklime sahip olduğu için eskiden beri burada çeşitli meyveler ve sebzeler bolca yetişmektedir.³

Şehrin ismi Ermenice'de "Noupharged", Süryanice'de "Maipherkat" olarak geçmektedir.⁴ Vardan, Aknerli Grigor ve Genceli Kiragos'un

¹ El-Cezîre; Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan alandır. Batı sınırı Fırat Nehri'ne paralel olup bu sınır güneybatıya doğru Malatya, Samsat, Rumkale, Birecik, Menbiç'in karşısına Rakka ve Karkisiye, boyunca uzanır. Bol akarsuyu ve ılıman iklimi nedeniyle geçmişte mâmûr bir bölge olmuştur. Bkz. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 99; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. 231.

² Sa'd b. Muhammed Huzeyfe el-Ğamdi, "Meyyafarikin'de Kahramanlık ve Fedakârlık", Çev. Mehdi İlhan, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, (Ankara 1986), s. 230.

³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî (Hamd-Allah Mustawfi of Qazwîn), *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, Trans. G. Le Strange, Leyden/London 1919, s. 105.

⁴ El-Ğamdi, *a.g.m.*, s. 231; Mustafa Alican, *Bir Orta Çağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012, s. 35.

eserlerinde “Martyropolis” (Şehitler Şehri) olarak kaydedilmiştir.⁵ Bu isimlere ilaveten geçmişte şehre Cefakeşler Şehri de denilmiştir.⁶

Meyyâfârikîn'in etrafı taşlardan inşa edilmiş yüksek bir sur ile çevriliydi. Şehirdeki Bizans İmparatorluğu'ndan kalma kale ve bu kalenin etrafındaki surlar Moğolların şehri kuşatmak için geldikleri sırada hâlâ sağlamdı. Bu surlar şehrin alınmasını güçleştiriyordu.⁷ Şehrin üç kulesi ve sekiz kapısı vardı. Bu kapılar İmparator Theodosius zamanından kalmıştı.⁸

Büyük ölçüde dönemin kaynakları kullanılan, bunun yanında günümüz araştırmacılarının eserlerinden de çokça istifade edilen bu çalışmanın amacı; el-Kâmil'in şahsında Meyyâfârikîn şehrinin Moğollara karşı direnişin sembolü haline geldiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktır.

1. Moğol Kuşatmasına Kadar Meyyâfârikîn Şehri

Meyyâfârikîn'e ilk yerleşimin tarihi Hz. İsa'dan önceki dönemlere kadar gitmektedir.⁹ M.Ö. 600 yılından kalma tarihi eserler şehrin çok eski bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.¹⁰

Meyyâfârikîn Moğol istilasına kadar birçok devletin hâkimiyetinde kalmıştır. Şehir, IV. yüzyılın ikinci yarısında Roma İmparatorluğu'nun, V. yüzyılın sonlarında Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdi. 589 yılında Sâsânîlerin eline geçtiyse de 591 yılında yapılan bir anlaşma ile

⁵ Müverrih Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*, Türkçe Çev. Hrant D. Andreasyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s. 232, 234; “Vartan Vekayinâmesi”, Çev. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 175; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2012, s. 51; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yay., İstanbul 2018, s. 136; Alican, *a.g.t.*, s. 66.

⁶ “Sebasti Vakayinamesinden Bir Bölüm”, A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusçadan Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 48 dn.170. Meyyâfârikîn isminin kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alican, *a.g.t.*, s. 35-41.

⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2014, s. 187; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 236; El-Ğamdi, *a.g.m.*, s. 230.

⁸ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 156.

⁹ El-Ğamdi, *a.g.m.*, s. 230.

¹⁰ Carole Hillenbrand, “Mayyafarikin”, *EP*, Vol. 6, Leiden 1991, s. 929.

tekrar Bizans'a verildi. Şehir Müslümanların fethine kadar Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde kaldı.¹¹ Hz. Ömer zamanında 19/640-641'de İyâz b. Ganm tarafından alındı. Belâzûrî, Meyyâfârikîn'in de içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesindeki şehirlerin sulh yoluyla, topraklarının ise savaş ile alındığını kaydetmiştir.¹² Daha sonra sırasıyla Emevî, Abbâsî, Hamdânî ve Mervânîlerin egemenliğinde kaldı. Mervânîler (372/983-478/1085) döneminde şehirde imar faaliyetleri önemli bir gelişme gösterdi. Surlar tamir edildi, dîni eserler, köprüler, sulama kanalları, hamamlar ve pazar yerleri yapıldı. Özellikle Nâsîrî'ddevle (ö. 1061) zamanında şehir önemli bir refah seviyesine ulaştı.¹³ 478/1085 yılından sonra Selçukluların, 512/1118 yılında Artukluların egemenliğine girdi. Artuklular zamanında başta Cuma Camii olmak üzere birçok eser tamir edildi ve yenileri yapıldı. Selahaddin Eyyûbî tarafından II. Şark Seferi (581-582/1185-1186) ile Eyyûbîlere bağlandı. Bu dönemde de yapılan imar faaliyetleriyle şehir gelişip büyümeye devam etti.¹⁴

2. Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması

a. Meyyâfârikîn'in Moğollar Tarafından Kuşatılma Sebepleri

1206 yılındaki kurultay kararı ile Cengiz unvanı alan Temuçin kısa sürede hâkimiyet alanını genişletti.¹⁵ Naymanları, Oyratları (Uyrat) ve Kırgızları itaat altına aldı. 1217 yılına gelindiğinde Pekin de dâhil olmak üzere Sarı Irmak'ın kuzeyindeki bölgeler Moğollar tarafından zapt edilmişti.¹⁶ 1218 yılında meydana gelen Otrar Faciası, zamanın iki güçlü

¹¹ Hillenbrand, *a.g.m.*, s. 930; Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *DİA*, C. 29, s. 511; Alican, *a.g.t.*, s. 81-89.

¹² El-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 251-252; Alican, *a.g.t.*, s. 91-92; Savran, *a.g.m.*, s. 511.

¹³ İbn'ül-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarlan, Koral Yay., İstanbul 1975, s. 99-100, 115, 122, 128, 144.

¹⁴ V. Minorsky, "Meyyâfârikîn", *İ.A.*, C. 8, MEB, İstanbul 1979, s. 199; Hillenbrand, *a.g.m.*, s. 930.

¹⁵ Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Haz. Ekrem Kalan, İQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014, s. 63-76; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, C. 7, s. 367.

¹⁶ Ahmet Temir, "Moğol veya Türk Moğol Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, s. 416-433; Kafalı, *a.g.m.*, s. 368.

devleti olan Hârzemşahlar ile Moğolları karşı karşıya getirdi. Bu mücadeleden galip çıkan Moğollar, kısa zamanda Hârzemşahların topraklarının büyük bir kısmını ele geçirerek İran, Irak ve Anadolu'ya dayandılar.¹⁷ Asya'daki parçalanmışlık da Cengiz Han'ın hızlı bir şekilde ilerlemesini kolaylaştırdı.

Ögedey Han (1229-1241) ve Güyük Han (1246-1248) dönemlerinde Moğolların batıya doğru ilerleyişleri devam etti. Güyük Han'dan sonra hükümdar olan Mengü (Möngke) Han (1251-1259); İran'dan, Şam, Mısır, Anadolu ve Kafkasya'ya kadar olan yerleri kardeşi Hülagü'ye yarlık olarak verdi.¹⁸ Karakorum'dan hareket eden Hülagü 1 Zilhicce 653/1 Ocak 1256 tarihinde Ceyhun Nehri'ni geçip batıya doğru ilerledi.¹⁹ İsmâîlîleri yenip reisleri Rükneddîn Hürşah'ı esir alarak Mengü Han'a gönderirken yolda öldürttü.²⁰ Hülagü ikinci görevini yerine getirmek için Abbâsî Halîfeliği'nin üzerine yürüdü. Moğollar, Bağdad'ı alıp yakıp yıktılar. Hülagü, Halîfe Musta'sim'i (1242-1258) ve hânedan mensuplarının çoğunu 4 Safer 656/10 Şubat 1258 tarihinde öldürttü.²¹

¹⁷ Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Yay., Ankara 2016, s. 56-95; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 422.

¹⁸ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka vd., TTK, Ankara 2013, s. 13; Yahyâ b. Abdülatif Kazvinî, *Lübbü't-tevârih*, İntişârât-i Bünyâd-i Güyâ, Tahran 1363, s. 230; Kadî Ahmed b. Muhammed-i Gaffarî-yi Kazvinî, *Târîh-i Cihan-ara*, Kitabfurûşi-yi Hâfız, Tahran 1963, s. 212; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târîh-i Moğol ez Hamle-yi Cengiz tâ Teşkil-i Devlet-i Timûrî*, Müesse-yi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1986, s. 175-176; Şirin Beyânî, *Moğulan ve Hükûmet-i İlhânî der İrân*, Tahran 1394, s. 104; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla- Cengiz Han-Timur*, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s. 343.

¹⁹ Alaeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 500; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s.17; Şirin Beyânî, *Moğulân ve Hükûmet-i İlhânî der İrân*, s. 103, 105.

²⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 592; Gregory Abû'l-Farac Bar Hebraeus (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî), *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Terc. Şerafeddin Yalçınkaya, TTK, Ankara 2011, s. 29; Vardan, *a.g.e.*, s. 231; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 26; Berthold Spuler, *İrân Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011, s. 61; Şirin Beyânî, *Din ü Devlet der İrân Ahd-i Mogul: Sîyâset-i Hâricî İlhânân der Cihan-ı İslâmî*, C. 1, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî Tahran, Tahran 1370, s. 256; Aynı Müellif, *Moğulân ve Hükûmet-i İlhânî der İrân*, s. 129-132.

²¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 592-602; Gregory Abû'l-Farac Bar Hebraeus (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 568-570; Vassaf, *Tahrir-i Târîh-i Vassaf*, Neşr. Abdu'l-Muhammed Âyetî, Bünyâd-i Ferheng-i İrân, Tahran 1346, s. 13-24; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK,

Hülagü, İsmâîlîler ve Bağdad Abbâsî Halîfeliği'ni ortadan kaldırdıktan sonra üçüncü görevi olan Suriye ve Mısır'ı almak için harekete geçti. Parçalanmış durumda olan bölgenin yerel yöneticilerine teslim olmaları için mektuplar gönderdi. İsteğini yerine getirmeyenlere karşı ordusunda Hristiyan Ermeniler ve Gürcüler de olmak üzere harekete geçti. Hülagü'ye Suriye'nin Akdeniz kıyısındaki Haçlı Krallıkları da yardım ettiler.²²

Eyyûbîler, Selâhaddîn Eyyûbî'nin ölümünden sonra altı parçaya ayrılmışlardı. Moğollar Ön Asya'ya geldikleri sırada 639/1241 yılında Eyyûbîler'in Kuzey Mezopotamya (Meyyâfârikîn) adıyla anılan kolunun emîri Melik Muzaffer Şehâbeddîn Gâzi (617-642/1220-1244) idi. Şehâbeddîn Gâzi, Selâhaddîn Eyyûbî'nin kardeşi Melik Âdil'in yeğeniydi. Moğollar ona elçi göndererek Meyyâfârikîn'in etrafındaki surların yıkılarak şehrin teslimini istemişlerse de Şehâbeddîn Gâzi onları oyalamayı ve tehlikeyi atlatmayı başarmıştı.²³

Şehâbeddîn Gâzi'nin ölümünden sonra geride el-Melik el-Efdal Nûreddîn, el-Melik el-Kâmil ve el-Melik el-Eşref Mûsâ adlarında üç oğlu kaldı. El-Melik el-Efdal (642-658/1244-1260) babasından sonra hükümdar olduysa da kısa süre sonra öldü. Yerine el-Kâmil geçti.²⁴

Moğolların Baycu Noyan komutasında harekete geçtiğini duyan el-Kâmil, kardeşi el-Eşref Mûsâ'yı Baycu Noyan'ı durdurması için Batu Han'a gönderdi. El-Eşref Mûsâ, Batuhan'dan el-Kâmil'in Mengü Han'ın yanına gitmesi şartıyla ona dokunulmayacağına dair mektup getirdi. Mûsâ Meyyâfârikîn'e döndüğünde şehir Moğollar tarafından kuşatılmıştı. el-Kâmil, Batu Han'dan getirilen mektubu Baycu Noyan'a gönderince o da kuşatmayı kaldırdı.²⁵ El-Kâmil, 650/1252-1253 yılında

Ankara 2018, s. 478; Vardan, *a.g.e.*, s. 232; Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Arapçadan Çev. Onur Özatağ, Kabcacı Yay., İstanbul 2001, s. 478; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, C. 2, Tahkik Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997, s. 302-303; Benâketî, *Târîh-i Benâketî (Ravzât ü'l-Elbâb fî Ma'rifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb)*, Ed. Ca'fer Şî'ar, Tahran 1348, s. 415-419; İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Arapçadan Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 30-31.

²² Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 168.

²³ Minorsky, *a.g.m.*, s. 199; Hillenbrand, *a.g.m.*, s. 930-931.

²⁴ Claude Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddada Göre)", Çev. Neşet Çağatay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, (Ankara 1952), s. 100.

²⁵ Cahen, *a.g.m.*, s. 101.

yanında kıymetli hediyelerle birlikte Moğolların Büyük Hanı Mengü'nün yanına giderek bağlılığını bildirdi. Mengü Han onu iyi karşıladı ve başta hil'at olmak üzere çeşitli hediyeler verdi. El-Kâmil, 1257 tarihinde ülkesine döndü.²⁶ Görüldüğü gibi Hülagü Ön Asya'ya geldiği sırada, Eyyûbîler'in Kuzey Mezopotamya (Meyyâfârikîn) adıyla anılan kolu, Melik I. Âdil Şehâbeddîn'in oğlu tarafından bir devlet hatta beylik olarak yönetilmekteydi.²⁷

El-Kâmil'in ülkesine dönmesinden kısa bir süre sonra Moğollar tekrar Meyyâfârikîn'i almaya karar verdiler. Hülagü'nün Meyyâfârikîn'i almak istemesinin birçok sebebi vardı.

a. Hülagü Bağdad'ı almak için yola çıktığı sırada el-Kâmil'in de 7 bin atlı ve 20 bin piyâde ile Bağdad kapısına gelip kendisine yardım etmesini istedi. El-Kâmil bu kadar askerinin olmadığını, 2-3 bin süvâri ve 5-6 bin piyâde ile yardıma gelebileceğini bildirdi. Bu söz üzerine Hülagü süvâri talebini daha da arttırdı. El-Kâmil de cevabında ısrar edince, Hülagü Semerkand'ın tanınmış kişilerinden ve aynı zamanda da Müslüman olan vezirine el-Kâmil'in kendilerine isyan edeceğini, onun öldürülmesi gerektiğini gizlice söyledi. Vezirin el-Kâmil ile arası iyi olduğundan durumu ona bildirdi. El-Kâmil ertesi gün Hülagü'nün yanına gidip av için izin isteyerek yetmiş has süvârisi ile hızlıca onun yanından ayrıldı ve yedi günde Meyyâfârikîn'e ulaştı. Moğol şahnelerini alınlarından, el ve ayaklarından duvara mıhladı. Hülagü, el-Kâmil'i yakalamaları için arkasından birlik gönderdiyse de bu birlik ona yetişemedi. Moğolların Bağdad kuşatması sırasında Hülagü'ye yardım göndermek istemeyen el-Kâmil, Halîfe Musta'sim'e yardım gönderdi. Fakat hilâfete yardım olarak gönderilen süvâri birliği ulaşmadan Moğollar Bağdad'ı aldıkları için

²⁶ Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 166; Cahen, *a.g.m.*, s. 101; Dashdondog Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Vol. 24, Ed. Michael R. Drompp Devin DeWeese, Leiden-Boston 2011, s. 134. Cûzcânî, el-Kâmil ile Mengü Han'ın görüşmesini şu şekilde kaydetmiştir: "Melik Şehabü'ddîn Gazi'nin oğlu Melik el-Kâmil, Mengü Han'ın huzuruna gitti ve ondan özel hil'at aldı. Bunun sebebi şu idi: Hülagü içki meclisinde Şehabü'ddîn Gazi'nin oğluna şarap ikram etti. O, imtina ederek içmedi. Mengü Han içmemesinin sebebini sordu. El-Kâmil, o (şarap) İslâmiyet'e göre haramdır ve ben dinime karşı gelemem" cevabını verdi. Bu söz Mengü Han'ın hoşuna gittiğinden giymiş olduğu elbiseyi ona verip taltif etti. Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 166. Cûzcânî; el-Kâmil'in Hülagü ile birlikte döndüğünü kaydetmiştir. Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 166-167.

²⁷ Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 166-167; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 341.

birlik geri döndü.²⁸ El-Kâmil'in bu davranışı Meyyâfârikîn'i Hülagü'nün almak istemesinin en önemli sebeplerinden biridir.

b. Abû'l-Farac, Moğolların şehri kuşatmasının diğer bir sebebini; Bağdad'ın alınmasından sonra Eşref Bidlisli adında birinin, Moğol hanından yarlıg getirmekte olan görevliyi öldürdükten sonra el-Kâmil'in yanına giderek onu Moğollara karşı kışkırtması ve bu bilginin Hülagü'ye gelmiş olması olarak kaydetmiştir.²⁹

c. Kiragos'a göre Bağdad'ın Moğollar tarafından alınmasından sonra Hülagü, oğlu ve askerlerinin bir kısmını toplayıp İligya (İlkan) Noyan³⁰ ile birlikte Fırat Nehri civarına keşif gezisine gönderdi. Meyyâfârikîn'in yanından geçerken oranın halkı, İligya Noyan'ı davet edip kendilerine boyun eğmeyi kabul ettiklerini ve onlara asker ve haraç vereceklerini söylediler. El-Kâmil ise tam tersini düşündüğü için askerlerini toplayarak Moğolları takip etti. Birkaçını öldürdükten sonra şehre kapanarak burayı savunmaya uygun bir hale getirdi.³¹

d. Moğolların el-Kâmil'e yönelttikleri suçlamalardan birisi de rivâyete göre onun, ülkesine Moğol kimliği ile girmiş olan bir Yakubî Hristiyan'ı çarmıha geçdirtmesiydi.³²

e. Hülagü'nün daha önce el-Kâmil'den Diyarbakır Kalesi'nin surlarını yıkmasını istediği halde onun, burayı yıkmayıp Türkiye Selçuklu Sultanı'na vermesi kuşatmanın bir başka sebebiydi.³³

²⁸ Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 167; Vassaf, *a.g.e.*, s. 25; Mîrhând, *Târîh-i Ravzâtu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. 5, Neşr. A. Pervîz, Tahrân 1339, s. 258; Dashdondog, *a.g.e.*, s. 134.

²⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, s. 572.

³⁰ İsmi İligya veya İlgay Noyan olarak çeşitli şekillerde telaffuz edilen İlkan Noyan, Celâyir kabilesinden olup Cengiz Han döneminin komutanlarından Cücü Tarmalan'ın oğludur. İlkay Noyan, Hülagü'nün önemli komutanlarından biridir. Bağdad, Suriye ve Anadolu'daki faaliyetlerde adı sık sık geçmektedir. 1259'da Bağdad'dan Meyyâfârikîn'e gelmiştir. El-Kâmil'i Hülagü'nün huzuruna o getirmiştir. 1265'te Alıncak Noyan'ın yerine Anadolu komutanı olarak atanmıştır. Bkz. Mustafa Akkuş, "Hülagü Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, (Konya 2018), s. 163.

³¹ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 136.

³² Abû'l-Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 37; Grousset, *a.g.e.*, s. 343.

³³ Cahen, *a.g.m.*, s. 103.

Moğolların Meyyâfârikîn'i kuşatmalarının asıl sebebi ise Mezopotamya'nın üst kısımlarını kontrol altına almak istemeleriydi. Bölgenin büyük bir bölümünü ele geçiren Moğolların burayı kendi kaderine bırakmaları mümkün değildi.

b. Meyyâfârikîn'in Moğollar Tarafından Kuşatılması ve Alınması

Hülagü'nün emriyle, oğlu Yaşmut³⁴, Meyyâfârikîn'i ele geçirmek için harekete geçti.³⁵ Yaşmut ile birlikte büyük emîrlerden İligya Noyan ve Suntay da Hülagü'nün emriyle yola çıktı.³⁶ Yaşmut, el-Kâmil'e elçi gönderip, yanına hediyeler olarak Hülagü'nün huzuruna gitmesini söyledi. El-Kâmil ile görüşen elçi, Yaşmut'un isteklerini ilettili ve onu itaate ve il olmaya davet etti. El-Kâmil; Moğolların Bağdad'ı aldıkları kadar kolay bir şekilde Meyyâfârikîn'i alamayacaklarını, kendisinin sonuna kadar onlarla mücadele edeceğini söyledi.³⁷ Elçi, el-Kâmil'e

³⁴Yaşmut Hülagü'nün üçüncü oğludur. Annesi Kutay Hatun, Hitay soyunda gelen Nukaçin İgaci adında bir kuma idi. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61; Yuvalı, s. 127. İslâm kaynakları Yoşmut (یوشموت), Yaşmut (یشموت), Yeşmed (یشمت), Ermeni müellifi Kiragos; Çeyazmat, Vardan; İsmut şeklinde kaydetmiştir. Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61; Vassaf, *a.g.e.*, s. 25; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 258; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer fî Ahbârî Efrâdî'l-Beşer*, C. 3, Neşr. M. N. Debir Siyâkî, Kitâbfurûşî-yi Hayyam, Tahran 1362/1983, C. 3, s. 98; Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 136; "Ermeni Müellifi Kiragos", Çev. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 92; Vardan, *a.g.e.*, s. 232.

³⁵Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 136; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 13, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994, s. 381; Vassaf, *a.g.e.*, s. 25; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 60-61; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 258; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 98; Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi (Mafarkın Âbide ve Kitabeleri)*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956, s. 37; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of The Il-Khâns", *Cambridge History of İran*, Vol. 5, (Cambridge 1968), s. 350; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 341; Ömer Subaşı, *Gürcü Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015 s. 89. Ebû'l-Fidâ Hicrî 656 yılında kuşatmanın başladığını kaydetmiştir. Bu bilgi de doğrudur. Çünkü Yaşmut, kış yaklaştığı için ilk kuşatmayı kaldırıp baharda yeniden kuşatmaya başlamıştır. Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313.

³⁶Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 60; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 258; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 98. Reşidüddin Hülagü'nün daha Diyarbakır'a gelip Cezîre'yi aldığı sırada Yaşmut'un oğlunu Suntay Noyan ile birlikte Meyyâfârikîn'i alması için tayin ettiğini kaydetmiştir. Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 53.

³⁷Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61; "Ermeni Müellifi Kiragos", s.92; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 259; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 98; Jeremiah Curtin, *The Mongols A History*, Barton 1908, s. 273; Laura Venegoni, "The Political Backround of the Mongolian Conquest and Hülagü's West

inadının bir sonuç vermeyeceğini bu nedenle şehri Moğollara teslim etmesinin kendisi için daha iyi olacağını söyledi. El-Kâmil, elçiye; Hülâgü'nün önce söz verdiğini sonradan İsmâîlî lideri Hürşah, Abbâsî Halîfesi Musta'sim ve bölgedeki diğer yönetici Hüsâmüddevele başta olmak üzere pek çok kişiyi öldürdüğünü bu nedenle ona güvenmediğini söyledi.³⁸ Elçi, el-Kâmil'in bu olumsuz sözlerini Yaşmut'a söyledi.³⁹

El-Kâmil; hazinesinde bulunan altın ve gümüş başta olmak üzere bütün değerli eşyaları, hububatı, yiyecek içecek ne varsa hepsini askerlerine ve şehir halkına dağıttı. Onlara; mal hırsı yüzünden Abbâsî Halîfesi'nin beş yüz yıllık hânedanı feda ettiğini, kendisinin Halîfe Musta'sim gibi dünya malına tamah vermeyeceğini, malın mülkün bir öneminin olmadığını söyledi. El-Kâmil'in bu davranışları bütün şehir ahalisinin kendisi ile birlikte direniş heyecanına kapılarak Moğol ordusunu yenme ümidi ile kenetlenmesini sağladı.⁴⁰ Meyyâfârikîn, Müslümanların fethine kadar, Hristiyanlar tarafından Şehitler Şehri olarak anılıyordu. Şehir güçlü surlarla çevrili idi.⁴¹ El-Kâmil en çok da bu surlara güveniyordu.

Elçilerin gelip gitmesi sonuç vermeyince Moğollar şehri kuşattılar. Ancak da kış yaklaştığı için geri çekildiler. İlkbaharda geri gelerek kuşatmayı tekrar başlattılar.⁴² Hülâgü, Prens Çağatay isimindeki

Conquest (1256-1260)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 6, (Ankara 2007), s. 37; Cahen, *a.g.m.*, s. 102.

³⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 592; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 258; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 99. Reşîdüddîn; el-Kâmil'in, elçinin teslim ol çağrısına verdiği cevabı şu şekilde kaydetmiştir: "Şehzâdenin (Yaşmut'un) soğuk demiri dövmemesi ve mümkün olmayan bir şeyi benden beklememesi gerekiyor. Çünkü sizin sözüne itimat yoktur. Ben sizin yumuşak sözlerinize aldanmayacağım. Moğol ordusundan endişelenmem. Ömrüm oldukça kılıç sallayacağım. Çünkü Hürşah, Halîfe Hüsâmeddîn Akke ve Tâceddîn-i Erbil'e söz verip sözünde durmayan o babanın oğlusun. Özellikle de Melik Nasr emân için size geldi. Sonunda göreceğini gördü. Mutlak benim de sonum onlar gibi olacak." Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61.

³⁹ Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁰ Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 258; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 98.

⁴¹ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 53.

⁴² Cahen, *a.g.m.*, s. 103. Kuşatmanın ne zaman başladığı ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşmak çok zordur. 15 Zilkaade 655/24 Kasım 1257 yılının yanında, sadece 656 yılı da kaydedilen tarihlerden birisidir. Kaynakların büyük bir kısmının kuşatmanın iki yıl sürdüğünü kaydetmeleri dikkate alındığında ve Reşîdüddîn'in 657/1259 yılını, Kiragos'un ise 1260 yılının ocak ayını el-Kâmil'in öldürüldüğü tarih olarak kaydetmelerine bakıldığında (bu

komutanı ile Gürcü asıllı Hristiyan Prensi Hasan (Broş)'ın refakatinde büyük bir kuvveti Meyyâfârikîn'e gönderdiğini söyleyerek şehrin her taraftan kuşatılıp hiç kimsenin girip çıkmamasını emretti. Moğollar kuşatma sırasında şehrin ortasından geçen nehrin yatağını değiştirerek direnen halkı zor durumda bıraktılar.⁴³

Ermeniler, Gürcüler ve Süryaniler başta olmak üzere Doğu Hristiyanlarının büyük bir bölümü Meyyâfârikîn kuşatmasında Moğollara destek verdiler. Bu desteklerinin sebeplerinden birisi el-Kâmil'in kendi ülkesine gelen Yakubî bir Hristiyan'ı öldürtmesiydi. Bu durum onların Müslümanlara olan kinlerini daha da arttırdı. Bu Doğu Hristiyanları, Moğollarla bir olup Müslümanlara karşı bir nevi Haçlı Seferi yürütüyorlardı.⁴⁴ Kuşatmaya Gürcü Hasan Broş ile birlikte Büyük Prens Gregor'un oğlu Haçenli Sevata adında bir Ermeni prensi de katılmıştı. Fakat prens kuşatma esnasında öldürüldü.⁴⁵ Moğolların tarafında Mardin Emîri Melik Muzaffer ve Musul Emîri Bedreddîn Lü'lü'nün iki oğlu gibi Müslüman müttefikler de vardı.⁴⁶ Musul hükümdarı Bedreddîn Lü'lü Moğollara itaat etmişti.⁴⁷ Daha önceden el-Kâmil ile anlaşmazlık içinde olduğundan, şimdi Moğollara yardım etmeyi

iki kaynağın verdiği tarihler birbirine çok yakındır) kuşatmanın 655/1257 yılının Kasım-Aralık aylarında yani Zilkaade 655'te başlaması mantıklı görünmektedir. Ebû'l-Fidâ'nın kuşatmanın tarihini 656 yılı olarak kaydetmesi ise kış yaklaştığı için 655 Kasım-Aralık aylarında kuşatmayı kaldırıp 656 yılı baharında yeniden geldikleri tarihi göz önünde bulundurmasını dolaylı olarak gösterir. Bu tarih daha mantıklı görünmektedir. Ancak Meyyâfârikîn kuşatmasının bir sebebinin de el-Kâmil'in Moğollara karşı Abbasî Halifeliği'ne yardım göndermesi olduğu göz önüne alındığında kuşatmanın Bağdad'ın Moğolların eline geçtiği tarih olan Safer 656/Şubat 1258 tarihinden daha sonra olması gerekir kanaatindeyiz. Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 63; Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 138; Ebû'l-Fidâ, *Târihu Ebî'l-Fidâ*, s. 313.

⁴³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 137; Ermeni Müellifi Kiragos, s. 93.

⁴⁴ Grousset, *a.g.e.*, s.343.

⁴⁵ Vardan, *a.g.e.*, s. 234; Dashdondog, *a.g.e.*, s. 135.

⁴⁶ Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61; Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 170-171; Cahen, *a.g.m.*, s. 102; Grousset, *a.g.e.*, s. 343.

⁴⁷ Ahmed b. Ali Makrizî (ö. 845/1442), *Kitâbü's-Sülûk fî Marifeti Düvel el-Mülûk*, C. 1, Bölüm 2, Yay. M. Zaide, Kâhire 1936-38, Türkçe Tercüme Zakir Kadiri Ugan, TTK Tercüme Eserler Bölümü Yayınlanmamış Daktilolu Tercüme Yazmalar Kısmı, s. 129.

çıkarları açısından uygun bularak Meyyâfârikîn kuşatması sırasında oğlunun komutasında onlara destek kuvveti gönderdi.⁴⁸

Moğollar her basamağında altı kişinin yan yana sığıdığı altı yüz merdiveni şehrin surlarına kurdular. El-Kâmil tarafında savaşmakta olan Laçin adlı ileri gelen birisinin ihaneti ile de bir gece şehre girmeyi başardılar. Ancak kalede Moğollara karşı savaşmakta olan Hısn-ı Keyf emîrinin bir adamı onları iki duvar arasında sıkıştırdı. Olayı haber alan el-Kâmil de bizzat mücadeleye dâhil oldu. Çok kayıp veren Moğollar ölümlerini dahi alamadan kaçtılar.⁴⁹

Yaşmut üç ay boyunca Meyyâfârikîn Kalesi'ni kuşattı. El-Kâmil, halkı ile bir bütün olarak direndi. İki tarafın askerleri de kahramanca savaştılar. Moğollar çok büyük kayıplar verdiler. Seyfeddîn Levkili (Levıklî, Lerkili, Erkeli) ve Anber-i Habeşî isimli iki yiğidin birçok Moğol askerini öldürmesi ile savaş ateşi daha da alevlendi. Bu iki kahraman şehre gelip mücadeleye surlarda devam ederek Moğollara ok atmaya başladılar. İkinci gün atlı olarak tekrar dışarı çıkıp on Moğol askerini öldürdüler. Ölenler Moğolların en şöhretli savaşçılarıydı. Üçüncü günde de Seyfeddîn Levkili ve Anber-i Habeşî'nin kahramanlıkları aynı şekilde devam etti. Dördüncü gün bu iki yiğitle savaşması için Kerec'den zamanın Rüstem-i Destan'ı diye anılan bir yiğit Moğolların tarafına geldi. Fakat o da mücadeleler sırasında öldü. İki yiğit çok cesurca mücadelelerini sürdürüyorlardı. Bir rivâyete göre bunlar beyaz elbiseler giymiş ve sarık takmış vaziyette kaleden çıkıp Allah'ın yardımı ile düşman askerine saldırıyorlardı. Moğolların hiçbir oku, kılıcı ve mızrağı bu beyaz giysili atlılara zarar veremiyordu. Kuşatma sırasında Moğolların kayıpları günden güne artmaktaydı. Kaynaklar bu mücadeleler sırasında yaklaşık 10 bin Moğol askerinin öldüğünü kaydetmişlerdir.⁵⁰

Kuşatmanın başından beri şehirde büyük bir mancınık vardı. Bu mancınık ile Moğollara çok büyük taşlar fırlatılıyorlardı. Moğollar bu

⁴⁸ Dashdondog, *a.g.e.*, s. 134; El-Kâmil ile Bedreddîn Lü'lü arasındaki anlaşmazlık hakkında bkz. Cahen, *a.g.m.*, s. 99-101.

⁴⁹ Cahen, *a.g.m.*, s. 103.

⁵⁰ Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 169; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 61; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 258. Hândmîr, bu iki yiğidin el-Kâmil'i çok sevdiklerini, bunların kahramanlıklarının yanında Rüstem ve İsfandiyâr'ın hikâyesinin önemsiz kaldığını kaydetmiştir. Handmîr, *a.g.e.*, s. 99.

mancınığın attığı taşlardan kurtulmanın yollarını aramaya başladılar. Hem el-Kâmil'in mancınığı ile baş etmek hem de şehri ele geçirebilmek için Musul'dan müttefikleri Bedreddîn Lü'lü'nün mahir bir mancınık ustasını ve mancınığını getirip şehrin karşısına kurdular. Böylece el-Kâmil ile Bedreddîn Lü'lü'nün en iyi iki mancınık ustası karşı karşıya geldi. Mancınıkların attığı taşlar adeta havada birbirine isabet ediyor ve ufanıyordu. Kalenin içinden ve dışından bunu görenler hayretler içinde kalıyorlardı. Ancak daha ilk gün kaleden atılan neft ile Moğolların Musul'dan getirdikleri mancınık yakıldı. Şehir halkı kararlı bir şekilde mücadelesini sürdürüyordu. Moğolların Meyyâfârikîn şehrinin ortasından geçen nehrin yönünü değiştirmelerine ve halkı susuz bırakmalarına rağmen direniş daha da kararlı bir şekilde devam ediyordu.⁵¹

Kaynaklar, kuşatma sırasında meydana geldiğini iddia ettikleri ilginç olaylardan da bahsetmişlerdir. Bu ilginç olaylardan bahsedenlerden birisi de Cûzcânî'dir. O, kuşatma sırasında Meyyâfârikîn'de şu kerâmetin meydana geldiğini kaydetmiştir: *Melik Bedreddîn Lü'lü Musulî'nin oğlu, Hülagü'nün oğlunun ordusundaydı. Savaşlar Moğolların mahvını ve Meyyâfârikîn gazilerinin zaferini müşahede ediyordu. O (Lü'lü'nün oğlu) bu duruma şaşa kalıyor ve semâvî yardıma hayret ediyordu. Hatta bir gece Hâce-i Âlem Sallallâhü Aleyhi ve Sellem'in mübârek cemâlini rüyâsında gördü. Meyyâfârikîn kalesinin burcunun üzerinde duruyor, mübârek kaftanını kalenin etrafına çekmiş şöyle diyordu: "Bu kale Hüdâyı Teâlâ'nın ve ben Muhammed'in nübüvvetinin korumasındadır." Bedreddîn Lü'lü'nün oğlu bu rüyânın korkusu ile uyandı. Tüm gün bu tuhaf rüyânın tâbirinin ne olduğunu düşündü. Üç gece aynı rüyâyı gördü. Büyük korku ve dehşet yüzüne ve kalbine hâkim oldu. Üçüncü gün kendi hasları ile av bahanesi ile toplanıp küffâr ordugâhından ayrıldı ve kendi ülkesine gitti. Babası durumu öğrendiğinde; "Beni ve ülkemi yokluğa ve*

⁵¹ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 137; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62; Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 169; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 259; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99; Curtin, *a.g.e.*, s. 273; Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklularla İlk Teması", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 366; Uyar, İlhanlıların beraberlerinde getirdikleri mancınık teknolojisini geldikleri coğrafyaya uyarlamak zorunda kaldıklarını kaydetmiş ve bu konuya da Meyyâfârikîn kuşatması için Bedreddîn Lü'lü'den getirilen mancınığı örnek vermiştir. Mustafa Uyar, *İlhanlı (Iran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, TTK, Ankara 2020, s.153.

*mahvoluşluğa attın. Bu hareketle itaatsizliği neden yaptın? Seni hiçbir şekilde yanımda tutmam diye haber gönderdi. Bedreddîn Lü'lü'nün oğlu, babasına haber göndererek: Ben Muhammed Resûlullah ile savaşmam diyerek rüyâsını ona anlattı. Başka bir tarafa gitti. Bu tarihten sonra onun ve babasının hakkında başka bir şey bilinmemektedir.*⁵²

Hülagü, şiddetli direniş nedeniyle kalenin alınamadığını haber alınca Uruktu'yu⁵³ bir ordu ile İlgay Noyan'ın yardımına gönderdi. Uruktu sarhoş bir vaziyette kaleye yaklaştığı sırada iki yiğit süvâri dışarı çıkıp Moğol ordusunu dağıttılar. Bu mücadeleler sırasında İlkan Nogay'a saldırıp attan düşürdülse de Moğol süvâri onu tekrar atına bindirdiler. Bu sırada Seyfeddîn Levkili ve Anber-i Habeşî her gün dışarı çıkıp birkaç kişiyi öldürerek düşmana kayıplar verdimeye devam ediyorlardı.⁵⁴

⁵² Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁵³ İlkan Noyan'ın sekizinci oğlu olup adı ilk kez Hülagü'nün Bağdad'ı alması sırasında duyulmuştur. Hülagü Bağdad'ın istilası için 1257 yılında Tebriz'den hareket ettiği sırada Uruktu Noyan da onun yanındaydı. İki yıl boyunca Konya bölgesinde görev yapmış, 1277 yılında Memlûk Sultanı Baybars'a karşı görevlendirilmiştir. Nisan 1277 yılında Elbistan ovasında yapılan savaşta Moğol ordusunun büyük kısmı ve birçok Moğol komutanı ile birlikte Uruktu Noyan da öldürülmüştür. Bkz. Akkuş, *a.g.e.*, s. 168.

⁵⁴ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62. Başka kaynaklarda yer almayan ancak Cûzcânî'nin verdiği bilgiye göre Hülagü, oğluna gönderdiği bir ulak ile: *"Ben Bağdad'ı bir haftada aldım. Sen ise küçük bir kaleyi uzun bir müddettir alamadın."* dedi. Oğlu Yaşmut ona şu cevabı verdi: *"Sen Bağdad'ı hile ile aldın. Benim ise burada kılıç sallamam gerekiyor. "Her gün bir miktar asker helak oluyor. Burayı Bağdad ile kıyas etmemek gerek."* Yaşmut'un cevabı babasına ulaştığında, babası yemin ederek: *"Ben o kaleyi üç günde alırım. Gözüme gözükmeyesin. Yoksa seni mutlaka öldürürüm."* dedi. Meyyâfârikîn tarafına geldi ve savaş tekrar şiddetlendi. Cûzcânî, s. 169. Yine Cûzcânî'nin rivayetine göre daha önce olduğu gibi birkaç beyaz giysili ve sarıklı adam dışarı çıkıp yaklaşık üç yüze yakın Moğol askerini öldürdüler. Üç gün boyunca çetin savaşlar oldu. Bu süreç içinde bin Moğol askeri daha öldü. Hülagü, *"Bu kale Tengirinindir. Şimdi sizi özgür bırakıyorum ama bir isteğim var. Onların nasıl insanlar olduğunu görmem için beyaz giysili süvâri bana gösterin"* dedi. Mesaj kaleye ulaştığında onlar büyük bir yeminle; *"Siz nasıl onları bilmiyorsanız biz de onları tanımıyoruz. Onların kim olduklarını bilmiyoruz dediler. Hülagü, o halde Tengri rızası için size bin at, bin deve, bin koyun sadaka veriyorum. Bunları almaları için adamlarınızı dışarı gönderin"* dedi. Kale halkı; *"bizim senin sadakana ihtiyacımız yok ve kimseyi dışarı göndermeyeceğiz"* dedi. Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 169-170.

Hülagü, Meyyâfârikîn hâkîmi el-Kâmil'in çok cesur olduğunu duydu. Argûn Noyan⁵⁵ ile Yaşmut'a bir haber gönderdi. Haberde; şehrin alınması için acele edilmemesini, savaşı durdurmalarını, şehirdeki erzakları tükenene kadar kuşatma halinde beklemelerini, erzakları biten şehir halkının zor durumda kalıp teslim olacağını söyledi.⁵⁶

Kuşatma iki yıl boyunca bu şekilde devam etti. Sonunda şehirde yiyecek içecek tükendi. Kıtık bütün şiddeti ile kendini gösterdi. Abû'l-Farac; Meyyâfârikîn ahalisinden olup alevli bir fırının içinden çıkan yanmış bir odun parçasından farksız bir hale gelen Ardu isimli birisinin kendisine şunları anlattığını kaydetmiştir: *"Bir gün çocuklarımla birlikte etle kaynatılmış buğday yemeğini özledim. Bu bir tencerelik yemeği beş yüz Hristiyan zuze'sine çok büyük güçlülere katlanarak mal edebildim."*⁵⁷ Makrizî ise şehirdeki insanların açlıktan pabuçlarını yediklerini kaydetmiştir.⁵⁸ Kuşatma sürdükçe kıtlığın şiddeti daha da artıyordu. Bir süre sonra halk açlıktan fare, kedi ve köpek başta olmak üzere murdar hayvanları yemeye başladı. Aknerli Grigor kıtlık esnasında bir eşek başının fiyatının otuz dirheme kadar yükseldiğini kaydetmiştir.⁵⁹

Kale halkı yazın sıcağında zor günler yaşamasına rağmen yine de şehri teslim etmedi ve direnmeye devam etti.⁶⁰ Kuşatmanın devam etmesi yiyecek kıtlığının şiddetini o kadar arttırdı ki insanlar birbirlerinin etlerini yemeye başladılar. Reşidüddîn Fazlullah; Moğollara karşı

⁵⁵ Argûn Noyan (Argûn Aka): Mengü Han'ın emriyle Moğol İmparatorluğu'nun batı topraklarına görevlendirilen sivil vâli olup Kafkaslar başta olmak üzere görev alanındaki yerlerde nüfus sayımı yapmış, Moğolların o güne kadar karışık olan vergi sistemini sadeleştirmiştir. Vergi islahı konusunda ün yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 104, 118-119, 124, 127-128, 142, 145, 147; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 418-431; Benâketî, *a.g.e.*, s. 452-460; George Lane, "Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat", *Iran Studies*, Vol. 32, Number 4, (Fall 1999), s. 459-482; Ebû'l-Fazl Hatibî, "Argûn Aka", *Dânişnâme-i Îrân*, C.2, Tahrân 1384 hş., s. 443-444.

⁵⁶ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 259.

⁵⁷ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, s. 575.

⁵⁸ Makrizî, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁹ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 137; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 52; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁰ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 137; Vardan, *a.g.e.*, s. 232; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, s. 313; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 260; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99; Spuler, *a.g.e.*, s. 69; Dashdondog, *a.g.e.*, s. 134; El-Ğamdi, *a.g.m.*, s. 237; Alican, *a.g.t.*, s. 180.

direnen Seyfeddîn Levkili ve Anber-i Habeşî'nin atlarının samanı ve arpası kalmadığı için onları öldürüp yediklerini, hatta insanların balık gibi birbirlerini dahi yediklerini kaydetmiştir.⁶¹ Kaynaklar eti yenecek aciz ve zayıf kimse kalmayınca baba-oğulu, ana-kızı, dost-dostu yemeğe başladı kaydını düşmüşlerdir. Kiragos, bir librelük insan etinin yetmiş sekiz tehegan'a⁶² satıldığını, gitgide bunun bile bulunamaz hale geldiğini kaydetmiştir.⁶³ Vardan Vekâyinâmesi'nde bir papazın kıtlık ve insanların birbirlerinin etlerini yemeleriyle ilgili olarak gördüklerini itirafnâme olarak yazdığını, kendisinin de bir canavara dönüşmüşçesine hemcinslerinin etini yediğini ve sonradan günahları için af dilediğini kaydetmiştir.⁶⁴ Kuşatma sürerken şehirde kıtlığın yanında bir de veba salgını baş gösterdi. Hastalık insanların durumunu daha da kötüleştirdi ve can kaybını arttırdı. Bu nedenle şehirde çok az insan kaldı.⁶⁵

Uzun zamandır muhasara altında tutulan Meyyâfârikîn yaz sığağındaki açlık ve susuzluğa daha fazla dayanamadı. Seyfeddîn Levkili ve Anber-i Habeşî yaya olarak dışarı çıkıp savaşarak ölmek istediler. Fakat el-Kâmil buna izin vermedi. Kalan bu az sayıdaki insan; *"Şehirde candan diri, tenden ölü birkaç kişiden başka kimse kalmadı. Eğer bir ordu gelirse karşı koyacak kimse yoktur."* diye Yaşmut'a bir mektup gönderdiler.⁶⁶

Bu kıtlık ve veba nedeniyle halkın büyük çoğunluğu öldüğü için el-Kâmil, Moğolların geri çekilmeleri karşılığında kaledekilerin teslim olmak istediklerini iletmek için kardeşi el-Eşref Mûsâ'yı gönderdi. Ancak bu

⁶¹ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62.

⁶² Bir tehegan yaklaşık olarak Arapların bir dinârına denktir. Bkz. Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s.137. Kiragos; kıtlığın yalnızca Meyyâfârikîn'de değil, civarda da şiddetli şekilde görüldüğünü, bunun sebebinin hem kışın şiddetli geçmesinden hem de Moğolların askerlerini beslemek için halktan zorla ve çok fazla mal almalarından kaynaklandığını kaydetmiştir. Bkz. Kiragos, aynı yer.

⁶³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 137. Sebasti Vakayinamesi'nde ise bir litr insan etinin yüz dekana (1 litr 326 gram) satıldığı kaydedilmiştir. Sebasti Vakayinamesinden Bir Bölüm, s. 48.

⁶⁴ Vardan, *a.g.e.*, s. 232; Vartan Vekâyinâmesi, s. 175.

⁶⁵ Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313; Abû'l-Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 41. Bazı kaynaklar veba kelimesi yerine salgın hastalık kaydını düşmüşlerse de belirtilen veba olmalıdır. Cahen, *a.g.m.*, s. 103.

⁶⁶ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62.

teklifi kabul ediyor gibi görünen Moğollar onu geri göndermediler.⁶⁷ El-Kâmil'in çaresiz Moğollardan emân dilemesi neticesinde Uruktu Noyan şehre girdi. Moğollar şehre girdiklerinde; Reşîdüddîn Fazlullah yetmiş kişiden başka şehrin tüm ahalisinin öldüğünü, Mîrhând ve Hândmîr; şehirde yetmiş sekiz kişi, Abû'l-Farac yüz kişi, İbn Şeddad ise atmış sivil, kırk iki askerin kaldığını kaydetmiştir.⁶⁸

Moğollar iki yıl kuşatma altında tuttıkları şehri 1259 yılında teslim aldılar.⁶⁹ Kuşatma sırasında kahramanlıklarıyla ün salan Seyfeddîn Levkili ve Anber-i Habeşî surların üstünde ve evlerin çatısında Moğollara ok atıp onları öldürmeye devam ediyorlardı. Uruktu oraya gelerek adamlarına bunları öldürmelerini emretti. Bu iki savaşının okları bitince aşağıya inip kalkanlarını siper ederek kılıçlarıyla kahramanlık mücadelesine devam ettiler. Kuşatmanın başından beri yılmaz bir azim ve cesaretle savaşan yiğitler sonunda öldürüldüler.⁷⁰

Zayıf düşen az sayıdaki şehir halkı emân dilemesine rağmen Moğollar onları da katlettiler. Moğol istilâcılar tarafından Meyyâfârikîn'de yapılan

⁶⁷ Cahen, *a.g.m.*, s. 103. Reşîdüddin ise Mûsâ'nın kuşatma sırasında el-Kâmil ile birlikte ele geçirildiğini kaydetmiştir. Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, s. 575; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 260; Handmîr, *a.g.e.*, s.99; Cahen, *a.g.m.*, s. 103.

⁶⁹ Reşîdüddin Fazlullah, Vardan ve Sebasti Vekâyinâmesi, Benâketî, Hândmîr, Mîrhând başta olmak üzere kaynakların büyük çoğunluğu kuşatmanın iki yıl sürdüğünü kaydetmişlerken, Stephanos başta olmak üzere bir kısım kaynaklar bir yıl sürdüğünü kaydetmişlerdir. Aknerli Grigor ise kuşatmanın üç yıl sürdüğünü kaydetmiştir. Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s.62; Vardan, *a.g.e.*, s. 232; Vartan Vekâyinâmesi, s. 175; "Sebasti Vekâyinâmesi", Çev. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 218; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 52-53; Abû'l-Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 40; Benâketî, *a.g.e.*, s. 422; Cahen, *a.g.m.*, s. 103; Piskopos Stephanos'un Vekâyinâmesi'nden Parçalar, s. 234; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 259; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99; Spuler, *a.g.e.*, s. 69; Grousset, *a.g.e.*, s. 343; Jean Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012, s. 337; Vardan ve Genceli Kiragos ise şehrin 1260 yılında Moğolların eline geçtiğini kaydetmişlerdir. Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s.138; Vardan, *a.g.e.*, s. 234. Abû'l-Farac, eğer bu kıtlık olmasaydı Moğolların şehri alamayacaklarını kaydetmiştir. Abû'l-Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 40.

⁷⁰ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 260; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99.

yağma ve tahribat ile şehir harabeye çevrildi.⁷¹ İbn Şeddad, el-Kâmil'in emân istediği sırada şehirde kalan atmış sivil kırk iki askerin Moğollar tarafından camide toplandığını ve mallarını teslim etmedikleri gerekçesiyle öldürdüklerini kaydetmiştir.⁷²

Meyyâfârikîn çok eski bir Yakubî Piskoposluğu ve Ermenilerin yaşadığı yer olduğu için Hristiyan nüfusu oldukça kalabalıktı. Bunlar muhtemelen kuşatma öncesinde şehri terk etmişlerdi. Böylece hepsi katliamdan kurtulmuştur. Zaten Moğolların Hristiyanlara bakış açısı müspet olduğundan şehir ele geçirildiği sırada orada olsalar bile onlara muhtemelen dokunulmayacaktı. Genceli Kiragos, Moğolların kiliseler ile Aziz Maruta tarafından toplanmış olan mukaddes emanetlere hiç dokunmadıklarını kaydetmiştir.⁷³ Moğollar Meyyâfârikîn'i ele geçirdikten sonra buranın idaresini daha önce Eyyûbîlerin Emîr-i Ahûr işlerini yürütmekle görevli olan Abdullah Lâvî'ye teslim ettiler.⁷⁴

c. El-Kâmil'in Akıbeti ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Yanındaki tüm savaşçıları ölen el-Kâmil bir kuleye sığındıysa da yakın adamı Kara Sungur ile birlikte yakalandı. Moğollar, Kara Sungur'u Kence hâkimine teslim ettiler.⁷⁵ El-Kâmil'i ise Yaşmut'un yanına götürdüler.⁷⁶

Yaşmut'a getirilen el-Kâmil oradan Tel-Beşir'e götürülüp⁷⁷ kardeşi Mûsâ ile birlikte Hülagü'nün huzuruna çıkarıldı. Mûsâ hemen öldürüldü. İbn Şeddad'a göre Hülagü, el-Kâmil'in suçlarını yüzüne bir bir saydı. Moğol adetlerinin üç hatayı affedip dördüncüsünde öldürdüklerini; Hemedan'da ona içki ikram ettiği halde içmediğini, Diyarbakır Kalesi'nin

⁷¹ Abû'l-Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 40; Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s.138; Vassaf, *a.g.e.*, s. 25; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 260; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99; Savcı, *a.g.e.*, s. 38; Şirin Beyânî, *Din û Devlet der İnan Ahd-i Mogul*, C. 3, s. 872.

⁷² Cahen, *a.g.m.*, s. 103.

⁷³ Genceli Kiragos, *a.g.m.*, s. 138.

⁷⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, s. 575; Aynı Müellif, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 40; Cahen, *a.g.m.*, s. 103; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2013, s. 180.

⁷⁵ Cahen, *a.g.m.*, s. 103.

⁷⁶ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 138; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 62; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 260; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99. Mîrhând ve Hândmîr; Hülagü'nün el-Kâmil'in elinin ve kolunun bağlanarak getirilmesini, adamlarının ise öldürülmesini emrettiğini kaydetmişlerdir. Mîrhând, *a.g.e.*, s. 260; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99.

⁷⁷ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 63.

duvarlarını yıkmasını istediği halde bunu yapmadığını ve burayı Türkiye Selçuklu Sultanı'na verdiğini, ordusunu ve mallarını kardeşi ile birlikte halifeye yardım için sevk etme dediği halde dinlemediğini, dördüncü olarak kendisinin el-Kâmil'in memleketine geldiği halde onun ne huzura geldiğini ne mal ve hediye verdiğini söyledi. El-Kâmil, Hülagü'ye; kendi değerinin onunkinden daha fazla olduğunu, zira kendisini Allah'a ve Peygamber'e havale ettiğini, imân ve itimadının tam olduğunu, kudretin Allah'tan olduğunu, gücü o kime isterse verdiğini, bir zamanlar Tebriz'den Aden'e kadar kendilerinin olduğunu ama kaybettiklerini, Allah'ın Hülagü ve maiyetini kaybetmek ve son neferine kadar öldürmek için adam göndermeye muktedir olduğunu söyledi.⁷⁸

Hülagü; *"Kardeşimin sana ikramda bulunup bütün ailene ve akrabalarına Suyurgamişi⁷⁹ vermesinin mükâfatı isyan mıdır?"* dedi.⁸⁰ Hülagü kendisine itaat etmemiş olmasından ve Moğol askerlerine karşı direnip kayıplar verdirmesinden dolayı el-Kâmil'e büyük bir kin besliyordu. Bu nedenle vücudundan kesilen etlerin o ölünceye kadar ağzına tıkamalarını emretti. Bu şekilde yapılan işkenceler sonucunda el-Kâmil öldü.⁸¹ Abû'l-Farac, Hülagü'nün el-Kâmil'i öldürttüktan sonra pişman olduğunu kaydetmiş ancak ayrıntı vermemiştir.⁸² El-Kâmil'in ölüm tarihini Reşîdüddîn 657/1259, Genceli Kiragos, Muharrem-Safer 658/Ocak 1260 olarak kaydetmiştir.⁸³

⁷⁸ Cahen, *a.g.m.*, s. 103.

⁷⁹ Suyurgamişi: Moğollarda han tarafından bir yerin veya bir görevin ihsan, lütuf veya ikta yoluyla birisine verilmesine denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan Dayı, "Moğollar Dönemi Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe Moğolca Terimler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 63, (2018), s. 487.

⁸⁰ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 63.

⁸¹ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 63; Benâketî, *a.g.e.*, s. 422; Mîrhând, *a.g.e.*, s.260; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 99; Kiragos el-Kâmil'in nasıl öldürüldüğü konusunda ayrıntı vermemiş ancak Moğollar tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir. Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 138. Aknerli Grigor, Vardan ve Cûzcânî ise el-Kâmil'in ölümüyle ilgili bir bilgi vermemişlerdir. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 52-53; Vardan, *a.g.e.*, 232-233; Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 166-171.

⁸² Abû'l-Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 40.

⁸³ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 63; Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 138. Her iki tarih arasında bir yıl gibi bir fark görünüyorsa da aralarında ay farkı vardır. Bu nedenle her iki müellifin verdikleri tarihler birbirlerine çok yakındır ve doğru bir tespittir kanaatindeyiz. Yukarıda da zikredildiği gibi el-Kâmil'in kesik başının dolaştırılarak Şam'a getirilmesi 1260 yılının mayıs ayına rastlamaktadır. Aradaki süre mâkul bir zaman aralığıdır.

Reşidüddîn; el-Kâmil'in dindar, ekmeğini terzilikten kazanan, Cûzcânî; dindar ve takva sahibi, Ebû'l-Fidâ ise adaletli, sabırlı ve kararlı birisi olduğunu kaydetmiştir.⁸⁴

El-Kâmil'in işkence ile acı bir şekilde öldürülmesinden dolayı Ebû Şâme bir kaside yazdı. Kasidede el-Kâmil'in faziletlerini, cihat eden bir kimse olduğu, mazlum olarak öldürülmesi nedeniyle Hz. Hüseyin'e benzediğini anlattı.⁸⁵

El-Kâmil öldürüldükten sonra⁸⁶ Moğolların zafer nişânesi olarak bir mızrağın ucuna takılan kafası, Halep ve Hama başta olmak üzere şehir şehir dolaştırıldı. Daha sonra 27 Cemaziyyevvel 658/10 Mayıs 1260 tarihinde Şam'a getirilip burada da davul zurna eşliğinde sokaklarda teşhir edildi.⁸⁷

El-Kâmil'in öldürülmesinden büyük bir sevinç duyan ve onun kesik başını teşhir edenler sadece Moğollar değildi. Doğudaki Haçlı Ruhunu taşıyan Hristiyanlar da el-Kâmil'in başını bir kafes içinde Şam'daki kaledeki kapıların birinin üzerinde sallandırdılar.⁸⁸ Güyâ onların Müslümanlara karşı bu kadar kin ve nefret duymalarının sebebi; kuşatmada birçok Hristiyan askerin hayatını kaybetmesinin yanında bir Ermeni prensinin de öldürülmesiydi. Bunun yanında Hülâgü'nün, hanımı

⁸⁴ Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 166; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 63; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313.

⁸⁵ İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 381; Ebû'l-Fida, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313.

⁸⁶ Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s. 63; Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 138; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 381-382; Benâketî, *a.g.e.*, s. 422; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 260; Handmîr, *a.g.e.*, s. 99.

⁸⁷ Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 381-382; Abû'l-Farac, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 40 dn.2; Cahen, *a.g.m.*, s. 103; Grousset, *a.g.e.*, s. 343; Roux, *a.g.e.*, s. 337; El-Ğamdi, *a.g.m.*, s. 240; Curtin, *a.g.e.*, s. 274; Cengiz Tomar, "Bir Devrin Sonu Eyyubiler", *Eyyubiler Yönetim, Diplomasi, Kültür ve Hayat*, Ed. Önder Kaya, Küre Yay., İstanbul 2012, s. 154.

⁸⁸ El-Ğamdi, *a.g.m.*, s. 240.

Dokuz Hatun'un⁸⁹ etkisiyle Hristiyanlara karşı duyduğu sempati de Hristiyanlar tarafından Müslümanların aleyhine istismar edildi.⁹⁰

El-Kâmil'in başı Aynicâlût Savaşı'ndan sonra Şam'ın Memlûklerin eline geçmesine kadar el-Ferâdis kapısında asılı kaldı.⁹¹ El-Kâmil'in ve Meyyâfârikîn halkının Moğollara karşı vermiş olduğu bu direniş örneği dünya hâkimiyeti peşinde koşan Moğolların durdurulmasının belki de ilk adımı olmuş, Memlûkler 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260 tarihinde kazandıkları Aynicâlût Savaşı ile Moğolları yenerek onların yenilemeyeceği düşüncesine son verdiler. Memlûkler şehri ele geçirdikten sonra el-Kâmil'in asılı duran başını indirip el-Re's Camii'nde Hazreti Süleyman Şehitliği olarak bilinen yerde defnettiler.⁹²

Bir kavşak noktasında bulunan Meyyâfârikîn, kuşatma sırasında ve alınmasından sonraki tahribatta çok büyük yaralar almıştır. Ancak bu tahribata rağmen 1336 tarihli İlhanlı devlet bütçesi ile ilgili rakamları veren Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî'nin, Meyyâfârikîn'in Hani ile birlikte gelirinin 224 bin dinâr olduğunu kaydetmesi dikkate alındığında şehrin kısa zamanda toparlandığı anlaşılmaktadır. Bu rakamı bölgedeki diğer bazı şehirlerle karşılaştırdığımızda Meyyâfârikîn'in gelirinin bölgede en fazla olan şehirlerden biri olduğu görülür. Örneğin Mardin 236 bin, Sincâr 147 bin 500, Muş 69 bin 500 dinârdır. Moğollar tarafından tahrip edilen Meyyâfârikîn'in geliri ile ilgili yüksek rakam şehrin kısa zamanda yine Moğollar zamanında toparlandığını göstermesi bakımından önemlidir.⁹³

⁸⁹ Dokuz Hatun, Hülagü'nün baş hatunudur. Nesturudî Hristiyandır. O, Hristiyanları korur onların haklarını savunurdu. Hülagü'den dört ay sonra 1265 yılında ölmüştür. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, s. 4; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 57, 65; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 171; Şirin Beyânî, *Moğulân ve Hükümet-i İlhanî der Irân*, s. 102, 182; Vartan Vekayinâmesi, s. 175.

⁹⁰ Grousset, *a.g.e.*, s. 343; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 128-129. Nitekim Aknerli Grigor, Hülagü'nün Hristiyanları, kiliseyi ve papazları çok sevdiğini kaydetmiştir. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 56.

⁹¹ Ebû'l Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313.

⁹² Ebû'l Fidâ ve İbn Kesîr, el-Kâmil'in kesik başının el-Ferâdis Kapısı'nın civarındaki Mescidü'r-Res'deki Hz. Hüseyin'in kesik başının yanına defnedildiğini kaydetmişlerdir. İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 381-382; Ebû'l Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, s. 313.

⁹³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Nuzhat al-Qulub*, s. 105; Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 1, (İstanbul 1931), s. 26-27.

Sonuç

Hülagü Han 1256 yılında Bâtınîlere, 1258 yılında Abbâsî Halfeliği'ne son verdi. Bölgede kendisine rakip olacak bir güç bırakmak istemediği için çeşitli bahaneler ileri sürerek oğlu Yaşmut'u, İligya Noyan ile birlikte Eyyûbîlerin Kuzey Mezopotamya'daki kolunun önemli şehirlerinden biri olan Meyyâfârikîn üzerine gönderdi. Şehrin halkıyla bütünleşen el-Kâmil burada Moğollara karşı adeta bir kahramanlık destanı yazdı. Şehir kuşatıldığı için kıtlık ve bulaşıcı hastalık onların direncini kırdı. İki yıl süren kahramanlık mücadelesi el-Kâmil ve yanındaki az sayıdaki insanın teslim olmasıyla son buldu. Hülagü'nün huzuruna götürülen el-Kâmil yapılan ağır işkencelerle öldürüldü. Ancak onun zulme karşı direnişi bir simge olarak yüzyıllar boyunca destansı şekilde dilden dile dolaştı. Hakkında birçok keramet anlatıldı. Meyyâfârikîn ise eski önemini yitirerek bir süre sıradan bir kasaba olarak kaldı.

Meyyâfârikîn kuşatmasında şehir halkının yöneticisiyle bütünleşerek gösterdiği direniş hareketi, Moğollara karşı nadir olarak başvurulabilen cesur olaylardan birisidir. Çünkü daha Moğollar gelmeden, onların yaptıkları yağma ve katliam hareketlerini duyan şehirler çoğu zaman sindirilmiş ve yenilgiyi kabul etmiş bir şekilde kendiliklerinden teslim oluyorlardı.

Kuşatmanın kahramanı el-Kâmil, doğuda Hârezmşah Sultanı Celâleddîn'in Parvan Savaşı'nda ve Sind Nehri'nin kıyısında Moğollara karşı gösterdiği kahramanlık öyküsünü hatırlatmaktadır. Hatta Celâleddîn'den buyana uzun süredir Moğollara karşı bu kadar şiddetli bir direniş hareketi de görülmedi denilse yanlış olmaz.

Kaynakça

Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târîh-i Moğol ez Hamle-yi Cengiz tâ Teşkil-i Devlet-i Timûrî*, Müesse-yi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1986.

Ahmed b. Ali Makrizî (ö. 845/1442), *Kitâbü's-Sülûk fî Marifeti Düvel el-Mülûk*, C. 1, Bölüm 2, Yay. M. Zaide, Kâhire 1936-38, Türkçe Tercüme Zakir Kadiri Ugan, TTK Tercüme Eserler Bölümü Yayınlanmamış Daktilolu Tercüme Yazmalar Kısmı.

Akkuş, Mustafa, "Hülâgû Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, (Konya 2018), s. 150-171.

Aknerli Grigor (ö. 1335), *Okçu Milleti Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2012.

Alaeddin Ata Melik Cüveynî (ö. 681/1283), *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

Alican, Mustafa, *Bir Orta Çağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.

Barthold, V.V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.

Benâketî, Fahreddin Ebû Süleymân Dâvûd b. Tâcu'd-dîn (ö. 730/1329-1330), *Târîh-i Benâketî (Ravzât ü'l-Elbâb fî Ma'rifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb)*, Ed. Ca'fer Şi'ar, Tahran 1348.

Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of The Il-Khâns", *Cambridge History of İnan*, Vol. 5, (Cambridge 1968), s. 303-421.

Cahen, Claude, "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddada Göre)", Çev. Neşet Çağatay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, (Ankara 1952), s. 93-106.

Celâleddin Suyûtî (ö. 911/1505), *Halifeler Tarihi*, Arapçadan Çev. Onur Özatağ, Kabcacı Yay., İstanbul 2001.

Curtin, Jeremiah, *The Mongols A History*, Barton 1908.

Dashdondog, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Vol. 24, Ed. Michael R. Drompp Devin DeWeese, Leiden-Boston 2011.

Dayı, Özkan, "Moğollar Döneri Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe Moğolca Terimler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 63, (2018), s. 485-498.

D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.

Ebû'l-Fazl Hatibî, "Argûn Aka", *Dânişnâme-i İrân*, C.2, Tahrân 1384 hş., s. 443-444.

Ebû'l-Fidâ, (ö.732/1331), *Târîhu Ebû'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, C. 2, Tahkik Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.

Ebû'l-Fidâ, (ö. 732/1331), *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

El-Belâzurî, (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

"Ermeni Müellifi Kiragos", Çev. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 15-100.

Genceli Kiragos (ö. 1265'ten sonra), *Moğol İstilası 1220-1265*, Çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yay., İstanbul 2018.

Gregory Abû'l-Farac Bar Hebraeus (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî ö. 1286), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

Gregory Abû'l-Farac Bar Hebraeus (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî), *Târîhu Muhtasarî'd-Düvel*, Terc. Şerafeddin Yaltekaya, TTK, Ankara 2011.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötügen Yay., İstanbul 1999.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî (Hamd-Allah Mustawfi of Qazwîn ö. 740/1340), *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, Trans. G. Le Strange, Leyden/London 1919.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

Hândmîr (ö. 942/1535-1536), *Târîh-i Habîbu's-Siyer fî Ahbârî Efrâdi'l-Beşer*, C. 3, Neşr. M. N. Debir Siyâkî, Kitâbfurûşî-yi Hayyam, Tahran 1362.

Hillenbrand, Carole, "Mayyafarikin", *EP²*, Vol. 6, Leiden 1991, s. 928-932.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

İbn Havkal (ö. 977), *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2014.

İbn Kesîr (ö. 774/1373), *El Bidâye Ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 13, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994.

İbni Tagrıberdi (ö. 874/1470), *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Arapçadan Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

İbn'ül-Ezrak (587/1181?), *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarlan, Koral Yay., İstanbul 1975.

Kadı Ahmed b. Muhammed-i Gaffarî-yi Kazvînî (ö. 975/1567), *Târîh-i Cihanârâ*, Kitâbfurûşî-yi Hâfız, Tahran 1963.

Kafalı, Mustafa, "Cengiz Han", *DİA*, C.7, s. 367.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî (ö. 664/1266'dan sonra), *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, Çev. Mustafa Uyar, Ötügen, Ankara 2016.

Minorsky, V., "Meyyâfârikîn", *İ. A.*, C. 8, MEB, İstanbul 1979, s. 195-201.

Mîrhând (ö. 903/1498), *Ravzâtu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. 5, Kitâbfurûşîha-yi Merkezi Hayyam, Neşr. Çapepirûz, Tahran 1339.

Müverrih Vardan (ö. 1271), *Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*, Türkçe Çev. Hrnt D. Andreasyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937.

"Piskopos Stepanos'un Vekayinâmesi'nden Parçalar", Çev. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 231-245.

Reşîdüddin Fazlullah (ö. 718/1318), *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka vd. TTK, Ankara 2013.

Roux, Jean Paul, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012.

Sa'd b. Muhammed Huzeyfe el-Ğamdi, "Meyyafarikin'de Kahramanlık ve Fedakârlık", Çev. Mehdi İlhan, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, (Ankara 1986), s. 227-242.

Savcı, Süleyman, *Silvan Tarihi (Mafarkın Âbide ve Kitabeleri)*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956.

Savran, Ahmet, "Meyyâfarikîn", *DİA*, C. 29, s. 511-512.

"Sebasti Vakayinâmesinden Bir Bölüm", Çev. A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusçadan Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 39-61.

"Sebasti Vekayinâmesi", Çev. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 210-229.

Spuler, Berthold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011.

Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

Subaşı, Ömer, *Gürcü Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015.

Şirin Beyânî, *Din û Devlet der İnan Ahd-i Mogul: Siyâset-i Hâricî İlhânân der Cihan-ı İslâmî*, C. 1-3, Merkezi Neşr-i Dânişgâhî Tahran 1370.

Şirin Beyânî, *Moğulân ve Hükûmet-i İlhânî der İrân*, Tahran 1394.

Temir, Ahmet, "Moğol veya Türk Moğol Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, s. 416-433.

Togan, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 1, (İstanbul 1931), s. 26-27.

Tomar, Cengiz, "Bir Devrin Sonu Eyyubiler", *Eyyubiler Yönetim, Diploması, Kültür ve Hayat*, Ed. Önder Kaya, Küre Yay., İstanbul 2012, s. 143-155.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İnan Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, TTK, Ankara 2020.

"Vartan Vekayinâmesi", Çev. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s.165-188.

Vassaf (ö. 730/1329-1330), *Tahrir-i Târîh-i Vassaf*, Neşr. Abdu'l-Muhammed Âyetî, Bünyâd-i Ferheng-i İnan, Tahran 1346.

Venegoni, Laura, "The Political Backround of the Mongolian Conquest and Hülagü's West Conquest (1256-1260)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 6, (Ankara 2007), s. 29-40.

Yahyâ b. Abdüllatif Kazvinî (ö. 962/1555), *Lübbû't-tevârîh*, İntişârât-i Bünyâd-i Gûyâ, Tahran 1363.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.

Türk Basınında Doğu-Batı Blokları Ekseninde 1981 Polonya Darbesi

Esra Türe*

(ORCID: 0000-0001-9875-0587)

Makale Gönderim Tarihi
04.01.2021

Makale Kabul Tarihi
16.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Türe, E., "Türk Basınında Doğu-Batı Blokları Ekseninde 1981 Polonya Darbesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 407-440.

APA: Türe, E. (2021). Türk Basınında Doğu-Batı Blokları Ekseninde 1981 Polonya Darbesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 407-440.

Öz

Polonya'da meydana gelen Bağımsız Dayanışma Sendikası hareketi ve 13 Aralık 1981 tarihinde gerçekleştirilen darbe Doğu Avrupa başta olmak üzere tüm dünya için büyük önem taşımıştır. Polonya'da 13 Aralık 1981-22 Temmuz 1983 tarihleri arasında askeri yönetimin kontrolünde sıkıyönetim dönemi yaşanmıştır. Polonya'da yaşanan olaylar bir iç sorun gibi görülse de genel anlamda Doğu-Batı Bloku arasındaki ideolojik, siyasi ve ekonomik savaşı temsil etmiştir. Polonya'daki olaylar ve sıkıyönetim döneminde yaşanan gelişmeler tüm dünyada olduğu gibi Türk basını tarafından da yakından takip edilmiştir. Türk basınında Polonya konusuna yönelik gelişmeler hem aktarılmış hem de çok yönlü olarak değerlendirilmiştir. Çalışmamızda muhafazakâr bir yayın politikası izleyen Tercüman gazetesi, Atatürkçü niteliğini vurgulayan Cumhuriyet gazetesi ve iki gazeteye göre daha dengeli bir yayın politikası izlemeye çalışan Milliyet gazetesinden oluşan üç örneklem üzerinden basının Polonya olaylarına yaklaşımı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Polonya, Dayanışma Sendikası, Komünizm, Sosyalizm, Doğu Avrupa.

* Dr., esrature.5520@gmail.com.

1981 Polish Coup On The Axis of East-West Blocks In The Turkish Press

Abstract

The Independent Solidarity Unionmovement in Poland and the coup on December 13, 1981 were of great importance for the whole world, especially in Eastern Europe. A period of martiallaw was experienced in Poland between 13 December 1981 and 22 July 1983 under the control of the military administration. Even though the events in Poland are seen as an internal problem, they generally represented the ideological, political and economic war between the East-West Bloc. The events in Poland and the developments in theperiod of martiallaw have been closely followed by the Turkish press as well as all over the world. In the Turkish press, developments regarding the Polish issue have been conveyed and evaluated in a multifaceted way. In our study, the approach of the pres to Polish events was examined through three samples consisting of Tercüman newspaper following a conservative editorial policy, Cumhuriyet newspaper emphasizingits Kemalist character and Milliyet newspaper which tried to follow a more balanced editorial policy compared to two newspapers.

Keywords: Poland, Solidarity Union, Communism, Socialism, Eastern Europe.

Giriş

Polonya tarihinin başlangıcı 966 yılı olarak kabul edilmektedir. Polonya 16. yüzyılda varlığını Polonya-Litvanya Krallığı altında sürdürmüştür. 1772, 1793 ve 1795 yıllarında Rusya, Prusya ve Avusturya arasında bölüşülen Polonya 123 yıl Avrupa siyasi haritasından silinmiştir.¹ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Polonyalı milliyetçiler de mücadele etmişler ve bağımsızlıklarını kazanmışlardır.²Bu nedenle Polonya'nın modern devlet tarihinin başlangıcı 1918 yılı olarak kabul edilmektedir.³ Ancak Polonya İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında 28 Eylül 1939 tarihinde yapılan anlaşma ile Almanya ve Sovyetler Birliği arasında paylaşılarak bir kere daha

¹Magdalena Kubow, "The Solidarity Movement in Poland: Its History and Meaning in Collective Memory." *The Polish Review*, 58/2 (2013), p. 4.

² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 23. Basım, İstanbul, 2017, s. 177.

³ Özgün Erler Bayır, *Soğuk Savaş Sonrası Atlantikçilik-Avrupacılık İkileminde Polonya Dış Politikası*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, ss. 6, 7.

haritadan silinmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkacaklarını düşünen İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Yalta'da düzenledikleri konferans ile kendi çıkarları doğrultusunda barış düzenini oluşturmak istemişlerdir. Alınan kararlar arasında Polonya'nın varlığını yeniden tesis etmesini sağlayan "Ulusal Birlik Geçici Polonya Hükümeti" kurulması yer almıştır.⁴

İkinci Dünya Savaşı sona ermesine rağmen ABD, Sovyetler Birliği'ni tehdit unsuru olarak görmüş ve Batı Avrupa'yı korumak amacıyla Mart 1947'de Truman Doktrini'ni⁵, Eylül 1947'de ise Marshall Planı'nı uygulamaya sokmuştur.⁶ Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'nda işgal ettiği Doğu Avrupa ülkelerinde komünist parti diktatörlükleri kurmuş⁷ ve Polonya, Romanya, Macaristan, Doğu Almanya, Arnavutluk ve Yugoslavya üzerinde etki sahibi olmuştur. 1947 yılında Avrupa'daki komünist partileri ile yaptığı toplantı sonucunda ise dünyanın iki bloka ayrıldığını açıklamıştır.⁸ İki blokun oluşması aynı zamanda Avrupa'nın "kapitalist" ve "komünist" şeklinde ikiye bölünmesi anlamına gelmiştir.⁹ Bu gelişmelerin ardından Sovyetler Birliği tehdidine karşı ABD ve Batı Avrupa ülkeleri arasında 1949 yılında ortak savunma esasına dayanan sistem olarak NATO kurulmuştur.¹⁰ Sovyetler Birliği öncülüğündeki Doğu Bloku ülkeleri ise NATO'ya karşı 1955'te Varşova Paktı'nı kurmuşlardır.¹¹

Polonya jeopolitik ve stratejik konumu itibarıyla Sovyetler Birliği için büyük önem taşımıştır. Bu nedenle Sovyetler Birliği Polonya üzerinde sıkı bir denetim mekanizması kurmuş ve muhalif hareketlere izin

⁴Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, 10. Basım, İstanbul, 2015, ss. 853, 854, 882, 883.

⁵ Mahmut Akkor, "II. Dünya Savaşı'nın Sonu ve Truman Doktrini'nin Ortaya Çıkışı", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2017), s. 6.

⁶ Yusuf Çınar, "Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, (2018), s. 331.

⁷ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, 6. Basım, Ankara, 2002, s. 802.

⁸Uçarol, *a.g.e.*, ss. 937, 938.

⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 5. Basım, Ankara, 1996, s. 208.

¹⁰ Mehmet Gönlübol ve Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965): Genel Durum", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Basım, Ankara, 1996, ss. 223, 224.

¹¹Cem Karadeli, "Stalin ve Kruşçov Dönemlerinde Doğu Avrupa'da Sovyetler ve Krizler", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15, (2019), s. 242.

vermemiştir.¹² Cumhuriyet gazetesi Polonyalı General Leon Dubucki'nin Federal Alman Der Spiegel dergisi ile yaptığı röportajdan önemli bir kesit paylaşmıştır. Dubicki'ye göre Sovyetler Birliği için önemli olan konu Polonya'nın askerî siyasi ve sosyal güvenliğiydi. Gazete, Polonya'nın Sovyetler Birliği için sahip olduğu stratejik önemi Fransız L. Express dergisinde yayınlanan uzman görüşlerini aktararak paylaşmıştır. Buna göre: Sovyetler Birliği'nden Demokratik Almanya'ya giden tüm haberleşme hatları Polonya'dan geçiyordu, yaklaşık 15 askeri petrol boru hattı Polonya'dan geçerek Doğu Almanya'ya ve Çekoslovakya'ya uzanıyordu. Doğu Almanya ve Çekoslovakya'daki Sovyet birliklerinin Sovyetler Birliği'ne giden güzergahı Polonya'dan geçiyordu. Varşova Paktı'nın ileri 220 hava üssünün 110'u Polonya'da yer alıyordu ve Varşova Paktı kuvvetleri Kuzey grubunun Sovyet komutanlığı da Polonya'da bulunuyordu¹³

Sovyetler Birliği kurduğu Doğu Bloku'nu koruma amacıyla tüm güç unsurlarını tehdit olarak kullanmıştır. Bu tehdit Doğu Avrupa'da reform hareketlerinin oluşumuna karşı caydırıcı bir unsur olmuştur. Ancak ekonomi sarsılmaya başladığında Doğu Avrupa'da iç muhalefet de büyümeye başlamıştır.¹⁴ Polonya Doğu Bloku ülkeleri arasında ekonomisi en kötü olan ülke olarak öne çıkmıştır. Komünist rejime karşı harekete geçmenin temelinde ekonomik sorunlar önemli yer tutmuştur.¹⁵

Polonya Bağımsız Dayanışma Sendikası'nın Oluşumu

Yalta Konferansı'ndan itibaren özgürlüğü elinden alınan Polonya'da¹⁶ ekonomik sorunlar çözülememiştir. 1979'da ekonomisi yüzde 2 küçülen Polonya, komünist siyasal sistem altında temel özgürlüklerinden de yoksun hale gelmiştir.¹⁷ Hükümetin 1980 yılının Temmuz ayında et fiyatlarına yaptığı zam sonucunda başlayan işçi

¹²Armaoğlu, a.g.e., s. 814.

¹³ "Polonya, Sovyet Avrupa Stratejisinde Kilit Ülke", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1982.

¹⁴"The Soviet Decision Not to Invade Poland, 1981" *Blinders, Blunders, and Wars: What America and China Can Learn*, by David C. Gompert et al., RAND Corporation, (2014), p. 140.

¹⁵Armaoğlu, a.g.e., s. 814.

¹⁶Kubow, a.g.m., p. 9

¹⁷"The Soviet Decision Not to Invade Poland, 1981" p. 140.

eylemleri, komünist bir ülkede komünist bir iktidar partisine tepki gösteren Polonya Dayanışma Sendikası'nın kurulmasını sağlamıştır.¹⁸ "Dayanışma"nın resmî bir hareket olarak doğuşu 7 Ağustos 1980 tarihinde gerçekleştirilen greve dayandırılmaktadır. Otuz yıllık usta vinç operatörü Anna Walentynowicz'in işten çıkarılması Polonya'da tepki yaratmıştır. İşsiz bir tersane elektrikçisi olan Lech Walesa¹⁹ 14 Ağustos'ta Walentynowicz'in iş arkadaşlarına greve gitmeleri konusunda destek olmuştur. 17 Ağustos'ta "Dayanışma" bir hareket olarak resmî manifestosunu "Yirmi Bir Talep" şeklinde listelemiştir.²⁰ Ekonomik sebeplerle harekete işçilerin hedefleri arasında siyasi talepler de yer almıştır. Bunlardan biri bağımsız sendikalar kurabilmektir.²¹ Yaşanan eylem ve grevler üzerine işçiler adına Walesa ile yönetim arasında müzakereler yapılmış ve 31 Ağustos 1980 tarihinde "Ağustos Anlaşmaları" imzalanmıştır. Bu anlaşmaya dayanarak 17 Eylül 1980 tarihinde Bağımsız ve Özerk Dayanışma Sendikası kurulmuş ve Sendika'nın başına Walesa getirilmiştir.²² 1981 yılına gelindiğinde Sendika'nın üye sayısı 10 milyona yaklaşmıştır.²³ 31 Ağustos'ta imzalanan anlaşma o dönemde komünist bir ülkede eşî görülmemiş bir anlaşma olması,²⁴ Sendika ise Doğu Bloku'nda kurulan

¹⁸ "Et Zammı ile Başlayan Çatışma 18 Ay Sürdü", Milliyet, 14 Aralık 1981.

¹⁹ 29 Eylül 1943 tarihinde dünyaya gelen Lech Walesa Küçük bir çiftçi ailenin çocuğudur. Walesa 1967 yılında Gdansk Tersanesi'nde gemi elektrikçisi olarak çalışmıştır. 1970 yılından sonra kendi departmanındaki sendikalar adına iş güvenliği sorumlusu olmuş, ancak yaptığı bir konuşmanın tepki çekmesi nedeniyle 1976 yılında işine son verilmiştir. Bunun ardından Walesa "muhalefet aktivisti" olarak ön plana çıkmıştır. Birkaç kez tutuklanan Walesa, 1980 yılında Gdansk Tersanesi'nde meydana gelen grevi yönetmiştir. 1980-1981 yılları arasında 16 ay süreyle "Dayanışma" Sendikası'nın başkanlığını yapmıştır. 13 Aralık 1981 tarihinde sıkıyönetimin ilan edilmesiyle birlikte hükümet tarafından gözetim altında tutulmuştur. Daha sonra serbest kalan Walesa 1983 yılında Nobel Barış Ödülü'nü almıştır. 9 Aralık 1990 tarihinde yapılan genel seçimlerde Polonya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilmiş ve beş yıl bu görevde kalmıştır. Bkz. <https://www.president.pl/en/president/polish-presidents/lech-walesa/>, (17.03.2021).

²⁰Kubow, a.g.m., p. 10.

²¹ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, 2015, s. 740.

²²Abdulaziz Asyalı, *Doğu Avrupa Ülkelerinin Sosyalizmden Kopuşu ve Demokratikleşme Süreci: Polonya Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2019, ss. 45, 46.

²³Kubow, a.g.m., p. 12.

²⁴ John J. Kulczycki, "The Beginnings Of The Solidarity Movement in Poznan, 1980-1981", *The Polish Review*, Vol. 27, No. 3/4 (1982), p. 154.

ilk bağımsız sendika olması nedeniyle önem taşımaktaydı.²⁵ Esasında komünizme karşı siyasi bir varlık olarak “Dayanışma” hareketi Ağustos 1980’de doğmuş olsa da temelinde 1956, 1968, 1970 ve 1976 yıllarındaki ayaklanma ve grevler de önemli etkiye sahip olmuştur. Zira belirttiğimiz bu yıllarda işçiler ekonomik sorunlar nedeniyle Komünist iktidara karşı seslerini duyurmaya başlamış ve ülkede demokrasi için de mücadelenin adımları atılmıştı.²⁶

Dayanışma Sendikası’nın oluşumunda önemli yer tutan isimlerden biri de Papa II. Jean Paul olmuştur. Polonya asıllı ve asıl ismi Karol Wojtyla olan Papa,²⁷ 1978 yılında bu göreve seçilmesiyle birlikte Jean Paul II ismini almıştır. Polonya halkının Katolik inancına sahip olması Vatikan ile manevi bağlarının güçlü olmasını sağlamıştır.²⁸ Papa II. Jean Paul Polonya için nihai sembol ve umut veren kişi olarak görülmüştür. Papa’nın Haziran 1979’da Polonya’ya yaptığı ziyaret tarihi büyüklükte bir kalabalığa sahne olmuş ve Polonyalıları ulusal bağımsızlıklarını geri almaları için güçlendirmiştir.²⁹ Sendika üzerinde Katolik Kilisesi’nin büyük etkisi olmuştur.³⁰ ABD Polonya’nın sahip olduğu stratejik önemi nedeniyle Dayanışma Sendikası’nı açıkça desteklemiştir. Sovyetler Birliği karşısında ABD’nin desteği “Dayanışma” için önemli bir güç kaynağı teşkil etmiştir.³¹ Sosyalist blok dönemindeki Polonya’da işçi sendikası Katolik kilisesi etkisi altındaydı.

Darbenin Gerçekleştirilmesi ve Türk Basınında Değerlendirilmesi

13 Aralık 1981 tarihinde Polonya Başbakanı olan Komünist Parti Genel Sekreteri ve Milli Savunma Bakanı Wojciech Jaruzelski başkanlığında Ulusal Kurtuluş Konseyi kurularak askerler yönetime el koymuştur. Jaruzelski aynı gün yaptığı konuşmada ülkede geçici olarak savaş durumu ve sıkıyönetim ilan edildiğini, tüm hakların ve özgürlüklerin askıya alındığını, yönetimin Ulusal Kurtuluş Konseyi’ne

²⁵ “Dayanışma’nın 16 Aylık Mücadelesi”, *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1981.

²⁶Kubow, a.g.m., p. 5-9.

²⁷Kubow, a.g.m., p. 9, 10.

²⁸ Asyalı, a.g.t., s. 46.

²⁹Kubow, a.g.m., p. 9, 10.

³⁰Yasin Aktay, “Türkiye’de İslam ve Sol veya İslamcılar ve Solcular”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, Cilt 9, İstanbul, 2009, s. 758.

³¹Armaoğlu, a.g.e., s. 815.

devredildiğini açıklamıştır. Jaruzelski'nin darbe gerekçelerinde sendikacıların yasalara uymadıkları, herkesi greve teşvik ettikleri ve yönetimi tehdit ettikleri yer almıştır. Bu durumun ülkeyi iç savaşa götüreceğini ileri süren Jaruzelski bunu önlemek amacıyla yönetime el koyduklarını savunmuştur.³² Dayanışma Sendikası'nın bütün binaları basılmış, işçi liderleriyle birlikte eski Komünist Parti Genel Sekreteri Gierek ile eski Başbakan Jaroszewicz de tutuklanmıştır. Ülkeye giriş ve çıkışlar yasaklanarak dış ülkelerle haberleşme kesilmiştir. Bunlar karşısında Dayanışma Sendikası halkı genel greve çağırmıştır.³³ Walesa ise tutuklandıktan kısa bir süre serbest bırakılmıştır.³⁴ Polonya Katolik kilisesi de halkın askeri yönetimin baskısı altında kaldığını ve bundan memnun olmadığını ifade ederek askeri yönetime karşı çıkmıştır.³⁵ Kilise Polonya'daki cezaevlerinin, büyük askeri barakaların ve çadırların yetersiz kaldığını, tutuklanan binlerce işçi, aydın ve öğrencinin Wrocław'daki "Nazi toplama kampına" yerleştirildiğini açıklamıştır.³⁶ Askeri rejim ise Dayanışma Sendikası'ndan sonra kilise ve papazlara karşı da tavır alarak sindirmeye çalışmıştır.³⁷

Polonya'da yaşanan darbe ve darbe sonrasında meydana gelen gelişmeler Türk basını tarafından yakından takip edilmiş ve değerlendirilmiştir. Milliyet gazetesi "Polonya'nın bağımsızlık sembolü ve Doğu Bloku işçilerinin 'onur lideri'" olarak gördüğü Lech Walesa'yı 1981 yılı için "dışta yılın adamı" olarak seçmiştir.³⁸ Gazete yazarlarından Sami Kohen, Polonya'da ilan edilen sıkıyönetimi açıkça darbe olarak değerlendirmiştir. Jaruzelski'nin darbe gerekçesini yorumlayan Kohen, sosyalizm karşıtı güçleri bastırmak için sosyalist bir darbe yapıldığını ortaya koymuştur.³⁹ Yine Milliyet gazetesi yazarlarından Metin Toker, komünist sistem tarihinde 1917 yılından beri yaşanan en önemli olayın Polonya'da gerçekleştiğine dikkat çekmiş ve Toker'e göre bu olay komünist yönetimin ülkeyi

³² "Polonya'da Yönetim Orduya Devredildi", *Milliyet*, 14 Aralık 1981.

³³ "Polonya Sınırındaki Sovyet Birlikleri Alarmda", *Tercüman*, 14 Aralık 1981.

³⁴ *Milliyet*, 14 Aralık 1981.

³⁵ "Genel Grev Olursa Rusya Müdahale Edecek", *Milliyet*, 18 Aralık 1981.

³⁶ "Tutuklular Nazi Kampına Konuyor", *Milliyet*, 22 Aralık 1981.

³⁷ "Tutuklular Nazi Kampına Konuyor", *Milliyet*, 22 Aralık 1981.

³⁸ "Dışta Yılın Adamı", *Milliyet*, 31 Aralık 1981.

³⁹ Sami Kohen, "'Varşova'da Darbe", *Milliyet*, 14 Aralık 1981.

yönetemediğini, iktidarı başka bir güce bıraktığını kabul ettiği anlamı taşımıştır.⁴⁰ Toker, komünist bir ülkenin komünist bir iktidar partisi olan Birleşik İşçi Partisi'nin ülkeyi yönetemediğinin içeride ve dışarıda anlaşılması üzerine Sovyetler Birliği'nin partinin iktidardan uzaklaştırılmasına göz yumduğunu belirtmiştir.⁴¹ Aynı gazete yazarlarından Mehmet Barlas'a göre Polonya'daki siyasi gelişmelerin ardında yatan asıl neden ekonomik sıkıntılardır. Enflasyon artmış, vatandaşlar yokluk çekmeye başlamıştır.⁴² Milliyet gazetesi muhabiri Orhan Duru ülkenin sağladığı kazançtan beklediği payı alamayan işçilerin rejimden soğuduğunu belirtmiştir. Polonya'da halkın büyük çoğunluğunun ise Sovyet karşıtı ve anti-sosyalist olduğunu paylaşmıştır.⁴³

Cumhuriyet gazetesi ise Polonya'da yaşanan olayların kökeninde ekonomik sebeplerle birlikte siyasal ve kültürel etkenlerin de varlığına dikkat çekmiştir. İktidara karşı bir direniş hareketi olarak değerlendirilen Dayanışma Sendikası, 35 milyonluk ülke nüfusunun 10 milyona yakın işçi kitlesini örgütlemiştir. Sendika "partiden bağımsız sendika" anlayışını, parti içindeki seçimlerin gizli oyla yapılmasını, basında farklı görüşlere yer verilmesini iktidara kabul ettirerek siyasal konumunu güçlendirmiştir.⁴⁴ Aynı gazete yazarlarından Ergun Balcı Polonya'da yaşanan olayların bir iktidar mücadelesi ya da iktidarı paylaşma savaşı olduğunu ifade etmiştir. İşçiler, içerisinde "işçi" kelimesi geçen partinin iktidarına ortak olmak isterken parti, iktidar tekelden vazgeçmek istememiştir. Balcı'ya göre ekonomik sorunlar bu kavgada sadece birbirlerini suçlamak için kullanılan bir argüman olmuştur.⁴⁵

Yine Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Uğur Mumcu gerçekleştirilen darbeyi şaşkıncu bulmamış ve darbenin Sovyetler Birliği'nin isteği doğrultusunda gerçekleştirildiğini vurgulamıştır. Mumcu, Sovyetler Birliği'nden "ithal edilen" sosyalist rejimin

⁴⁰ Metin Toker, "Komünizm Tarihinde Bir Dönüm Noktası", *Milliyet*, 14 Aralık 1981.

⁴¹ Metin Toker, "Polonya ve Finlandiya", *Milliyet*, 20 Aralık 1981.

⁴² Mehmet Barlas, "Ordu Yönetimde", *Milliyet*, 14 Aralık 1981.

⁴³ Orhan Duru, "Polonya'da Halkın Büyük Çoğunluğu Sovyet Karşıtı Ve Anti-sosyalist", *Milliyet*, 25 Aralık 1981.

⁴⁴ "Polonya Sorunu", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1981.

⁴⁵ Ergun Balcı, "Polonya: Bir Bunalımın Anatomisi", *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1981.

Polonya’da iflas ettiğini belirtmiştir.⁴⁶ Ergun Balcı ise Sendika’nın sosyalizme karşı değil, sosyalizmin yanlış uygulanmasına karşı isyan ettiğini düşünmüştür. Zira işçiler sosyalist bir devlette hak ettikleri ağırlığı kazanmak istiyorlardı. Balcı, Sendika’nın verdiği “mücadeleyi” kazanması halinde fabrika, tersane gibi iş yerlerini özel girişimciye teslim etmesini mümkün görmemiştir.⁴⁷

Tercüman gazetesi yazarı Nazlı Ilıcak’a göre de komünist sistemin kalesi olarak görülen madencilerin sıkı bir mücadele vermesi ülkede komünist sistemin çöktüğünün bir göstergesidir.⁴⁸ Nazlı Ilıcak darbe olmasaydı Polonyalılar için iki seçenek öngörmüştür: Polonya’ya ya sükûn ve huzur ya da Sovyet tankları gelecekti. Her iki ihtimali de değerlendiren Ilıcak, sükûn ve huzurun sağlanması durumunda Polonyalıların yönetime katılma isteklerine, grev ve serbest seçimlere, basın ve yayın organlarında söz haklarına veda edeceklerini belirtmiştir. Sovyet tanklarının gelmesi durumunda ise çok kan akacağını ifade ederek Polonyalıların yaşadığı durumu ortaya koymuştur.⁴⁹

Ergun Balcı Polonya’da yaşanan olaylarda Dayanışma Sendikası’nın yaptığı yanlışlar üzerinde durmuş ve en büyük iki yanlışın Dayanışma Ulusal Konseyi’nin darbeden 2 gün önce 11 Aralık 1981’de Gdansk’ta ve 4 Aralık 1981’de Radom kentlerinde yaptığı toplantılar olduğunu savunmuştur. Gdansk’taki toplantıda siyasal rejimin niteliğinin belirlenmesi amacıyla halkoylaması çağrısı yapılmış, 1982 yılında yapılacak olan seçimlerin demokratik olması istenmiştir. Ayrıca parlamento hükümete olağanüstü yetki vermezse 17 Aralık’ta genel greve gidileceği ilan edilmiştir. Radom’daki toplantıda ise hükümet konuşmaları gizlice kaydetmiştir. Toplantıda iktidara nasıl geçileceği tartışılmış ve hükümet Walesa’nın “Çatışma artık kaçınılmaz olmuştur. Bu sistem savaşmadan değiştirilmez.” ifadelerini koz olarak kullanmıştır. ABD’ye ait AP haber ajansında yer alan “Komünist Partinin genel seçimlerde, halk oylamasını kabul etmesi, kendi eli ile idam fermanını imzalaması demektir.” ifadesini aktaran Balcı, partinin

⁴⁶ Uğur Mumcu, “Polonya Dersi...” *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1981.

⁴⁷ Ergun Balcı, “Kavram Kargaşası”, *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1981.

⁴⁸ Nazlı Ilıcak, “Türkiye, Polonya, İtalya”, *Tercüman*, 03 Ocak 1982.

⁴⁹ Nazlı Ilıcak, “Batı-demokrasi ve sosyalizm”, *Tercüman*, 18 Aralık 1981.

kendi idam fermanı yerine eline geçirdiği kozlar sayesinde Sendika'nın idam fermanını imzaladığını belirtmiştir.⁵⁰

Darbenin hemen ertesi gününde Gdansk ve Varşova'da kurulan grev komiteleri işçileri direniş ve işgallere, halkı ise açlık grevine çağırmıştır. Bazı fabrikalarda 20 binden fazla işçi greve ve işgallere başlamıştır. Askeri yönetim ise bunlara karşı bir harekatta bulunmamış, ancak yeni önlemler almaya yönelmiştir. Başbakan General Jaruzelski başkanlığında kurulan ve general ile amirallerden oluşan Ulusal Savunma Komitesi'nden 20 yüksek rütbeli asker Walesa'yı Vaşova'ya getirerek grevleri önlemesini istemişlerdir.⁵¹ Kısa sürede grev ve gösterilerin hızla büyümesi üzerine⁵² askerler bazı grev merkezlerine girerek grev ve direnişleri dağıtmaya başlamışlardır.⁵³ Sendika ise dağıttığı binlerce bildiri aracılığıyla direnişten vazgeçmeyeceğini duyurmuştur.⁵⁴

Darbe esnasında Polonya'da bulunan ve gelişmeleri aktaran Milliyet gazetesi muhabiri Orhan Duru, "Dayanışma"nın giderek güçlendiğini ve askerlerin oldukça sert davrandıklarını belirtmiştir. Duru'ya göre çok sayıda kişi yaşamını yitirdiği için olayların sonlanması kolay olmayacaktı. Duru ayrıca Polonya'da darbenin Ağustos ayından beri planladığı kanısının hâkim olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Görüşülmek üzere askeri yönetim tarafından Varşova'ya getirilen ve gözaltına alınan Walesa'dan o günden sonra haber alınamamıştır. Bu durum direnişlerin daha da artmasında önemli bir etken olmuştur. 20 Aralık 1981 tarihinde maden işçileri buldukları madenin bir girişini havaya uçurmuş ve 1300 işçi mahsur kalmıştır. Bölgeye giden askerlerin ise büyük bir kısmının işçilere katıldığı ve bazı bölgelerde de askerler ile polislerin çatıştığı bilgisi gelmiştir. Direnişçiler Walesa bırakılmadığı takdirde sabotajlarının süreceğini söylemişlerdir.⁵⁶

⁵⁰ Ergun Balci, "Polonya: Bir Bunalımın Anatomisi", *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1981.

⁵¹ "Polonya'da 20 Binden Fazla İşçi Greve Başladı", *Milliyet*, 15 Aralık 1981.

⁵² "Sovyetler Askeri Müdahaleye Hazırlanıyor", *Tercüman*, 16 Aralık 1981.

⁵³ "Ordu, Grevdeki Fabrikalara Giriyor", *Milliyet*, 17 Aralık 1981.

⁵⁴ "Direnişler Tankların Hücumu İle Kırıldı", *Tercüman*, 18 Aralık 1981.

⁵⁵ Orhan Duru, "Kan Döküldü Artık Olaylar Bitmez", *Milliyet*, 19 Aralık 1981.

⁵⁶ "Havaya Uçurulan Ocakta 1300 İşçi Mahsur Kaldı", *Tercüman*, 21 Aralık 1981.

Darbenin üzerinden geçen 10 günde ülkede 200 kişi hayatını kaybetmiş ve yüzlerce kişi yaralanmıştır. İşçi hareketlerini kontrol altına alamayan askerî yönetim direnişlere son verilmesi, sosyalist Polonya ve Varşova Pakti'nin tanınması, ekonomi ve huzurun birlikte sağlanması koşullarıyla sıkıyönetimin kaldırılacağını ve tutukluların serbest bırakılacağını duyurmuştur. Bu açıklama, General Jaruzelski'nin güç kaybettiğinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷ Darbeden 13 gün sonra ise ilk defa halkın karşısına çıkan General Jaruzelski sıkıyönetimin "anarşiyi" sona erdirdiğini ve en kısa zamanda yönetimi sivil bir hükümete devredeceklerini beyan etmiştir. Jaruzelski ayrıca yeni bir yönetim programı hazırladıklarını ve bu programda daha önce işçiler lehine düzenlenen hakların korunacağını, sosyalist sistem içerisinde özerk bir işçi sendikasının yer alabileceğini belirtmiştir.⁵⁸ Jaruzelski'nin bu açıklaması üzerine Nazlı Ilıcak ülkede anarşinin değil, geniş bir kitlenin verdiği hürriyet mücadelesinin hâkim olduğunu paylaşmıştır.⁵⁹

Polonya'da darbe öncesi ve sonrası özgürlükler karşılaştırıldığında darbeden önce sınırlı da olsa özgürlüklerin olduğu kaydedilmiştir. Ülkede düşüncelerin açıkça ifade edilebildiği, hükümetin ve partinin eleştirilebildiği, sendikal örgütlenmelerin sağlanabildiği, sınırlı da olsa basın özgürlüğünün bulunduğu, eğlence aktivitelerinin mümkün olduğu bir yaşam mevcuttu. Darbeden sonra ise sendikalar ve insanların bir araya geldikleri mekanlar kapatılmış, özgürlükler sınırlandırılmış, çok sayıda insan tutuklanmış, basın özgürlüğü kısıtlanmış, halk askeri baskı altında suskun hale gelmiş, mağazaların önlerindeki kuyruklar daha da uzamıştır.⁶⁰ Açlıkla karşı karşıya kalan askeri yönetim tüm dünyadan gıda yardımı istemiş ve kredi sağlanması için Batı ile temas başlatmıştır.⁶¹ Ekonomik bunalım yaşayan Polonya'da halkın temel gıda ve ihtiyaç gereksinimlerini karşılayamadıkları, çoğu maddelerin ise karneye bağlandığı aktarılmıştır. Bu manzarayı yerinde gören Orhan Duru rejim konusunun bir kenara bırakılarak Türk yönetiminden Polonya halkına

⁵⁷ "General Jaruzelski Güç Durumda", *Milliyet*, 23 Aralık 1981.

⁵⁸ "Jaruzelski: 'En Kısa Zamanda Sivil Yönetime Dönülecek'", *Milliyet*, 26 Aralık 1991.

⁵⁹ Nazlı Ilıcak, "Türkiye, Polonya, İtalya", *Tercüman*, 03 Ocak 1982.

⁶⁰ Orhan Duru, "Darbeden Önce ve Sonra Polonya", *Milliyet*, 20 Aralık 1981.

⁶¹ "Direnişler Tankların Hücumu İle Kırıldı", *Tercüman*, 18 Aralık 1981.

yardım edilmesini istemiştir.⁶² Mehmet Ali Birand da bu isteğe destek vermiştir.⁶³ Kızılay Genel Müdür Yardımcısı ise yaptığı açıklamada Polonya askeri yönetimi ya da Kızılhaç'ı tarafından yardım talebi geldiği takdirde süratle yardım edeceklerini belirtmiştir.⁶⁴ Artan sıkıntılar neticesinde General Jaruzelski sosyal, ekonomik ve siyasi reformlar gerçekleştirmek üzere Komünist partisinden üç yöneticiyi görevlendirmiştir. Yöneticilerin Komünist Partisi'nin kapatılarak yerine kilise ve sendikaları da kapsayan yeni bir partinin kurulmasını Askerî Konsey'e tavsiye ettikleri bildirilmiştir.⁶⁵ Bu süreçte olumlu bir gelişme olarak 13 Aralık 1981 tarihinden itibaren Polonya'da ilk kez 4 Ocak 1982 tarihinde işçiler tüm sanayi kurumlarında işbaşı yapmışlardır.⁶⁶ 1 Mart 1982 tarihinde ise General Jaruzelski Moskova'ya giderek Sovyetler Birliği'nin yönetiminde yer alan Komünist Partisi Genel Sekreteri Leonid Brejnev ile görüşmüştür. Bu görüşmede Jaruzelski Polonya'nın sosyalizm yolundan ayrılmayacağını belirtirken⁶⁷ Brejnev sosyalist blok içinde Polonya'daki gibi benzer olaylara izin verilmeyeceğini ve Polonya'ya her alanda yardım edeceklerini belirtmiştir.⁶⁸

13 Aralık 1981'den itibaren uygulanmakta olan sokağa çıkma yasağı 2 Mayıs 1982 tarihinde kaldırılmıştır.⁶⁹ Ancak askerî yönetim aleyhinde tekrar büyük gösterilerin yapılması üzerine 4 Mayıs'ta sokağa çıkma yasağı yeniden yürürlüğe konulmuştur.⁷⁰ 13 Aralık'tan Mayıs ayına kadar geçen sürede ülkedeki duruma bakıldığında siyasi ve ekonomik açıdan zor bir kış geçirilmiş, rejime muhalif olarak görülen binlerce kişi

⁶² Orhan Duru, "Polonyalının Ortalama Ücreti 20 Dolara Geliyor", *Milliyet*, 23 Aralık 1981.

⁶³ M. Ali Birand, "Türkiye, Polonya Halkına Hemen Yardım Etmeli", *Milliyet*, 25 Aralık 1981.

⁶⁴ "Kızılay Çağrı Bekliyor", *Tercüman*, 29 Aralık 1981.

⁶⁵ "Polonya'da Reformlar İçin Komünist Partisi'nden Üç Yönetici Görevlendirildi", *Tercüman*, 01 Ocak 1982.

⁶⁶ "Polonya'da Tüm Tesislerde İşçiler İşbaşı Yaptı", *Milliyet*, 05 Ocak 1982.

⁶⁷ "Jaruzelski: Polonya, Sosyalizmin Zayıf Bir Halkası Olmayacak", *Cumhuriyet*, 03 Mart 1982.

⁶⁸ "Brejnev: 'Sosyalist Bloкта Polonya Benzeri Olaylara Yer Verilmeyecek", *Milliyet*, 03 Mart 1982.

⁶⁹ "Polonya'da Gece Sokağa Çıkma Yasağı Kaldırıldı", *Cumhuriyet*, 03 Mayıs 1982.

⁷⁰ "Varşova'da Tekrar Sokağa Çıkma Yasağı Konuldu", *Cumhuriyet*, 05 Mayıs 1982.

ve Walesa'nın da içinde bulunduğu Dayanışma Sendikası'nın ileri gelenleri tutuklanmış, işçilere tanınan tüm haklar kaldırılmış, askerî yönetimin baskısı hâkim olmuş, ekonomi iyice bozulmuş ve yiyecek sıkıntısı baş göstermiş, dış borçlar ödenemez duruma gelmiştir. Askerî yönetim genel durumu yumuşatmak adına kısıtlamaları hafifletmeye başlamışken muhalifler 1 Mayıs 1982'de "Bahar Taarruzu" olarak adlandırılan eylemlerini yeniden başlatmışlardır. Bu hareketle birlikte Dayanışma Sendikası'nın halkı örgütleme noktasında hala etkin olduğu ve askerî yönetim tarafından sindirilemediği görülmüştür. Halkın da katıldığı gösterilerde Jaruzelski yönetimi eleştirilmiş, Walesa ile diğer tutukluların serbest bırakılması ve Dayanışma Sendikası'nın faaliyetlerine yeniden izin verilmesi istenmiştir.⁷¹ Ancak Sendika bununla yetinmeyip halkı genel greve çağırması⁷² ve bu çağırısına karşılık bulmuştur.⁷³

21 Temmuz 1982 tarihine gelindiğinde Jaruzelski yıl sonunda sivil yönetime geçebileceğini duyurmuştur.⁷⁴ Ancak darbenin üzerinden nerdeyse 9 ay geçmesine rağmen gösteriler ve tutuklamalar devam etmiştir.⁷⁵ Polonya'da bunalımın artması üzerine Jaruzelski Brejnev ile görüşmek üzere Kırım'a gitmiştir. Jaruzelski görüşmede Polonya'daki bunalıma ABD'nin gizli bir şekilde desteklediği karşı devrimci yeraltı faaliyetlerinin neden olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁶ Dayanışma Sendikası'nın kuruluşunun ikinci yıldönümü olan 31 Ağustos 1982 tarihinde Polonya'da kanlı çatışmalar yaşanmıştır.⁷⁷ Yaşanan olaylar gözlemciler tarafından "Dayanışma'nın başarısı" olarak nitelendirilmiştir. Sovyetler Birliği'ne göre olaylar "dışarıdaki yıkıcı merkezlerle işbirliği içinde olan serseriler" tarafından düzenlenmiştir.⁷⁸ Fahir Armaoğlu da gösterilerde dış destek meselesine değinmiştir. Bir

⁷¹ Sami Kohen, "Bahar Taarruzu", *Milliyet*, 05 Mayıs 1982.

⁷² "Polonya'da Dayanışma Radyosu Halkı Genel Greve Çağırıldı", *Tercüman*, 11 Mayıs 1982.

⁷³ "Polonya'da Dayanışma'nın Çağırısına Uyan Binlerce Kişi Gösteri Yaptı", *Milliyet*, 14 Mayıs 1982.

⁷⁴ "Polonya'da 1227 Tutuklu Saliveriliyor", *Milliyet*, 22 Temmuz 1982.

⁷⁵ "Dayanışma Önderliğinde Binlerce Gösterici Gdansk'ta Polisle Çatıştı", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1982.

⁷⁶ "Jaruzelski: 'Polonya'daki Bunalıma ABD Neden Oldu'", *Milliyet*, 17 Ağustos 1982.

⁷⁷ "Polonya'da Çatışma: 3 Ölü Çok Sayıda Yaralı", *Tercüman*, 02 Eylül 1982.

⁷⁸ "Dayanışma'nın 2. Yıldönümü Gösterilerinde İki Kişi Öldü", *Milliyet*, 02 Eylül 1982.

çelişkiye dikkat çeken Armaoğlu eski gösterilere oranla bu gösterilerde kişi sayısının daha az olduğunu, ancak daha çok kan döküldüğünü belirtmiştir. Göstericilerin bu şekilde gösterilerle rejimi yıkamayacaklarının farkında olduğunu vurgulayan Armaoğlu bu noktada dış faktörü göz önünde tutmak gerektiğini ifade etmiştir. Darbenin olduğu günlerde ABD ve Batı ülkeleri Dayanışma Sendikası'nı desteklemişlerdi. Armaoğlu son altı aydır özellikle Batı kanadından bu desteğin azaldığını, ancak son gösterilere bakıldığında göstericilerin hala ABD ve Batı'ya olan güveninin devam ettiğini ifade etmiştir.⁷⁹

Polonya'da yumuşama adımları beklenirken parlamento, 8 Ekim 1982 tarihinde yaptığı toplantıda Dayanışma Sendikası dahil yüzden fazla bağımsız sendikayı fesheden yeni sendikalar yasasını kabul etmiştir.⁸⁰ Doğu Bloku'nun ilk bağımsız sendikası olan 'Dayanışma'nın kapatılmasıyla özgür sendika dönemi sona ermiştir.⁸¹ ABD, İngiltere ve Almanya'nın tepkisine neden olan yasa karşısında ABD Polonya'ya yaptırımlar uygulayacağını duyurmuştur.⁸² Vatikan'da Papa II. Jean Paul da Sendika'nın kapatılma kararını kınamıştır.⁸³ Polonya'da karar protesto edilmiş ve binlerce işçi greve başlamıştır.⁸⁴ Bu olaylardan bir ay sonra 10 Kasım 1982'de Brejnev ölmüş⁸⁵ ve 12 Kasım 1982 tarihinde⁸⁶ ise Walesa artık yönetimi tehdit eden bir unsur olarak görülmediği gerekçesiyle serbest bırakılmıştır.⁸⁷ Walesa bu kararı şaşkınlık ve kuşkuyla karşıladığını ifade ederek⁸⁸ "Dayanışma'nın eninde sonunda kazanacağını belirtmiştir.⁸⁹

Walesa'nın serbest bırakılma kararında Ergun Balcı'ya göre Jaruzelski'nin kendini güçlü hissetmesi ve Walesa'nın serbest kalmasının tehlike yaratmayacağı kanısı etkili olmuştu. Balcı,

⁷⁹ Fahir Armaoğlu, "Polonya'nın Dramı", *Tercüman*, 03 Eylül 1982.

⁸⁰ "Polonya'da Güç Dönem Başladı", *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1982.

⁸¹ "Polonya Parlamentosu 'Dayanışma'yı Feshetti", *Milliyet*, 09 Ekim 1982.

⁸² "Başkan Reagan: 'Polonya'ya Yaptırım Uygulanacak'", *Milliyet*, 10 Ekim 1982.

⁸³ "Papa, Dayanışma'nın Kapatılma Kararını Şiddetle Kınadı", *Milliyet*, 11 Ekim 1982.

⁸⁴ "Gdansk'ta Binlerce İşçi Greve Başladı", *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1982.

⁸⁵ "Brejnev Öldü", *Tercüman*, 12 Kasım 1982.

⁸⁶ "Walesa Serbest Bırakıldı", *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1982.

⁸⁷ "Walesa Artık Yönetimi Tehdit Edici Bir Unsur Değil", *Milliyet*, 13 Kasım 1982.

⁸⁸ "Walesa: 'Serbest Bırakılmamı Şaşkınlık ve Kuşkuyla Karşıladım'", *Milliyet*, 16 Kasım 1982.

⁸⁹ "Walesa: Anlaşmalıyız. Ama, Diz Çökerek Değil", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1982.

Jaruzelski'nin güçlenmesinde etkili olan iki husus üzerinde durmuştur. Birincisi Dayanışma Sendikası'nın 10 Kasım günü için yaptığı genel grev çağrısına işçilerin uymaması, ikincisi Jaruzelski'nin Polonya Katolik kilisesi ve Papa II. Jean Paul ile müttefik konumuna geçmiş olmasıydı. Ülkede çatışma istemeyen Polonya Başpiskoposu Josef Glemp Papa II. Jean Paul'un yanında yaptığı açıklamada 10 Kasım 1982 tarihi için yapılan genel greve gidilme çağrısına karşı çıkmıştı. Balcı'ya göre bu gelişmeler karşısında Dayanışma Sendikası'nın prestiji önemli bir darbe yemiştir.⁹⁰ Bu süreçte Varşova'da Walesa ile görüşen Milliyet gazetesi muhabiri Turhan Aytul, kilise ile hükümetin komünist sistem içinde yeni bir Polonya konusunda çekiştiklerini, Walesa'nın ise bu "pazarlık"ta kullanılan "ulusal bir kahraman" olduğunu belirtmiştir.⁹¹

Doğu ve Batı Blokları'nın "Siyasi Savaş" Alanı: Polonya

Polonya'da yaşanan olayları ve darbeyi Doğu ve Batı Bloku ilişkilerinden bağımsız bir şekilde değerlendirmek eksik bir yaklaşım olarak kalmaktadır. Bu kısımda Sovyetler Birliği ve ABD'nin Polonya'daki askeri rejim sürecinde ortaya koyduğu politikalar ve bu politikaların Türk basınında nasıl değerlendirildiği ele alınmıştır.

Sovyetler Birliği resmî haber ajansı TASS'ın darbeye yönelik haberini aktaran Cumhuriyet gazetesinde, darbenin Polonya'daki anarşiye ve Dayanışma Sendikası liderlerinin ülkeyi ele geçirmeye yönelik eylemlerine karşı yapıldığı yer almıştır.⁹² Dayanışma Sendikası'nın hareketi Polonyalılara göre devrim, Sovyetler Birliği'ne göre karşı devrim olarak nitelendirilmiştir.⁹³ Moskova radyosundan aktarılan haberde, yapılan baskın ile Dayanışma Sendikası'nın eylem planının ele geçirildiği belirtilmiştir. Eylem planında ülkede iç savaş çıkarılacağı, ancak bu planı içeren belgelerin ele geçirilmesiyle iç savaşın önlenildiği iddia edilmiştir.⁹⁴ Sovyetler Birliği Komünist Partisi, İtalyan Komünist

⁹⁰ Ergun Balcı, "Polonya'da Ne Oldu?", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1982.

⁹¹ "Walesa Düşünceli Ama Kararlı...", *Milliyet*, 26 Kasım 1982.

⁹² "TASS: Harekatın Hedefi Polonya'yı Ele Geçirmeye Çalışanlar", *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1981.

⁹³ Orhan Duru, " 'Dayanışma' Hareketi Sovyetler'e göre 'Karşı Devrim', Polonyalılara Göre 'Devrim'", *Milliyet*, 21 Aralık 1981.

⁹⁴ "Moskova Radyosu: 'Dayanışma'nın 3 Aşamalı Eylem Planı Ele Geçirildi'", *Milliyet*, 18 Aralık 1981.

Partisi'ne yazdığı mektupta Polonya'da ABD desteğinde gerçekleşecek bir darbenin önüne geçilmesi için sıkıyönetim ilan edildiğini savunmuştur. İddiaya göre sıkıyönetim ilan edilmeseydi Aralık ayı sonunda ABD destekli düzen karşıtları iktidarı ele geçirecekti.⁹⁵ Doğu Bloku yaşanan olayların Polonya'nın iç işi olduğunu belirtmekle birlikte darbeyi olumlu karşılamıştır.⁹⁶

Batı Bloku'na baktığımızda ABD Savunma Bakanı Caspar Weinberger, Polonya'daki durumun tehlikeli olduğunu ve "filizlenen özgürlüğün yeniden çığnenip geçilebileceğinden" korku duyduklarını belirtmiştir.⁹⁷ Polonya'daki darbe ve sendikal hakların durdurulması tüm dünyanın dikkatini çekmiş, ancak özellikle Batılı sendika ve işçi kuruluşları darbeye sert tepkiler göstermişlerdir. ABD Başkanı Ronald Wilson Reagan, Polonya'ya karşı doğrudan bir müdahalede bulunmaması için Sovyetler Birliği'ni açıkça uyarmıştır.⁹⁸ Reagan Polonya'daki sıkıyönetim ilanının Sovyet desteği ile gerçekleştirildiğini vurgulamış ve askerî yönetim devam ettiği sürece Polonya'ya ekonomik yardım yapılmayacağını açıklamıştır.⁹⁹ ABD'nin Polonya'daki darbeden Sovyetler Birliği'ni sorumlu tuttuğunu açıkça söylemesi üzerine TASS'da yayınlanan yazıda ABD'nin Polonya'da silahlı bir ayaklanma başlatmak için talimat verdiği aktarılmıştır.¹⁰⁰

Darbenin üzerinden bir hafta geçmeden yabancı basın ve Türk basınında Polonya ordusu darbe yapmasaydı Sovyetler Birliği'nin müdahalede bulunabileceği açıkça yer almaya başlamıştır. Varşova Paktı Genel Komutanı Sovyet Mareşali Viktor Kulikov'un 10 Aralık 1981 tarihinde Varşova'ya gelerek General Jaruzelski'ye "Eğer siz müdahale yapmazsanız, Polonya'ya biz müdahale ederiz" şeklinde ultimatoma verdiği aktarılmıştır.¹⁰¹ Milliyet gazetesi yazarlarından Mehmet Barlas, Polonya'da Sovyetler Birliği'nin askerî bir müdahalede

⁹⁵ "Polonya'da Sıkıyönetim, ABD Desteğindeki Bir Darbeyi Önlemek İçin İlan Edildi", *Tercüman*, 18 Mart 1982.

⁹⁶ "Doğu Ne Diyor?", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1981.

⁹⁷ "Haig: Varşova, Reformlar İçin Bize Güvence Verdi", *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1981.

⁹⁸ "Reagen, Moskova'yı 'Herhangi Bir Eyleme Geçmemesi' İçin Uyardı", *Milliyet*, 15 Aralık 1981.

⁹⁹ "ABD Başkanı: Askerî Yönetime Yardım Yok", *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1981.

¹⁰⁰ "TASS: ABD İsyan Talimatı Verdi", *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1981.

¹⁰¹ "Genel Grev Olursa Rusya Müdahale Edecek", *Milliyet*, 18 Aralık 1981.

bulunmasındansa yönetimin Polonya ordusuna geçmesini daha olumlu karşılamıştır.¹⁰² Sovyet yetkililerin açıklaması referans gösterilerek aktarılan haberde Jaruzelski muhalif hareketleri bastıramadığı takdirde Sovyetler Birliği'nin askerî yardımda bulunacağı bildirilmiştir. ABD ise Sovyetler Birliği'ni uyararak ticari ambargo koyabileceğini, Polonya'ya da ekonomik yaptırımlar uygulayabileceğini duyurmuştur. Ancak Sovyetler Birliği ABD'den gelen bu açıklamaları Polonya'nın iç işlerine karışmak olarak nitelendirmiştir.¹⁰³ AET'den gelen açıklamada da Sovyetler Birliği'nin müdahalesi halinde Polonya'ya yapılan ekonomik yardımların durdurulacağı bildirilmiştir.¹⁰⁴ Batı'nın ve NATO'nun Polonya'daki gelişmelere yaklaşımını gözlemleyen Milliyet gazetesi yazarı Mehmet Ali Birand ekonomik yaptırım uyarılarının yapıldığını, ancak Sovyetler Birliği'ni müdahaleye itecek davranışlardan da kaçınıldığını belirtmiştir.¹⁰⁵

ABD uyarılarının ardından olası bir Sovyetler Birliği müdahalesine karşı tüm Doğu Bloku ülkelerine ambargo uygulama kararı almıştır.¹⁰⁶ Reagan'ın Brejnev'e Polonya'daki baskı rejiminin sonlanmaması halinde misillemeler yapacaklarını belirten bir uyarı mektubu gönderdiği, ancak Brejnev'in bu mektuba olumsuz cevap verdiği bildirilmiştir.¹⁰⁷ Bunun ardından ABD Polonya'daki gelişmelerin sorumlusu olarak gördüğü Sovyetler Birliği'ne de ekonomik yaptırım kararı almıştır. ABD ve Sovyetler Birliği arasında yaşanan Polonya gerginliği Doğu-Batı ilişkilerini yeniden kopma noktasına getirmiştir.¹⁰⁸ ABD Sovyetler Birliği'ne karşı aldığı yaptırım kararlarını açıklamadan önce Türkiye dahil olmak üzere tüm müttefiklerine bildirmiştir. ABD müttefiklerinden aynı yaptırımları uygulamasını beklemese de manevi destek beklentisi taşımıştır. Türkiye bu konuya yönelik olarak ABD'ye cevap vermemiştir. Ancak Türk yetkililer Polonya'daki olaylara

¹⁰² Mehmet Barlas, "Ordu Yönetimde", *Milliyet*, 14 Aralık 1981.

¹⁰³ "Moskova, Jaruzelski Yönetimine Desteğini Resmen Açıkladı", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1981.

¹⁰⁴ "AET: Sovyetler Müdahale Ederse, Polonya'ya Yardım Durur", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1981.

¹⁰⁵ "Polonya Dünü Bazı Grevler Dışında Olaysız Geçirdi", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1981.

¹⁰⁶ "Ordu, Grevdeki Fabrikalara Giriyor", *Milliyet*, 17 Aralık 1981.

¹⁰⁷ "Reagan: Brejnev Mektubuma Olumsuz Yanıt Verdi", *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1981.

¹⁰⁸ "ABD, Sovyetler'e Ambargo Uygulayacak", *Milliyet*, 31 Aralık 1981.

dışarıdan müdahalede bulunulmaması, halkın kendi yönetim biçimini belirleyebilmesi ve Helsinki Nihai Senedi'ndeki¹⁰⁹ maddelerin ihlal edilmemesi şeklinde siyasal dileklerde bulunmuşlardır. Ayrıca Sovyetler Birliği'ne karşı ekonomik ambargo uygulamanın sadece Türkiye ekonomisine zarar vereceği gerçeğini de açıkça ifade etmişlerdir.¹¹⁰ Türk Dışişleri Bakanı İlder Türkmen darbe konusunda değerlendirmede bulunarak Polonyalıların kendi rejimlerini seçme hürriyetine sahip olmadıklarını belirtmiştir. Türkmen yaşanan olayların parlamenter demokrasiyi tesis etmek amacına değil, rejimin yumuşatılması amacına yönelik olduğunu, ancak dışarıdan bir müdahale ile bunun durdurulduğunu ifade etmiştir.¹¹¹ Ancak Türkmen dış müdahaleye ilişkin olarak Sovyetler Birliği'nin adını açıkça anmaktan kaçınmıştır.¹¹²

Türkiye bu noktada Polonya'daki sorunların Polonyalılar tarafından çözülmesi gerektiği görüşünü savunmakla birlikte ABD'nin duyduğu kaygıları taşımıştır.¹¹³ Türkiye'nin yanı sıra 4 Ocak 1982 tarihinde Brüksel'de toplanan AET dışişleri bakanları sıkıyönetime son verilmesi çağrısında bulunarak Polonya ve Sovyetler Birliği'ne karşı ekonomik ambargo uygulamayacaklarını bildirmişlerdir.¹¹⁴ Reagan ise Batı Avrupa'ya baskı uygulayarak Polonya olaylarının sorumlusu olarak Sovyetler Birliği'nin görülmesini ve ABD gibi ekonomik yaptırımların uygulanmasını istemiştir. Batı Avrupa ise olayları Polonya'nın iç sorunu olarak görmeyi tercih etmiş ve Sovyetler Birliği'ni tahrik ederek olayların Doğu-Batı ilişkilerini zedeleme boyutuna ulaşmasına engel

¹⁰⁹ Helsinki Nihai Senedi, 1973 yılında başlatılan ve 1975 yılında tamamlanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı sonucunda 33 Avrupa ülkesi ile ABD ve Kanada'nın imzalandığı belgedir. Helsinki Nihai Senedi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da kurulan statükonun siyasi yönden kabul edilmesi ve Doğu-Batı ilişkilerinde yumuşamanın insani yönünün geliştirilmesi gerektiğinin kabul edilmesi esaslarına dayanmaktadır. Bkz. Jale Civelek, "Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT", *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2006), ss. 3-5.

¹¹⁰ "NATO, Polonya İçin Olağanüstü Toplanıyor", *Milliyet*, 05 Ocak 1982.

¹¹¹ "Türkmen: Türkiye Polonya'ya Benzetilemez", *Milliyet*, 07 Ocak 1982.

¹¹² "Türkmen: Türkiye, Polonya'ya Yardım Yapılmasına Taraftar", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1982.

¹¹³ "Ankara: 'Polonya Kendi Sorunlarını Kendisi Çözmeli'", *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1981.

¹¹⁴ "AET Bakanlar Konseyi Polonya'da Sıkıyönetime Son Verilmesi Çağrısında Bulundu", *Cumhuriyet*, 05 Ocak 1982.

olmak istemiştir. Zira oluşacak bir krizden ABD'nin değil, olayın merkezinde olan Avrupa'nın etkileneceği aşikârdır.¹¹⁵

AET dışişleri bakanlarından sonra 11 Ocak 1982 tarihinde NATO Dışişleri Bakanları Polonya'daki olayları görüşmek üzere Brüksel'de olağanüstü toplanmıştır. ABD bu toplantıda Sovyetler Birliği'nin Polonya'daki olaylardan sorumlu tutulmasını ve sert bir şekilde eleştirilmesini istemiştir. ABD'nin istediği gibi NATO Polonya'da sıkıyönetim ilan edilmesini, insan haklarının çiğnenmesini ve temel hürriyetlerin "yok edilmesini" eleştirmiştir. Ancak ekonomik yaptırımlarla ilgili karar Sovyetler Birliği'nin askeri müdahalesi söz konusu olduğu takdirde görüşülmek üzere ertelenmiştir.¹¹⁶ NATO toplantısının ardından Sovyetler Birliği ve Polonya da ortak bildiri yayınlayarak ABD'yi kınamıştır.¹¹⁷ Reagan için ekonomik ambargo kararında destek görmesi önemliydi. Çünkü ABD Avrupalı müttefikleri tarafından desteklenmediği sürece Sovyetler Birliği'ne uyguladığı ambargonun etkisiz kalacağını farkındaydı.¹¹⁸

Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Ali Sirmen ABD'nin Sovyetler Birliği'ne uyguladığı ekonomik ambargoda Polonya'yı bahane olarak kullandığını savunmuştur. Sirmen ABD'nin soğuk savaş ortamını geri getirmek ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerini soğuk tutmak istediğini belirtmiştir. Zira Batı Almanya da dahil NATO'nun askeri kanadında yer alan Avrupa ülkeleri Avrupa'da nükleer silahların sınırlandırılması konusunda ABD ile Sovyetler Birliği arasında diyalogun başlaması şartını öne sürmekteydi. Sirmen'e göre Reagan bu diyalogdan kaçmak için Polonya olaylarını bahane ederek soğuk savaş ortamını geri getirmek vebu ortam içerisinde Sovyetler Birliği ile yapılacak görüşmelerin sonuç vermeyeceğini ileri sürme fırsatı elde etmek

¹¹⁵ Mehmet Ali Birand, "Polonya Toz Bulutu Arasında, Türkiye'nin Demokrasi Takvimi", *Milliyet*, 08 Ocak 1982.

¹¹⁶ "Polonya'da Durum Normale Dönmezse NATO Sovyet'lere Ekonomik Müeyyide Uygulayacak", *Tercüman*, 12 Ocak 1982.

¹¹⁷ "Sovyet-Polonya Ortak Bildirisinde ABD Kınandı", *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1982.

¹¹⁸ "Reagan: 'Batılıların Desteği Olmazsa Sovyetler'e Ambargo Etkisiz Kalır'", *Milliyet*, 19 Ocak 1982.

istemmiştir. Ancak Batı'nın Avrupa kanadı bu ambargo uygulamasına destek vermemiştir.¹¹⁹

Milliyet gazetesi yazarı Çetin Altan da bu konuya vurgu yaparak ABD ve Avrupa basınında Doğu ve Batı Blokları arasında asıl meselenin Polonya değil, Batı Almanya olduğunun yazılmaya başlandığını aktarmıştır. ABD'nin buğday dışında bir alışverişinin olmadığı Sovyetler Birliği'ne rahatlıkla uyguladığı ekonomik ambargoyu Avrupa'nın da uygulamasını istemesi önemli sorunlar doğurmaktaydı. Zira Avrupa ülkelerinin Sovyetler Birliği olan alışverişleri ekonomilerinde önemli bir yer tutmaktaydı. ABD bu süreçte Batı Avrupa'ya yerleştirilecek orta menzilli füzelerin üretimine başlamış ve Batı Almanya'yı Sovyetler Birliği'ne karşı baskıyı artırması için zorlamaya başlamıştı. Batı Almanya ise iki blok arasında dengeyi korumaya çalışarak ABD'nin bu isteklerini uygulamaktan kaçınmaya çalışmaktaydı. Çetin Altan Polonya olaylarının iki blok arasındaki dengeleri değiştirecek bir nitelikte görülmediğini belirterek bloklar arasındaki asıl çatışmanın Batı Almanya üzerinde yaşanacağına dikkat çekmiştir.¹²⁰

1982 yılında ABD Başkanı Reagan, 30 Ocak gününü dünyada "Polonya Halkı ile Dayanışma Günü" ilan ederek Polonya'daki işçi hareketlerine olan desteğini bir kez daha göstermiştir. Ayrıca Reagan bu çerçevede "Polonya Polonyalılarıdır" isimli televizyon programı hazırlatarak bütün Batı ve Batı yanlısı ülkelerde yayınlamıştır. Buna karşı misilleme yapan Sovyetler Birliği ise Doğu Bloku ülkelerinde "Kim Kimdir?" isimli programla Polonya'daki ABD casusluk hareketlerini gösteren bir film yayınlamıştır. Milliyet gazetesi bu durumu 1950'li yılların "soğuk savaş"na benzeterek "televizyonla propaganda savaş" yapıldığına dikkat çekmiştir.¹²¹ Başbakan Bülend Ulusu da "Polonya Polonyalılarıdır" programına katılarak¹²² bir anlamda Türkiye'nin tarafını göstermiştir. Reagan'ın "Polonya halkının davası bizim davamızdır" sözünü aktaran Ergun Balcı Reagan'ın aynı dayanışmayı neden Şili, El Salvador, Guatemala ve Güney Afrika halklarıyla

¹¹⁹ Ali Sirmen, "Polonya Bahane", *Cumhuriyet*, 03 Ocak 1982.

¹²⁰ Çetin Altan, "Dikkatler Batı Almanya'ya da Kayıyor", *Milliyet*, 17 Ocak 1982.

¹²¹ "Milyonlarca İnsan ABD ve Sovyetler'in TV ile Propaganda Savaşını İzledi", *Milliyet*, 02 Şubat 1982.

¹²² Ali Sirmen, "Polonya'ya Bakmak", *Cumhuriyet*, 04 Şubat 1982.

kurmadığını eleştirmiştir.¹²³ Ali Sirmen ise Reagan'ın Polonya halkına olan desteğini "Reagan Show" şeklinde nitelendirmiştir.¹²⁴ ABD'nin ve Sovyetler Birliği'nin Polonya'ya karşı yaklaşımlarını değerlendiren Uğur Mumcu, ABD'nin Polonya'daki askeri yönetime tepki gösteren ve işçileri savunan sözlerini samimi bulmamıştır. Mumcu da ABD destekli Şili darbesini örnek göstererek darbe sonrasında ezilen işçi sınıfını hatırlatmıştır. Bu noktada insan hakları savunuculuğu açısından değerlendirildiğinde ABD'nin Şili'deki askerî yönetimi desteklerken Polonya'daki askerî yönetime karşı olmasını inandırıcı bulmamıştır. Aynı şekilde Şili'deki askerî yönetime karşı olan Sovyetler Birliği'nin Polonya'daki askerî yönetimi desteklemesini de eleştirmiştir.¹²⁵

Polonya olaylarına farklı yaklaşarak basında "deney" kavramına vurgu yapan yazarlar olmuştur. Mehmet Barlas Polonya'da yaşanan olayları "ilgi çekici bir deney" olarak değerlendirmiştir. Doğu Bloku içerisinde Sovyet müdahalesinin görüldüğü ülkeler Macaristan ve Çekoslovakya olmuştur. Bu ülkelerdeki sorun komünist parti içerisindeki kavgaların dışarıya yansımaysıydı. Barlas'a göre bu ülkelerden farklı olarak Polonya'da iktidar, merkezi parti ve Sendika şeklinde iki yapıya yükselmiştir. Barlas parti Sovyetler Birliği müdahalesini desteklese dahi Sendika'nın buna karşı çıkacağını ve kanlı direnişlerin başlayacağını belirtmiştir. Ancak yazar, Jaruzelski'nin bu iki merkez karşısında Sovyetler Birliği-parti-ordu üçlüsünü birleştirme dengesini Doğu Bloku içerisindeki "ilgi çekici bir deney" olarak görmüştür.¹²⁶ Cumhuriyet gazetesi yazarı Yalçın Doğan ise Polonya'nın "tarihte yeni bir deneyin" başlatılması için seçilmiş bir yer olduğunu ifade etmiştir. Doğan Polonya'da 1970'lerden itibaren oluşturulmaya çalışılan ve sosyalist sistemin yapısına ters olan tüketim toplumu yaratma düşüncesine dikkat çekmiştir.¹²⁷

¹²³ Ergun Balcı'nın vurguladığı Şili, El Salvador, Guatemala ve Güney Afrika bölgeleri binlerce insanın öldüğü ve buna rağmen ABD'nin halkı değil yönetimleri desteklediği bölgelerdir. Bkz. Ergun Balcı, "Polonya Halkı ile Dayanışma Günü", *Cumhuriyet*, 02 Şubat 1982.

¹²⁴ Ali Sirmen, "Polonya'ya Bakmak", *Cumhuriyet*, 04 Şubat 1982.

¹²⁵ Uğur Mumcu, "Şili'den Polonya'ya...", *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1981.

¹²⁶ Mehmet Barlas, "İlgi Çekici Bir Deney", *Milliyet*, 17 Aralık 1981.

¹²⁷ Yalçın Doğan, "Neden Polonya?", *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1981.

Uğur Mumcu Polonya'daki olayları daha geniş bir perspektiften ele alarak Avrupa komünizmi ile Sovyet Marksizmi bağlamında değerlendirmiştir. İki ideoloji arasındaki en büyük sorunun "proletarya diktatörlüğü" konusunda çıktığını belirten Mumcu Sovyet Marksizminin "proletarya diktatörlüğünü" kapitalizmden sosyalizme geçerken zorunlu bir aşama olarak gördüğünü, Avrupa komünizminin ise burjuva devlet yapısı ve kurumları içerisinde işçi ve emekçilere de örgütlenme imkânı verdiğini vurgulamıştır. Avrupa komünizminin revizyonizmin mirasçısı olduğunu ifade Mumcu Avrupa komünizmi ile Sovyet Marksizmi arasında yüzyıllık bir savaşın var olduğuna dikkat çekmiştir. Mumcu bu savaş göz önünde bulundurulduğunda Avrupalı komünistlerin Polonya olayları için "Marksist-Leninist sistemin çöküşü" değerlendirmelerinin daha iyi anlaşılabilceğini göstermiştir.¹²⁸ Ergun Balcı Doğu Avrupa'da sosyalist ülkelerde yaşanan sıkıntıların Sovyetler Birliği'nde neden yaşanmadığına dikkat çekmiştir. Sovyetler Birliği'nin kurulmasında rol oynayan isimlerden biri olan Lev Troçki'nin "Sosyalizmin süngü ile kurulabileceğine inanlar, ayaklarına taş bağlayıp, kendilerini denize atsinlar" sözünü aktaran Balcı, Doğu Avrupa'da sosyalizm Sovyet ordusu ile kurulduğu ve öz malları olmadığı için sıkıntıların yaşandığını vurgulamıştır.¹²⁹

Sovyetler Birliği'nin Polonya'ya askerî bir müdahalede bulunma olasılığını değerlendiren Mehmet Barlas bunun savaşa yol açmayacağını ifade etmiştir. Çünkü Polonya Doğu Bloku üyesidir. Olası bir müdahalenin Doğu-Batı ilişkilerinde sadece sertleşmeye neden olacağını belirtmiştir.¹³⁰ Uğur Mumcu'ya göre de Polonya meselesi ABD ve Sovyetler Birliği arasında siyasi ve ideolojik bir savaş boyutundadır.¹³¹ Ergun Balcı Polonya konusuna farklı bir açıdan bakmış ve Vaşova Pakti'nden yani Doğu Bloku'ndan ayrılan bir Polonya'nın ABD, Sovyetler Birliği ve Batı ülkeleri için ne denli büyük bir sorun olacağına dikkat çekmiştir. Balcı'ya göre Polonya'nın Varşova Pakti'nden çıkması Pakt'ın dağılmasıyla sonuçlanabilirdi ve bu durum Sovyetler Birliği kadar ABD'yi de olumsuz etkileyebilirdi. Zira NATO da dağılabilir ve ABD'nin Batı Avrupa üzerindeki ekonomik ve siyasi

¹²⁸ Uğur Mumcu, "İdeolojik Açıdan...", *Cumhuriyet*, 02 Ocak 1982.

¹²⁹ Ergun Balcı, "Kavram Kargaşası", *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1981.

¹³⁰ Mehmet Barlas, "Akıl, Tek Yoldur!..", *Milliyet*, 15 Aralık 1981.

¹³¹ Uğur Mumcu, "Kiminle Dayanışma?", *Cumhuriyet*, 03 Şubat 1982.

hegemonyası son bulabilirdi. Doğu ve Batı Almanya birleşerek Avrupa'nın merkezinde büyük bir güç haline gelebilirdi ve bu da diğer Avrupa ülkelerini ürkütebilirdi. Bu nedenle Batı Avrupa ülkeleri de Polonya'nın Varşova Paktı'ndan ayrılmasını istemezdi. Bu ihtimalleri sıralayan Balcı, ABD'nin Dayanışma Sendikası'na verdiği desteğin sadece Sovyetler Birliğini huzursuz etme amacı taşıdığını, daha ileriye gitmeyeceğini düşünmüştür.¹³²

Yumuşama Dönemi ve Sıkıyönetimin Kaldırılması

1982 yılının Aralık ayı, sıkıyönetimin kaldırılmasının beklendiği bir aydı. Bu nedenle Dayanışma Sendikası liderleri Aralık ayı için aldıkları grev kararlarını iptal etmişlerdir.¹³³ Bir süredir tutuklu kişilerin de serbest bırakılmasıyla cezaevlerindeki tutuklu sayısı 700'e düşmüştür. Ancak Polonya'da görülen yumuşa adımlarının Brejnev'in ölümünden sonraya rastlamasının gözlemcilerin dikkatini çektiği aktarılmıştır.¹³⁴ Jaruzelski 12 Aralık 1982'de yaptığı konuşmada temel kısıtlamaların yıl sonuna kadar yürürlükten kaldırılacağını, yakın bir gelecekte de tüm yasakların kaldırılacağını açıklamıştır.¹³⁵ 16 Aralık'ta ise Walesa'nın bir konuşma yapması bekleniyordu, ancak konuşma metni Batılı gazetecilere önceden dağıtılmıştı. Metinde yeni bağımsız sendikaların kurulması için çalışacaklarını ve zafere ulaşacaklarını içeren ifadelerin yer alması¹³⁶ nedeniyle askerî yönetim Walesa'yı gözaltına alarak yapacağı konuşmayı engellemiştir.¹³⁷

Askerî yönetimin üzerinde durduğu konulardan biri Walesa'nın prestijinin ve önderlik gücünün etkinliğinin hangi boyutta olduğunu tespit etmek olmuştur. Bu süreçte iktidar sözcüleri sürekli olarak "Dayanışma" diye bir hareket kalmadığını ve Walesa'nın sıradan bir vatandaş olduğunu tekrarlamıştır.¹³⁸ 1982 yılının sonu itibarıyla Polonya'da sıkıyönetimin askıya alınmasını öngören yasa parlamento

¹³² Ergun Balcı, "Polonya ve Bölünmüş Avrupa", *Cumhuriyet*, 09 Şubat 1982.

¹³³ "Dayanışma Sendikası Aralık Ayı İçin Planlanan Tüm Grevleri İptal Etti", *Milliyet*, 28 Kasım 1982.

¹³⁴ "Polonya'da 237 Tutuklu Daha Salıverildi", *Cumhuriyet*, 01 Aralık 1982.

¹³⁵ "Polonya'da Sıkıyönetim Askıya Alınıyor", *Milliyet*, 13 Aralık 1982.

¹³⁶ "Lech Walesa: Zafer Bizim Olacak", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1982.

¹³⁷ "Polonya'da Askerî Yönetim, Walesa'yı Gözaltına Alarak Susturdu", *Milliyet*, 17 Aralık 1982.

¹³⁸ Nilüfer Yalçın, "Şimdi 'Walesa Efsanesi' Tartışılıyor", *Milliyet*, 17 Aralık 1982.

tarafından kabul edilmiştir. Ancak diğer yandan yasa Jaruzelski yönetimine geniş yetkiler tanıyarak muhalefete karşı daha sert önlemler almanın da önünü açmıştır. International Herald Tribune gazetesinin yasaya ilişkin değerlendirmesini aktaran Cumhuriyet gazetesi “General Jaruzelski bir eli ile verdiği, öteki eli ile fazlasıyla alıyor” ifadesini paylaşmıştır.¹³⁹

Dayanışma Sendikası'nın güçlenmesinde etkin olan Papa II. Jean Paul yumuşama döneminde de etkin olmuştur. Belirtilmelidir ki Polonya kimliği için Katoliklik vazgeçilmez bir unsur olarak görülmüştür.¹⁴⁰ İkinci Dünya Savaşı sonrasında Polonya Katolik kilisesi ahlaki otoriteye sahip tek kurum olarak varlığını korumuş ve kilise yandaşlarının sayısı azalmamıştır.¹⁴¹ Vatikan darbe öncesinde olduğu gibi darbe sonrasında da “Dayanışma”nın yanında olmuştur. Papa II. Jean Paul 1 Ocak 1981’de Vatikan’da düzenlediği ayinde Dayanışma Sendikası'nın “adalet ve barış” örgütü olduğunu ve Sendika’yı desteklerini belirtmiştir.¹⁴² Polonya’daki durumu yakından takip eden Papa Haziran 1983 yılı için Polonyagezisi programı yapmıştır. Ancak Papa II. Jean Paul bu ziyaret tarihine kadar tüm siyasi tutukluların serbest bırakılmasını istemiştir.¹⁴³ Polonya hükümeti ise bu isteği reddetmiştir.¹⁴⁴

Sıkıyönetimin askıya alınmasından sonra Polonya’da 1983 yılının 1 Mayıs’ı nasıl geçeceği de dünya kamuoyu tarafından merakla takip edilmiştir. 1 Mayıs gösterilerinde on binlerce kişi askerî yönetim aleyhinde sloganlar atarken Jaruzelski resmî kutlamaları başlattığı başka bir meydana ülkede sosyal istikrar devam ederse birkaç ay sonra sıkıyönetimin tamamen kaldırılabilceğini duyurmuştur.

¹³⁹ “Polonya’da Sıkıyönetim Askıya Alınırken, Baskı Daha da Arttı”, *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1982.

¹⁴⁰Foti Benlisoy, “Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol: ‘Hristiyan Türkler’”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Cilt 4, 3. Basım, İstanbul, 2008, s. 932.

¹⁴¹Marcin Zaremba, “The ‘War Syndrome’: World War II and Polish Society.” *Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943-1947*, edited by Stefan-Ludwig Hoffmann et al., Amsterdam University Press, Amsterdam, 2015, p. 36.

¹⁴² “Dayanışma’nın Çağrısı”, *Milliyet*, 02 Ocak 1982.

¹⁴³ “Polonya’da En Uzun Gün”, *Cumhuriyet*, 01 Mayıs 1983.

¹⁴⁴ “Polonya Hükümeti Siyasi Tutukluları Salmayı Reddetti”, *Cumhuriyet*, 04 Mayıs 1983.

Kapatılan Dayanışma Sendikası'nın yer altı liderleri ise yönetimi protesto etmek için işçilere çağrıda bulunmuştu. Jaruzelski resmî kutlamalar dışında gösteri yapılmamasını, aksi takdirde Papa II. Jean Paul'un Haziran ayında yapacağı ziyaretin tehlikeye gireceğini belirtmiştir. Sıkı güvenlik önlemleri altında gerçekleştirilen gösterilerin son bir yıldır yapılan en büyük gösteri olduğu aktarılmıştır.¹⁴⁵

Polonya hükümetinin açıklamasına göre resmî gösterilere altı milyona yakın kişi katılmıştır. Jaruzelski yönetim aleyhindeki gösterileri "fiyasko" şeklinde değerlendirirken Walesa gösterileri başarılı bulmuş ve beklentileri de aştığını belirtmiştir.¹⁴⁶ Jaruzelski 1 Mayıs öncesinde Papa II. Jean Paul'un Haziran ayında yapacağı ziyaret üzerinde özellikle durmuş ve ziyareti tehlikeye düşürecek olayların yaşanmaması için halkı sık sık uyarmıştır. Ergun Balcı Polonya halkının dinlerine ne kadar bağlı olduğunu hatırlatarak Jaruzelski'nin bu uyarısının dahi gösterileri durdurmadığına dikkat çekmiştir. Balcı'ya göre ortaya çıkan tablo askerî yönetime karşı duyulan tepkinin göstergesiydi.¹⁴⁷ Walesa bu süreçte yitirdikleri hakları geri alma konusunda oldukça kararlıydı.¹⁴⁸

Papa II. Jean Paul 16 Haziran 1983 tarihinde Polonya gezisine başlamıştır. Papa'nın gelmesi hem kapatılan Dayanışma Sendikası'nın yer altı liderleri hem de Polonya hükümeti açısından önemli beklentiler taşımaktaydı. Hükümet bu ziyaretle ülkenin "istikrara kavuştuğunu" tüm dünyaya kanıtlamayı planlarken Sendika'nın yer altı örgütleri Vatikan'ın "Dayanışma"yı desteklediğini belirtmesini beklemiştir. Papa'nın gezisi Vatikan ve Polonya hükümeti tarafından "barış ve sevgi ziyareti" olarak nitelendirilse de siyasi açıdan ehemmiyet taşımaktaydı. Papa'nın geldiği gün Walesa da Papa'yla görüşeceğini söylemiştir. Ancak Walesa'nın askeri yönetim tarafından göz hapsine alınması gezi sırasındaki ilk siyasal sorun olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁹ Polonya kökenli Papa II. Jean Paul açısından ise bu geziyle Batı'nın Polonya

¹⁴⁵ "Polonya'da Olağanüstü Önleme Rağmen On binlerce Kişi Hükümeti Protesto Etti", *Cumhuriyet*, 02 Mayıs 1983.

¹⁴⁶ "Polonya'da Gösteri Bitti, Tartışma Başladı", *Cumhuriyet*, 03 Mayıs 1983.

¹⁴⁷ Ergun Balcı, "Polonya'da Durum", *Cumhuriyet*, 05 Mayıs 1983.

¹⁴⁸ "Walesa: 'Ancak Tüm Haklarımızı Geri Aldığımız Zaman Susacağım'", *Milliyet*, 16 Haziran 1983.

¹⁴⁹ "Papa II. Jean Paul Polonya'da Lech Walesa Göz Hapsinde", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1983.

kilisesini ve “Dayanışma”yı desteklediğini göstermek istediği belirtilmiştir.¹⁵⁰

Hükümet aylardır ülkede gösteri ve protestolara engel olmak için ciddi önlemler almıştı. Özellikle Papa’nın geliş tarihi yaklaştıkça bu önlemler daha da artmıştı. Ancak hükümetin korktuğu olmuş ve Papa’nın gezisinin ilk gününde 50 bin kişi toplanmıştır. St. John Katedralinde konuşan Papa II. Jean Paul komünist rejimi eleştirirken göstericiler de “Papa bizimle, yaşasın Walesa” diye bağırarak ve sıkıyönetimin kalkmasını istemişlerdir.¹⁵¹ Papa’nın daha sonra Varşova Stadyumu’nda düzenlenen ayinine 90 bin kişinin,¹⁵² açık hava toplantısına ise 1 milyon kişinin katıldığı aktarılmıştır.¹⁵³ Papa, kapatılan Dayanışma Sendikası’nın “karargahı” olarak görülen Katoviçe’de yaklaşık 2 milyon kişi karşısında yaptığı konuşmada Sendika’yı desteklediğini söylemiş ve hükümeti Sendika üyeleri ile diyalog kurmaya çağırmıştır.¹⁵⁴ Daha önceki aylarda Dayanışma Sendikası tarafından yapılan grev çağrılarında beklenen ilgi gösterilmezken Papa’nın ziyaretinde sayıları milyonlara ulaşan kalabalığın toplanması “Vatikan’ın siyasi başarısı” olarak değerlendirilmiştir. Askerî yönetimin gösterilere müdahalede bulunmaması ve Walesa’nın Papa ile görüşmesine izin vermesi ise “yumuşak” sağlamaya çalıştıklarının göstergesi olarak yorumlanmıştır.¹⁵⁵ Ancak Papa’nın ilk dört günde bu kadar kalabalık kitleleri toplaması ve halk arasında taşkınlıkların yaşanması bir yandan askerî yönetimi tedirgin etmiştir. Askeri yönetim Papa ve Katolik kilisesinin sözlerinde durmadığını belirterek Papa’nın gezinin dini yönleri ile ilgilenmesini istemiştir.¹⁵⁶ Papa II. Jean Paul 23 Haziran günü

¹⁵⁰ Ali Sirmen, “Papa Polonya’da”, *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1983.

¹⁵¹ “Papa, Polonya’yı Karıştırdı”, *Tercüman*, 18 Haziran 1983.

¹⁵² “Jean Paul’un Varşova Stadı’ndaki Ayinine 90 Bin Kişi Katıldı”, *Milliyet*, 19 Haziran 1983.

¹⁵³ “Walesa-Papa Görüşmesi Bugün”, *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1983.

¹⁵⁴ “Papa ‘Dayanışma Sendikası’nı Desteklediğini Açıkladı”, *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1983.

¹⁵⁵ “Papa-Walesa Görüşmesi Bekleniyor”, *Tercüman*, 20 Haziran 1983.

¹⁵⁶ “Papa, Poznan’da İl Kez Dayanışma Sendikası’nın Adını Kullandı”, *Milliyet*, 21 Haziran 1983.

Walesa görüşmüş ve aynı gün gezisini tamamlayarak Vatikan'a dönmüştür. Görüşme hakkında ise bilgi verilmemiştir.¹⁵⁷

Papa'nın gezisine ilişkin gözlemlerini aktaran Ergun Balcı gezinin daha ilk gününden itibaren Jaruzelski'nin hoşuna gitmeyecek şekilde gelişmeye başladığını ifade etmiştir. Zira Papa konuşmalarında din konusunda bir sözcük kullanırken özgürlük ve işçi hakları konusunda on sözcük kullanmıştır. Balcı'ya göre Jaruzelski Papa'nın gezisinden umduğunu bulamamıştır.¹⁵⁸ Geziyi halkın gözüyle değerlendiren Nazlı Ilıcak ise Papa'nın gelmesiyle halkın hürriyet havasını soluduğunu gözlemlemiş ve Papa'nın halkın gözünde adeta haçlı seferinin komutanı gibi görüldüğü benzetmesini yapmıştır.¹⁵⁹ Uğur Mumcu, Papa'nın bu gezisiyle Vatikan'ın Polonya'da dinsel konulardan ziyade siyasal olaylara önem verdiğinin anlaşıldığına vurgu yapmıştır. Mumcu Polonya'da Papa II. Jean Paul'un rejim karşıtlarının gerçek lideri, Walesa'nın ise şimdilik Papa'nın Polonya'daki temsilcisi olduğunu belirtmiştir. Mumcu, Papa II. Jean Paul'un bu göreve gelme sebebinin Polonya olayları olduğuna dikkat çekmiştir. ABD, Polonya'da Moskova güdümünde olan yönetimin son bulmasını istemekteydi. Vatikan Polonya'daki olaylarda ağırlığını Dayanışma Sendikası'ndan yana koymuştur. Bunu ABD'nin baştan beri planladığı stratejisini uygulamaya koyduğu aşamalardan biri olarak gören Mumcu, Polonya'nın ABD ve Sovyetler Birliği arasında "siyasal bir savaş alanı" haline geldiğini söylemiştir.¹⁶⁰

Papa'nın ziyaretinin ardından Polonya Birleşik İşçi Partisi 4 Temmuz 1983 tarihinde Gdansk'ta bir toplantı düzenlemiş ve toplantıya Jaruzelski de katılarak konuşma yapmıştır. Jaruzelski 1980 yılında Polonya hükümeti ile işçiler arasında Gdansk'ta imzalanan ve Bağımsız Dayanışma Sendikası'nın oluşumuna imkân veren Gdansk anlaşmasının ruhuna sadık kaldıklarını beyan etmiştir. Jaruzelski ayrıca Komünist

¹⁵⁷ "Walesa ile Görüşen Papa Vatikan'a Döndü", *Milliyet*, 24 Haziran 1983.

¹⁵⁸ Ergun Balcı, "Papa'nın Polonya Gezisi", *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1983.

¹⁵⁹ Nazlı Ilıcak, "Yürü Hür Maviliğin Gittiği Son Hadde Kadar...", *Tercüman*, 01 Temmuz 1983.

¹⁶⁰ Uğur Mumcu, "Papa Eylemde...", *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1983.

Parti'nin halkın desteğini kaybettiğini de kabul etmiş ve işçilerin güveninin tekrar kazanılması gerektiğine vurgu yapmıştır.¹⁶¹

Temmuz ayı ile birlikte sıkıyönetimin kaldırılma konusu Polonya'nın en önemli gündemi olmuştur. 22 Temmuz 1983'te kaldırılması öngörülen sıkıyönetim öncesinde askeri yönetim toplumu denetim altında tutabilmek amacıyla sert ve ağır hükümler içeren bir yasa tasarısı hazırlamıştır. Tasarının son 3 yılda kazanılan hakları kısıtladığı aktarılmıştır. Geçilmesi planlanan yeni dönem Milliyet gazetesinde "sıkı yasa dönemi" olarak adlandırılmıştır. Walesa tasarıya sert tepki göstererek bunun yerine sıkıyönetimi tercih edeceğini söylemiştir.¹⁶² Parlamento 21 Temmuz 1983 tarihinde yaptığı toplantıda Devlet Konseyi'ne sıkıyönetimi kaldırma ve olağanüstü hal ilan etme yetkisi vermiştir.¹⁶³ 22 Temmuz'da ise Jaruzelski sıkıyönetimi kaldırmış, ancak yönetim karşıtı hareketlerin yeni yasalarla sıkıyönetimden daha sert bir şekilde cezalandırılacağını açıklamıştır.¹⁶⁴ Cumhuriyet gazetesi bu yeni dönem için kullanılan "sıkıyönetimsiz bir sıkıyönetim" ifadesini aktarmıştır.¹⁶⁵ Batılı gözlemcilerin değerlendirmeleri aktarılan Tercüman gazetesinde ise sıkıyönetimin kaldırılmasının "göstermelik" olduğu yer almıştır.¹⁶⁶ Reagan sıkıyönetimin "gerçek anlamda" kalkması gerektiğini vurgulamıştır. Sovyetler Birliği basını ise Polonya'daki sorunların "Batı emperyalizminden" kaynaklandığını belirterek sorunların hala çözülemediğini,¹⁶⁷ rejim karşıtı hareketlere karşı devletin sert davranacağını vurgulamıştır.¹⁶⁸

Sıkıyönetimin kaldırılmasının ardından siyasal tutuklular serbest bırakılmaya başlanmıştır. Ancak muhalefet liderleri ile kapatılmış Dayanışma Sendikası'nın üst düzey yöneticileri bu kapsam dışında

¹⁶¹ "Jaruzelski: 'Gdansk Anlaşmasının Ruhuna Sadığız'", *Milliyet*, 05 Temmuz 1983.

¹⁶² "Walesa: Bu Yasalar Yerine Sıkıyönetimi Tercih ederim", *Milliyet*, 19 Temmuz 1983.

¹⁶³ "Polonya'da Sıkıyönetim Kalkıyor", *Tercüman*, 22 Temmuz 1983.

¹⁶⁴ "Jaruzelski: 'Sıkıyönetim Kalktı Diye Anarşi Geri Gelecek Sanmayın'", *Milliyet*, 23 Temmuz 1983.

¹⁶⁵ "Polonya'da Muhalefete Yine İzin Yok", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1983.

¹⁶⁶ "Polonya'da Sıkıyönetim Kalkıyor", *Tercüman*, 22 Temmuz 1983.

¹⁶⁷ "Jaruzelski: 'Sıkıyönetim Kalktı Diye Anarşi Geri Gelecek Sanmayın'", *Milliyet*, 23 Temmuz 1983.

¹⁶⁸ "Polonya'da Siyasal Tutukluların Serbest Bırakılmasına Başlandı", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1983.

birakılmıştır.¹⁶⁹ Polonya halkı ise suskun kalmıştır. Bu suskunlukta yeni yasaların getirdiği “tedirginliğin” ve askerî yönetimin eskisinden daha çok yetkiye sahip olmasına inanılmasının etkili olduğu düşünülmüştür.¹⁷⁰

Polonya’da olayların başlaması ve sıkıyönetim ilan edilmesiyle birlikte en çok tartışılan konular arasında Sovyetler Birliği’nin Polonya’ya askeri bir müdahalede bulunup bulunmayacağı yer almıştır. Polonya’da muhalefet artmaya başladığında ve Dayanışma Sendikası kurulduğunda Sovyetler Birliği’nin ekonomisi gerilemekteydi. 1979 yılında Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı işgal etmiş olması ve bu nedenle Batı’nın uyguladığı yaptırımlar Sovyetler Birliği’nin ekonomisini zora sokmuştu. Artan ekonomik sıkıntılar ve tıkanıklıklar nedeniyle Sovyetler Birliği’nin Batı ile her zamankinden daha fazla detanta ihtiyacı olmuştur. Aslında Sovyetler Birliği liderleri ilk başta Brejnev Doktrini’ne¹⁷¹ bağlı kalmak ve Polonya’da komünizmin çökmesine hiçbir şekilde izin vermeme niyeti taşımaktaydılar. Ancak Polonya’ya yapılacak askeri bir müdahalenin şiddetli bir direnişle karşılaşabileceği, Doğu-Batı detantını sona erdirebileceği ve daha sert ekonomik yaptırımlar getirebileceği göz ardı edilememiştir. Zira ABD, “Dayanışma” yanlısı bir uluslararası tanıtım kampanyası başlatmış ve Polonya işgalinin ciddi sonuçlar doğuracağı konusunda Sovyetler Birliği’ni sürekli uyarmıştır. Sovyetler Birliği bir müdahalede bulunmadığı sürece Batı tarafından cezalandırılmayacağı varsayımıyla işgal düşüncesi yerine Polonya yönetimine sıkıyönetim uygulanması konusunda baskı yapmıştır. Sovyetler Birliği liderleri “Polonyalı dostlarımızın kendi başlarına hareket etmelerini sağlamak için gerekli tüm önlemlerin alınması gerektiği” politikasına geçiş yaparak General Jaruzelski’yi sıkıyönetim ilan etmeye ve yönetimi almaya zorlamıştır.¹⁷²

¹⁶⁹ “Polonya’da Siyasal Tutukluların Serbest Bırakılmasına Başlandı”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1983.

¹⁷⁰ “Polonyalı’nın Ağzını Bıçak Açmıyor”, *Tercüman*, 24 Temmuz 1983.

¹⁷¹ Brejnev Doktrini, Leonid Brejnev tarafından 13 Kasım 1968 tarihinde Polonya Birleşik İşçi Partisi’nin Beşinci Kongresi’nde yaptığı açıklamaya dayanmaktadır. Brejnev, “sosyalizme düşman güçler herhangi bir sosyalist ülkeyi kapitalizme yönlendirmeye çalışırlarsa, bu [durum] yalnızca o ülkenin değil tüm sosyalist ülkelerin ortak sorunu ve kaygı sebebi olur” ifadesiyle reformlara girişen sosyalist ülkelere müdahalede bulunacaklarını ortaya koymuştur. Bkz. Karadeli, a.g.m., s. 251.

¹⁷² “The Soviet Decision Not to Invade Poland, 1981” p. 140-142.

Soğuk Savaş dönemi ABD ile Sovyetler Birliği arasında her anlamda yarışın olduğu bir dönemdi. Ancak Sovyetler Birliği'nin ABD'nin sahip olduğu sermaye birikimi ve sanayisine karşı yarışı sürdürmesi zor olmuştur.¹⁷³

13 Aralık 1981-22 Temmuz 1983 arasında yürürlükte kalan sıkıyönetim kısa vadede işe yaramıştır. Bu dönemde komünizme karşı muhalefetin faaliyetleri kırılmaya çalışılmıştır. Ancak ülkede ekonomik, siyasi ve toplumsal istikrar sağlanamamıştır. 1980'lerin sonunda "Dayanışma" yeniden ortaya çıkmıştır.¹⁷⁴ "Dayanışma" ile hükümet arasında 1989 yılında "Yuvarlak Masa" görüşmeleri yapılmıştır.¹⁷⁵ "Dayanışma" hareketinin en önemli başarısı 1989 seçimleri olarak görülmektedir. 1981-1983 arasında uygulanan sıkıyönetim döneminden sonra "Dayanışma" hareketi bastırılmamıştır. 4 Haziran 1989'da seçimler yapılmış ve "Dayanışma" Senato'daki yüz sandalyenin doksan dokuzunu kazanmıştır. Yalta Konferansı'ndan bu yana Doğu Avrupa'da komünist olmayan ilk hükümet Polonya'da kurulmuştur. Lech Walesa ise 1990 yılında Polonya Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁷⁶ Polonya 1999 yılında NATO üyesi, 2004 yılında da Avrupa Birliği üyesi olmuştur.¹⁷⁷

Genel olarak değerlendirildiğinde "Dayanışma" Avrupa'da komünizmi ve ardından Sovyetler Birliği'ni yok eden bir "deprem" olarak görülebilmektedir.¹⁷⁸ "Dayanışma"nın 1989 yılında siyasi dönüşüm üzerinde güçlü bir etkisi vardır.¹⁷⁹ Polonya Doğu Avrupa'da özgürlüğün sağlanmasında mihenk taşı olmuştur.¹⁸⁰ Dayanışma Sendikası hareketinin yanı sıra 1985 yılında Sovyetler Birliği'nde Mihail Garbaçov'un iktidara gelmesiyle birlikte başlayan düzen değişimi

¹⁷³ Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 453.

¹⁷⁴"The Soviet Decision Not to Invade Poland, 1981." p. 145, 149.

¹⁷⁵Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 815.

¹⁷⁶Kubow, *a.g.m.*, p. 13, 14.

¹⁷⁷ Kemal Beydilli, "Polonya: Tarih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul, 2007, s. 316.

¹⁷⁸"The Soviet Decision Not to Invade Poland, 1981" p. 145, 149.

¹⁷⁹Janina Petelczyc, "Poland." *Solidarity as a Public Virtue?: Law and Public Policies in the European Union*, edited by Veronica Federico and Christian Lahusen, 1st ed., Nomos Verlagsgesellschaft MbH, Baden-Baden, Germany, (2018), p. 139.

¹⁸⁰ Roberts, *a.g.e.*, s. 741.

Sovyet güdümünde olan diğer ülkeleri de etkilemiştir. Bu değişimle 1989-1991 yılları arasında Polonya'dan sonra Macaristan, Çekoslovakya, Bulgaristan, Doğu Almanya, Arnavutluk ve Moğolistan'da da komünist rejim son bulmuş ve 1991 yılında Sovyetler Birliği dağılmıştır.¹⁸¹

Sonuç

Polonya jeopolitik ve stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca büyük önem taşımış ve işgallere maruz kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra özgürlüğüne kavuşan Polonya, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği hegemonyasında kalarak Doğu Bloku üyesi olmuştur. Ancak Polonya'da işçiler başta olmak üzere halk dikte edilen komünist rejim altında istedikleri yaşam standartlarını elde edememiştir. Hak ettikleri karşılığı alamayan işçiler yönetime karşı harekete geçmiş ve Bağımsız Dayanışma Sendikası altında örgütlenmişlerdir. Olaylar Polonya'nın iç meselesi gibi başlasa da Doğu ve Batı Blokları arasında siyasi savaşa dönüşmüştür.

Türk basını olayları yakından takip ederek gelişmeleri Doğu ve Batı Blokları ekseninde de ele almıştır. Hatta Polonya darbesi ele alınırken Polonya'daki yönetimden ziyade ABD ve Sovyetler Birliği'nin yaklaşımları daha ön planda olmuştur. Çalışmamızda kullandığımız gazetelere baktığımızda basının Polonya'daki Sendika hareketini desteklediği görülmüştür. Öyle ki Milliyet gazetesi Lech Walesa'yı "Polonya'nın bağımsızlık sembolü ve Doğu Bloku işçilerinin 'onur lideri'" olarak tanımlamıştır. Basındaki hâkim görüş sosyalist bir ülke olan Polonya'da Sovyet güdümündeki komünist sistemin iflas ettiği yönünde olmuştur. Yapılan bu değerlendirmeler görülmüştür ki oldukça doğrudur. Zira Sovyetler Birliği hegemonyasına karşı başlatılan "Dayanışma" hareketi Doğu Bloku'nun ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlanmıştır.

¹⁸¹Uçarol, *a.g.e.*,ss. 1113, 1114.

Kaynakça

Gazeteler

Cumhuriyet gazetesi (1981-1983)

Milliyet (1981-1983)

Tercüman (1981-1983)

Kitap ve Makaleler

Akkor, Mahmut, "II. Dünya Savaşı'nın Sonu ve Truman Doktrini'nin Ortaya Çıkışı", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2017), s. 1-17.

Akşin, Sina, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, 4. Basım, İstanbul 2017.

Aktay, Yasin, "Türkiye'de İslam ve Sol veya İslamcılar ve Solcular", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Cilt 9, İstanbul, 2009, s. 758-784.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 23. Basım, İstanbul 2017.

Aşyalı, Abdulaziz, *Doğu Avrupa Ülkelerinin Sosyalizmden Kopuşu ve Demokratikleşme Süreci: Polonya Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2019.

Bayır, Özgün Erler, *Soğuk Savaş Sonrası Atlantikçilik-Avrupacılık İkileminde Polonya Dış Politikası*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Benlisoy, Foti, "Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol: 'Hıristiyan Türkler'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Cilt 4, 3. Basım, İstanbul 2008, s. 927-933.

Civelek, Jale, "Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT", *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2006), s. 1-23.

Çınar, Yusuf, "Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, (2018), s. 325-350.

Gönlübol, Mehmet ve Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965): Genel Durum", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Basım, Ankara 1996.

Karadeli, Cem, "Stalin ve Kruşçov Dönemlerinde Doğu Avrupa'da Sovyetler ve Krizler", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15, (2019), s. 239-253.

Kemal Beydilli, "Polonya", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 34, İstanbul 2007, s. 309-317.

Kubow, Magdalena, "TheSolidarityMovement in Poland: ItsHistoryandMeaning in Collective Memory." *ThePolishReview*, 58/2 (2013), p. 3-14.

Kulczycki, John J., "The Beginnings Of The Solidarity Movement in Poznan, 1980-1981", *The Polish Review*, Vol. 27, No. 3/4 (1982), p. 154-169.

McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, 6. Basım, Ankara 2002.

Petelczyc, Janina, "Poland." *Solidarity as a Public Virtue?: Law and Public Policies in the European Union*, edited by Veronica Federico and Christian Lahusen, 1st ed., Nomos Verlagsgesellschaft MbH, Baden-Baden, Germany, (2018), p.129–146.

Roberts, J.M., *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2015.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 5. Basım, Ankara, 1996.

The Soviet Decision Not to Invade Poland, 1981." *Blinders, Blunders, and Wars: What America and China Can Learn*, by David C. Gompert et al., RAND Corporation, 2014, p. 139–150.

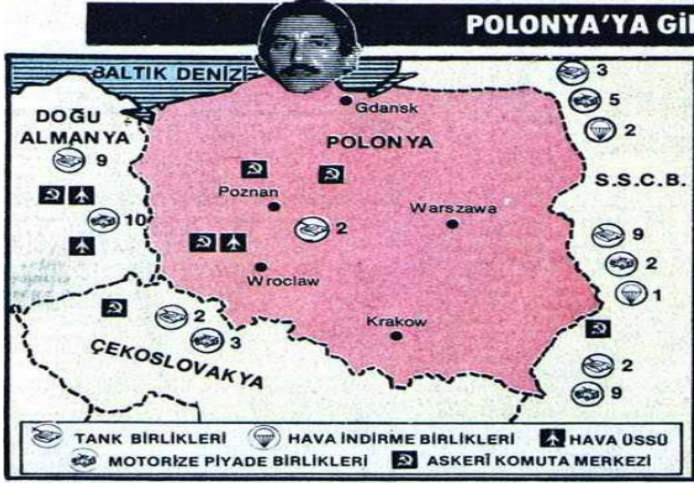
Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, 10. Basım, İstanbul 2015.

Zaremba, Marcin, "The 'War Syndrome': World War II and Polish Society." *Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943-1947*, edited by Stefan-Ludwig Hoffmann et al., Amsterdam University Press, Amsterdam, (2015), p. 27-62.

<https://www.president.pl/en/president/polish-presidents/lech-walesa/>, (17.03.2021).

EKLER

Ek 1: Darbenin ardından Polonya ve çevresinde bulunan Sovyet Birliği'ne ait askeri birlikler.¹⁸²

Ek 2: Milliyet gazetesinin 5 Ocak 1982 tarihli sayısında Polonya'daki durum anlatılan fıkralar.

dosya

EKONOMİK DURUM

Saatlerdir bir kuyrukta et almak için bekleyen bir Polonyalı, bembakit geçirmek, hem de laf etmek için arkasında duran başka bir Polonyalıya sormuş:

— Bu yıl ekonomik durum nasıl olacak dersin?
Öbürü hiç düşünmeden yanıtlamış:
— Onu bilemeyecek ne var? Geçen yıldan kötü, gelecek yıldan iyi...

HANI BİZDEN İDİ? ...

Polonya'da son zamanlarda ayda üç cumartesi günü çalışılmıyor. Sadece bir cumartesi işe gidiliyor.

Askeri yönetim de bu yöntemi benimsedi...
Ancak eski tarihlerde bu konu uzun tartışmalara neden olmuş, üç cumartesi tatil olmasın yeterli bulmayıp ayda dört cumartesi de çalışılmak istemeyenler ortalığı iyice karıştırmıştı.

İşte o günlerde üç Polonyalı bir ders kenarında buluşmuşlar. Biri çimenlere uzanmış, diğeri balık avlamaya koyulmuş, üçüncüsü ise günün modasına uyarak bir pankart çıkartmış, başlanmış yüksek sesle sloganlar atmaya:

— Ayda bir cumartesi çalışalım. Öbür cumartesi tatil olsun.
Yatan Polonyalı balık tutana dönmüş:
— "Yahu" demiş. "Ben de bu adam için bizdenirdiyordun. Baksana bizi ayda bir cumartesi çalıştıracak..."

POLONYA ÜSTÜNE FIKRALAR

TANRI KATINDA

Polonya asıllı Papa John Paul, hikâye bu ya, günlerden bir gün Tanrı'nın huzuruna çıkmış...

— "Tanrım" demiş, "İçimi kemiren bazı sorularım var. Bir sakıncası yokse bunlara yanıtlarını verir misiniz?"

— Sor...

— "Acaba efendim, ben sağken kurtuluş serbest bırakıldığını göreceğim mi?"

— Merak etme, göreceksin. Papa'nın içi rahatlamış, az biraz...

— "Fekiyi ben sağken birdünya savas çıkacak mı?"

— Hayır, çıkmayacak...

Derinden bir ohh çekmiş Papa.

— Şimdi de özel bir sorum olacak...

— Sor bakalım...

— "Ben sağken Polonya'nın durumunun düşüdüğü göreceğim mi?"

— Hayır evladım... Onu ne sen, ne de ben göreceğiz...

¹⁸²Milliyet, 14 Aralık 1981.

A Sequence Of Distance Education Lasting 5 Years in the Ottoman State: Literature Lessons From Ebuzziya Tevfik Bey to His Son Velid*

Yüksel Yıldırım*

(ORCID: 0000 0003 2613 7921)

Makale Gönderim Tarihi

04.01.2021

Makale Kabul Tarihi

16.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yıldırım, Y., "A Sequence Of Distance Education Lasting 5 Years in the Ottoman State: Literature Lessons From Ebuzziya Tevfik Bey to His Son Velid", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 441-459.

APA: Yıldırım, Y. (2021). A Sequence Of Distance Education Lasting 5 Years in the Ottoman State: Literature Lessons From Ebuzziya Tevfik Bey to His Son Velid. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 441-459.

Abstract

The first example of distance education in the Ottoman State is the letters education that he gave to Ebuzziya Tevfik Bey's son Velid as an individual enterprise between the years 1902 and 1907. Ebuzziya Tevfik Bey was exiled to Konya on April 10, 1900. He was closely interested in the education of his younger son Velid, who stayed in Istanbul, and gave him literature courses by means of correspondence. He was closely interested in the education of his younger son Velid, who stayed in Istanbul, and gave him literature lessons by letter. Only two letters from the 6-year literature education were included in this study. Thus, how the letter teaching was done has been studied over the details of the two letters. This article, which is remarkable for shedding light on

* This study is based on the book called "Distance Learning in the Ottoman State 1902 - 1907" prepared by Yüksel Yıldırım.

* PhD Candidate, Ankara University, Turkish Revolution History Institute, yuksel.yldrm63@gmail.com.

the education life of the period, it also is contributes to Turkish education history.

Keywords: Communication, Letters, Education, Literature, Ebüzziya Tevfik.

Osmanlı Devleti'nde 6 Yıl Devam Eden Uzaktan Eğitimden Bir Kesit: Ebüzziya Tevfik Bey'den Oğlu Velid'e Edebiyat Dersleri

Öz

Osmanlı Devleti'nde uzaktan eğitimin ilk örneği 1902-1907 yılları arasında bireysel teşebbüs olarak Ebüzziya Tevfik Bey'in oğlu Velid'e mektupla yapmış olduğu öğretimdir. Tevfik Bey, 10 Nisan 1900 tarihinde Konya iline sürgün edilmiştir. İstanbul'da kalan küçük oğlu Velid'in eğitimi ile yakından ilgilenmiş, kendisine mektup ile edebiyat dersleri vermiştir. 5 yıl süreyle yapılmış olan edebiyat öğretiminden sadece iki mektup bu çalışmaya alınmıştır. Böylece mektupla öğretimin nasıl yapıldığı ele alınan iki mektubun detayları üzerinden incelenmiştir. Dönemin eğitim hayatına ışık tuttuğu için dikkate değer olan bu makale, aynı zamanda Türk eğitim tarihine de katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İletişim, Mektup, Öğretim, Edebiyat, Ebüzziya Tevfik.

Introduction

It is understood from the letters surviving that communication between father and son continued from 10 April 1900, when the exile in Konya started, until 30 July 1908, when the general amnesty was declared. Although the letters have a wide range of subjects, the parts of the literature lessons have been one of the highlights. Because it is seen that the first example of distance education by letter, which is a new practice among the countries of the world, in the Ottoman Empire was experienced in the Ebüzziya family.

The aim of the study is to reveal how the literary lessons with letters were made in a period when Persian and Arabic were dominant in the literary language. However, the limited number of letters of the Ebüzziya family has is reached to the present day. From the information in the letters that reached today, the literature lessons has started with the letter dated May 1, 1902, it has seen that it ended with the letter dated 25 March 1907. Thus, a total of 24 letters has reached, with each letter varying as 3 or 5 pages. Literature lessons given by letter were conducted over the work named Nef'i's Divan, the questions asked about the words and phrases in the work, it has continued in the form

of detailed answers with many examples and self-evaluation of individuals. Due to the large number of letters, only two letters were considered in this study. In this way, it was deemed appropriate to transfer directly the contents of the two letters discussed in order to be seen clearly.¹ The letters were first transcribed and then transferred to modern Turkish for the reader to understand. But by is attention has been paid to writing from in the mouth of primary persons, while preserving the mutual conversation feature of the letters. While doing this simplification, some phrases and words was written as is. Then, the behaviors of the individuals in the lessons were evaluated under the heading of analytical evaluation. In this way, what Velid asked his father, or what answers Ebuzziya Tefvik is answered to the questions with, what warnings he made, what method he used, and how he guided his son were put forthed in all its nakedness.

1.Ebüzziya Tefvik Bey

He was born in 1849 in Sultanahmet, Istanbul. His family is from Hacı Hasanoğlu family, who migrated from Khorasan (Horasan) in the 13rd century and settled in the town of Koçhisar in Konya. His father is Hasan Kamil Efendi, an officer of the “Maliye Sergi Kalemî”. He started his first education at Cevri Kalfa Ottoman Primary School in Sultanahmet, but upon the death of his father in 1857, he became a civil servant in the same department and worked in various sections of the Maliye. His colleague is Ziya Pasha in a department of Maliye. Upon his promotion to the correspondence department, he becomes a colleague with Abdülhak Hâmid. He took lessons from Kadri Bey, one of his colleagues. In 1868, he was promoted to the Council of State Education Office (Şurayı Devlet Maarif Dairesi), where he became friends with Kemal Pasha, Sadullah Bey and Rezaizade Ekrem Bey. After meeting Nâmık Kemal, he started to write for Tasvîr-i Efkâr newspaper and joined the Association of New Ottomans. Entering the world of press, Tefvik Bey wrote articles in many newspapers and magazines, and purchased the Tasvîr-i Efkâr Printing House as a result of the death of Şinâsi and the exiles. Every

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Yüksel Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Uzaktan Eğitim 1902-1907*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2021.

time the newspaper was closed, he published newspapers and magazines with different titles and also printed many books.²

Ebüzziya Tevfik, who lived in the era of Şinasi and Namık Kemal and was their close friend, is one of the important figures of Turkish intellectual life. He was exiled to the island of Rhodes due to the events caused by Namık Kemal's work "Homeland or Silistre", and stayed here for more than three years 1873-1876. He continued to write as long as he was in exile. His friend Şemseddin Sami Bey continued the publication of his magazine called Muharrir. Since exile people were forbidden to use their own name, he started to use the title Ebüzziya for his articles that he sent to Muharrir magazine. At the same time, he wrote "Numune-i Edebiyyât-ı Osmâniyye", which is the first literary anthology in the Western style, in Rhodes.³ He returned to Istanbul as a result of the general amnesty announced in 1876. After Abdülhamit II ascended the throne, he called Tevfik to the palace several times and appointed him as a member of the Translation Association, (Mütercim Cemiyetine Aza). At the same time, he was active in the commission that carried out the activities of the Legal Basis, (Kanuni Esasi).⁴ On June 20, 1882, with the Sultan's order, he was awarded the third rank Mecidi Medal.⁵ Subsequently, Ebüzziya Tevfik Bey was promoted to a higher rank.⁶ On October 2, 1887, by the will of the Sultan, he was promoted from the first to the third rank, the rank of Osmani.⁷

Ebüzziya Tevfik, was appointed to the School and Industry Directorate, (Mektebi Sanayi Müdürü) on 13 November 1890⁸ and upon taking the office, he attempted to modernize the school in every aspect.

² Ziyad Ebüzziya, Ebüzziya Mehmed Tevfik, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1994, s. 374-378; İhsan Sungu, Ebüzziya Tevfik, *Aylık Ansiklopedi*, No.9, İstanbul, Ocak 1945, s.266-269.

³ İbrahim Alaettin Gösav, Ebüzziya Tevfik, *Meşhur Adamlar Hayatları Eserleri*, İstanbul, 1933, s.375; *Türk Ansiklopedisi*, Ebüzziya Tevfik, Cilt. XIV, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, s. 295; Mehmed Zeki Pakalın, Ebüzziya Tevfik Bey, *Sicill-i Osmani Zeyli*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s.51-64.

⁴ Orhan Koloğlu, Ebüzziya Tevfik, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, ss. 123-124; Sungu, a.g.a., s. 266-268; Ebüzziya, a.g.a., 374-378.

⁵ BOA. İ. DH. 00857.68701, 20 Haziran 1882.

⁶ BOA. İ. DH. 00898.71422, 6 Ekim 1883.

⁷ BOA. İ. DH. 001051. 82554, 2 Ekim 1887.

⁸ BOA.DH.MKT. 01781.00041.001, 13 Kasım 1890.

However, there were complaints and investigations against him after his efforts.⁹ As a result of the investigation, no illegal issues were found related to him.¹⁰ Continuing the improvement of the school, Ebüzziya Tevfik Bey also benefited from foreign experts, and continued his works within the scope of the report prepared by Monsieur Serviye, who was called from France.¹¹ Tools and equipment purchased from Europe for the School of Industry (Mektebi Sanayi) were examined by the persons assigned by the Council of State, (Şura-yı Devlet), it was also been reported by the Mektebi Osmaniye and Mektebi Naval Directors on whether it is used illegally.¹² Such investigations were met with reactions from some, thus the complaints about the School of Industry Manager, (Mektebi Sanayi), Ebüzziya Tevfik, increased, meanwhile the number of investigations also increased, and as a result, he was dismissed from his post of school director.¹³ Tevfik Bey was appointed as a member of the Council of State (Şura-yı Devlet) on 25 October 1893.¹⁴

Ebüzziya Tevfik Bey worked ceaselessly, both as a civil servant and for literary works, calendars, printing and journalism, and achieved significant successes. The Golden Medal for Education (Altın Maarif Nişanı), sent to Ebüzziya Tevfik Bey, who is a member of the Council of State from Paris, and Miralay Hikmet, the deputy of the Sultan, was received by the Ministry of Foreign Affairs, (Hariciye Nezareti).¹⁵ The Golden Medal for Education rewards were presented to their owners on September 7, 1898.¹⁶ At the same time, he was awarded a golden and silver privilege medal by the state on December 29, 1899.¹⁷ His successes also increased the number of complaints about him, and was exiled to Konya on April 10, 1900, without stating a reason or being judged. After the announcement of the 2nd Constitutional Monarchy on

⁹ BOA.BEO. 00001.000792.001;002, 30 Mayıs 1892.

¹⁰ BOA.BEO.000025.001875.001, 28 Haziran 1892.

¹¹ BOA.Y.MYV. 00064.00010.001, 29 Haziran 1892.

¹² BOA. İ. HUS.00005.00006.001, 25 Ekim 1892.

¹³ BOA.BEO. 000096.007168.001, 27 Ekim 1892.

¹⁴ BOA.Y.A.RES. 00067.00035.001;002, 25 Ekim 1893.

¹⁵ BOA. BEO. 001185. 88870. 001, 30 Ağustos 1898.

¹⁶ BOA. ŞD. 03193.00066.001, 7 Eylül 1898.

¹⁷ BOA. İ. TAL. 00196.00075.001. 29 Aralık 1899.

23 July 1908, he returned to Istanbul after the general amnesty issued on 30 July 1908.¹⁸

2. Velid Ebüzziya

Velid Ebüzziya, the youngest of the three sons of Ebüzziya Tevfik, was born in Istanbul on March 8, 1882. The Ebüzziya family moved to present-day Bakırköy in 1884.¹⁹ Velid, started his education in Bakırköy Behram Ağa Primary School in 1891, and in 1893, he continued his education in Mektebi Sultani.²⁰ However, on April 10, 1900, when he was in the eighth grade, he was suspended from school after his father and brother Talha were exiled to Konya.²¹ After being suspended from school, he continued his education at the French Saint Benoit School. In addition to his education, he took literature lessons for 5 years between 1902 and 1907 through letters from his father, Ebüzziya Tevfik Bey, who was in Konya.

3. Letter Teaching

3.1. Letters as Communication Tools

Letter is not only a form of expression but also a literary genre. It is for communicating with each other, reporting information, situation and purpose, or to convey the feelings, thoughts and desires of people who are far away from each other and called “name” as a literature genre.²² Generally letters are considered formal and private. Official letters show some forms of characteristics according to being written to different persons and offices in rank among historical, political and public units. In addition, although there are varieties as to philosophy

¹⁸ BOA. DH. MKT.01273.00065.001;002;003, 30 Temmuz 1908.

¹⁹ Özgür Türesay, *Être Intellectuel À La Fin De l'Empire Ottoman : Ebüzziya Tevfik (1849-1913) Et Son Temps*, Galatasaray Üniversitesi, Ulusal Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008, s. 38; ZE-0031,25 Mart 1905.

²⁰ Ziyad Ebüzziya, Velid Ebüzziya, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1994, s. 371-373.

²¹ Midhat Cemal Kuntay, Tevfik Ebüzziya ve Oğlu Velid Ebüzziya, *Son Posta*, 18 Ocak 1945; G.R. Velid Ebüzziya, *Aylık Ansiklopedi*, No:9, Ocak 1945, s. 269.

²² Ali Donbay, “Edebiyatımızda “Mektup” Türü ile İlgili Başlıca Çalışmalar”, *Erdem*, Sayı.61, 2011, s.84. ss. 83- 102.

and religion, it can be written to person.²³ Napoleon's letters, letters between Prince Beyazıt and his father Kanuni Sultan Süleyman can be given as examples. Private letters, on the other hand, have been written for family, friends, relatives and close friends.²⁴

The oldest examples of the letter date back to 15th-16th centuries BC and are the diplomatic letters of the Egyptian pharaohs and the letters of the Hittite kings kept in the Hattusha (Boğazköy) archive.²⁵ In the Western world, the first examples of the letter are seen in ancient Greek literature and made a great development in Latin Literature as a literary genre. While it became widespread in Italy, France, England and Germany with the Renaissance, it showed a great development especially in France. In French literature, the names Voltaire, Jean Jacques Rousseau, Denis Diderot have come to the fore.²⁶

It developed during under the leadership of Şinasi during the Ottoman Tanzimat period. A natural style of expression started to be used in after Şinasi's simple and plain Turkish. Letters of Namık Kemal and Muallim Naci can be given as examples. These correspondences are also important sources that enlighten private lives and attract the attention of men of letters, historians and critics as they reveal the unknown of people's biographies.²⁷

3.2. Historical Development of Letter Teaching

Information about the first letter teaching practice in the world was the advertisements in the newspaper news. The first of these news was the announcements made in Sweden in 1728, the second in 1833, and there were reports that an education would be made via letter teaching. At the same time, the news that Steno Lessons would be given was announced to the public in the Boston newspaper in 1728. However, no details about two-way communication were mentioned in the advertisements. In England, University Correspondence College and some commercial institutions started teaching by correspondence

²³İ.Çetin Derdiyok, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", *Osmanlı Ansiklopedisi Kültür ve Sanat*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 738-739. ss.731-740.

²⁴ Donbay, a.g.m., s. 85.

²⁵ Donbay, a.g.m., s. 84.

²⁶ Donbay, a.g.m., s. 86.

²⁷ Donbay, a.g.m., s. 87-88.

education in 1843. This situation showed that letter teaching is not only an education given by universities but also applied by commercial institutions. Germany is among the leading countries in distance education. The foundations of distance education applications were laid in 1856. The first letter-based curriculum in the USA started at the University of Chicago in 1873. The correspondence education course started in 1898 with the "Bookkeeping by Single and Double Entry" course in a private school in Sweden.²⁸

3.3. An Example of Letter Teaching in the Ottoman Empire 1902-1907

Ebüzziya Tevfik and Mekteb-i Sultani together were exiled to Konya on April 10, 1900, with their eleventh grade student, Talha, without being subjected to any trial and without any justification. At the same time, Velid, the youngest son of Ebüzziya Tevfik, who was an eighth grade student of the Mekteb-i Sultani, was suspended from the school.²⁹ The exile incident experienced deeply affected the family members as well as created important changes in Velid's education life. Unexpectedly, his registration was deleted from Mektebi Sultani. For this reason, he had to move to the Private French Saint Benoit High School and continue his education in a different school.

Ebüzziya Tevfik did not stand idle during his eight years of exile in Konya, and wanted books and newspapers from Istanbul and he worked on arabesque ornamented wall prayer rugs with kufi writing.³⁰ At the same time, as he developed himself in every aspect, closely following the education life of his son Velid, who was in Istanbul and from the books he read to the beauty of his writing, from spelling mistakes to creative thinking, he guided him to develop his son, guided himself on research methods and gave lectures. The content of the letter teaching conducted is as follows.

²⁸ Salih Uşun, *Uzaktan Eğitim*, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s. 211-212; Ali Murat Kırık, *Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu*, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 21, 2014, s. 80.

²⁹ Midhat Cemal Kuntay, *Tevfik Ebüzziya ve Oğlu Velid Ebüzziya*, *Son Posta*, 18 Ocak 1945; G.R. Velid Ebüzziya, *Aylık Ansiklopedi*, No:9, Ocak 1945, s. 269.

³⁰ Sungu, *Aylık Ansiklopedi*, s. 268.

4.From Velid to Tevfik Bey, April 16, 1903

Velid started his letter dated 16 April with the sentence, my honourable father, your letter dated 8 April 1903 reached me this Saturday. Last week, as I attended my lesson from Nef'i, as I heard your appreciation, it was not because of an idea or an assumption, but because I thought that I annoyed you with my unrelated but almost childish questions. Otherwise, it is not the thing that I wanted not to attend classes. Even if there are obstacles such as continuing somewhere or taking private lessons, at least I will not stop the lesson until I finish this notebook that I copied by hand. I read Nef'i's poem this week with his wise response to Nasuh Pasha, which I cannot understand and wrote the couplets and lines here.

Evvelâ cevâb-nâme-i makrûnun yedinci beytindeki:

Şecibi hânesine Hızır-ı bî-huceste desem

Ki gezdiği yeri etmiş riyâz-ı rıdvânî

I could not understand the reason why he made a characterization Hz. Hızır with the title of "bî-huceste". Huceste, as it means auspicious, "Bi-huceste" means ominous. Of course, it is not understood why Hızır is meant to be ominous.

in the first line of the forty fourth couplet of the ode

Ey şeref-bahş-ı serîr-cesm ve tâc-ı dârâb

I think the word "Dârâb" is created by the addition of a "B" to the word "Darâ". After our poets change the shape of the word to produce something for the rhyme in order to explain it indirectly, it should not be surprising that Nef'i made "Dârâ" "Dârâb". But for those who do not know our old great poets like me, Syllabic meters or determinative groups naturally cause difficulties.

In the last line of the second verse of Nef'i is last poem written for Nasuh Pasha:

Pir oldu 'âleme berât-ı müslimi teslîm

I could not understand what is the purpose of the word "Berât-ı müslimi" here.

5 – Heves-i husûl murâd eyle bir gurur-ı zer'im

Is the word "Zer'im" I wonder used in the meaning of "Sâhib-i zirâ'at" in this line? Or does it have another meaning as a metaphor?

11 – Koşun erbâb-ı tecâhül erbâb-ı hikmet ve tencîm

I could not find the word like "Tencîm" involved in this line in any of the 3 dictionaries I have. It is possible that this word is also a word like the ones created by Ekrem Bey?

13 – Elinden aldı zimâm-ı tasarrufu şimdi

Yed-i mü'eyyed baht-ı Hüdâ-yegânî kerîm

I could not find the word "Hüdâ-yegânî" in the second line of this couplet in your dictionary. In the small dictionary of Ali Nazimâ, it is used with a meaning "Sultanü's-selâtin" and "Hakk Teâla". However, in the fourteenth couplet of the poem:

O sadr-ı kevkebe kestire ki 'adl için olmuş

Vücûdu nazar-ı serd-i hilâl Rabb-i Rahîm

If you look at it, Nasuh Pasha will mean the word "Hüdâ-yegân". Or I totally misunderstood its meaning in the line.

16 – Müşir-i şir-i salâbet, hezîr-i merâm hû

I could not find the word "Hû" in this line in the dictionaries. I would like you to explain this too.³¹

I kiss your eyes and wish you the continuation of your health and well-being, sir.

Your son Velid Ebuzziya

5.From Tefvik Bey to Velid, April 21, 1903

Tefvik Bey started his letter dated 21 April by saying, "Gözümün Nuru Velid" I received the letter dated 16 April yesterday morning. He then stated that he responded to Monsieur Minak's greeting with great affection. After a short conversation, he passed on to the questions asked by Velid.

Şecibi hanesine Hızır-ı bi-Huceste (pey-i Huceste) desem

Ki gezdiği yeri etmiş riyaz-ı Rıdvani

³¹ ZE- 0016, 16 Nisan 1903.

You're sorry as you didn't understand the meaning of this line because the word "Huçeste" means "Haşime Behar", that is, spring, which always has names like fresh "Kaya Koruğu" and "Saksı Güzeli" in Turkish. Here, Nef'i means "Pey-i Huçeste = (Fresh Trace)" in this couplet. It is not the "Bi" suffix used in the couplet, but the original "Pey-i" suffix. In other words, "Pey" means trace with the reading of the letter "P" as "E". In addition, the meaning of the phrase "Riyaz-ı Rıdvani" in the second line of the same couplet means "Paradise Meadow". Fresh vegetables, fresh crops, meadows, grass, lawns and vegetables are called Hızır.

The name of "Hızır Aleyhi s-selam" in Hebrew language is "Belba". The reason why it is called Hızır in Arabic is that, by God's leave, the places where he travels and dwellings turn into green grass. People, that is, ignorant people think that he is called Hızır because of "Ha" and "being ready", that is, being present everywhere.

He likens Nef'i to Nasuh Bey is letter to "Riyaz-ı Huld", that is, to the garden of paradise just like him, because he gives relief to the heart and soul. Thus, his pen is "Hazır-ı Pey'i Huçeste", that is, his always fresh mark, he meant that he always implies fresh plants, etc., turning it into a heart-warming green as he walks in the field.

My dear son, as soon as you write this couplet, you switched to the July Poem (Temmuz Kasidesi). However, right after that couplet, for example:

Fakire müjde-i ikbal-i genc-i badaver

Gedaya tehniyet-i mansıb-ı Süleymani

There are lines that require knowledge of Persian Mythology and Ancient İnan History. It includes important and many meanings for Ottoman Literature. What do you understand from the phrase "Genc-i Badaver = (Free Treasure)" in the first line of the couplet?

Can you tell me what you understand?

What will be searched and understood in our poets and especially in Nef'i is poems read not for the superficial meanings of the words, but the meanings related to the terms. In order to gain the power to write properly, it is necessary to understand and know the terminological meanings of those words and those idioms.

Ey şeref baş-ı serir-i Cem ü tac-ı Dârâb

The word "Dârâb" in the line consists of adding a "B" to "Dârâ" for the sake of "Vezin", you say you think. First of all, there is no necessity for a "Vezin"

here, because the "Vezin" of Dârâ and Dârâb are the same. For this reason, it does not break the "Aruz Veznini" rules of the line. I guess you were going to say that he changed "Dârâ" to "Dârâb" for the sake of rhyme, or you mean that. Even if you say that, it is not true. Because the name of "Dârâ" is both "Dârâb" and "Dârâ". So much so that "Ibn-i Behmen", who is the ninth ruler of the "Iran Kiyaniyan Dynasty", is also called "Great Dârâ". "Little Dârâ" is his son. As you see, how a French poet must know "Historia Greque" and "Historia Roumaine", an "Eastern" poet should learn and know the "Arab" and "Iranian" histories to that degree. Thus, the words "Dârâb" and "Dârâ" should be known, the bigger, not the little one, should be thought of in comparing to the person he praises.

You skipped this poem of Nef'i just suspecting a word "Dârâb" and as if you completely read and understood the rest.

Ya oldu âleme berât-ı müsellemi teslim

this line is wrong. There is no word "Âlem" in that line, and it cannot be, because then it will be "vezinsiz".

It should be as:

Ya oldu dehre berât-ı müsellemi teslim

With the phrase "Berât-ı müsellemi", you say you could not understand it. Of course you cannot understand!

In the past, one of the state offices was the "Müsellem" position, in time, this name changed and turned into "Kaymakam" and "Mütasarıf". In fact, my grandfather was "Tokat Müsellemi" and the people of the city beat him there. My father was 5 years old then and my grandmother must have been 22 years old, he was able to come from Tokat to Amasya with one hand in front of him and one hand behind him and my father on his back. So much so that Tokat tyrants who plundered their property did not attack them. At that time, Ottoman community morality still continued in its purity. Here, what is meant by "Berat-ı Müsellemi" is the "Valilik Fermanı" given to "Vezir", which is called "Berât-ı Hümayun". There is a little difference between "Ferman" and "Berat". "Ferman" means the Sultan's order. "Berat", on the other hand, is the permanent release of the right to use something in a person. In other words, it is to guarantee that he will use it for his whole life. In the past, Muslims would not be dismissed from their duties, and if they were assigned to a Kaza or Sancak, "Berat" was given to use the powers and responsibilities of this office. They also fulfilled the duties of the government there until their death. They could also be promoted to a higher state level.

Kosun erbab-ı tecâhülü erbâb-ı hikmet ü tencim

This line you wrote is wrong, and should be:

Kosun tecâhülü erbâb-ı hikmet ü tencim

The phrase "Erbâb-ı Tencim" in this line is those who are busy with the stars and they are called "Müneccim". But nowadays, we divide those dealing with "Astronomy" as "Ehl-i Hey'et", "Gökbilimci" and "Astrolog-u Müneccim", that is, "Yıldız Falcısı". The ancients called those who made calendars and tried to draw judgments from the stars, "Müneccim", and astronomers who were busy observing "Ehl-i Tencim", that is, "Astronom".

In our time "Astronomi" is the "Hey'et"; "Astroloji" means "Müneccimlik", in other words "Astronom", "Sahib-i Hey'et"; "Yıldızbilimci" is "Astrolog müneccim". Those who observe the stars in Egypt and can bring together the stars that are like a world sea are called "Felek-i". Feleki Mahmut Pasha was also their only astronomer.

The meaning of the word "Za'im" is the poem that starts with the following line:

Sühan odur ki bilâ vâsita-i tab-ı selim

The poem belonging to Nef'i starting with a line:

Sözü pest iken ola kendisi mağrur-ı zaim

I think I wrote these lines when I was at your ages. "Za'im" is the lord of a society, the owner of his works and with powers speaking for everyone. It is called "Hüdayegân", that is, the most distinguished one of the contemporaries in terms of sultanate and power.

Müşir-i şir-i sâlâbet, Hizber-i merdüm hu

The word "Hu", is the attenuated form of "Huy", in other words, although it means "Melek hu = (Angel character)", the word "Merdüm hu" is also "human nature"; It means "human character".

"Salabet" = Vezir, the Strong Lion, says the human-tempered Lion. What a beautiful adjective ... The difference between saying "lion-tempered person" and saying "human-tempered Arslan" is like between one and a hundred thousand.³²

Here this finished too.

³² ZE_0229, 21 Nisan 1903.

I kiss your eyes, my soul is Velid.

Your father

Ebüzziya Tevfik

6. Analytical Evaluation of Letters

Ebüzziya Tevfik Bey applied a unique method to himself during the his teaching process he in teaches literature lessons. By is showing in the poem each question, it showed the places resulting from the spelling mistake. For this, he wrote the correct and incorrect forms of the poem together, and then is the added notes such as "This line you wrote is wrong, correct". Then, he is the explained the word or phrase in the poem. After he is answering the question Tevfik Bey, is gave examples of synonyms and closely related words related to the same question and is detailed the answer. This behavior were ensured that the information given was well understood and consolidated.

Another issue that draws attention in literature lessons is the use of interdisciplinary education method. This method is clearly seen in the information in the letter. Tevfik Bey, what do you understand from the expression "Genç-i Badaver"? He is wanted an explanation for his question. He is later stated that this word contains important meanings for Ottoman Literature. Because he is explained that those who do not have the knowledge of Persian Mythology and Iranian History cannot understand this word. Then "Can you tell me what you understand?" He is tried to measure his son's knowledge with in the question. Because Nef'i were used more terminology in his poems. Therefore, he is emphasized that in order to write something, it is necessary to know and understand the terminology of these words.

Velid, he thought to be that the word "Darab", which he saw in the poem, added the letter "B" to the word "Dara" just to provide the syllable measure. Tevfik Bey, again is also emphasized interdisciplinary education in this question. "Dârâb" is Ibn-i Behmen, the ninth ruler of the Iranian Keyanids Dynasty. The person praised in the poem is likened to the greatness and power of "Darab". Tevfik Bey, he explained that in order for Ottoman literature to be well known and understood, the

Iranian and Arab history, whose language we use, must be well known. Just as the French a poet is obliged to know *Historia Grecque* and *Historia Roumaine*, an Eastern poet should learn and know Arab and Iranian histories to that well degree. Thus, he emphasized the close relationship between history and literature courses and had stated that the two fields complement each other. In this context, Tevfik Bey is attaches importance to interdisciplinary education and directed his son to study with the same method.

Ebüzziya Tevfik Bey is conducted the lessons over "Divan of Nef'i", which is the his work of famous writer Nef'i, which is not included in the curriculum of schools. His son Velid's taking these lessons it is completely voluntary basis. Why did Tevfik Bey choose Nef'i? According to him, first of all, Nef's being original, having creative thinking intelligence, having a high level of interdisciplinary knowledge and he having a very good knowledge of Turkish, Arabic and Persian languages has made him a priority. Therefore, Ebüzziya Tevfik Bey he is advised his son Velid to read Nef'i carefully and repeatedly. Thus, when the information is based on solid foundations and has a good command of the language, it will enable Velid he to be equipped, productive and creative.

Drawing an idealist teacher profile, Ebüzziya Tevfik Bey he is displays very caring, careful and meticulous behaviors. We can list these behaviors based on the information in the letters as follows. Relevant, because, first of all, after the setbacks in writing letters, Tevfik Bey is wants him to make writing letters a lifestyle and a habit. Tevfik Bey is who displays a careful attitude, is wants him to handle the poems in the "Divan of Nef'i" in an orderly order. His father asked him why he skipped a pages in the "Divan". Then, when he asked only one word in the poem and passed it, he has expressed his astonishment with the sentence "you have read and as if understand the rest completely". He is have thought there would be more words that his son could not understand. At the same time, he noticed that he skipped the topic from his son's questions and he thought that he did not know the meaning of some words from the places he skipped. For example, he has stated that he skipped the subject by saying "My dear son, as soon as you write this line, you have passed to July poetry". Thus, Tevfik Bey is had very easily

notices the words that his son cannot understand from the questions asked. These behaviors show that he is a very careful teacher.

Drawing a meticulous teacher profile, Tevfik Bey is has gave very detailed information for each question. He is has gave the meaning of the word asked and then listed the synonyms. At the same time, he is has gave examples from his family for better understanding of the word. He is had answered the questions in an understandable, plain language. In addition, it is possible to understand from his the in detailed answers to question and the length of the letters that Tevfik Bey is answers the questions with pleasure and that he is love to teach lesson son answers.

Velid, he took a difficult lesson that dominant in Persian and Arabic, his literature lessons by with letter his from father. At the same time, Velid is has a character structure that reads a lot as a student, is curious and investigative. First of all, he is researching words that he did not understand while reading a book in three different dictionaries and he is a student who asks his father when he does not come to a conclusion. Velid, also is had took French lessons from the priests while attending his school. Thus, he is had made great efforts for the education he received from three different places. When the letters are examined, it is seen that there are sometimes misunderstandings in communication. Velid, when did not write a letter for two weeks, his father is the understood him differently and was had thought he had stopped writing letters because he appreciated him. However, he is his stated that he had a great illness, and at the same time he thought that his father was disturbed by very uninterested and childish questions.

Velid, is he said that he would not interrupt the lesson, until especially finished his the a notebook copied by hand the worked hard. The behavior of finishing the job he started, his is shows that he has a very determined personality. Another striking point is that he finds the questions he asks childish. In fact, after getting the answer to the question, he is calls it childish because it is seems so simple to him. This is shows that the knowledge of the situation increases the one fold at a time. In other words, as his level of knowledge has increased, the questions he asked a week ago is the seem simple to him.

As to why Tevfik Bey's appreciated his son Velid, is could not find Nef'i's book in many bookstores in Istanbul. One of his schoolmates found this book from his friend and is had lent it to Velid. He is copied with hand this book, which was more than 300 pages long because it was borrowed, into a notebook for 10 days. When his father got this news, he appreciated him. For this reason Tevfik Bey is gaves the correct line of the line in the poem and giving together what his son Velid's wrote while answering the questions and is said "There is no this word in this line". This situation was caused by mistakes made while copying the book. It is also for this reason that Velid is said that I would not leave a notebook half that I copied manually. At the same time, the absence of Nef's book in bookstores shows that the printed works are very limited.

Is have the literature classes given by letter been efficient? First of all, Velid, who is in the position of a student, has a personality who reads, researches and is questioned a lot. This situation is shows that the learning behavior of the individual is successful. The level of understanding the information and its performance are remarkable. So much so that the fact that his literary education was held for 6 years is increased his reading and research skills. This situation is his provided him to be a successful student in high school and university education. For this reason, it can be easily said that the has taken literature lessons he is took have improved the person a lot. Even, the education he is received both in schools and individually It will make you feel significantly in his journalistic life in the future.

Conclusion

Literature lessons were taught in the distance education between the Ebüzziya family members. This training, which is based on completely voluntary, is had lasted 6 years. The information in the letters is shows that Ebüzziya Tevfik Bey's their knowledge of literature, history, Arabic and Persian language is at a high level. In this context, Tevfik Bey is the draws a well-equipped teacher profile. For all that, it can be said that Tevfik Bey is a personality with ideas ahead of his time and that he taught with this method. Same time the is had guided his son throughout the teaching process. Tevfik Bey, he is warned his son when the time came, he is questioned him when the place came, he is

also appreciated when the place came to. In short the it is clearly seen in the letters that the education between father and son is carried out successfully. Thus the has been revealed their the struggle to learn of family members in difficult conditions and the impossibilities. Distance, did not prevent education, on the contrary, research is he increased learning behaviors. As a result the is has been priority, education has always been for Ebüzziya family members despite the exile incident, remove from school and lack of financial situation. When the education is evaluated as a whole, it can be said that you are very efficient and successful. Thus the this distance education, is important in terms of showing that nothing will not hinder with education and training.

Sources

T.C. Presidency of the State Archives

Archive Documents

- BOA. İ. DH. 00857.68701, 20 Haziran 1882.
 BOA. İ. DH. 00898.71422, 6 Ekim 1883.
 BOA. İ. DH. 001051. 82554, 2 Ekim 1887.
 BOA.DH.MKT. 01781.00041.001, 13 Kasım 1890.
 BOA.BEO. 00001.000792.001;002, 30 Mayıs 1892.
 BOA.BEO.000025.001875.001, 28 Haziran 1892.
 BOA.Y.MYV. 00064.00010.001, 29 Haziran 1892.
 BOA. İ. HUS.00005.00006.001, 25 Ekim 1892.
 BOA.BEO. 000096.007168.001, 27 Ekim 1892.
 BOA.Y.A.RES. 00067.00035.001;002, 25 Ekim 1893.
 BOA. BEO. 001185. 88870. 001, 30 Ağustos 1898.
 BOA. ŞD. 03193.00066.001, 7 Eylül 1898.
 BOA. İ. TAL. 00196.00075.001. 29 Aralık 1899.
 BOA. DH. MKT.01273.00065.001;002;003, 30 Temmuz 1908.

Letters

- Ebüzziya Tevfik Bey'den Velid'e, ZE_0229, 21 Nisan 1903.
 Velid'den Ebüzziya Tevfik Bey'e, ZE- 0016, 16 Nisan 1903.
 Velid'den Ebüzziya Tevfik Bey'e, ZE-0031, 25 Mart 1905.

Books and Articles

A.S., *Türk Ansiklopedisi*, Ebüzziya Tevfik, Cilt. XIV, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, s. 295.

Derdiyok, İ.Çetin, "Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği", *Osmanlı Ansiklopedisi Kültür ve Sanat*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.731-740.

Donbay, Ali, Edebiyatımızda "Mektup" Türü ile İlgili Başlıca Çalışmalar, *Erdem*, Sayı.61, 2011, ss. 83- 102.

Ebüzziya, Ziyad, Ebüzziya Mehmed Tevfik, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1994, s. 374-378.

Ebüzziya, Ziyad, Velid Ebüzziya, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1994, ss. 371-373.

G.R. Velid Ebüzziya, *Aylık Ansiklopedi*, No:9, Ocak 1945, s. 269.

Gövsä, İbrahim Alaettin, Ebüzziya Tevfik, *Meşhur Adamlar Hayatları Eserleri*, İstanbul, 1933, s.375.

Kırık, Ali Murat, "Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 21, 2014, ss. 73-94.

Koloğlu, Orhan, Ebüzziya Tevfik, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, ss. 123-124.

Kuntay, Midhat Cemal, Tevfik Ebüzziya ve Oğlu Velid Ebüzziya, *Son Posta*, 18 Ocak 1945.

Pakalın, Mehmed Zeki, Ebüzziya Tevfik Bey, *Sicill-i Osmani Zeyli*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, ss.51-64.

Sungu, İhsan, Ebüzziya Tevfik, *Aylık Ansiklopedi*, No.9, İstanbul, Ocak 1945, s.266-269.

Türesay, Özgür, "Être Intellectuel À La Fin De l'Empire Ottoman : Ebüzziya Tevfik (1849-1913) Et Son Temps", *Galatasaray Üniversitesi, Ulusal Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü, Doktora Tezi*, 2008.

Uşun, Salih, *Uzaktan Eğitim*, Nobel Yayınları, Ankara, 2006.

Yıldırım, Yüksel, *Osmanlı Devleti'nde Uzaktan Eğitim 1902-1907*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2021.

Book Review/ Kitap Tanıtımı: Jorg Matthias Determann, *Islam, Science Fiction and Extraterrestrial Life: The Culture of Astrobiology in the Muslim World*, London: I.B. Tauris, 2020

Sevket Hylton Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
04.01.2021

Makale Kabul Tarihi
29.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S. H., “Book Review/ Kitap Tanıtımı: Jorg Matthias Determann, *Islam, Science Fiction and Extraterrestrial Life: The Culture of Astrobiology in the Muslim World*, London: I.B. Tauris, 2020”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 460-463.

APA: Akyildiz, S. H. (2021). Book Review/ Kitap Tanıtımı: Jorg Matthias Determann, *Islam, Science Fiction and Extraterrestrial Life: The Culture of Astrobiology in the Muslim World*, London: I.B. Tauris, 2020. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 460-463.

The Muslim contribution to the debate about life on other planets is the focus of *Islam, Science Fiction and Extraterrestrial Life* by Jorg Determann. His cultural and intellectual history examines science, society and politics. He investigates modern Muslim scientists, creatives, and governments’ responses to astrobiology (*the study of life in the universe*) and the idea of extraterrestrial life as the ultimate Other (p. x, 38).

About Islam, Determann comments: ‘*I argue that the Islamic tradition has been generally supportive of conceptions of extraterrestrial life. For example, the Qur’an repeatedly refers to God as “lord of the worlds”, and Muslims have combined such notions with*

* PhD, SOAS, University of London, Languages and Cultures Department, United Kingdom. sevket.akyildiz1@gmail.com.

global astrobiological research and science fiction' (p. x). The Qur'anic verse 55:33 is further evidence. So, from a believer's perspective, all life in the universe is evidence of Allah's omnipresence and omnipotence.

Determann focuses upon the Muslim-majority countries of the Middle East, Asia and North Africa and their diasporas in the United States and Europe: the 'Muslim world' (*'the global Islamic community and its lands'*) (p. 34). Despite the authoritarian rule and repression, and religious conservatism within many Muslim-majority countries, Muslim artists and scientists produce imaginative and future-oriented works. The author asks, '*... to what extent did repression encourage writers to discuss sensitive issues by setting their stories on distant planets?*'; and '*what inspired people from the Muslim world to conceive of space aliens in a particular way*' (p. 35). His findings include utopian and dystopian planets and visions of a united Islamic world in space. At the same time, governments in Muslim-majority countries have funded scientific researches and the arts. However, he reports that secular societies produce more science fiction works globally (p.75).

In the book's compilation, the author uses online interviews and critically reviews many primary and secondary sources translated into English. The broad range of sources includes cinema movies, fiction works, comics, scientific articles, and religious scripture. The book's six chapters chronologically analyse each media. Chapter 1 explores Islam and science fiction, scientific imagination, and Muslim 'world-building'. It includes the Syrian artist, Ayham Jabr's thought-provoking images of Martian spaceships above Damascus (*Damascus under Siege, 2016*) pose the question: will an advanced 'alien' power come in peace? (p. 2, 3). Also outlined are biographies like that of Pakistani scientist Nozair Khawaja and his award from the European Astrobiology Network Association. Chapter 2 discusses scientific journals and popular magazines. The purveyors of nineteenth-century publications on extraterrestrial topics in India and the Ottoman Middle East were the European missionaries and the Muslim institutions; with both Christians and Muslims debating the heliocentric model and life on Mars.

Chapter 3 looks at the '*imagination of extraterrestrial life in the cinemas of Turkey, Egypt and Pakistan*' (p. 36) during the Cold War from 1947 to 1991. During these decades elements of global science fiction,

for instance, *Star Wars*, *Close Encounters of the Third Kind*, and *E.T.* were appropriated by film industries in Muslim-majority nations. They did this to create low-budget films for mass entertainment. The genres include action, romance, comedy and satire (*Shanee*, 1989, Pakistan; *Planet of Storms*, 1962, Soviet-era Kazakhstan; *Tourist Omer in Star Trek*, 1972; *G.O.R.A*, 2004, Turkey). Likewise, Western filmmakers have borrowed from Middle Eastern culture in costume, set design, and concepts (*Dune*, 1984; *Star Wars*, 1977) (p. 97). Chapter 4 'Islamic UFO Religions' studies ufological texts in Arabic, Turkish, Urdu and other languages and popular literature since the 1960s. The influences on the authors have been movies, Qur'anic exegesis, and paranormal phenomena. In particular, the possible role of *jinn* and Satan behind the sightings and contact experiences with aliens. The UFO's and religious groups' analysis cover the United States, Turkey, and others.

Chapter 5 examines ufological novels and short stories by postcolonial writers from Pakistan, Bangladesh, and Egypt. Their literature gave the masses something contextualised in the national culture and identity; highlighted are Indonesian female writers Dee Lestari and Eliza Vitri Handayani. The inclusion of Islam into their work was light; nonetheless, their heroes were often 'Muslim' and had Muslim names. Chapter 6 'Modern Futurisms' returns to the Muslim imagination and includes visual arts and computer games. The biographies top Iranian-American scientists employed by NASA are given (Mohammad Mosaddegh, Firouz Naderi and Nader Haghhighipour). Also considered are the future directions that astrobiology might take among Muslim authors and scientists (including in the United Arab Emirates and Qatar). The author stresses that scientific developments, censorship, sanctions, and creationist rhetoric will impact science fiction producers; notwithstanding, science fiction and scientific imagination will continue.

The book's strong points are the breadth of media analysed; the rich and growing history of intercultural communication about astrobiology; the variety of astrobiology interpretations by Muslim creatives; and the Muslim scientists' detailed biographies. Altogether, Determann presents individual Muslims and their governments' contribution to the global study about life in the universe.

I have two observations. The author says the Soviet Union was a secular state '*but accommodating of Islam*, (p. 27) with the '*state ruled by an atheist party*' (p. 63); while true, the Communist Party actively discouraged religion and closed most religious institutions intending to replace them with Soviet culture. Second; the author has focused upon the Muslim Middle East, Asia and North Africa and their diasporas. However, there is an alternative 'Muslim community' born and raised in the West, with a growing number from a mixed ethnic background; they are the descendants of Muslim migrants who arrived since the 1960s. These citizens of liberal secular societies might be tomorrow's astrobiologists too? Notwithstanding, Determann has moved the debate about Muslims beyond the usual and predictable political and historical analysis and gives us a new perspective. This well-researched, clearly-written book is stimulating and topical, and it would suit scholars of cultural studies, the history of science, Middle East studies and all readers interested in extraterrestrials.